

K 181302
3

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

დ. მუსხელიშვილი

საქართველოს
ისტორიული გეოგრაფიის
ქირიტიანი
საკითხები

* მუხნიერება *

1980

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

ი.ვ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის
ინსტიტუტი

საქართველოს
მეცნიერებათა
აკადემიის
ბიბლიოთეკა

დ. მუსხელიშვილი

ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო ს
ისტორიული გეოგრაფიის
ძირითადი საკითხები

II

სპეგ-2000
შემოწმებულია

ბაზოზეცემლობა მეცნიერებათა

თბილისი

1980

3 (C. 922) 11 513.1 (479 22)

საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტი

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

902.9 (C 41)

911 (47-922)

3 936

მონოგრაფია მეორე ნაწილია იმ ისტორიულ-გეოგრაფიული შტუდისა, რომელშიც გაშუქებულია საქართველოს ფეოდალური მონარქიის ტერიტორიის წარმოქმნის ისტორიული პროცესი. წინამდებარე ნაშრომში განხილული ამ დიდი პრობლემის ქრონოლოგიური პერიოდი მოიცავს VI—X საუკუნეებს. გამოკვლეულია როგორც ეგრისის სამთავროს და ქართლის საერისმთავროს (VI—VIII სს.) და მათ საფუძველზე შექმნილი ცალკეული ფეოდალური სამეფო-სამთავროების (IX—X სს.) პოლიტიკური საზღვრების ცვალებადობის ისტორია, ასევე შინაგანი ისტორიულ-გეოგრაფიული (ეკონომიკური, სოციალური და ეთნიკური) პროცესის განვითარება, კერძოდ, ადრეფეოდალური პერიოდისათვის დამახასიათებელი „ხეების“ მეტამორფოზი ფეოდალურ „ქვეყნებად“, რომელთა ორგანულ გაერთიანებას წარმოადგენდა XI ს. დასაწყისში წარმოქმნილი „საქართველო“.

K 181302

ა $\frac{10602}{M 607 (06)-80}$ 183—80

© გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1980

დ. შირაძის სახ. საქართველოს
საბუნებისმეტყველო
მეცნიერებათა
აкадеმიის ბიბლიოთეკა

წიგნისიტი

წინამდებარე ნაშრომი მეორე ნაწილია მონოგრაფიისა, რომელშიც შეძლებისდაგვარად გამოკვლეულია ფეოდალური საჯაროებელის სახელმწიფო ტერიტორიის წარმოქმნის ხანგრძლივი პროცესი, დაწყებული უძველესი დროიდან ვიდრე XI ს. დასაწყისამდე. პირველ ნაწილში, რომელიც უკვე გამოქვეყნდა (იხ. დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, 1977), შემოხსენებული პრობლემის კვლევა მოტანილია V ს-მდე, როდესაც ვახტანგ გორგასალის ენერგიული მცდელობის შედეგად ქართლის სამეფომ შემოიერთა დასავლეთით ეგრისი (დას. საქართველო) და აღმოსავლეთით პერეთი (დას. ალვანეთი). საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის თვალსაზრისით ეს პერიოდი უაღრესად მნიშვნელოვანი ეტაპი იყო.

მკითხველის სამსჯავროდ ამჟამად წარმოდგენილი გამოკვლევის საკითხების სფერო VI—X სს-ით არის შემოფარგლული. ამ პერიოდის ბოლოს პროვინციულ სამეფო-სამთავროებად გათიშული ქვეყანა კვლავ ერთიანდება ცენტრალიზებულ ფეოდალურ სახელმწიფოდ, რომელსაც, ახალი ეპოქის მოთხოვნილებების და მიხედვით, ახალი კულტურულ-პოლიტიკური სახელწოდებაც გამოეცებნა — „საქართველო“.

სულ ახლახან, ატენის სიონის შესანიშნავი ფრესკული წარწერის გამოქვეყნების შემდეგ, ცხადი გახდა, რომ პოლიტიკური თვალსაზრისით დასავლეთი და აღმოსავლეთი საქართველო VIII ს. პირველ ნახევარშიც (თუ უფრო ადრე არა) გაერთიანებული ყოფილა (იხ. გ. აბრამიშვილი, სტეფანოზ მამფალის ფრესკული წარწერა ატენის სიონში, 1977). ეს ჩვენ ერთხელ კიდევ გვარწმუნებს, რომ საქართველოს გაერთიანების ხანგრძლივი პროცესი მყარ შინაგან ფაქტორებს ემყარებოდა და უძველესი დროიდანვე გაპირობებული იყო არა მხოლოდ პოლიტიკური ვითარებით, არამედ სოციალური განვითარების უფრო ძირეული ასპექტებითაც. სწორედ ამის ჩვენებას ისახავს მიზნად წინამდებარე გამოკვლევა.

პირველი წიგნის წინასიტყვაში უკვე იყო მითითებული, რომ მონოგრაფიის წერა დასრულდა 1972 წელს. ტექსტი ტექნიკური მიზეზების გამო იბეჭდება მცირეოდენი შემოკლებით.

იქვე აღნიშნული იყო ისიც, რომ მონოგრაფიაზე დროს დავრწმუნდით საქართველოს ისტორიის დღეს მიღებული პერიოდიზაციის გადასინჯვის საჭიროებაზე. კერძოდ, ჩვენი რწმენით, სოციალური ევოლუციის ის მნიშვნელოვანი პროცესი, რომელიც ისტორიული გეოგრაფიის თვალსაზრისით VIII ს. შუახანისათვის ფეოდალურ „ქუეყანათა“ სისტემის ჩამოყალიბებით დასრულდა, აშკარა მაუწყებელია იმისა, რომ ქართველი ხალხი ამიერიდან განვითარებული ფეოდალური ურთიერთობის საფეხურზე შედგა. საგანგებოდ ამ დიდ საკითხზე სხვაგან ვსაუბრობთ¹. სწორედ ამიტომ წინამდებარე გამოკვლევაში ტრადიციული პერიოდიზაციის ფარგლებში ვრჩებით და VIII—X სს. მონაკვეთს კვლავ „ადრეფეოდალურ პერიოდს“ მივაკუთვნებთ.

დასასრულ, უნდა აღვნიშნოთ, რომ ნაშრომში წამოყენებული რიგი არსებითი დებულებების არგუმენტირებისას ფართოდ არის გამოყენებული ამიერკავკასიის ნუმისმატიკური მასალა, რომლის საფუძველზეც ჩვენ მიერ შედგენილია ორი რუკა (№№1 და 3). ამ რუკების შედგენისას, გარდა სპეციალური ლიტერატურისა, ვისარგებლეთ აკად. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნუმისმატიკური განყოფილების კარტოთეკით. საამისო თავაზიანი ნებართვა მივიღეთ განყოფილების აწ განსვენებული გამგის პროფ. დ. კაპანაძისაგან, რომელიც ამდენად დიდი მადლიერებით გვინდა მოვიხსენიოთ. მადლობა გვინდა გადაუხადოთ კონსულტაციებისათვის აგრეთვე იმავე განყოფილების უფრ. მეცნ. თანამშრომელს თ. აბრამიშვილს და განსაკუთრებით აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის უფრ. მეცნ. თანამშრომელს ირ. ჯალაღანიას, რომელმაც ამას გარდა, ჩვენი მიზნებისათვის საკუთარი ნუმისმატიკური კარტოთეკით სარგებლობის ნებაც დაგვრთო.

¹ იხ. დ. მუსხელიშვილი, ფეოდალიზმის ხანის საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაციისათვის (IV—X საუკუნეები). „მაცნე“, ისტორიის სერია, № 2, 1980.

თ ა 3 0 1

**საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია VII ს.
პირველ ნახევარში**

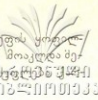
(რუკა 1 და 2)

1. ვახტანგ გორგასალის მეფობის პერიოდი (V ს. მეორე ნახევარი) საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის თვალსაზრისით უაღრესად მნიშვნელოვანი მოვლენებით აღინიშნა: გაერთიანდა აღმოსავლეთი (ივერია) და დასავლეთი (ეგრისი, აფხაზეთის გარდა); ამ ერთიანი სამეფოს ფარგლებში შემოვიდა ალვანეთის მომიჯნავე მხარეებიც (ჰერეთი, კამბეჩანი); ვალრმავდა და უფრო ინტენსიური გახდა კულტურული და სავაჭრო ურთიერთობა სახელმწიფოს ცალკეულ კუთხეებს შორის, გაძლიერდა მთისა და ბარის ურთიერთშერწყმის ძველისძველი ტენდენცია; სწრაფად წავიდა წინ სხვადასხვა ქართველ ტომთა ინტეგრაციის და არაქართველთა ასიმილაციის პროცესი. ერთი სიტყვით, ქვეყანა აღმავალი სოციალური და ეკონომიკური განვითარების გზით მიდიოდა, ყალიბდებოდა პირობები ერთიანი ეროვნული სახელმწიფოს შექმნისათვის. მაგრამ, როგორც აღვნიშნეთ, შინაგანი სოციალური განვითარებისა და გარეპოლიტიკური ვითარების შედეგად შექმნილ ძალთა განწყობილებების გამო ვახტანგ გორგასალის დიდი წამოწყება ნაადრევი აღმოჩნდა, და ფაქტიურად, მასვე გადაჰყვა¹.

VI ს. 20-იან წლებში სპარსელებმა ქართლში მეფობა მოსპეს, რამაც 532 წ. საზავო ხელშეკრულებით ბიზანტიასთან, ამ უკანასკნელისაგანაც სანქცია მიიღო. სწორედ ამ ხანებში „ვიტა მეფობა დაესრულა, ქართლს შინა სპარსნი განძლიერდეს“². სპარ-

¹ დაწვრილებით იხ. დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, თბ., 1977, თავი III.

² OP, 723.

სეთის მოკავშირე ქართლის დიდმა ფეოდალებმა, მეფის ყოფილ-
მა ერისთავებმა თავისი საქმეც გაინაღდეს: „ვინათგან მოაკლდა მე-
ფობა შეილთა გორგასლისათა, მის ჟამითგან ეპყრა ქუდღუნს ქაქუ-
თლისა აზნაურთა“³.

„ქართლის ცხოვრებაში“ საქმე ისეა წარმოდგენილი, თით-
ქოს ერანმა და ბიზანტიამ გავლენის სფეროები საკუთრივ ქართლ-
შიც გაინაწილეს. დაჩინ მომდევნო მეფის შესახებ ჟღანშერი გვა-
უწყებს, რომ „მიერითგან განიყვნეს ნათესავნი ვახტანგ მეფისანი.
რამეთუ შეილნი დაჩინსი ჰმორჩილობდეს სპარსთა, ხოლო შეილ-
ნი მირდატინსი დაადგრეს მორჩილებასა ბერძენთასა“⁴. უფრო
გვიან კი ვახტანგ გორგასალის ჩამომავლები „შვილნი ბაკურისნი
დარჩეს მთიულეთს კახეთისასა; და ნათესავნი მირდატისნი, ვახ-
ტანგის ძისანი, რომელნი მთავრობდეს კლარჯეთს და ჯავახეთს,
იგინი დარჩეს კლდეთა შინა კლარჯეთისათა. სხუა ყოველი ქართ-
ლი... დაიპყრეს სპარსთა“⁵. ე. ი. აქედან სავარაუდოა, რომ, მა-
ინცდამაინც, კლარჯეთი (შეიძლება ჯავახეთიც) ბიზანტიის კეო-
სარს დაუმორჩილდა⁶, თუმცა საამისო ჩვენებებს თვით ბიზან-
ტიურ წყაროებში ამ დროისათვის არ ვხვდებით (ზემო ქართლი
ამ წყაროებშიც თითქოს ცალკე ერთეულად — მესხეთად — გა-
მოიყოფა, მაგრამ იგი ქართლის ვასალურ ერთეულად, ე. ი. ერან-
ნის გავლენის სფეროში იგულისხმება)⁷.

მიუხედავად იმისა, რომ ქართლში ერანის უშუალო პოლიტიკუ-
რი ბატონობა დამყარდა, მაინც იმის გამო, რომ რამდენიმე ათეუ-
ლი წლის მანძილზე ქვეყანას გარეშე მტრის დამარბეველი ლაშ-
ქრობა არ განუცდია, იგი ეკონომიკური აღმავლობის გზას უნდა
დასდგომოდა, ამის საფუძველი, რა თქმა უნდა, უკვე V ს. მეორე
ნახევარში, ვახტანგ გორგასალის ცენტრალისტური პოლიტიკის
წყალობით (რომელიც ქვეყნის კონსოლიდაციას ისახავდა მიზნად)
იყო შექმნილი. მართლაც, იმ ფრავმენტული მასალით, რომელიც
საამისოდ გავვაჩნია, ეს დასტურდება.

ჯერ ერთი, საამისო ჩვენებას, კერძოდ, ზემო ქართლისათვის,
შეიცავს პროკოპი კესარიელის ცნობა მესხებისა და მესხეთის შე-
სახებ, რომლის მიხედვით „მესხეთის მთები არც მწირია და არც

³ ს უ მ ბ ა ტ დ ა ვ ი თ ი ს ძ ე, იხ. ქ'ცა, I, გვ. 373.
⁴ ქ'ცა, I, გვ. 207.
⁵ იქვე, გვ. 217.
⁶ შტრ. ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, ძიებანი ქართველთა IV—VII სს. ისტორიის შესახებ.
„საისტორიო კრებული“, წიგ. II, 1928, გვ. 21.
⁷ პ რ ო კ ო პ ი კ ე ს ა რ ი ე ლ ი. „გეორგია“, II(2), გვ. 127.

ნაყოფიერებას მოკლებული, არამედ საესეა ყოველგვარი სოფ-
თით, რადგან მესხებიც მარჯვე მიწის მუშები არიან და იქ ვენა-
ხებიც არის⁸. თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ პრინციპულად
ელი ამ მხრივ საკმაოდ მკაცრი მსაჯულია (იხ. მანუჩარის წიგნები
ცნობები ლაზიკის შესახებ, რომელთა მიხედვით, მოხირისის გარ-
და სხვაგან, ამ ქვეყანაში არაერთადი ნაყოფი არ მოდის!), მაშინ
უნდა ვირწმუნოთ, რომ ზემო ქართლის ინტენსიური სოფლის მე-
ურნეობა მის დროს აყვავებას განიცდის („სავსეა ყოველგვარი სი-
კეთით“!). ამასთან, თუ მოვიგონებთ, რომ მესხებს „მთებში აქვთ
საბინადრო ადგილები“⁹, მაშინ იქ მესაქონლეობის განვითარებაზეც
გარკვეული წარმოდგენა შეგვექმნება.

ქართლის სოფლის მეურნეობის ვითარების ამსახველი უნდა
იყოს ის გარემოება, რომ ერან-ბიზანტიას შორის ატეხილი ხან-
გრძლივი ომის პერიოდში ქართლი წარმოადგენდა ერანის ლაშ-
ქრის ეკონომიკურ ბაზას: ქართლის სოფლის მეურნეობას აწვე-
ბოდა ამ ომის მთელი სიმძიმე, რამდენადაც სპარსთა ლაშქარი
სურსათით (კერძოდ, პურით) სწორედ აქედან მარაგდებოდა¹⁰.

ამგვარად, ზემომოტანილ ჩვენებათა შედეგად შეგვიძლია ვი-
ვარაუდოთ, რომ VI ს-ში ქართლის სოფლის მეურნეობის წამყვანი
დარგები, მებორბლეობა და მევენახეობა, აღმავლობას განიცდის.
ბუნებრივია, რომ ხელოსნობის განვითარებაც სათანადო დონე-
ზე იდგა¹¹. ყოველივე ამის შედეგად უნდა გაცხოველებულიყო
აღება-მიცემობაც და სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობანი არა
მხოლოდ ქვეყნის შიგნით, სხვადასხვა კუთხეებს შორის, არამედ
გარე სამყაროსთანაც. საამისოდ საკმაოდ ნათელ სურათს იძლევა
ნუმიზმატიკური მასალა (იხ. რუკა 1).

ამ მხრივ ასეთი ვითარებაა: V ს-ში ქართლის სამეფოში ბიზან-
ტიური მონეტები უფრო უნდა იყოს გავრცელებული, ვიდრე
სასაანური. კერძოდ, ბიზანტიური მონეტები აღმოჩენილია აღმო-

⁸ პროკოპი კესარიელი. „გეორგია“ II (2), გვ. 127.

⁹ იქვე.

¹⁰ იქვე, გვ. III—112, 117. ეს საკითხი—ქართლის ეკონომიკური ვითარება
VI ს-ში სპეციალურად აქვს განხილული ს. ჭანაშვიას (იხ. მისი შრომები, I,
გვ. 90—98).

¹¹ წყაროები („ვესტათე მცხეთელის მარტკლობა“) მიუთითებენ მაგ., მცხე-
თაში „მესამლეთა“ და „მეჯადაგეთა“ კორპორაციების არსებობას, იხ. III. A. Мес-
хия. Города и городской строй феодальной Грузии, 1959, გვ. 29; არქე-
ოლოგიურმა გათხრებმა ერწოში 1969 წ. გამოავლინა კერამიკული საწარმო (რ. რა-
მიშვილის ცნობა).

სავლეთ საქართველოს 12 პუნქტში: ანდრიაწმინდა (სამცხე), დმანისი, ირაგა, ყორშიყალა, ბოლნისი, კაზრეთი (ქვემო ქართლი), მცხეთა, ურბნისი, ხიდისთავი (შიდა ქართლი), თელავი, წყნეთი, ლი (კახეთი, უკეთ პერეთი) და ხევსურეთი. მონეტების ტესობა ოქროს სოლიდებია (12 ც.), 5 ც. — ვერცხლისა (ყველა მცხეთიდან) და 1 ც. — სპილენძის (დმანისიდან)¹².

დასავლეთ საქართველოში ამ დროის მონეტები სულ სამიოდ ადგილიდან არის ცნობილი (სოხუმი, ბიჭვინტა და ცხუმარი), ისიც მხოლოდ სპილენძის მონეტებია, გარდა ცხუმარისა (სევანეთი), სადაც ლეონ I-ის (457—474 წწ.) ოქროს მონეტა — სოლიდი აღმოჩნდა¹³.

ასეთი ვითარება დასავლეთ საქართველოსათვის შესაძლებელია შემთხვევითიც იყოს, დაკავშირებული აღმოჩენათა სიმცირესთან, მით უმეტეს, რომ არქეოლოგიური მასალა საკმარის ინტენსიურ სავაჭრო ურთიერთობაზე მიუთითებს ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთთან და ხმელთაშუაზღვის აუზთან¹⁴, ხოლო V ს. ახონიმური წყაროს ცნობით ფაზისი სავაჭრო ქალაქია, რომელშიაც, როგორც ამბობენ, თავს იყრის სამოც სხვადასხვა ენაზე მოლაპარაკე ტომი. მათ რიცხვში, გადმოცემით, იმყოფებიან ინდოეთიდან და ბაქტრიიდან მოსული ბარბაროსები¹⁵.

დამახასიათებელია, რომ დასავლეთ საქართველოში V ს. არც ერთი სასანური მონეტა არ არის აღმოჩენილი, ხოლო აღმოსავლეთ საქართველოში — მხოლოდ სამგან: მცხეთაში — იეზდიგერდ II-ის (439—457 წწ.) ორი¹⁶ და პეროზის (459—484 წწ.). ერთი დრამა¹⁷; უჯარმაში — პეროზის ერთი დრამა¹⁸ და ლულელებში (ერწო) აგრეთვე პეროზის დრამა¹⁹.

¹² თ. აბრამიშვილი. საქართველოს სახელმწ. მუზეუმის ბიზანტიური მონეტები, 1966, გვ. 121—122.

¹³ იქვე.

¹⁴ იბ. ნ. ლომოური. ვერისის სამეფოს ისტორია. 1968, გვ. 90—94. იქვე მითითებული სათანადო სპეციალური ლიტერატურა.

¹⁵ V ს. ანონიმი, ფლავიუს არიანე... გვ. 86.

¹⁶ ირ. ჯალალნიას ცნობა.

¹⁷ МКА, VIII, № 1942.

¹⁸ МКА, VII, № 1751.

¹⁹ საქართველოს სახელმწ. მუზეუმის ნუმისმატიკის განყოფილების საინვენტარო დავთარი, № 9133. ამჟამად გამოქვეყნებულია პეროზ შაჰის კუთვნილი დრამების განძი აღმოჩენილი ბოლნისში 1970 წ. (იხ. Т. Я. Абрамашвили, М. В. Цоцелия. Клад сасанидских драхм из Болниси, «Нумизматический сборник», Тб., 1977, с. 150—158).

ამგვარად, ბიზანტიური სოლიდების და სასანური დრამების აღმოჩენათა შედარება მხოლოდ რაოდენობრივ სხვაობას კი არ მიუთითებს, არამედ მათი გავრცელების არეალის განსხვავებულობას. თუ სასანური ვერცხლი მხოლოდ ქართლის დედაქალაქშია მოქმედებდა, მაშინ ქართლში და კახეთში ჩანს გავრცელებული, ბიზანტიური ოქროც და ვერცხლიც არა მხოლოდ მცხეთაში, არამედ — სამცხიდან ჰერეთამდე და ზევსურეთამდე.

მიუხედავად იმისა, რომ ასეთი სურათი შესაძლებელია მიახლოებითი იყოს და შემდგომში აღმოჩენებში იგი დააზუსტოს²⁰, მაინც ფიქრობთ, აღნიშნული ვითარება არ უნდა იყოს შემთხვევითი. პირუტყუ, ჩვენი აზრით, ეს უნდა მოწმობდეს, რომ საქართველო (აღმოსავლეთიც და დასავლეთიც) V ს-ში და განსაკუთრებით ვახტანგ გორგასალის დროს²¹, სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობაში ბიზანტიასთან უფრო არის ჩაბმული. ასე გრძელდება ეს VI ს. პირველ მესამედშიც, რომლის შემდეგაც ვითარება მკვეთრად იცვლება: ეგრისი განაგრძობს ინტენსიურ სავაჭრო ურთიერთობას ბიზანტიასთან, რომელშიც ზღვისპირა პუნქტებს გარდა ეგრისის შიდა მხარეებაც (ნოქალაქევი, ჩხოროწყუ) და კვლავ მთაყაა (მისიმიანეთი, სვანეთი) ჩაბმული, ხოლო აღმოსავლეთ საქართველოში ბიზანტიური მონეტა მხოლოდ ოთხია ცნობილი (სასხორი, მცხეთა, თბილისი).²² სამაგიეროდ სწორედ ამ დროიდან მატულობს სასანური დრამების რაოდენობაც და აღმოჩენის ადგილებიც ქართლიდან: თუკი კავად I-ის (488—531) დრამა სულ 4 თუ 5 ცალია მცხეთიდან და წიწამურიდან²³, სამაგიეროდ ხოსრო I ანუ შირვანის (531—579) დროიდან ცალკეული სასანური მონეტების აღმოჩენებთან ერთად²⁴, აღმოსავლეთ სა-

²⁰ მით უმეტეს, რომ ჩვენ V ს. ვითარების ამსახველად არ შეიძინეთ ამ საუკუნის ის მონეტები, რომლებიც უფრო გვიანდელ (VI და VII სს.) მონეტებთან ერთად გვხვდება განძებში. ამ უკანასკნელებში (იხ. ქვემოთ) გვხვდება მონეტდამაინც V ს. მეორე ნახევრის სასანური მონეტები, ერთი შემთხვევის გარდა (MKA, I, № 55), სადაც პირველი ნახევრისაც არის.

²¹ ვახტანგის ეპოქისათვის უფრო ინტენსიურია ბიზანტიურ მონეტთა აღმოჩენები. იხ. თ. აბრამიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 122. თემცა ზემოაღნიშნული ბოლნისის განძი რამდენადაც ცელის სურათს (იხ. ი. ა. Джалагания. Иноземная монета в денежном обращении Грузии V—XIII вв. Тб., 1979, с. 29).

²² თ. აბრამიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 124—125

²³ MKA, IV, №1059; MKA, VII, №№1754—1755; ნუმისმატიკის განყოფილება, №№ 3060—3061.

²⁴ MKA, IV, № 1060; MKA, V, №№ 1448—1449; ნუმისმატიკის განყოფილება № 9735; ორმინდ IV-ის (579—590) ერთი მონეტა აღმოჩენილია 1961 წ. „მთა

ქართველოს ტერიტორიაზე (პერეთი, კახეთი, ქართლი) დასრულებულია სასაზღვრო დრამების 8 განძი (ორი — ურბნისიდან, სამი — მცხეთიდან და მისი მიდამოებიდან, თითო — თოღაჯიქიდან, უღუჯი ნიანთხევიდან და ბაისუბნიდან), რომლებიც მრავალჯერ უკვე ბით შეიცავდნენ მონეტებს. აღსანიშნავია, რომ მონეტები მხოლოდ VI ს. კი არ არის, არამედ V ს. მეორე ნახევრისაც²⁵.

მონეტათა აღმოჩენის ადგილების ნიშანდობლიობისათვის ფრიალ საინტერესოა სამი სასაზღვრო დრამის (ორი — კავადისა და ერთი — ხოსრო I) მოპოვების ფაქტი ციხისძირში, ციხესიმაგრის კედლებიდან²⁶, — ცხადია, პეტრასათვის ბიზანტია — ერანის ცნობილი ბრძოლებს მატერიალური მოწმობა.

ამგვარად, როგორც ნუმისმატიკური მასალის მეშვეობით ირკვევა, მთელი V ს. და VI ს. პირველი მესამედი ქართლი ბიზანტიასთან უფრო მჭიდრო ეკონომიკურ ურთიერთობაშია ჩაბმული, ხოლო ამ დროიდან დაწყებული კი ერანთან²⁷. ეს, რა თქმა უნდა, არ შეიძლება არ დავუკავშიროთ იმ ცნობილ ზემოაღნიშნულ ფაქტს, რომ VI ს. 20—30-იანი წლების დასაწყისიდან „ვითა მეფობაჲ დაესრულა, ქართლს შინა სპარსნი განძლიერდეს და ერეთი და სომხითი დაიპყრეს. ხოლო ქართლი უმეტესად დაიპყრეს და კავკასიანთა შევიდეს და კარნი უესეთისნი აიგნეს. და ერთი დიდი კარი უესეთისვე და ორნი დვალეთს. და ერთი პარჭუანს. დორძოკეთისსა.

ქართლის“ გათხრების დროს (საველე დავთრის № 509) და განსაზღვრულია ირ. ჯალალანას მიერ.

²⁵ MKA, I, № 55; MKA, II, № 367—368; MKA, III, № 815; MKA, IV, № 1061; MKA, VIII, № 1945—ნუმისმატიკის განყოფილება, № 5254—5266; იხ. აგრეთვე, ნუმისმატიკის განყოფილება, №№ 11053—11060 და №№ 10115—10121; ამ უკანასკნელი განძისათვის იხ. თ. აბრამიშვილი, ი. ჯალალანა. ურბნისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1953—59 წწ. მოპოვებული ნუმისმატიკური მასალა, საქართველოს სახელმწ. მუზეუმის მოამბე, XXV-B, 1968, გვ. 153—4.

²⁶ MKA, III, № 816. კავად I-ის (468 — 531) მონეტებიც აქ უეჭველად VI ს. 40-იან წლებში უნდა მოხვედრილიყო (პეტრასი სპარსთა გარნიზონის ყოფნის დროს). ამდენადვე ქართლში (მცხეთაში და უიწამურში) აღმოჩენილი მისი მონეტებიც, შესაძლებელია მეფობის ბოლო წლებში ან უფრო გვიანაც ყოფილიყო ზმარებაში და ამდენად, ჩვენი თეზისი, რომ სასაზღვრო დრამები VI ს. მეორე მესამედიდან შემოდის ჩვენში ინტენსიურად, გამართლებულია.

²⁷ VI ს-ში საქართველოს ტერიტორიის მნიშვნელობისათვის საერთაშორისო ვაჭრობაში იხ. გ. გოჯალიშვილი. ბიზანტიასა და ირანს შორის ბრძოლა იბერია-ლაზიკისათვის VI ს-ში, თსუ-ის შრომები, XXVI, 1944, გვ. 125—138.

და იგი მთიულნი. გომარდად დაადგინნეს. და სხუად ვინმე კაცი დაადგინეს მთავრად. წანარეთისა ჭევსა და მორჩილება დასდევს მისი... მაშინ სპარსნი უფლებდეს ქართლსა და სომხეთსა და მათი მთავრნი და გუასპორავანსა²⁸. ბუნებრივია, რომ ამიერიდან ქართლსა და სომხეთს არა მარტო ქართლი, არამედ სომხეთიცა და ალვანეთიც, ნებით თუ უნებლიეთ, ერანთან სავაჭრო ურთიერთობაში ჩაბმულიყო. ნუმისმატიკური ფაქტებიც ამის ნათელ ილუსტრაციას წარმოადგენს.

ფაქტია ისიც, რომ მიუხედავად პოლიტიკური დამოუკიდებლობის დაკარგვისა, ქართლი VI ს. განმავლობაში, როგორც ეს ზემოთ წყაროთა მონაცემებით იყო ნაჩვენები, ეკონომიკურ აღმავლობას განიცდის. სასანური დრამების დიდი რაოდენობით აღმოჩენაც, რა თქმა უნდა, ამის მაუწყებელია. კერძოდ, მონეტათა ინტენსიური გავრცელება ნხოლოდ სავაჭრო-სავაჭრო ურთიერთობაზე კი არ უნდა მიგვითითებდეს, არამედ ქართლის ცალკეულ პროვინციათა შორის ეკონომიკური კავშირების გაცხოველებაზე, შინაგანი ბაზრის გაფართოებაზეც. ყველაფერი ეს, რა თქმა უნდა, ხელს უწყობდა და აპირობებდა ამ ცალკეული პროვინციების შერწყმა-გაერთიანების პროცესს.

ამდროინდელი ქართლის ეკონომიკური და კულტურული აღმავლობის ნაჩვენებელია მნიშვნელოვანი არქიტექტურული ძეგლები, რომლებიც ამ პერიოდში იქმნება და რომელთა დაგვირგვინებასაც წარმოადგენს ქართული ხელოვნების ბრწყინვალე ძეგლი — მცხეთის ჯვარი²⁹.

ბუნებრივია, თუ შინაგანი სამეურნეო განვითარება და გარე სამყაროსთან სავაჭრო ურთიერთობის გაცხოველება იწვევს მნიშვნელოვანი სავაჭრო და ადმინისტრაციული ცენტრების შემდგომ დაწინაურებას, პირველ რიგში, ეს თბილისის შესახებ უნდა ითქვას. შესანიშნავი ცნობა ამასთან დაკავშირებით შემოგვინახა „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ავტორმა, როდესაც ჩვენთვის საინტერესო ხანასთან დაკავშირებით იგი აღნიშნავს, „მაშინ მცხეთაჲ ათხელდებოდა: და ტფილისი ეშენებოდა არმაზნი შემცირდებოდეს და კალაჲ განდიდნებოდა“³⁰. მნიშვნელოვანი ქალაქები იყო

²⁸ OP, გვ. 723—4.

²⁹ გ. ჩუბინაშვილი. ქართული ხელოვნების ისტორია, თბ., 1926.

³⁰ OP, გვ. 724.

ამ დროისათვის უჯარმა, თვით მცხეთა, ალბათ სამშვილდე, ხუნ-
ნი, ურბნისი და სხვ³¹.

დასავლეთ საქართველოში, რომელიც ამ დროს³² უკვე შირსა-
ტიის ვასალურ სახელმწიფოს წარმოადგენს, მნიშვნელოვნად
ლაქებია არქეოპოლისი (ნოქალაქევი), სევასტოპოლისი (სოხუმი),
პეტრა (ციხისძირი), ფაზისი; ყველაზე შესანიშნავი ქალაქები კი
მაინც არის აქ როდოპოლისი და მოხირისი³². მნიშვნელოვანი
სამხედრო-ადმინისტრაციული პუნქტები იყო აგრეთვე სკანდა,
შორაბანი, უჭიმერაონი, ნესოსი (ისულეთი) და სხვ. საკუთრივ
ეგრისში; წიბილი — აფსილეთში, ჩახარის ციხე და სხვ. მისიმი-
ანეთში; ანაკოფია და ბიჭვინტა — აფხაზეთში. რა თქმა უნდა, ყვე-
ლა ეს ქალაქი და ციხესიმაგრე ერთმანეთთან, ხოლო, საბოლოო
ჯამში, დასავლეთი და აღმოსავლეთ საქართველო სავაჭრო-სამომო-
სვლო მაგისტრალებით იყო დაკავშირებული, რომელთა მიმართუ-
ლება არსებითად იგივე უნდა ყოფილიყო, როგორც IV—V სს-თვის
არის სავაჭაროდო და რომელთა მეშვეობითაც საქართველოს ტერი-
ტორია დაკავშირებული იყო მეზობელ ქვეყნებთან და ახლო აღ-
მოსავლეთთან. ამ გზების საშუალებით ხორციელდებოდა საომარი
ურთიერთობა VI ს-ში ერანსა და ბიზანტიას შორის და, რა თქმა
უნდა, სავაჭრო და კულტურული ურთიერთობაც დასავლეთსა და
აღმოსავლეთ საქართველოს შორის მშვიდობიანობის დროს.

ზემოხსენებული საერთო ეკონომიკური აღმავლობის აუცილე-
ბელი შედეგი იყო ქვეყნის, კერძოდ, ქართლის სხვადასხვა კუთ-
ხეების პოლიტიკური ვაერთიანების ტენდენციის აღორძინება, სა-
ერისთავოებად დაყოფილი ძველი ქართლის სამეფოს ერთ პოლი-
ტიკურ ერთეულად შერწყმის პროცესის გაძლიერება. შესანიშნა-
ვად აქვს ეს უაღრესად მნიშვნელოვანი მომენტი შენიშნული „მოქ-
ცევაჲ ქართლისაჲს“ ავტორს: „ნელადრჲ შეკრბა ქართლი: და გა-

³¹ შდრს. ქ ა ნ ა შ ი ა. შრომები, I, გვ. 94; დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი. უჯარ-
მა. გვ. 76—80; ნიშანდობლივია, რომ სწორედ VI ს. შუა ხანებში შენდება ურბნისის
გრანდოზული საფორტიფიკაციო ნაგებობანი (იხ. პ. ზ ა ქ ა რ ა ი ა. ნაქალაქარო
ურბნისის ხუროთმოძღვრება, 1965, გვ. 47). ქვეყნის საერთო ეკონომიკუ-
რი აღმავლობა არ გვაძლევს საფუძველს VI—VIII სს. „ქალაქების და-
ცემის ხანად“ წარმოვიდგინოთ. გარკვეული ცვლილებები ამდროინდელი ქალაქის
ეკონომიკაში, მართლაც, ამ უკანასკნელის საფუძვლის ცვლილებით უნდა ყოფი-
ლიყო გამოწვეული და არა მისი დაცემით (იხ. ლ. კ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი. ქალაქებო
ფეოდალურ საქართველოში, II, 1970, გვ. 60—70).

³² პ რ ო კ ო პ ი კ ე ს ა რ ი ე ლ ი. „გეორგია“, II (2), გვ. 101, 220—222;
ესტინიანეს 535 წ. ნოველა, იქვე, გვ. 33—37.

ნაჩინეს ერისთავად გუარამ³³. ეს ფაქტი „ქართლის შეკრების“ არა მხოლოდ და არა იმდენად კლასობრივი ბრძოლის უნდა ყოფილიყო³⁴, რამდენადაც ქვეყნის ზემოხსენებულ მიკურო აღმავლობის შედეგი. თავისთავად კი ორივე ეს მოხელე, რა თქმა უნდა, ერთი და იგივე პროცესის ორ ასპექტს წარმოადგენს.

ქართული წყაროს ცნობა ქართლში ერისმთავრობის დაწესების შესახებ მოწმდება თეოფანე ბიზანტიელის ჩვენებით, რომ 572 წელს სომხებთან ერთად სპარსელებს „მაშინვე გადაუდგნენ იბერებიც და მიემხრნენ რომაელებს: მათ მთავრობდა გურგენი, ხოლო იბერთა დედაქალაქი მაშინ ტფილისი იყო“³⁵. ეს გურგენ ერისმთავარი, რომლის სახელით მოჭრილი ე. წ. ქართულ-სასანური დრამებიც არის ცნობილი³⁶, შესაძლებელია მართლაც, იგივე გუარამი იყოს, რომელიც გამთავრების „მერმე კურაპალტა იყო“³⁷, ე. ი. ბიზანტიურ ორიენტაციას დასდგომა.

ფაქტიურად, ეს იყო ქვეყნის კონსოლიდაციის, „ქართლის შეკრების“ და „ყოველი ქართლის“ შექმნის იმ მნიშვნელოვანი პროცესის ხელახალი წამოწყება, რომელსაც V ს. მეორე ნახევარში საფუძველი ჩაუყარა ვახტანგ გორგასალმა, მაგრამ საგარეო ძალის, სასანური ერანის ძალმომრეობის გამო დაახლოებით ნახევარი საუკუნით შეფერხდა. VI ს. მეორე ნახევრიდან ახალგაზრდა ფეოდალური ქართლი ახალი ენერგიით კვლავ იწყებს ამ დიდი ეროვნული საქმის განხორციელებას. ისევე როგორც ვახტანგ გორგასალი, ახლაც ქვეყნის მესვეურები თავისი მიზნებისათვის იყენებენ ქრისტიანულ ეკლესიას. ეროვნულ-იდეოლოგიური კონსოლიდაციის პროცესი ახალი ძალით იშლება ქართლის და ეგრისის ტერიტორიაზეც. ამის შესანიშნავი მოწმობაა ჯვრის ტიპის ქრისტიანული ტაძრების მშენებლობა ქართლსა, კახეთსა და ეგრისში; კირონის ხელდასხმა გუგარქის, ქართლის და ეგრისის კათალიკოსად³⁸.

მეორე მხრივ, იგივე პროცესი ქვეყნის ეკონომიკური აღმავლობისა, რომელსაც არ შეიძლება არ გამოეწვია მთისა და ბარის

³³ ОР, გვ. 724.

³⁴ ს. ჯანაშია. იქვე, გვ. 105.

³⁵ თეოფანე ქაშთალაშვილი. „გეორგია“, III, გვ. 256—258

³⁶ Д. Г. Капанадзе. Грузинская нумизматика. 1947, с. 47.

³⁷ ОР, *ქვე.

³⁸ ეპისტოლეთა წიგნი, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევა და კომენტარებით გამოსცა ზ. ალექსიძემ, 1968, 180—186.

ურთიერთობის გაცხოველება, ქმნიდა საფუძველს მათი შემდგომ დაახლოებისა და შერწყმისათვის. ჩვენი აზრით, საამესო კონკრეტულ მითითებებს კვლავ ნუმისმატიკური მასალა ეძლევა. შემოთ უკვე იყო აღნიშნული, რომ ხევესურეთში აღმოჩენილი იქნა V ს. ბიზანტიური ოქროს მონეტა, ბასილისკუსის (476—477) სოლიდი, ხოლო ლულელებში (თიანეთის რ-ნი) ერანის შაჰის პეროზის (459—484) ვერცხლის დრამა. ვფიქრობთ, ეს ფაქტები შემთხვევითი არ უნდა იყოს და მთისა და ბარის ეკონომიკურ ურთიერთობაზე უნდა მიუთითებდეს. დამახასიათებელი უნდა იყოს ნუმისმატიკური მასალა თიანეთის რაიონიდან, კერძოდ, ერწოდან. ჩვენ აღნიშნული გვექონდა თიანეთის განსაკუთრებული მნიშვნელობა მთის (კერძოდ, ფშავის) მფლობელობისათვის. ვახუშტი აკი პირდაპირ აღნიშნავს, რომ ფშაველები მიწის „სიმწირისათვის მონებენ ვისცა უპყრავსთ თიანეთი, რამეთუ იზრდებიან მუნიდამ“³⁹. კიდევ უფრო მეტი მნიშვნელობა ჰქონდა ამ მხრივ თიანეთის მფლობელობას ძველად და, კერძოდ, სწორედ ჩვენთვის საინტერესო დროს. რა თქმა უნდა, ტყუილად არ არის ხაზგასმული ვახტანგ გორგასალის ისტორიკოსის მიერ ის ფაქტი, რომ ოსეთზე გალაშქრების წინ აღმოსავლეთ კავკასიის მთიელთაგან საჭირო დახმარების მიღების მიზნით „წარვიდა ვახტანგ და დადგა თიანეთს. და მუნ მიერთნეს ყოველნი მეფენი კავკასიანი ორმოცდაათი ათასი მკედარი. და წარემართა სახელსა ზედა ღმრთისასა, განვლო კარი დარიალანისა“⁴⁰. მართლაც, ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში უკვე აღნიშნულია, რომ „თიანეთის გეოგრაფიული მდებარეობა საშუალო საუკუნეთა მეურნეობის გარკვეულ ხანაში მეტად ხელსაყრელი იყო. აქ ყველაზე უფრო უახლოვდებოდა ერთიმეორეს არაგვის, ივრისა და ილტო-ალაზნის ხეობები. არაგვის ხეობიდან ალაზნის ხეობაში თიანეთზე გადიოდა უმოკლესი გზა. თიანეთიდან თანაბრად დასამხარი იყო არაგვისა თუ ალაზნის ხეობანი. ამიტომაც თიანეთი ბუნებრივი ცენტრი იყო დასახელებულ სამ ხეობათა მთიანი ნაწილებისა... კახეთის ისტორიაში თიანეთს განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს“⁴¹. ყველაფერი ამის გავრცელება შეიძლება თიანეთის მომიჯნავე ტერიტორიაზე—ერწოზედაც. მით უმეტეს,

³⁹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941, გვ. 92.

⁴⁰ ქ-ცა, I, გვ. 151.

⁴¹ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ისტორიის საკითხები. I, თბ., 1964, გვ. 179.

ჩვენ ვიცით, რომ IV ს-იდან მაინც „ერწო-თიანეთი“ ერთიან ტერიტორიად განიხილებოდა.

ზემოაღნიშნულის საფუძველზე ნუმისმატიკური მოჩენა ერწოს ტერიტორიაზე ჩვენ, პირველ რიგში, ალმოსავლეთ კავკასიონის მთისა („კახეთის მთეულეთი“) და ბარის სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობის დამადასტურებელ ფაქტად მიგვაჩნია. ეს ურთიერთობა აშკარად დამოწმებული სხვა რიგის ფაქტებითაც ვახტანგ გორგასალის დროს, კიდევ უფრო ინტენსიური ხდება VI ს-ში, რასაც მოწმობენ ამ საუკუნის შუა ხანებში ჩაფლული სასაანური დრამების განძები თოლენჯიდან და სიმონიანთხევიდან (იხ. ზემოთ).

დაახლოებით ასეთივე ვითარება უნდა ვიგულისხმოთ დასავლეთ საქართველოს მიმართაც. აქაც ნუმისმატიკური მასალა მიუთითებს მთისა და ბარის ეკონომიკურ ურთიერთობაზე უკვე V ს-ში (კეისარ ლეონ I-ის ოქროს მონეტა ცხუმარიდან). ასეთივე ვითარება გრძელდება VI ს-ში (ანასტასი I-ის ოქროს მონეტა კვლავ ცხუმარიდან და იუსტინიანე I-ის სოლიდი ჩხალთიდან) და VII ს. პირველ ნახევარშიც (პერეკლე I-ის სოლიდი ჭოორადან და კუბერიდან)⁴².

საქართველოს მთისა და ბარის ეკონომიკური ურთიერთობის წარმოჩენისათვის საინტერესოა იმის აღნიშვნაც, რომ V—VII სს-ში ბიზანტიური ოქროს მონეტები, სოლიდები გვხვდება ჩრდილოეთ კავკასიაშიც, ყარაჩაი-ჩერქეზეთის ავტონომიურ ოლქში (ზელენჩუკი, ახრიზი, თებერდა)⁴³, ყაბარდო-ბალყარეთის ასსრ-ში (ჩეგემი)⁴⁴, ჩრდილო ოსეთის ასსრ-ში (კუმბულთა, კამუნთა, გალიათი, ჩმი, ჯარიახი)⁴⁵ და ჩეჩენ-ინგუშეთის ასსრ-ში (სურხოხი)⁴⁶. ამასთანავე, მათი იქ მოხვედრა მხოლოდ აფხაზეთის გზით კი არ არის სავარაუდო⁴⁷, არამედ აფხაზეთიდანაც (ძველი მისიმიანეთიდან, მარტხის უღელტეხილით) და აგრეთვე სვანეთიდან (ტვიბე-

⁴² თ. ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 122—126. კუბერში აღმოჩენილი მონეტის შესახებ ცნობა მოგვაწოდა შ. ჩ ა რ თ ო ლ ა ნ შ ვ ა.

⁴³ МКА, II, № 362; МКА, VIII, № 1949.

⁴⁴ МКА, III, № 788. იხ. აგრეთვე, Э. В. Ртвеладзе, А. Н. Рунин ч. Находки индикаций византийских монет вблизи Кисловодска. ВВ. № 32 1971. 219—222.

⁴⁵ МКА, II, № 360; 363, 372; МКА, I, № 66; МКА, III, № 793; МКА, VII, № 1753.

⁴⁶ МКА, III, № 786; МКА, V, № 1434.

⁴⁷ ასე ფიქრობდა ე. პახომოვი, იხ. МКА, I, გვ. 44, შენ. I.

რის ან წანერის უღელტეხილებით), რაჭიდან (ღებეს ან მამისონის უღელტეხილებით), მთიულეთ-ხევიდან (დარიალით) და შესაძლებელია, ხევსურეთიდანაც (მდ. ასას ხეობით). აქვე გვხვდება ბინებს ბიზანტიური ოქროს მონეტების ნიშანდობილი ნიშნები ზემოხსენებული უღელტეხილებით დაკავშირებულ კავკასიონის მთავარი ქედის გარდიგარდმო მდებარე ხეობებში.

აღსანიშნავია, რომ VI—VII სს-ში სასანური ვერცხლისა და ოქროს მონეტებიც კი გვხვდება ჩრდილოეთ კავკასიაში, კერძოდ ჩრდ. ოსეთის ასსრ-ში⁴⁸, რაც კვლავ გვახარადებინებს ინტენსიურ სავაჭრო ურთიერთობას დარიალის ხეობით. უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ პროცესში აღმოსავლეთი საქართველოც იღებდა გარკვეულ მონაწილეობას.

საინტერესო საგარეო-სავაჭრო ურთიერთობა მყარდება ქართლის საერისმთავროს ტერიტორიაზე VI ს. ბოლოს და VII ს. პირველ ნახევარში: აღმ. საქართველო კვლავ ინტენსიურადაა ჩაბმული ერანთან ვაჭრობაში. ცალკეული ვერცხლის მონეტების გარდა, კახეთიდან (მაგრანეთი, ბახტრიონი)⁴⁹, თრიალეთიდან⁵⁰, შიდა ქართლიდან⁵¹, გვხვდება განძებიც (მცხეთა?⁵² ურბნისი⁵³). კიდევ უფრო საინტერესოა, რომ ახლა ამ სავაჭრო ურთიერთობაში ჩამოშლია არგვეთის ტერიტორიაც (საჩხერე, ქორეთი, კიათურა, ზესტაფონი)⁵⁴. ძველი ქართლის სამეფოს პროვინციის, არგვეთის ტერიტორიაზე სასანური მონეტების დიდი რაოდენობით აღმოჩენა უნდა მოწმობდეს, რომ ისევე როგორც უფრო ადრე, ახლაც VII ს. პირველ ნახევარში ეს ტერიტორია ქართლს მიეკუთვნება, ქართლის საერისმთავროში შემოდის.

⁴⁸ MKA, II, №№ 366, 369, 372—373; MKA, III, № 817; MKA, IX, № 2092. თითო-ორილა მონეტა უფრო დასავლეთითაც გვხვდება, ყაბარდო-ბალყარეთში (იხ. MKA, II, №№ 365 და 376 და ჩრდ—დას. კავკასიონშიც, კრასნოდარის მხარეში, აღღერის რაიონში (იხ. MKA, VIII, № 1943; მდრ. MKA, V, № 1433).

⁴⁹ ამის შესახებ ცნობა მოგვაწოდა ირ. ჯალაღანიაშვილი.

⁵⁰ MKA, III, № 818

⁵¹ მცხეთიდან (MKA, I, № 53; MKA, II, № 378; MKA, IV, № 1065; ნუმიზმატიკური განყ-ბა, № 11021), ურბნისიდან (ნუმიზმატიკური განყ-ბა, № 11072). ერთი მონეტა აღმოჩენილია „მთა ქართლის“ ვახტანგის დროს (საველე № 482) და განსაზღვრულია ირ. ჯალაღანიაშვილი მიერ.

⁵² MKA, II, № 377.

⁵³ ნუმიზმატიკური განყ-ბა №№ 10361—10381 და 11484—11494.

⁵⁴ MKA, I, № 43—44; ქორეთის და კიათურის შესახებ ცნობა მოგვაწოდა ირ. ჯალაღანიაშვილი.

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ VI ს. ბოლოდან დაახლოებით 60-წლიანი წყვეტილის შემდეგ ბიზანტიაც კვლავ ებმება ქართლთან სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობებში⁵⁴. ვიდრე VII ს. პირველ ნახევარში ეს ურთიერთობა უფრო დასუსტდა⁵⁵. რის ძლევამოსილი ლაშქრობის ხელშეწყობით საკმაოდ ინტენსიური არ ხდება. შიდა ქართლში, ქვემო ქართლში, არგვეთში და კახეთში—ყველგან გვხვდება ჰერაკლე I-ის ვერცხლის ჰექსაგრამები⁵⁶. თავისთავად ცხადია, რომ ეგრისთან ვაჭრობის მონაპოლია ამ დროს ბიზანტიის ხელშია, რასაც, სხვა არა იყოს რა, ნოქალაქევის (ცხაკიას რ-ნი) და ჩიბათის (ლანჩხუთის რ-ნი) ბიზანტიური ოქროს მონეტებისა⁵⁷ და ოდიშის (ზუგდიდის რ-ნი) ვერცხლის ჰექსაგრამების განძები⁵⁸ მოწმობს. მაგრამ აღმოსავლეთ საქართველოში VI ს. ბოლოს და VII ს. პირველ ნახევარში ბიზანტიური და ერანული მონეტები, როგორც ჩანს, ერთდროულად იხმარებოდა⁵⁹. სავაჭრო ურთიერთობა როგორც ჩანს, ორმხრივია და, ამ მხრივ, ფრიად ნიშანდობლივია სასანურ-ბიზანტიური შერეული განძების აღმოჩენა თბილისში⁶⁰ და სულ ახლახან, მაგრანეთში (ერწო)⁶¹.

KMS 302

ამგვარად, როგორც ვხედავთ, საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი V—VII სს. ნუმიზმატიკური მასალა ფრიად საგულისხმო სურათს წარმოგვიდგენს. აშკარაა, რომ ეგრისი და ქართლი, ორივე ჩაბმულია სავაჭრო-სავაჭრო ურთიერთობაში დასავლეთთან და აღმოსავლეთთან. ეს ურთიერთობა ამ პერიოდის განმავლობაში სულ უფრო და უფრო ინტენსიური ხდება, ვიდრე VII ს-თვის არ აღწევს კულმინაციას. ეს ცხოველი ეკონომიკური ურთიერთდამოკიდებულება გრძელდება მთელი პირველი ნახევარი ამ საუ-

⁵⁴ თ. აბრამიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 125.

⁵⁵ იქვე, გვ. 126.

⁵⁷ იქვე, გვ. 14—15; იხ. აგრეთვე, თ. აბრამიშვილი. ნოქალაქევის განძი, საქართველოს სახელმწ. მუზეუმის მოამბე, XX—B, გვ. 233—249. მსივე, ბიზანტიური ოქროს მონეტები (ჩიბათის განძი), საქართველოს სახელმწ. მუზეუმის მოამბე, XXV-B, გვ. 159—175.

⁵⁸ ნუმიზმატიკის განყოფილება, № 11831—11843. განსაზღვრულია თ. აბრამიშვილის მიერ.

⁵⁹ MKA, I, გვ. 21.

⁶⁰ MKA, I, № 59.

⁶¹ ნუმიზმატიკური განყოფილება, № 12149—12163 (რ. რამიშვილის გათხრები). 1977.წ ამგვარი შერეული განძი აღმოჩნდა შიოთღწყაროს რ-ნში (ირ. ქალაქიანის ცნობა).

დ. შპროსნის სახ. სა-
 სარ სახელმწიფო
 რისპუბლიკური
 მუზეუმი

ქუნისა, როდესაც ქართლის ტერიტორიაზე ერთმანეთს ხვდებოდა ბიზანტიისა და ერანის სავაჭრო-პოლიტიკური ინტერესები. ასეთი ვითარება არ შეიძლება, პირველ რიგში, გამოწვეული იყოს ეკონომიკური ადგილობრივი მეურნეობის ინტენსიური განვითარებით. თავის მხრივ, ნიშნავდა ქვეყნის ცალკეულ მხარეებს შორის აღმომიციელობის გაცხოველებას: მთელ საქართველოს ტერიტორიაზე, ბიჭვინტიდან ყარაღაჯამდე და სამცხე-აჭარადან სვანეთ-ხევსურეთამდე მიმობნეული ბიზანტიური ოქროს და სასანური ვერცხლის მონეტები სწორედ ამის მოწმობაა. ამ პროცესს კი, როგორც იყო აღნიშნული, უნდა გამოეწვია სავაჭრო-ეკონომიკურ ინტენსიურ ურთიერთობაში ჩაბმულ ცალკეულ მხარეთა, მათ შორის მთისა და ბარის პროვინციების, შერწყმა-გაერთიანების ტენდენცია ბარის მიერ მთის იმ დროის კვალობაზე ეკონომიკური ათვისების საფუძველზე.

კიდევ ერთხელ გავიმეორებთ, რომ ზემოხსენებული უაღრესად მნიშვნელოვანი შინაგანი ეკონომიკური და სოციალური განვითარების პროცესის მატერიალურ დადასტურებად მიგვაჩნია დასავლეთ საქართველოსთვის ბიზანტიური ოქროს მონეტების აღმოჩენა ჩხალთაში (მისიმიანეთი), ცხუმარსა და ჭუბერში (სვანეთი) და ჭიორაში (რაჭა). რაც შეეხება აღმოსავლეთ საქართველოს, აქ ბარის მიერ მთის ათვისების პროცესი კიდევ უფრო ნათლად ჩანს: V ს. ბიზანტიური სოლიდი ხევსურეთიდან და სასანური დრამა ერწოდან. VI ს. სასანური განძები ერწოდან და VII ს. ბიზანტიური ჰექსაგრამი თიანეთიდან და სასანურ-ბიზანტიური შერეული განძი ერწოდან.

სწორედ ამ ეკონომიკური განვითარების პროცესის რეალურობით უნდა ყოფილიყო გაპირობებული ის დიდი წარმატება, რომელიც ე. წ. „სირიელ მამებს“ ხვდა წილად „მთეულთა“ ქრისტიანობაზე მოქცევის საქმეში. ასე მაგალითად, თუკი მირიანის დროს ყვარელთა და თუშთა მოქცევა არ მოხერხდა „და სხუანიცა მთეულნი უმრავლესნი არა მოიქცეს, არამედ დაუმძიმა მათ მეფემან ხარკი, ოდეს არა ინებეს ნათლის ღება. ამისთვის წარკრბეს ივინი და შესცთეს“⁶². აბიბოს ნეკრესელმა VI ს. მეორე ნახევარში „მოაქცივნა უმრავლესნი მთეულნი არაგუსა აღმოსავლითნი“⁶³. მეორე მისიონერმა, ისე წილენელმა, რომელიც ეპისკოპოსად ეკურთხა.

⁶² ქცა, I, გვ. 126.

⁶³ იქვე, გვ. 229.

„ქუეყანასა მუხრანისასა, და სოფელსა წილენისასა, ფრიადნი ურ-
წმუნონი სწავლითა მოაქციენა, მოძღურება და ქადაგებენა“⁶⁴ „
სამწყსოსა თუსსა“⁶⁴. თუ აბიბონ ნეკრესელმა არაგვის დედოფალს
თის მთიელნი მოაქცია, წილენელის ხვედრს საკუთრივ არაგვის
ხეობის მთიელნი და ნაწილობრივ ქსნელნიც შეადგენდნენ: „ანა-
ნურს ზევით ხევეს გარდა ისე წილენელის ათორმეტთაგანის მოქ-
ცეული არის. რახან წმინდის ემბაზის შვილნი შექმნილიყვნენ, მა-
თი ეფისკოპოზი ვინც ვინ წილენელი ყოფილან, იმათი სამწყსო ყო-
ფილა“⁶⁵. ხევი წმ. ნინოს მოქცეულად ითვლებოდა⁶⁶ და ამდენად,
როგორც ჩანს, საკათალიკოსო სამწყსოს წარმოადგენდა. ქადაგე-
ბენ „მთასა დვალეთისასა“ და „ხევსა შინა ლოპოტანისასა“⁶⁷.
უკვე ამ დროს უნდა ჩამოყალიბებულიყო საეპისკოპოსო
ეპარქიათა ის ძირითადი კონტურები, რომელთა შესახებ
ცნობები გვიანი ხანიდან გვაქვს შემორჩენილი. ასე მაგალი-
თად, ვახუშტის მიხედვით, წილენელის სამწყსოს შეადგენდა
მუხრანი, ორივე არაგვი და ბაზალეთი; სამთავნელისა — ქსნისა
და ლეხურას ხეობები; ნიქოზელისა — კავკასიანნი, დვალნი
და მთის რაჭა⁶⁸ და სხვ. უკვე ამ ეპარქიათა ასეთი კონტურები უნ-
და მოწმობდეს, რომ მთისა და ბარის ურთიერთშერწყმის პროცესი
საკმაოდ ღრმად არის წასული, ხოლო, მეორე მხრივ, ერთი ეპარ-
ქიის ფარგლებში მოხვედრას ხელი უნდა შეეწყოს ამ ტერიტორია-
ზე ერთი ადმინისტრაციულ-პოლიტიკური ერთეულის ჩამოყალი-
ბებისათვის. ერთი სიტყვით, ქვეყნის საერთო ეკონომიკური აღ-
მავლობის საფუძველზე სოციალური განვითარების შედეგად პო-
ლიტიკური და იდეოლოგიური ფაქტორები ურთიერთგაპირობე-
ბული იყო და ეს ისტორიული გეოგრაფიის თვალსაზრისით ახალი
ერთეულების წარმოქმნის წინაპირობას წარმოადგენდა.

ამ ღრმა და ყოვლისმომცველი სოციალური განვითარების
პროცესის გული საკუთრივ ქართლი იყო, ხოლო მისი ცენტრი —
თბილისი, სადაც იჯდა ქართლის ერისმთავარი, ამ დროისთვის, ბუ-
ნებრივია, წარმოადგენდა „ნებიერ, სავაჭრო და სახელოვან დიდ

⁶⁴ ქ. ც. ა, გვ. 212.
⁶⁵ შ. ჩ. ხ. ე. ტ. ი. ა. წილენელის სარგოს ვარიების წიგნი 1669 წლისა. საისტო-
რიო მოამბე. თბ., 1925, II, გვ. 23.
⁶⁶ იქვე, ვ. 24.
⁶⁷ მ. ს. ა. ბ. ი. ნ. ო. საქართველოს სამოთხე, 1882, გვ. 294, შენ. I.
⁶⁸ ვ. ა. ხ. უ. შ. ტ. ი. აღწერა, გვ. 63, 72, 76.

ქალაქს⁶⁹. მაგრამ ქართლის „შეკრების“, „ყოველი ქართლის“/მე-
ქმნის ეს დიდი პროცესი VII ს. დასაწყისში კვლავ უნდა შეფერ-
ხებულიყო მისთვის საბედისწერო მუდმივი კულტურული ცვლად
გად ერანსა და ბიზანტიას შორის (პერაკლე კეისრის ლაშქრობები,
ჩახართა შემოსევები), ხოლო ამავე საუკუნის შუა ხანებიდან ახა-
ლი საგარეო ძალის გამოჩენის შედეგად კი მთელი სამი საუკუნით
გადაიდო⁷⁰ — დაიწყო არაბთა საქართველოში.

2. VII ს. შუახანების აღმოსავლეთი საქართველოს, ქართლის
ისტორიული გეოგრაფიის წარმოსადგენად ფრიად საინტერესო
ცნობებს გვაწვდიან არაბი ისტორიკოსები, რომელთაგან, პირველ
რიგში, აღსანიშნავია ბალაზორი (IX ს.). მის თხზულებაში ყველა-
ზე ვრცლად არის აღწერილი არაბთა მიერ VII ს. 40-იან წლებში
ამიერკავკასიის დაპყრობა.

ისტორიკოსი მოგვითხრობს: არაბთა სარდალი ჰაბიბ იბნ-მას-
ლამა სირიელების ლაშქრით კალიკალასთან (დღ. არზრუმი) იღვა
და ბიზანტიელებთან საომრად ემზადებოდა. წინასწარ მან ხალიფა
ოსმანისაგან დასახმარებლად ლაშქარი გამოითხოვა. ხალიფამ გა-
ავზუნა მასთან სალმან იბნ-რაბია კუფელების ლაშქრით, მაგრამ
სანამ ეს უკანასკნელი დანიშნულ ადგილს მიაღწევდა, ბრძოლა
ჰაბიბის ლაშქარსა და ბიზანტიელებს შორის უკვე მომხდარიყო
და არაბებს გაემარჯვათ. მიუხედავად ამისა, ბრძოლის ველზე და-
გვიანებით მისულმა სალმანმა თავისი ლაშქრისათვის ნადავლის
წილი მოითხოვა. წილის დადებაში მას უარი უთხრეს და ამის
თაობაზე მწვავე უთანხმოება ჩამოვარდა არაბ სარდალთა შორის.
საბოლოოდ, ამ საქმეში ხალიფა ოსმანი ჩაერია, რომელმაც ნა-
დავლი მხოლოდ სირიელებს მიაკუთვნა, ხოლო კუფელების უკმა-
ყოფილება რომ არ გამოეწვია, სალმანს მიუწერა გალაშქრებული-
ყო არანის (დღ. აზერბაიჯანის სსრ) დასაპყრობად. ჰაბიბმა კი ამის
შემდეგ სომხეთის პროვინციები დაიპყრო და ჯურზანის (დღ. აღ-
მოსავლეთ საქართველო) დასამორჩილებლად გაემართა⁷¹.

⁶⁹ მოსე კალანკატუელი, გვ. 156; ლ. დავლიანიძე. ჩა-
ხართა ლაშქრობა თბილისსა და აღბანეთში მოსე კალანკატუელის „აღბანეთის
ისტორიის მიხედვით“, ქართული მუყაროთმცოდნეობა, კრებული I, თბ., 1965,
გვ. 67.

⁷⁰ შღრ. ეპისტოლეთა წიგნი, გვ. 181.

⁷¹ Б а л а д з о р и. Книга завоевания стран. Текст и перевод. Пере-
вод с арабского проф. П. К. Жузе, Баку, 1927, с. 8—11 (ქვემოთ: ბალაზო-
რი-ქუზე).

ამგვარად, ბალაზორი ნათლად მიუთითებს, რომ არანის დაპყრობა წილად ხვდა სალმან იბნ-რაბიას, ხოლო ჯურზანისა — შაბიბ იბნ-მასლამას. მართლაც, მეორე არაბი ავტორიც, იაკუბი, ⁷² გვამცნობს, რომ შაბიბმა დაიპყრო ჯურზანი, ხოლო სალმან იბნ-რაბიამ ვანი, მასქათი, შაბირანი და სხვა პროვინციები დღ. აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე⁷².

რომ ჯურზანი, ამ შემთხვევაში, აღმოსავლეთ საქართველოს, ანუ დაახლოებით ძველა ქართლის სამეფოს ტერიტორიას მოიცავს, ეს დასტურდება იმავე ბალაზორის ცნობით, რომ ერანის შაჰმა ხოსრო ანუ შირვანმა (VI ს.) ჯურზანში ააგო შემდეგი ციხესიმაგრეები: ფირუზკოხადი (სომხ. პეროზკავატი და ქართ. პეროჯაკაფა, რომლის იდენტიფიკაციაც, ჯერჯერობით მაინც ჭირს), ლაზიკის კარი, ბარიკას კარი — ტრაპეზუნტის ზღვასთან, დარიალანი, სამცხის კარი, ჯარდამანი (ქართ. — გარდაბანი) და სამშვილდე⁷³. მიუხედავად იმისა, რომ ამ პუნქტთა უმეტესობის ზუსტი ლოკალიზაცია უცნობია, მაინც ადვილი დასანახია, რომ ისინი მოიცავენ ტერიტორიას დარიალიდან ქვემო ქართლის ჩათვლით ეგრისამდე და შავ ზღვამდე ე. ი. სწორედ ძველი ქართლის სამეფოს, ანუ აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიას.

მაგრამ იმავე ავტორთან შემონახულია ცნობები, რომელთა მიხედვით კონკრეტულად შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ, თუ რას მოიცავდა შაბიბ იბნ-მასლამას მიერ დამორჩილებული ჯურზანი.

პირველ რიგში განვიხილოთ არაბი სარდლის ე. წ. „დაცვის სიგელი“, მიცემული ქართლის გარკვეული ტერიტორიის მოსახლეობისადმი.

როგორც ცნობილია, ამ დოკუმენტის სამი ვარიანტია შემონახული: ბალაზორისთან, ტაბარისთან და იაკუთთან. იმავე დროს ბალაზორის მოტანილი აქვს აგრეთვე ჯარაჰ იბნ-აბდულაჰის მიერ იმავე შაბიბ იბნ-მასლამას განახლებული სიგელის ტექსტიც⁷⁴.

⁷² Я к у б и. История. Текст и перевод. Перевод с арабского проф. П. К. Жузе, Баку, 1927, с. 5 (ქვემოთ — იაკუბი-ეუზე).

⁷³ ბ ა ლ ა ზ ო რ ი ე უ ზ ე, გვ. 6. „ბარიკას კარის“ აგება ტრაპეზუნტის ზღვასთან ჯურზანში იმის მოწმობად გამოდგება, რომ ქართლი ამ დროს და უფრო აღრეც, კერძოდ, ვახტანგ გორგასალის დროს შავ ზღვაზე გადიოდა.

⁷⁴ ბალაზორისთან დაცული სიგელის ქართული თარგმანი ტაბარისეული კითხვა-სხვაობების ჩვენებითურთ შესრულებული აქვს მ. ლორთქიფანიძეს (იხ. მისი, შაბიბ იბნ-მასლამას „დაცვის სიგელი“, „მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვ. 29, 1951); ბალაზორისეული ტექსტის თარგმანი გაკეთებული აქვს ჭრეთვე ბ. სილაგაძეს (იხ. მისი, შაბიბ იბნ-მასლამას დაცვის სიგელის

მოვიტანთ დოკუმენტის ჩვენთვის ამჯერად საინტერესო შე-
სავალ ნაწილს.

ბალაზორისთან: „სახელითა ალლაპისა, მოწყალისა, მწყალო-
ბელისა. ეს არის წიგნი ჰაბიბ იბნ-მასლამასაგან მოსახლეობისადმი მანგლისიდან“⁷⁵.

ტაბარისთან: „სახელითა ალლაპისა, მოწყალისა, მწყალობლი-
სა. ეს არის წიგნი ჰაბიბ იბნ-მასლამასაგან თბილისის მოსახ-
ლეობისადმი ჯურზანიდან, არმაზის მიწიდან“⁷⁶.

იაკუთთან: „სახელითა ალლაპისა, მოწყალისა, მწყალობელისა.
ესაა წიგნი ჰაბიბ იბნ-მასლამასაგან თბილისის მოსახ-
ლეობისადმი მაინჯალიკის რუსთაკიდან (მანგ-
ლისის თემიდან. — დ.მ.), ჰარმაზის ჯურზანიდან (არ-
მაზის ქართლიდან. — დ. მ.)“⁷⁷.

ჯარაპის განახლებული სიგელი ბალაზორისთან: „სახელითა
ალლაპისა, მოწყალისა, მწყალობელისა. ეს (არის) წიგნი ჯარაპ
იბნ ყაბდ ალლაპისაგან თბილისის მოსახლეობისად-
მი, მანგლისის თემიდან, ჯურზანის ოლქიდან“⁷⁸.

როგორც ვხედავთ, „დაცვის სიგელის“ არც ერთი დღემდე
შემონახული ტექსტი არ იმეორებს ერთიმეორეს და ყველა მათგანი
დაზიანებულად არის ჩვენამდე მოღწეული.

დათარიღებისათვის, „შაენე“, № 1, 1971, გვ. 69). იაკუთთან დაცული ტექსტის
თარგმანი შესრულებული აქვს ე. სიხარულიძეს, (იხ. იაკუთის ცნობები საქართვე-
ლოსა და კავკასიის შესახებ, ნაკვ. I, არაბული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შე-
სავლით გამოსცა ე. სიხარულიძემ, 1964, გვ. 39—40). ქვემოთმოტანილი თარგმანე-
ბი სიგელის დასაწყისისა მოგვაქვს ე. სიხარულიძის მიხედვით (იხ. ე. სიხარულიძე,
არაბეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან, არაბული „დაცვის სიგე-
ლები“. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, 73, 1959 წ.). სულ
უკანასკნელ ხანს ცნობილი გახდა „დაცვის სიგელის“ კიდევ ერთი (უძველესი)
ვარიანტი, რომელიც ყველაზე ახლოა ქვემოთ მოტანილ ტაბარისულ ტექსტთან
და სამწუხაროდ, ჩვენთვის საინტერესო ნაწილში, ახალს არაფერს იძლევა (იხ. ო.
ცქიტიშვილი. ჰაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელი“ აბუ უბაიდის თხზულებამი.
„შაენე“, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის და ხელოვნების ისტორიის სერია
№ 2, 1976, გვ. 193).

⁷⁵ ე. სიხარულიძე. არაბეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორი-
იდან, არაბული „დაცვის სიგელები“, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომე-
ბი, 73, 1959, გვ. 170.

⁷⁶ იქვე, გვ. 171.

⁷⁷ იქვე, გვ. 173.

⁷⁸ იქვე, გვ. 172; მ. ლორთქიფანიძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 64.

თავდაპირველად ერთი გაუგებარი ადგილის (ბალაზორი) აღნიშნულია „კირმიზის ქართლი“, ანუ „წითელი ქართლი“. ორგან კი „არმაზის ქართლი“ (იაკუთი) მიწა“ (ტაბარი). პირველ შემთხვევაში გრაფიკულ ზიდავებზე აღვნიშნულად ასახსნელ შეცდომასთან უნდა გვეკონდეს საქმე და აქაც თავდაპირველად „არმაზის ქართლი“ უნდა ყოფილიყო⁷⁹. კერძოდ, აქ გადამწერს ან თვით ავტორს უნდა მოსვლოდა შეცდომა: რამდენადაც ცოტა უფრო წინ ბალაზორი წერს დენის მახლობლად არსებულ დაბა კირმიზზე (არტაშატის ეპითეტი) ამდენად ასოციაციით მან დედნის გაუგებარი „არმაზი“ აგრეთვე ქართლის ეპითეტად მიიღო და „კირმიზად“ გაიზარა⁸⁰. ეს კონიექტურა, ამას გარდა, გამართლებულია ტექსტუალური ანალიზის კანონზომიერების თვალსაზრისითაც: სწორია უპირატესობა მივცეთ ორ უფრო გასაგებ ვარიანტს, ერთი სრულიად გაუგებარის წინაშე, რომლის გაზიარების შემთხვევაში, ბოლოს და ბოლოს ვიღებთ სხვაგვით სრულიად უცნობ და უცნაურ ისტორიულ-გეოგრაფიულ ტერმინს „წითელი ქართლი“⁸¹.

დავუბრუნდეთ სიველის ტექსტის შინაარსს. როგორც აღვნიშნეთ, იგი დაზიანებული სახით არის ჩვენამდე მოღწეული, მაგრამ საერთო აზრის გამოტანა ძნელი არ უნდა იყოს: აქ ლაპარაკია ქართლის (ივერიის) დედაქალაქის, თბილისის და საკუთრივ ქართლის (ეთნოგრაფიული ქართლის) დამორჩილებაზე. სწორი უნდა იყოს დოკუმენტის ნაკლები ადგილის ასეთი აღდგენა: „ესე არს წიგნი ჰაბიბისა მასლამას ძისაჲ მცხოვრებთა *მიმართ ქალაქისა ტფილისისათა, სანაზებისა მანგლისისათა და არმაზისათა ქართლში“⁸². ასევე გაიგო ეს ადგილი ბალაზორის ტექსტის რუსულად მთარგმნელმა: «Дана

⁷⁹ M. Ghazarian. Armenien unter der arabischen Herrschaft bis zur Entstehung des Bagratiden, Marburg, 1903, გვ. 79; ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი - ლ ი. ქართველი ერის ისტორია, I—II, თბ., 1913, გვ. 346; შ. ლ ო რ თ ქ ი თ ა - ნ ი ძ ე. დასახ. ნაშრ., გვ. 69.

⁸⁰ I. Markwart. Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien. Das Itinerar von Artaxata nach Armastica auf der römischen Weltkarte. ეურნ. „Հանդես Ամսօրհայ“. № 11—12, 1927, სვ. 898.

⁸¹ თუ ამ თვალსაზრისს მივიღებთ, მაშინ ცხადი ვახდება, რომ ბალაზორისა და იაკუთის მიერ შემონახული ტექსტი „დაცვის სიველის“ დასაწყისისა არსებითად სრულიად იდენტურია და, ამდენად, სავარაუდოა, რომ იაკუთის წყაროს სწორედ ბალაზორი წარმოადგენდა.

⁸² ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 346.

სია გრამთა Хабибом, сыном Масламы, жителем Тифлиса (ი სობრავშიმსა) იზ Манджалისა (Манглиса), იზ Кр...
 зана»⁸³...ის რომ „დაცვის სიგელის“ შემორჩენილი...
 ანტიდან ოთხივესათვის საერთო „თბილისის მოსახლეობის“ გარდა,
 სამგან (ბალაზორი, იაკუთი) ნახსენებია მანგლისი, ხოლო სამგან
 (ბალაზორი, ტაბარი, იაკუთი)—არმაზი (ერთგან, როგორც ვიცით,
 შეცდომით— „კირმიზი“), ცხადია, მხოლოდ იმას მიუთითებს, რომ
 აქ შემთხვევით ჩამოთვლილ პუნქტებთან კი არ გვაქვს საქმე, არა-
 მედ სრულიად გარკვევით და შეგნებულად აღნიშნულ მნიშვნელო-
 ვან ცენტრებთან. და, რა თქმა უნდა, არსებითად სწორია ის მოსა-
 ზრება, დამყარებული ტექსტის რუსულ თარგმანზე, რომ „დაცვის
 სიგელი“ გაცემულია ტფილისში დაბანაკებული პაბიბის მიერ
 ტფილისის მცხოვრებლებისა და „წითელი ქართლიდან“, მანგლი-
 სიდან თავმოყრილებისადმი. პირველი წრე ალბათ გულისხმობს
 შიდა ქართლს, რომლის სათავეში დგას პატრიკიოზი, საჯდომით—
 ტფილისში, ხოლო მეორე, ალბათ „ქართველთა საპიტიახშოს“, ე. ი.
 გუგარეთს, რომლის სათავეში პიტიახში დგას რეზიდენციით—მან-
 გლისში“⁸⁴.

საწინააღმდეგო მოსაზრება, თითქოს აქ საუბარია არა სხვა-
 დასხვა პუნქტებზე, არამედ იმაზე, „თუ რომელ თემსა და ოლქში
 შედიოდა თბილისი“⁸⁵, არ არის სწორი⁸⁶. სხვა არა იყოს რა, ამ
 მოსაზრების ვაზიარებისათვის სრულიად აუცილებელია ორგან
 (ტაბარი, იაკუთი) მკაფიოდ მითითებული „არმაზის“ შეცვლა გა-
 უგებარი „კირმიზით“ (ბალაზორი), რაც, როგორც ვნახეთ, საფუძ-
 ველსაა მოკლებული, ხოლო თუ გავიზიარებდით, ჩვენი აზრით, სწორ
 წაკითხვას— „არმაზის ქართლი“, მაშინ კიდევ უფრო მნიშვნელო-
 ვანი გაუგებრობის წინ აღმოვჩნდებოდით: თბილისი ერთდროუ-
 ლად მანგლისის თემშიც აღმოჩნდებოდა და არმაზის ოლქშიაც⁸⁷.
 ამიტომ „დაცვის სიგელის“ დასაწყისის აზრობრივი აღდგენა ყვე-
 ლაზე უფრო მიზანშეწონილად ასე გვეგონია: „თბილისის მოსახ-

⁸³ ბ ა ლ ა ზ ო რ ი ე უ ზ ე . იქვე.

⁸⁴ ს . ჯ ა ნ ა შ ი ა . არაბობა საქართველოში, შრომები, II, 1952, გვ. 364.
 შდრ. ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, 1964, 25.

⁸⁵ ე . ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე . დასახ. ნაშრ., გვ. 174.

⁸⁶ ი ბ . შ . ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე . არაბთა მფლობელობის ხასიათი საქარ-
 თველოში, „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვ. 35,
 1963, გვ. 79—80.

⁸⁷ ივ . ჯ ა ე ა ხ ი შ ვ ი ლ ი . დასახ. ნაშრ., გვ. 346.

ლეობისადმი ჯურზანიდან⁸⁸ (მოსახლეობისადმი), მანგლისის თემიდან (და) არმაზის ჯურზანიდან, ანუ სხვაგვარად, სიგელი გაცემული ყოფილა „ქართლის მოსახლეობისადმი თბილისშიდან, მანგლისის თემიდან და არმაზის ქართლიდან“. წინადადებას — „ქართლი“ ნაწილი განმარტავს პირველს, ე. ი. აქ ლაპარაკია არა მთელ ქართლზე, რამდენადაც არაბებს იგი მთლიანად დაპყრობილი ჯერ არ ჰქონიათ, არამედ თბილისზე, როგორც მთელი ქართლის დედაქალაქზე და ქართლის ორ კონკრეტულ „ქვეყანაზე“, რომელიც ამჯერად დაიპყრეს მათ: მანგლისის თემზე, ანუ ქვემო ქართლის საპიტიახშოზე ცენტრით მანგლისში და „არმაზის ქართლზე“, ანუ ჩვენი აზრით, შიდა ქართლის ნაწილზე ცენტრით არმაზში.

ის გარემოება, რომ „არაბთა სახალიფოში გაბატონებული პრაქტიკით არაბები ზავისა და შეუვალობის სიგელებს, ჩვეულებრივ, აძლევდნენ არა მთელ ქვეყანას, არამედ ცალკეულ დაპყრობილ ადგილებს, ქალაქებს, ციხესიმაგრეებსა და სოფლებს“⁸⁹, კი არ ეწინააღმდეგება, არამედ ადასტურებს „დაცვის სიგელის“ ტექსტის ჩვენებურ ინტერპრეტაციას: იგი ეხება ქართლის დედაქალაქ თბილისს და აგრეთვე, მანგლისსა და არმაზს, რა თქმა უნდა, თავისი „შესავალი ქვეყნებით“.

რომ მანგლისი მნიშვნელოვანი, პირველ რიგში, საეკლესიო ცენტრი იყო ქვემო ქართლისა, დავას არ უნდა იწვევდეს: აქ, როგორც ვიცით, უკვე IV ს-ში უნდება ქრისტიანული ეკლესია, რომელიც მცხეთის ჯვართან ერთად უდიდესი პოპულარობით სარგებლობდა არა მარტო ქართლში, არამედ ამიერკავკასიის მთელ ქრისტიანულ სამყაროში⁹⁰. არ არის გამორიცხული, რომ ჩვენთვის საინტერესო ხანაში მანგლისი ამავე დროს ქვეყნის პოლიტიკურ ცენტრსაც წარმოადგენდა და, როგორც იყო აღნიშნული, „ქართველთა პიტიახშის“ რეზიდენციას⁹¹.

რას უნდა გულისხმობდეს გამოთქმა „არმაზის ქართლი?“

⁸⁸ უკანასკნელ სიტყვას ვუმატებ ტაბარისეული ვარიანტისა და აგრეთვე ჩარაპის განახლებული სიგელის მიხედვით (იხ. ზემოთ). ესეც რომ არ იყოს, აზრს არსებითად არ იცვლება.

⁸⁹ ე. ს. ი. ხ. ა. რ. უ. ლ. ი. ძ. ე. დ. სახ. ნაშრ., გვ. 175. რაც შეეხება სოფლებსადაც სიგელების გაცემას, ასეთი რამ ამიერკავკასიის მშობარ ჩვენ არ ვიცით და საერთოდაც ეს შეუძლებელია.

⁹⁰ „ეპისტოლეთა წიგნი“, გვ. 122.

⁹¹ მანგლისისა და მისი ზევის მნიშვნელობის შესახებ იხ. თ. თ. დ. რ. ი. ა. ხ. სპეციალური წერილი: „მანგლისის ზევი“, ჟურნ. „მეგლის მეგობარი“, № 21, 1970.

ჩვენი აზრით, აქ უნდა ივარაუდებოდეს ქართლის ის ნაწილი, რომლის ცენტრსაც იმ დროს არმაზი წარმოადგენდა, ე. ი. უნდა იგულისხმებოდეს არმაზი თავისი „შესავალი ქართლის ცენტრის გამოთქმა „არმაზის მიწა“ — ტაბარისთან). ეს „ქვეყნისაჲს ცენტრისაჲს“ უნდა, პირველ რიგში უნდა ყოფილიყო შიდა ქართლი, უკეთ, მისი ვარკვეული ნაწილი. არმაზი, როგორც ცნობილია, გვიანანტიკურ ხანაში ქართლის სამეფოს ფრიად მნიშვნელოვანი ცენტრი — პიტიაზშთა რეზიდენციაა. მნიშვნელოვან პუნქტად რჩება იგი ადრექრისტიანულ ხანაშიც⁹², მაგრამ გვაქვს კი საფუძველი შიდა ქართლის ასეთივე მნიშვნელოვან ცენტრად წარმოვიდგინოთ იგი ადრეფეოდალურ ხანაში და, კერძოდ მაინცდამაინც, VII ს-ში?

ვფიქრობთ, რომ ამის სრული საფუძველი გვაქვს.

საქმე ის არის, რომ „მთა ქართლის“ (-არმაზი) აღმოჩენასთან დაკავშირებით 1960—61 წლებში აქ გაშლილი არქეოლოგიური გათხრების შედეგად გამოვლინდა ადრეფეოდალური ხანის გრანდიოზული ციხესიმაგრის ნაშთები, რომელიც უეჭველია შიდა ქართლის ფრიად მნიშვნელოვანი პოლიტიკური (რელიგიურიც?) ცენტრი უნდა ყოფილიყო⁹³ და, რომელიც ამავე დროს ქართლისათვის უაღრესად მნიშვნელოვან ეკონომიკურ მაგისტრალს აკონტროლებდა⁹⁴. სწორედ ამ ციხესიმაგრეს დაქვემდებარებული ტერიტორია ქართლისა უნდა იგულისხმებოდეს, პირველ რიგში, გამოთქმაში „არმაზის ქართლი“ თუ „არმაზის მიწა“.

მაგრამ რა დროის ნაგებობაა ეს ციხესიმაგრე?

რომ იგი V ს-ზე გვიანდელი არ უნდა იყოს, ამაზე სრული უეჭველობით გვარწმუნებს „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ცნობილი შესანიშნავი ჩვენება, რომელიც ეხება VI ს. დასაწყისს: „მაშინ მცხეთაჲ ათხელდებოდა და ტფილისი ეშენებოდა, არმაზნი შემცირდებოდეს და კალაჲ განდიდნებოდა“⁹⁵. ეს ეპოქალური ტეხილის აღმნიშვნელი ცნობა, სხვათაშორის, უცილობლად იმაზეც მიგვითითებს, რომ ამ დროს და ამის შემდგომ გამორიცხულია ისე-

⁹² Мухета. Итоги археологических исследований 1, 1958, 114—115.

⁹³ იხ. დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები ნ. ბერძენიშვილის შრომებში, „მაცნე“, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების ორგანო, 2, თბ., 1965, გვ. 108.

⁹⁴ დ. მუსხელიშვილი. „მთა ქართლის“ ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლისათვის, „კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები“, თბ., 1966, გვ. 176—184.

⁹⁵ OP, 724.

თი გრანდიოზული ნაგებობის შენება, როგორც არმაზის ციხესიმაგრეა. მართლაც, მისი არქიტექტურული შესწავლის შედეგად იმ დასკვნამდე მივიდნენ, რომ ეს შენობა აგებულია ქრ. წელს IV ს. პირველი ნახევრისა, IV ს. მეორე ნახევარში, ანუ V ს. პირველი ნახევარში⁹⁶.

ეს რაც შეხება მისი აგების დროს, მაგრამ რომ VI ს-ზე უფრო გვიანაც იგი ინარჩუნებდა პოლიტიკური ცენტრის მნიშვნელობას, ამას მოწმობს არა მხოლოდ არქეოლოგიური მასალა დათარიღებული ორმიზდ IV-ის (579—590) და ხოსრო II-ის (590—628) დრამებით, აგრეთვე იმპერატორ კონსტანტინე IV-ის (668—685) სპილენძის მონეტით⁹⁷ და ე. თ. VII ს. კუთვნილი, არამედ ერთ-ერთი მრგვალი კოშკის შემნებლობაც, რომელიც შიგ მოპოვებული არქეოლოგიური მასალის მიხედვით თარიღდება VIII ს-ით⁹⁸, რაც მოწმობს, რომ ამ დროსაც ციხესიმაგრის მნიშვნელობა ფრიად დიდია. ამგვარად, არმაზის, როგორც პოლიტიკური ცენტრის მნიშვნელობა ჩვენთვის საინტერესო ხანაში, ე. თ. VII ს. შუაში, სრულიად უდავო ფაქტია.

მაგრამ, რა ტერიტორიას მოიცავდა არმაზციხის „შესავალი ქუეყანა“, ანუ არაბული წყაროების „არმაზის მიწა“ ან „არმაზის ქართლი“? ეს უნდა ყოფილიყო ტერიტორია, რომელიც ქართლის სამეფოს ისტორიის უძველეს ხანაში სასპასპეტო მხარედ ითვლებოდა, ტერიტორია „არაგვთგან და არმაზითგან ვიდრე ტასისკართამდე უწოდა ამას ქუეყანასა ზენას სოფლისა, რომელსაც აწ ჰქვან შიდა-ქართლი“⁹⁹. პირველ რიგში ეს უნდა ყოფილიყო „მტკუარსა სამკრით კერძო“ ქართლი¹⁰⁰, ანუ გვიანდელი ტერმინოლოგიით შიდა ქართლის გაღმამხარი (მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე). სავარაუდოა, რომ სპასპეტის რეზიდენცია სწორედ არმაზციხე ყოფილიყო¹⁰¹.

⁹⁶ К. Мелитаури. Крепости дофеодальной и раннефеодальной Грузии, 1969, с. 67.

⁹⁷ სასანური მონეტები განსაზღვრულია ირ. ჯალალანას მიერ. ბიზანტიურ-სათვის იხ. თ. ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ბიზანტიური მონეტები, გვ. 127.

⁹⁸ მასალა დათარიღებულია ა. ბოხოჩაძის მიერ, იხ. К. Мелитаури, დასახ. ნაშრ., გვ. 67.

⁹⁹ ქცა, I, 10, შდრ. იქვე, გვ. 24—25.

¹⁰⁰ იქვე, 276.

¹⁰¹ შდრ. გ. მ ე ლ ი ქ ი შ ვ ი ლ ი. ქართლის (იბერიის) სამეფოს ისტორიის ქრონოლოგიის საკითხისათვის. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები IV, 1958, გვ. 160.

ამგვარად, ერთხელ კიდევ ვავიმეორებთ: ჰაბიბ იბნ-მასლანის მიერ გაცემულ „დაცვის სიგელში“ საუბარია არაბთა მიერ ამ დოკუმენტის გაცემის დროს უშუალოდ დაპყრობილ ქვეყნებში¹⁰² ზე — ქვემო ქართლზე ცენტრით მანგლისში (საპიტაქანო)¹⁰³ და ქართლის ნაწილზე ცენტრით არმაზში (სასპასპეტო). რაც შეეხება თბილისს, რომელსაც, რა თქმა უნდა, თავისი საკუთარი „ქვეყანაც“ გააჩნდა (სომხ. გეოგრაფიის „პარუარი“), იგი, ცხადია, პირველ რიგში უნდა ყოფილიყო აღნიშნული, როგორც არა მარტო საკუთრივ ქართლის, არამედ „ყოველი ქართლის“ (ივერიის) დედაქალაქი, სადაც ამავე დროს იჯდა ქვეყნის სუვერენი — ქართლის ერისმთავარი.

თბილისის და ქართლის ზემოხსენებული მხარეების დამორჩილების შემდეგ არაბებმა ასევე უბრძოლველად აღმოსავლეთი საქართველოს დანარჩენი კუთხეებიც დაიპყრეს, როგორც ჩანს, ესენიც განსაკუთრებული „დაცვის სიგელებს“ საფუძველზე, რომელთაგან, სამწუხაროდ, არც ერთი არ არის ცნობილი¹⁰⁴. ნუსხა ამ დამორჩილებული ქვეყნებისა შემონახულია ბალაზორისთან¹⁰⁵. ჩვენ, პირველ რიგში, ჩამოვთვლით იმ მხარეებს, რომელთა იდენტიფიკაციაზე ეჭვი არავის მიაქვს. ესენია: ზუნანი, გარდაბანი, თრიალეთი, სამცხე, არტაანი, შავშეთი, კლარჯეთი, კახეთი, კუხეთი, ბაზალეთი, დარიალანი წანარებიტურთ და დიდოელები¹⁰⁶.

აღსადგენი რჩება ოთხი მხარის სახელწოდება:

ა). **ქს** — რომელსაც, ჩვეულებრივ, აღადგენენ „ქსანად“¹⁰⁷ და ე. ი. ქსნის ხეობას გულისხმობენ¹⁰⁸. მაგრამ ეს არ უნდა იყოს სწორი, რადგან სხვა არა იყოს რა, როგორც უკვე მივუთითებდით, იმავე ბალაზორის მიხედვით ეს მხარე და პუნქტი ბარდავსა და თბილისს შორის მდებარეობს და, ამდენად, მისი ქსნად აღდგენა გამორიცხებულია¹⁰⁹. როგორც ირკვევა, პუნქტი „ქასალი“ მდებარე-

¹⁰² ე. ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე. დასახ. ნაშრ., გვ. 175.

¹⁰³ ბ ა ლ ა ზ ო რ ი - ე უ ზ ე. გვ. 11

¹⁰⁴ M. Ghazarian. დასახ. ნაშრ., გვ. 347; ე. ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე. დასახ. ნაშრ., გვ. 175; მ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე. დასახ. ნაშრ., გვ. 81.

¹⁰⁵ ი ე. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. იქვე. შენიშვნა; ე. ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე. იქვე; მ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე. იქვე; I. Markwart. დასახ. ნაშრ., სვ. 856.

¹⁰⁶ ჯ. გ ვ ა ს ა ლ ი ა. ქსნის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები. „საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული“, III, გვ. 40.

¹⁰⁷ დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი. უქარბა, გვ. 81, შენ. 32.

რობდა მდ. აღსტაფა-ჩაის ქვემო წელზე დღევანდელი ყაზახის ადგილზე და თვით „ყაზახიც“ ძველი „ქასალ“||„ქასახ“-ის მცირედ სახენაცვალი ფორმა უნდა იყოს¹⁰⁸. ასე ეწოდებოდა თრეჭოქის მთელ მხარეს და მის ცენტრს, ქალაქს, რომელიც დაშენდა მურვან იბნ-მუჰამედმა VIII ს. 30-იან წლებში¹⁰⁹.

ბ). گوجی ან گوجی, რომელსაც აღადგენდნენ gouschtasfi, მაგრამ სამართლიანი აზრით, ეს არ არის სწორი, რადგან ასეთი სახელწოდების პუნქტი მულანშია, მაშინ როდესაც, ჰაბიბ-იბნ-მასლამას დაპყრობითი ოპერაციები ქართლს (ივერიას) არ გასცილებია¹¹⁰. მეორეგვარი აღდგენით აქ „ქუსტი-ს“ სომხური პროვინცია იგულისხმება არცახის მხარეში¹¹¹.

ასეთი იდენტიფიკაცია, იმავე ზემოხსენებული მიზეზების გამო, ჩვენთვის მიუღებელია, მით უმეტეს, რომ „ქუსტის“ აღდგენა „ქუს-თისჯი“-დან თავისთავად ნაძალადეგია. კიდევ მესამეგვარი ინტერპრეტაცია არსებობს ამ სახელისა - „Kasi-tiche“¹¹², რომელიც აგრეთვე მიუღებელია იმის გამო, რომ ასეთ ციხეს არ ვიცნობთ.

ვფიქრობთ, რომ არაბული დამწერლობით აღნიშნული ეს სახელწოდება გულისხმობს „ქსნისხევს“. ეს რეალურ-ისტორიული თვალსაზრისითაც სრულიად ბუნებრივია, რამდენადაც, როგორც ვიცით, უკვე სომხური „გეოგრაფია“ იცნობს ამ ისტორიულ-გეოგრაფიულ ერთეულს და გრაფიკულ ნიადაგზედაც აღვილი წარმოსადგენია დიაკრიტული ნიშნების გადასმით, მაგალითად, ამგვარად: گسنخي, რაც შეიძლება წარმოადგენდეს گسنخي-ის დამახინჯებას ვაღამწერთა წყალობით¹¹³.

გ). گسفر ან گسفی - აღადგენენ „ქსოვრისად“¹¹⁴, რაც საეჭვოა, თუკი არ ვივარაუდებთ, რომ იმ დროს ქსოვრისი რაიმე მნიშვნელოვან ცენტრს წარმოადგენდა (მუხნარისა?). შესაძლებელია უფრო სარწმუნო იყოს იდენტიფიკაცია, რომელიც

¹⁰⁸ V. Minorsky. Transcaucasica. Extrait du Journ. Asiat. Juillet-Sept. 1930. 73—90.

¹⁰⁹ ბ ა ლ ა ზ ო რ ი - ქ უ ზ ე , გვ. 17.

¹¹⁰ M. Ghazarian. დასახ. ნაშრ., გვ. 81.

¹¹¹ იქვე.

¹¹² I. Markwart. დასახ. ნაშრ., სვ. 856.

¹¹³ გრაფიკულ ნიადაგზე ასეთი აღრვეის შესაძლებლობა მიგვითითა ბ. სილაგაძემ.

¹¹⁴ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. დასახ. ნაშრ. ე. ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე. დასახ. ნაშრ., მ. ლ ო რ თ ქ ი თ ვ ა ნ ი ძ ე. დასახ. ნაშრ.

ამ სახელწოდებაში „კასპს“ გულისხმობს¹¹⁵, რადგან ქართულ წყაროებშიც კასპის სასპასალარო, როგორც ერთ-ერთი ქვეყნის ისტორიულ-გეოგრაფიული ერთეული, კარგად არის ცნობილი (ს. 113).

დ). **حوار** ან **جراخ** — ჩვენს ისტორიოგრაფიაში „ხერკად“, აღადგენენ,¹¹⁷ თუმცა უფრო სწორი უნდა იყოს ამ ტერმინის „ჯავახად“, ანუ ჯავახეთად აღდგენა¹¹⁸. ასეთი იდენტიფიკაცია ადვილდასაშვებია დამწერლობის ნიადაგზეც — **جواخ** < **جراخ** — და, რაც მთავარია, სრულიად ბუნებრივია რეალურ-ისტორიული თვალსაზრისით. მართლაც, თუ გავითვალისწინებთ, რომ არაბებმა მთელი აღმოსავლეთი საქართველო დაიმორჩილეს და მოვიგონებთ აგრეთვე ქართლის (ივერიის) პროვინციების ზემოაღნიშნულ არაბულ ნუსხას, კერძოდ კი გვიანდელი ზემო ქართლისას: სამცხე, არტაანი, შავშეთი, კლარჯეთი, — ცხადი ვახდება, რომ თუმცა შესაძლებელია ეს ნუსხა თავისთავად ნაკლები იყოს, მაინც ყველაზე უფრო აქ სავარაუდოა ჯავახეთი იგულისხმებოდეს.¹¹⁹

ჰაბიბ იბნ-მასლამას მიერ ქართლში დამორჩილებული ქვეყნების ნუსხა შემონახული აქვს კიდევ ერთ არაბ ისტორიკოსს, იბნ-ალფაყიჰსაც, მაგრამ იგი უფრო ნაკლები სახითაა მასთან დაკუთრებული და სურათის უკეთ გარკვევისათვის არაფერს იძლევა¹²⁰.

¹¹⁵ ასეთი იდენტიფიკაცია ვკუთვნის მარკვარტს. უფრო სწორად იგი ამ ტერმინს აღადგენს ამგვარად: „Kaspiğın“ კასპიშენი (იხ. მისი დასახ. ნაშრ., სვ. 856). ასეთი ქართული ტოპონიმის წარმოდგენა გაძნელებულია.

¹¹⁶ იხ. მაგალითად, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, OP, 720 და სხვ. ან ქცა, I, 143 და სხვ.

¹¹⁷ ივ. ჯავახიშვილი. დასახ. ნაშრ., იქვე; ვ. სიხარულიძე. დასახ. ნაშრ., იქვე; მ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრ., იქვე.

¹¹⁸ M. Ghazarian. დასახ. ნაშრ., გვ. 27 და 80; I. Markwart. იქვე; ასეთივე აღდგენა ჰქონია d' Ohsson-საც (იხ. ივ. ჯავახიშვილი. დასახ. ნაშრ. იქვე).

¹¹⁹ რომ ჯავახეთი ამ დროს ქართლში შემოდოდა ამას მოწმობს სომეხი ისტორიკოსი ლანე მამიკონიანი, იხ. V. Langlois, Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie t. I, Paris, 1867, 381.

¹²⁰ იხ. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа вып. 31, с. 27. როგორც ჩანს, იბნ-ალფაყი აქ დამოკიდებულია ბალახორზე ანდა ამ უკანასკნელის მსგავს წყაროზე. არაბულ ტექსტში (იქვე, გვ. 26) „ჭურახის“ ნაცვლად წერია „ჭურხან“, რაც შეიძლება თვით ავტორის ჩანართი იყოს. საერთოდ ამ უკანასკნელს ნუსხა არეული აქვს: „ქესღარი“ და „ქესღიბისი“, რომელიც ბალახორისთან ერთი და იგივე პუნქტის ვარიანტული დამწერლობაა (იხ. ბალახორი - ვ უ ზ ე. გვ. 40, სქოლიო 64), აღფაქიანთან ორი სხვადასხვა პუნქტად და სხვ.

ამგვარად, საბოლოოდ რომ მოვიტანოთ არაბული ნუსხა და მორჩილებული ქართლის პროვინციებისა, ასეთი ვითარებაა: ჰაბიბ იბნ-მასლამამ დაიმორჩილა კახეთი, კუხეთი, ხუნენჯი, ქაქუცი (სომხ. წყაროების „ძოროფორი“, დღ. აქსტაფა-ჩაიხ [ხუნენჯი] [ქაქუცი] დაბანი, ქვემო ქართლი (ძვ. საპიტიახშო), თრიალეთი, შიდა ქართლი (ძვ. სასპასპეტო), ბაზალეთი (არაგვის ხეობა), ქსნისხევი, კასპი(?), ჯავახეთი, სამცხე, არტაანი, შავშეთი, კლარჯეთი, დარიალი წანარებიუთრთ (დღ. ხევი და მიმდგომი მთიანეთი), დიდოვლები (დღ. დასავლეთი დაღესტანი). ქართული წყაროების ენით რომ ვთქვათ, ეს არის ტერიტორია „ხუნანითგან, ვიდრე ზღუადმდე სპერისა“, ე. ი. დაახლოებით ძველი ქართლის სამეფოს ტერიტორია.

ჩვენთვის საინტერესოა კონკრეტული პოლიტიკური საზღვრები არაბთა მიერ დამორჩილებული ქართლის ქვეყნისა. საამისო მონაცემები იმავე არაბულ წყაროებში მოიძებნება.

ბალაზორი მოგვითხრობს, რომ მას შემდეგ, რაც ჰაბიბ იბნ-მასლამამ დგინი აღო „ღრმად შევიდა ქვეყანაში და გაჩერდა ჯურნისთან (გარნისთან. — დ. მ.), მივიდა აშოშამდე და ზათ-ულ-ლუჯუმამდე, **خو**-ის მთამდე და აპარარის ველამდე და დაიკავა დებილის (დგინის. — დ. მ.) ყველა სოფელი“¹²¹. რამდენადაც, აქ დგინის „ქვეყნის“ დამორჩილებაზეა საუბარი, შეიძლება გვევარაუდა, რომ ის პუნქტები, სადამდისაც მიუწია არაბთა ლაშქარმა, სასაზღვრო ორიენტირებს წარმოადგენენ. რომელია ეს უკიდურესი პუნქტები? „აშოში“ იგივე სომხური წყაროების „აშოცი“, ანუ ქართული „აბოცი“ უნდა იყოს, ხოლო „აპარარის“ ან „აბარარის ველი“ ალბათ მდ. ახურიანის ველი, რომლის სათავეებშიც მდებარეობს სწორედ აშოცი. თუ ჩვენი ვარაუდი სწორია, მაშინ ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ აშოცი, როგორც „დგინის ქვეყნის“ (resp. სომხეთის) საზღვარი, შესაძლებელია მხოლოდ ქართლის მომიჯნავე ტერიტორია ყოფილიყო. ამასვე გვაგვარაულებინებს პუნქტი ზათ-ულ-ლუჯუმი, რომლის იდენტიფიკაცია, სამწუხაროდ, შეუძლებელია, მაგრამ აბოცის მახლობლად უნდა ყოფილიყო.

საქმე ის არის, რომ სომხეთის დაპყრობის შემდეგ, როგორც ვიცით, ჰაბიბ იბნ-მასლამა ჯურჯანისაკენ გაემართა. როდესაც მისი ლაშქარი მივიდა ზათ-ულ-ლუჯუმში, იქ შეისვენეს. ამ ადგილას მოხდა შეტაკება ადგილობრივ მოსახლეობასა და არაბებს შორის, რომელშიაც არაბებმა გაიმარჯვეს. ამის შემდეგ მოვიდა ჰაბიბთან

¹²¹ ბ ა ლ ა ზ ო რ ი - ე უ ზ ე, გვ. 11.

(ჩანს, იმავე ზათ-ულ-ლუჯუმში) ქართლის პატრიარქოს მოციქულ-
ლი ზაის თხოვნით¹²². ეს გარემოებაც გვახარაულებინებს, რომ
ზათ-ულ-ლუჯუმი უნდა ყოფილიყო სასაზღვრო პუნქტუალური და
ქართლს შორის, სადაც არაბთა მხედართმთავრებულ ქვეყნულ-
თლის წარმომადგენელი რომ ქვეყანა აოხრებისაგან გადაარჩინოს.
რამდენადაც ზათ-ულ-ლუჯუმი, როგორც ვიცით, სადღაც ამოცთა-
ნაა, რომელიც თავის მხრივ, სასაზღვრო ქვეყანას უნდა წარმოად-
გენდეს, ამდენად ბუნებრივია ვივარაუდოთ, რომ მთლიანობაში
საზღვარი სომხეთსა და ქართლს შორის ამ დროსაც ისევე, რო-
გორც უფრო ძველად, V ს-ში, მტკვარ-არაქსის წყალგამყოფ ქედ-
ზე გადიოდა.

ამ ვარაუდს, სხვათაშორის, ამართლებს ის ნუსხაც ქართული
პროვინციებისა, რომელიც ბალახორის აქვს დაცული. მართლაც,
ჯავახეთის, არტაანის და კლარჯეთის მიკუთვნება ქართლისადმი
გულისხმობს, რომ მისი სამხრეთი საზღვარი გადიოდა იქ, სადაც
იგი დაიდო მას შემდეგ, რაც სომხეთის მიერ ადრე მიტაცებული
მიწები კვლავ ქართლს დაუბრუნდა (ე. ი. IV ს. მეორე ნახევრის
შემდეგ) ე. ი. მტკვრისა და არაქსის წყალგამყოფზე და კლარჯეთ-
სა და ტაოს შუა. ტაო კვლავ სომხეთის შემადგენლობაში რჩებოდა.
არაბებმა ვერ დაიმორჩილეს აქარა, არგვეთი და, როგორც ჩანს,
რაჭაც, რომლებიც დასავლეთ-საქართველოს ფარგლებში დარჩნენ.

ცვლილებაა თითქოს მომხდარი ქართლის აღმოსავლეთ პერი-
ფერიაზეც.

ჩვენ ვიცით, რომ V ს. მეორე ნახევარში ვახტანგ გორგასალ-
მა კამბეჩანი და პერეთი თავის სამეფოს უშუალოდ შემოუერთა
და აქ საერისთავოები დააარსა, ხოლო VI ს. 90-იან წლებში სუმ-
ბატ დავითის ძის ცნობით, გუარამ ქართლის პირველი ერისმთავ-
რის ძმები „ასამ და ვარაზვარდ წარვიდეს კამბეჩოანს, და გარდა-
უქციეს ერი ვეზანს, ერისთავსა ბაპარ ჩუბინისსა, და ვეზან მოკ-
ლეს, და დაიპყრეს კამბეჩოანი“¹²³. VII ს. 30-იან წლების ბოლო-
სათვისაც, სავარაუდოა, კამბეჩანი ქართლის ერისმთავრის (აღარ-
ნასე უპატოსის) საგამგეოში შემოდის¹²⁴. მაგრამ არაბთა აქ შე-
მოსვლისას სხვაგვარი ვითარებაა.

როგორც ვნახეთ, ამიერკავკასიის ჯერ კიდევ დასაპყრობი
ქვეყნებიდან ჯურზანი (ქართლი) ჰაბიბ იბნ-მასლამას ერგო წილად,

¹²² ბ ა ლ ა ხ ო რ ი - ე უ ზ ე, გვ. 11

¹²³ ქ ო ო ო, I, გვ. 374.

¹²⁴ იბ. დ. მ უ ს ხ ე ლ ი ვ ი ლ ი. უჩარმა, გვ. 81, შენ. 18.

ხოლო არანი — სალმან იბნ-რაბიას. ამ ქვეყნების დაპყრობა დაბლოებით ერთდროულად მოხდა. და ამ, სალმან იბნ-რაბიას¹²⁵ მისიის შესრულებისას, გადადის მტკვარს, იჭერს ყაბალას¹²⁶ ქანისა და კამიბერანის მფლობელებთან ზავს დებს ხარკის გადახდის პირობით¹²⁵.

„კამიბერანი“, როგორც სამართლიანად ფიქრობენ, უნდა იყოს შერყვნილად გადმოცემული კამბეჩანი¹²⁶. თუ ასეა, მაშინ ბალაზორის თბზულების მიხედვით VII ს. 40—50-იანი წლებისათვის ეს ქვეყანა არანის ფარგლებში შედიოდა და, მაშასადამე, პოლიტიკურად ქართლიდან გამოთიშული იყო¹²⁷. ეს მით უფრო დასაჯერებელია, რომ, როგორც ვნახავთ, უფრო გვიან და კერძოდ, VIII ს-შიც ანალოგიური ვითარებაა.

რაც შეეხება საკუთრივ „ჰერეთს“, ე. ი. კახეთის გაღმა მხარს, რომელიც ვახტანგ გორგასალმა საერისთავოს სახით შემოიერთა, ძნელია გადაჭრით რაიმეს თქმა. სხვაგან გვქონდა უკვე აღნიშნული, რომ X ს. არაბული წყაროების შაქილშაქანი იდენტურია სწორედ ქართული წყაროების ჰერეთის სამეფოსი¹²⁸, რომელიც დასავლეთ ალვანეთს გარდა ივერიის აღმოსავლეთ პერიფერიასაც მოიცავდა, მაგრამ ასევე იყო თუ არა VII ს-ში და ბალაზორისეული შაქილშაქანი მოიცავს თუ არა დღევანდელი კახეთის გაღმა მხარსაც, დაბეჭდვებით ვერ ვიტყვით. უფრო სავარაუდოა, რომ ეს ასე არ არის. ბალაზორის შაქანი არის იგივე შაქი (დღ. ნუხი) და მხოლოდ საკუთრივ მის „ქუეყანას“ გულისხმობს, როგორც, მაგალითად, ყაბალაც და სხვ. (იხ. ქვემოთ).

უკიდურესი სამხრეთ-აღმოსავლეთი საზღვარი ქართლისა კვლავ ხუნანია. ქართლის ამ მნიშვნელოვანი ციხე-ქალაქის ლოკალიზაციის საკითხს სხვაგან უკვე შევეხეთ. საინტერესოა, რომ ბალაზორის ერთი ცნობა კიდევ ერთხელ ამოწმებს ჩვენს თვალსაზრისს ამის შესახებ. ისტორიკოსი გადმოგვცემს, რომ როდესაც სალმან იბნ-რაბია არანის დასაპყრობად წავიდა, პირველად მან დაიჭირა ქალაქი ბაილაქანი (მტკვარ-არაქსის შესართავთან) და მისცა მას დაც-

¹²⁵ ბ ა ლ ა ზ ო რ ი - ე უ ზ ე, გვ. 14.

¹²⁶ M. Ghazarian. დასახ. ნაშრ., გვ. 84—85.

¹²⁷ რომ კამიბერანი და შაქი ალვანეთში შედის ეს კონტექსტიდანაა ჩანს ჯურჯანის დაპყრობის ანალოგიით: ჰაბიბი იჭერს თბილისს და ზავს დებს ქართლის დანარჩენ ქვეყნებთან. სალმანი კი იჭერს ყაბალას—ალვანეთის ძველ დედაქალაქს და ზავს დებს ალვანეთის დანარჩენ ქვეყნებთან.

¹²⁸ დ. მ უ ს ხ ე ლ • შ ე ვ ი ლ ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 105—107.

ვის სიგელი. შემდეგ მოდის ჩრდილო-დასავლეთით მტკვრის შარ-
ჯვენა ნაპირის აყოლებით და იპყრობს ბარდავს მისი მახლობელი
სოფლებით, შემდეგ იჭერს ძველ ალვანურ პროვინციას (შაქაშენს
(შაქაშენს?), მესვანს (მეწყევანქს), უღს (უტის), ძქსლანს (ძქსლანს?)
რანქს), პერპილიანს ((პარჩლანქს), ტაბარს(?) და სხვა ადგილებს
არანში. შემდეგ იჭერს ძველ ქალაქ შამქორს, აქედან ბრუნდება
უკან, მტკვარ-არაქსის შესართავთან, იქ გადადის მტკვარს და იპყ-
რობს მტკვრის მარცხენა სანაპიროს ქვეყნებს (ყაბალა, შაქი, კამ-
ბეჩანი და სხვ.)¹²⁹.

ვფიქრობთ, ეს ცნობა ნიშანდობლივია და აშკარად მიუთითებს,
რომ შამქორი არანის უციდურესი ჩრდილო-დასავლეთი პუნქტია,
რომლის იქით უკვე ჯურზანია — ჰაბიბ იბნ-მასლამას წილხდომილი
ქვეყანა — ეერძოდ კი ხუნანი. მართლაც, როგორც ვიცით, ხუნანი
(ქალაქი და მისი „ქვეყანა“) არანისა და ქართლის საზღვარზეა¹³⁰.
რამდენადაც უფრო გვიან არანის სასაზღვრო პუნქტი ქართლთან
შამქორია, ხოლო საღმან იბნ-რაბიას არანში მოძრაობა ამასვე გვა-
გარაუდებინებს VII ს-თვის. ამატომ ბუნებრივია, თუ ვიგარაუდებთ,
რომ შამქორს დასავლეთიდან უშუალოდ ესაზღვრება „ხუნანის
ქვეყანა“ და, ე. ი. ჩვენ მიერ ამ ქალაქის ლოკალიზაცია კოდმან-სა-
გიმია, ანუ დღევანდელი თაუზ-ჩაისა და ძეგამ-ჩაის დაბლობზე
სწორი უნდა იყოს.

ასეთია ის სურათი, რომელსაც VII ს. ქართლის ისტორიული
გეოგრაფიის თვალსაზრისით გვიშლის არაბული წყარო.

ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რომ შესაძლებელია არაბული ხუსხა
ქართლის საერისმთავროს პროვინციებისა არც იყოს სრული, მაინც
იგი ნიშანდობლივია და, ჩვენი აზრით, ფრიად მნიშვნელოვან ვი-
თარებას ასახავს. ამ მხრივ საინტერესოა არაბული ხუსხის შედა-
რება „სომხური გეოგრაფიის“ მონაცემებთან, რომელთა რედაქ-
ციაც, როგორც ვიცით, VII ს. I ნახევარს თუ VI—VII სს. მიჯნას
და ე. ი. დაახლოებით ჩვენთვის საინტერესო პერიოდს ეკუთვნის.

გვიანდელი ზემო ქართლის ქვეყნების სურათი ორივე ძეგლ-
ში თითქმის სრულიად ერთნაირია. ორგანვე ჩამოთვლილია: კლარ-

¹²⁹ ბ ა ლ ა ზ ო რ ი - ე უ ზ ე, გვ. 13—14. ამ მხარეების იდენტიფიკაციის-
თვის იხ. H. Hübschmann. Die altarmenischen Ortsnamen, Strassburg,
1904, გვ. 351, შენ. 1.

¹³⁰ ის თ ა ხ რ ი, კ ო დ უ დ ა - ლ - ა ლ ა მ ი, კ ა მ დ ა ლ ლ ა კ ყ ა ზ ე ი ნ ი, თ ა რ -
გ მ ა ნ ი შ ე ნ ი შ ე ნ ე ბ ი თ ა და საძიებლიურთ ვ. ფუთურჩიძისა, თბ., 1937, გვ. 15 და 23.

ჯეთი, შავშეთი, არტანი, ჯავახეთი, სამცხე. მხოლოდ თორი და აქარა არ გვხვდება არაბულ ნუსხაში.

სრულიად განსხვავებული სურათი გვაქვს ქვემო ქართლისათვის და აგრეთვე კახეთისათვის.

ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე, როგორც ვიცით, „სომხურ გეოგრაფიაში“ აღნიშნულია ექვსი ხევი: მანგლისხევი, ქვემისხევი, ბოლნისისხევი, წოფისხევი, ტაშირი და კანგარქი. არაბულ წყაროში კი მხოლოდ ერთი ქვეყანაა ცენტრით მანგლისში.

შიდა ქართლის ტერიტორიაზე „სომხურ გეოგრაფიაში“ აღნიშნულია რვა ხევი: ტანისხევი, აჩაბეთისხევი, დვანი, კასპი? საცხუმეთი, ქსნისხევი, ცხრაძმისხევი, ბაზალეთი. არაბულ წყაროში მხოლოდ ოთხი: არმაზის ქვეყანა, კასპი? ქსნისხევი და ბაზალეთი.

კახეთში „სომხური გეოგრაფია“ ასახელებს რვა ხევს მაინც: კახეთს (ე. ი. ჩვენი აზრით, საკუთრივ კახეთი საკუთრივ კუხეთიანად), ერწოს, თიანეთს, ჩელეთს (ქალეთი), ველისციხეს, სუჯეთს, ხერკს, წობენს.

არაბული წყარო მხოლოდ ორს: კახეთსა და კუხეთს.

ამას გარდა, „სომხური გეოგრაფია“ იცნობს ბევრ მთიელ ტომს ქართლ-კახეთის მთიანეთში: დვალნი, წანარნი, წილკენლნი, ცხავატნი, გუდამაყარნი, ფხოვენი, თუშნი, დიდონი.

არაბული წყარო მხოლოდ ორს: წანარებს და დიდოელებს.

ამრიგად განსხვავება სომხური და არაბული წყაროების მიერ წარმოდგენილ ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიულ სურათებს შორის სრულიად აშკარაა. ამის ახსნა მხოლოდ იმით, ვითომ სომხურ წყაროს უფრო დაწვრილებითი ცნობები ჰქონდა, ვიდრე არაბულს, ძალიან მარტივი იქნებოდა და ამდენადვე დაუჭერებელი. კიდევ მეტი: ასეთი ახსნა სრულიად მიუღებელი გეგონია. საქმე ის არის, რომ რიგ შემთხვევაში ორივე წყაროში დასახელებულია ნიშანდობლივად შესატყვისი „ქვეყნები“, რომელთაგან არაბულ ნუსხისეულნი ასახავენ დროთა ვითარებაში ისტორიულ-გეოგრაფიული ცვლილებების ტენდენციას, დადასტურებულს მესამე რიგის წყაროებში, კერძოდ, ქართულ წყაროებში.

ასე მაგალითად, ლეონტი მროველის მონაცემებით, რომლებსაც აკონკრეტებს შემდეგ ვახუშტი ბატონიშვილი, კუხეთის ტერიტორია მოიცავდა „თიანეთს (არაგვის კერძო ეჩნვანამდე)“, ანუ ძველ წობენს, „საგურამოს, ანუ თეძმის-კეგეს (რომელსა ეწოდებოდა ხერკი...)“ და ტერიტორიას მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე ზედაზნის (დღ. იალნოს) ქედამდე, რუსთავიდან დაწყებული არა-

გვის შესართავამდე¹³¹. ეს უკანასკნელი უნდა ყოფილიყო საკუთრივ კუხეთი. ასეთად წარმოგვიდგება კუხეთი ქართველ-ქართველების მიხედვით. კუხეთის ეს ტერიტორია, რა თქმაუნდაც არაა დღევანდელი ხანგრძლივი ევოლუციისა და შესაბამისი ისტორიულ-გეოგრაფიული ცვლილებებისა. არაბული წყარო გვიდასტურებს, რომ კუხეთი ასეთ ფარგლებში უკვე არსებობდა VII ს. შუა ხანებში. „სომხური გეოგრაფია“ კი ასეთ კუხეთს არ იცნობს, მაგრამ იცნობს ცალკეულ ხევებს (გავარებს), კერძოდ, ხერკს, წობენს, სუჯეთს, რომელთა შერწყმის შედეგად გარკვეულ დროს შეიქმნა კუხეთი.

ასეთივე ვითარება გვაქვს კახეთის მიმართაც.

ლეონტი მროველისა და ვახუშტის მიხედვით კახეთი მოიცავდა „ფშავ-ხევსურსა (რომელთა პირველ ეწოდათ ფხოველი), თიანეთს, ერწოს, ირტოსკვეს, პანკისის გეობას, საყდრიონს და ალონს“¹³². კახეთი ასეთ ფარგლებში, ცხადია, ხანგრძლივი ისტორიული განვითარების შედეგია. არაბული წყარო გვიდასტურებს, რომ დაახლოებით ამ მოცულობით კახეთი უკვე არსებობდა VII ს. შუა ხანებში. „სომხური გეოგრაფია“ კი ასეთ კახეთს არ იცნობს, სამაგიეროდ გვისახელებს კვლავ ცალკეულ ხევებს (გავარებს), რომელთა გაერთიანებითაც შექმნილია კახეთი: ერწო, თიანეთი, ჩელეთი, ველისციხე, ფხოვი და, ჩვენი აზრით, საკუთრივ კახეთიც. ვფიქრობთ, ასეთი დამთხვევები და შესატყვისობანი შეუძლებელია შემთხვევითი იყოს.

საინტერესო ვითარება გვაქვს შიდა ქართლისათვისაც. აქ, როგორც ვიცით, არაბული ნუსხა აღნიშნავს „არმაზის მიწას“ (ტაბარი), ბაზალეთს, ქსნისხევს და შესაძლებელია, კასპს. „სომხური გეოგრაფია“ აქ რვა ხევს აღნიშნავდა და მათ შორის ბაზალეთს, ქსნისხევს, ცხრაძმისხევს და თითქოს კასპსაც.

ჩვენ ვიცით, რომ ქსნის საერისთავოს ჩამოყალიბების ისტორია, ფაქტიურად, არის ორი „ხევის“, ცხრაძმისხევისა და ქსნისხევის პოლიტიკური ურთიერთობის ისტორია. ამ ორი ერთეულის შერწყმის შედეგად წარმოიქმნა ადრეფეოდალურ ხანაშივე ქსნის

¹³¹ ქ. ცა, I, გვ. 9; ვახუშტი, აღწერა, გვ. 86; კუხეთის საზღვრისათვის იხ. ე. ხოშტარია, ძველი ქართული საისტორიო წყაროების „კახეთის მთის“ ლოკალიზაციისთვის, „კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები“, 1966, გვ. 170—175; დ. მუსხელიშვილი, უქარმა, გვ. 6—20; ლ. ჰილდარდისი, ქალაქი რუსთავი, თბ. 1958.

¹³² ქ. ცა, I, 9; ვახუშტი, აღწერა, გვ. 86.

„საერისთავო“. ივარაუდება, რომ IX ს-თვის ეს უკვე მომზადებული ფაქტია¹³³. რამდენადაც ჩვენ სომხურ წყაროში დადასტურებული გვაქვს ორივე ხევი — ქსნისა და ცრხაძმისა, ხოლო მხოლოდ ქსნისხევი, ვფიქრობთ, გვაქვს უფლება ვთვალოთ, რომ აქაც სხვადასხვა ისტორიულ-გეოგრაფიული ვითარების ამსახველ სურათთან გვაქვს საქმე და ქსნის „საერისთავოს“ ჩამოყალიბება ფაქტია უკვე VII ს. შუა ხანებში. ეს კი გვაფიქრებინებს, რომ არაბული ნუსხის ბაზალეთიც მხოლოდ საკუთრივ ბაზალეთს კი არ უნდა აღნიშნავდეს, როგორც ეს „სომხურ გეოგრაფიაშია“, არამედ აქ საქმე უნდა გვაქონდეს გვიანდელი არაგვის საერისთავოს პროტოტიპთან, რომელიც მოიცავდა, ალბათ, მთელ არაგვის ხეობას (მარცხენა ნაპირის გამოკლებით ქინვანამდე) ცენტრით ბაზალეთში, მით უმეტეს, რომ არაბული ნუსხა, რომელიც იცნობს წანარებს, არ იცნობს არაგვის ხეობის მთიულებს. ეს უკანასკნელნი კი, როგორც ვიცით, ჩამოთვლილნი არიან „სომხურ გეოგრაფიაში“ (წილკნელნი, ცხავატნი, გუდამაყარნი). ამდენად, სავარაუდოა, რომ VII ს. შუახანისათვის ისინი უკვე გაერთიანებული იყვნენ ერთ ადმინისტრაციულ ერთეულში, რომელსაც ჩანს ეწოდებოდა ბაზალეთი, ალბათ იმ საფუძველზე, რომ ბაზალეთის ინიციატივით და მის გარშემო მოხდა შემოხსენებულ მთიელთა ადმინისტრაციული გაერთიანება¹³⁴.

ამგვარად, როგორც ვნახეთ, სომხური და არაბული წყაროები აღმოსავლეთ საქართველოს (გვიანდელი ზემო ქართლის გამოკლებით) ისტორიული გეოგრაფიის სრულიად განსხვავებულ სურათს იძლევიან. ეს განსხვავება არსებითია. კიდევ ერთხელ გავიმეორებთ: „სომხური გეოგრაფიის“ მიხედვით ქართლი დანაწევრებულაა შედარებით წვრილ ადმინისტრაციულ ერთეულებად, „ქევებად“, ხოლო არაბული ნუსხით — გაცილებით უფრო მსხვილ ადმინისტრაციულ პროვინციებად, რომლებიც თავისთავად სავარაუდოა იყო უნდა წარმოქმნილიყვნენ შემოხსენებულ „ქევეთა“ შერწყმა-გაერთიანების შედეგად. რომ ეს, მართლაც ასეა, ამას მოწმობენ ქართული წყაროები, რომლებიც, ცხადია, იცნობენ არაბულ ნუსხაში

¹³³ ქ. გვასალია. ქსნის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები. „საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული“, III, 1967, გვ. 40.

¹³⁴ ბაზალეთი ადრეფეოდალური ხანისა უნდა იყოს იგივე გვიანდელი „დაბალი საერისთავო“, რაც გულისხმობს „მაღალ საერისთავოს“ არსებობასაც. საზღვარი ამათ შორის ანაწერი უნდა ყოფილიყო. იხ. შ. ჩხეტიია. წილკნელის სარკოს გარიგების წიგნი. „საისტორიო მოამბე“, II, გვ. 23.

წარმოდგენილ ერთეულებს (მაგ., კახეთი, კუხეთი...) და, ამასთანავე, ნათლად მიგვითითებენ, რომ ეს უკანასკნელი ჩამოყოფილდნენ „სომხურ გეოგრაფიაში“ ჩამოთვლილი წვრილი ქვეყნების“ შერწყმის საფუძველზე. ჰაბიბ იბნ-მასლამას „დურუნ-ნიგელი“ მხოლოაზროვნად მიუთითებს, რომ VII ს. შუაში ეს უკვე მომხდარი ფაქტია.

ჩვენ შევეცადეთ კონკრეტულ ისტორიულ-გეოგრაფიულ რეალებზე დაყრდნობით გვეჩვენებინა, რომ „სომხური გეოგრაფია“ გაცილებით უფრო ძველი ვითარების ამსახველია, ვიდრე VII ს.¹³⁵ ამასვე უნდა აღსატურებდეს ზემონაჩვენები ანალიზი არაბული წყაროსი და მისი შედარება „სომხური გეოგრაფიის“ მონაცემებთან.

როგორც ვხედავთ, ბალაზორის ისტორიული თხზულება იძლევა საკმაოდ ნათელ და ნიშანდობლივ სურათს აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისას VII ს. შუახანისათვის, ნიშანდობლივს იმ მხრივაც, რომ იგი კარგად ასახავს იმ ცვლილებებს, რომლებიც განიცადა ქართლის ისტორიულმა გეოგრაფიამ IV—V სს. შემდეგ და, რომლებიც გაპირობებული იყო ვახტანგ გორგასალის რეფორმით და VI ს. ქართლის პოლიტიკური და ეკონომიკური ვითარებითაც, რის შესახებაც ზემოთ უკვე ვისაუბრეთ.

მართლაც, თუკი ყველაფერი ზემოთქმული (იხ. § 1) VI ს. ქართლის სავაჭრო-ეკონომიკური და კულტურულ-პოლიტიკური ვითარების შესახებ ახლოა სიმართლესთან, მაშინ არაბი ისტორიკოსის მიერ წარმოდგენილი VII ს. შუახანების ქართლის პროვინციათა ნუსხის ჩვენებური ინტერპრეტაცია სრულად კანონზომიერი და ბუნებრივი ჩანს. მაგრამ ქვეყნის შინაგანი ორგანული განვითარების შედეგად ცალკეულ პროვინციათა შერწყმის ტენდენციას ფეოდალური ურთიერთობის სპეციფიურობის გამო ხშირად თან სდევს უკუპროცესიც. ამის მაგალითს ქვემოთ ჩვენ არაერთს ვნახავთ, აქ კი აღვნიშნავთ, რომ სამისო ჩვენებას თვით ზემოხსენებული არაბული ნუსხაც იძლევა.

3. ვახტანგ გორგასალის დროს (და უფრო ადრეც) არსებობდა ხუნანის საერისთავო, ანუ იგივე გარდაბნის პროვინცია. ეს უკანასკნელი შემოსაზღვრული იყო აღმოსავლეთიდან და სამხრეთიდან ქართლის პოლიტიკური საზღვრებით აღვანეთთან და სომ-

¹³⁵ იხ. დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. I, თავი I, 1 და თავი II, 6.

ზეთან ე. ი. მდ. ძეგამით და მტკვარ-არაქსის წყალგამყოფი ქედით, ჩრდილოეთიდან — მტკვრით, ხოლო დასავლეთით ვრცელდებოდა „ტფილისამდე და გაჩიანთამდის“¹³⁶. ქალაქ გერგანის მდინარის ტანესის მიხედვით იგივე ცურტავის¹³⁷ ლოკალიზაცია დადგინებულია, მაგრამ ყველა ნიშნით იგი უნდა მდებარეობდეს სადღაც მდ. დებედას ქვემო წელზე ან მდ. ხრამის ქვემო წელის მარჯვენა ხაპირის ველზე, სომხურა წყაროების ვრაც-დამტში¹³⁸. რაც შეეხება თბილისს, აქ როგორც ჩანს, უშუალოდ ქალაქი კი არ იგულისხმებოდა, არამედ მისი „შესავალი ქუეყანა“ (იხ. ქვემოთ).

არაბული ნუსხის მიხედვით, ამ ვრცელ ტერიტორიაზე სამი მცირე ერთეული იგულისხმება: საკუთრივ ხუნანი თავისი „ქვეყნითურთ“, ქასალი ანუ სომხური წყაროების „ძოროფორი“ — მდ. აღსტაფა-ჩაის ხეობა და „ჯარდამანი“. ეს უკანასკნელი, რომელიც ბალახორის გარდა, ასეთი ფორმით იხსენიება იბნ-ხორდად-ბესთანაც¹³⁹, არის იგივე „კალა-იბნ-ქანდამანი“ ისტახრისა, ანუ მისივე თხზულების სპარსული ვერსიის „ებრ-ქენდემანის ციხე“, რომელიც თბილისსა და ხუნანს შორის მდებარეობს¹⁴⁰. სწორი უნდა იყოს არაბული იტიწერარეშემების მიხედვით, ამ ციხესიმაგრის ხრამისა და მტკვრის შესართავში ლოკალიზაცია¹⁴¹.

როგორც ვხედავთ, V ს. ქართული საერისთავო ხუნანისა, ანუ იგივე გარდაბნის პროვინცია, რომელიც თავის მხრივ, წარმოიქმნა უფრო მცირე ერთეულებს „ჰნარაკერტის“ (იგივე ხუნანი თავისი „შესავალით“), „ძოროფორის“ და „კოლბოფორის“ შერწყმის შედეგად¹⁴², უფრო გვიან, VII ს. ნახევრისათვის კვლავ დაშლილა

¹³⁶ ქცა, I, გვ. 24, შეად. იქვე, გვ. 8.

¹³⁷ Deux historiens arméniens... Traduit par M. Brosset, 2e Livraison, 295—296.

¹³⁸ იქვე, გვ. 296; ვრაც-დამტის ლოკალიზაციისათვის, იხ. დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ე ი ლ ი. აღჯაყალა-გავის ციხე, სივც. I, 1960, გვ. 128.

¹³⁹ СМОНПК, 32, с. 15.

¹⁴⁰ იქვე, 29, გვ. 33; ისტახრი, ჰოდუდ აღ-ალამი, ჰამდალლამ ყაზვინი. თბ; 1937, გვ. 5.

¹⁴¹ I. Markwart, Skizzen., სვ. 843. უფრო ადრე ასეთივე ლოკალიზაციას იძლევა ი. კარაულოვი (იხ. СМОНПК, 38, სვ. 22, შენ. 7), ამავე აზრს იზარებენ ი. შანანდიანი (იხ. მისი, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, 1954, с. 246) და ლ. კილაშვილი (იხ. მისი, ქალაქი რუსთავი).

¹⁴² შტრ. ი. მარკვარტის აზრს, რომლის მიხედვით გარდაბნის ქართული სამთავრო შეესატყვისება სომხური წყაროების სამ ხევს: ძოროფორს, კოლბოფორს და

შემადგენელ ნაწილებად: ხუნანი ქასალი და ჯარდამანი. მსგავს პერიპეტეებს ამ პროვინციის მიმართ ზეენ ქვემოთაც დაფიქსურებთ. ასეთი ვითარება, შესაძლებელია, იმით ყოფილიყო განპირობებული, რომ ეს ტერიტორია სასახლერო იყო ქარდამანისა და სომხეთისათვის და, ცხადია, ამ სამი სახელმწიფოს პოლიტიკური ინტერესები სწორედ აქ იკვანძებოდა ყველაზე ხშირად, რისი შედეგიც იყო მისი ხელიდან ხელში გადასვლა, დანაწევრება, კვლავ შერწყმა და ა. შ. ამის შედეგი იყო ადგილობრივი მოსახლეობის ასიმილაცია ჯერ სომხების, უფრო გვიან კი თურქების მიერ და, საბოლოო ჯამში, მისი დაკარგვა საქართველოს სახელმწიფოსათვის.

გასარკვევია არაბული ჯარდამანქანდამანის, სომხური გარდამანის და ქართული გარდამანის ურთიერთმიმართება. საკითხი ფრიალ ბუნდოვანია. არსებობს ამ პრობლემის შესწავლის ცდა¹⁴³, ჩვენი აზრით, წარუმატებელი. სწორია მოსაზრება ორი მსგავსახელიანი პროვინციის არსებობისა, ქართულისა და ალვანურის¹⁴⁴, მაგრამ არ უნდა იყოს სწორი ტაბარისთან და იოანე დრასხანაკერტელთან მოხსენიებული „გარდამანის“ გაიგივება არაბულ (resp. ქართულ) „ჯარდამანთან“. ტაბარი გადმოგვცემს: „და დაიპყრა ზირაქ გარდამანი და წარტყვენა პატრიკიოსი მისი ალკიტრიჯი და წარიყვანა იგი ბანაკსა“¹⁴⁵. საქმე ეხება ბულა თურქის შემოსევას

წობოფორს (იხ. მისი დასახ. ნაშრ., სვ. 841—842). რაც შეეხება წოფის ზეეს იგი საეჭვოა გარდამანი შესულიყო, უფრო სავარაუდოა მისი ქართული გაჩინისადმი მიკუთვნება.

¹⁴³ I. Markwart. დასახ. ნაშრ., სვ. 840—846; C. Toumanoff Studies in christian caucasian history, 1963, გვ. 481—484.

¹⁴⁴ ასეთი აზრი პირველად გამოუთქვამს მ. ბარხულარანს, თუმცა იგი შეცდომით სომხურ გარდამანს შარვანში, გერდინან-ჩაიზე ათავსებდა (იხ. მისი Geschichte von Albanien, I, გვ. 90 და შემდგ.). სწორი ინტერპრეტაცია მისცა ამ აზრს ი. მარკვარტმა (იხ. მისი დასახ. ნაშრ., სვ. 440—446), მაგრამ ამ უკანასკნელმა მეორე შეცდომა დაუშვა (მ. ბარხულარანის შრომა ციტირებულია ი. მარკვარტის მიხედვით). კ. თუმანოვი, რომელიც რატომღაც ი. მარკვარტს სწამებს სომხური (resp. ალვანური) და ივერიული გარდამან-გარდამანის განურჩევლობას (?! იხ. Studies ... გვ. 484, შენ. 211) და უინაღმდეგ მარკვარტისავე სწორი მიგნებისა ხუნან-პნარაკერტის იგივეობის შესახებ, ხუნანის ტრადიციულ, მცდარ ლოკალიზაციას (ქცია მტკვრის შესართავში) იმეორებს, ცხადია არასწორად წარმოიდგენს გარდამანის ისტორიულ გეოგრაფიას და გარდამან-გარდამანის ურთიერთობასაც.

¹⁴⁵ ტექსტი მოტანილია გ. შერეტლის თარგმანით, იხ. გ. ჩ უ ბ ი ნ ა შ ე ი ლ ი, VIII—IX საუკუნეების ქართულ ხუროთმოძღვრულ ძეგლთა ერთი რიგის დათარიღებისათვის. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, XIII, № 7, 1952, გვ. 444.

853 წ. იოანე დრასხანაკერტელი მოგვითხრობს, რომ ბულა თურქმა შეიპყრო ადარნასე ხაჩენის მთავარი, ხაჩენის ციხესიმაგრისი, „იქიდან გამოემართა გარდმანის გავარისაკენ, ალყა შემოეჭრა და მოიცვა გარდმანის ციხე, შეიპყრო იქ გარდმანის მთავარი...“¹⁴⁶ იქიდან აქედან წავიდა უტიის გავარში...“¹⁴⁶ ამ ამბავს გადმოგვცემს სტეფანოს ტარონელიც (ასოლიცი), რომლის მიხედვით ბულა თურქმა შეიპყრო ყველა სომეხი მთავარი, მათ შორის: „კარიჭი (-კტრი-ქი.—დ. მ.) გარდმანის მთავარი და ხაჩენის მთავარი ატრნერსე...“¹⁴⁷ და ბოლოს იგივე ფაქტს ეხება „მატიანე ქართლისაჲს“ ავტორი: არაგვის ხეობის მთიელებთან (ქართალელნი და ცხავეატნი) დამარცხების შემდეგ ბულა თურქი „შეიქცა გარე და დაიზამთრა ბარდავს. და შეიპყრა ხუცისა ვინმე ძე, რომელი გამოთავრებულ იყო, და შემუსრა გარდაბანი“¹⁴⁸. არსაიდან ჩანს, რომ ამ ისტორიკოსთა „გარდმან“-„გარდაბანი“ არაბული წყაროების „ჯარდამანი“ (ხრამისა და მტკვრის შესართავში) იყოს. პირუჯუ, ისტორიულ-გეოგრაფიული კონტექსტი ისეთია, რომ აქ, უეჭველია, სომხური წყაროებიდან კარგად ცნობილი „გარდმანი“ უნდა იგულისხმებოდეს, რომელიც როგორც ვიცით, შამქორის ხეობის ერთ-ერთ შენაკადზე მდებარეობდა. მისი ნანგრევები დღესაც არის¹⁴⁹. მით უმეტეს, რომ როგორც ასოლიცის, ასევე სტეფანოს ორბელიანის მიხედვითაც, რომელიც აგრეთვე იცნობს „კარიჭ გარდმანის მთავარს“, ისე ჩანს, რომ ყველა ზემოხსენებული პირი, რომელიც ბულა თურქმა შეიპყრო, სომეხი თუ ალვანელი მთავრები არიან¹⁵⁰. სრულიად მოკლებულია საფუძველს მოსაზრება თითქოს ალვანეთის მთავარმა ჯეევანშირმა ვარაზ-გრიგოლის შვილმა „ქართულ ციხე გარდმანში“ აამენა ეკლესია 654 წელს¹⁵¹, რის შესახებაც მოგვითხრობს მოსე

¹⁴⁶ იოანე დრასხანაკერტელი. გვ. 23—24.

¹⁴⁷ Моткханийц Сапინсегуи Исидкян Фатмишхн Шхсхрასкян, 185, 107.

¹⁴⁸ ქცა. I, გვ. 256. „ხუცისა ვინმე ძე, რომელი გამოთავრებულ იყო“ არის იგივე აბუ-მუსე ალვანთა უფალი, რომელიც „ცნობილი იყო ხუცესის ძედ“ (იხ. შიქმან-ქი ქარაყახხთი სკრპიანციუ ფათმიშხნ თანს სკრპიანსაჲ. №. 1917. 289 და 298; მას იცნობს ტაბარიც (იხ. I. Markwart, დასახ. ნაშრ., სვ. 644).

¹⁴⁹ ჟ. ბნჩხნსან, სთორაფიციქინ ჰინ ლაყასთანსაჲ. აღხნსაქი, 1822, 338; შ. რარქიოთარხანსე, სრეჲას, რაფი, 1895, 301—302; H. Hübschmann, იქვე, 352.

¹⁵⁰ შ. ბრჩხსან, ფათმიშხნ სანანსქინ შიხასკან, №. 1911, 170—171.

¹⁵¹ I. Markwart. დასახ. ნაშრ., სვ. 845.

კალანკატუელი¹⁵². ჩვენ კარგად ვიცით იმავე ისტორიკოსის მიხედ-
ვით, რომ გარდმანის ციხე ვარაზ-გრიგოლის და მისი შვილების კაპ-
კვიდრო მამული იყო¹⁵³. ცხადია, აქ იგულისხმება ალვანეთის გარ-
დმანი, შამქორის ხეობაში და სწორედ აქ ააშენა ჯევეზიშვილმა ეკ-
ლესია, რადგან, იმ დროს არაბული წყაროების „ციხე ჯარდამანი“
ქართლს მიეკუთვნებოდა (ბალაზორი) და აქ ალვანეთის მთავარს
არაფერი ესაქმებოდა. კიდევ მეტი, რამდენადაც შევძელით თვა-
ლის მიდევნება, ჩვენ მიერ გამოყენებულ სომხურ წყაროებში, სა-
დაც კი „გარდმანი“ იხსენიება, ყველგან შამქორის ხეობაში მდებ-
არე. ანუ ალვანეთის ციხესიმაგრე და ქვეყანა უნდა იგულისხმე-
ბოდეს¹⁵⁴.

რაც შეეხება ქართულ წყაროებს, აქ სხვაგვარი ვითარებაა.
თუკი სომხური წყაროები „გარდმანს“ წარმოგვიდგენენ მხო-
ლოდ სომხურ (resp. ალვანურ) ციხესიმაგრედ და ამავე დროს
იცნობენ ამ სახელწოდების როგორც პუნქტს, ასევე მხარესაც
(გაეარს, იხ. მაგ., ზემომოტანილი ცნობა იოანე დრასხანაკერტელი-
სა), ქართული წყაროები, პირუქუ, „გარდაბანს“ იცნობენ ალვა-
ნეთშიც (რანში) და ქართლშიც, მაგრამ იცნობენ მხოლოდ როგორც
მხარეს, ქვეყანას (ერთი ზემოთ ციტირებული შესაძლებელი გამო-
ნაკლისის გარდა „მატიანე ქართლისაიდან“). ასე, „მატიანე ქარ-
თლისაიას“ გარდა ალვანეთში „გარდაბანს“ იცნობს ჯევეზი¹⁵⁵,
სუმბატ დავითის ძე¹⁵⁶, და აგრეთვე „მოქცევაჲ ქართლისაი“¹⁵⁷, მაგ-
რამ ყველგან აქ მხარე იგულისხმება და არა პუნქტი, თანაც მხარე,

¹⁵² მოსე კალანკატუელი, გვ. 211.

¹⁵³ იქვე, გვ. 196, 211, 318 და 387; შეად. მ. ბარხუდარიანი და-
სახ. ნაშრ.

¹⁵⁴ იხ. მაგ., ფავსტოსი, გვ. 70, 242, 314 (რუსული თარგმნის გვ. 38, 123, 162);
კორძუნი, გვ. 29; ლაზარე ფარპელი, გვ. 196; მოსე ხორე-
ნელი, გვ. 108, 345, 356; სებეოსი, გვ. 93; იოანე დრასხანაკერ-
ტელი, გვ. 23—24 და 242—248; მოსე კალანკატუელი, გვ. 14—
15, 103, 132, 196, 208, 211, 359—360, 387, 393—396; ასოლიკი, გვ. 107;
კირაკოზი, გვ. 229, 333; ვარდან, გვ. 186—187; ასევე „სომხურ გე-
ოგრაფიაში“ (იხ. მაგ., სუქრის გამოცემა, Géographie, გვ. 33) და ვარდანის „გეო-
გრაფიაში“ (იხ. სენ-მარტენის გამოცემა: Mémoires, II, 414) მხოლოდ ერთგან
ვარდანთან (გვ. 135) გარდმანი შესაძლებელია ქართულ გარდაბანს, ყოველ შემთხვე-
ვაში, ქართულ გარდაბანსაც უნდა აღნიშნავდეს (იხ. ქვემოთ, IV, 3).

¹⁵⁵ ქცა, I, გვ. 225.

¹⁵⁶ იქვე, გვ. 375.

¹⁵⁷ OP, გვ. 725.

რომელიც მევიდრი სამფლობელოა ჩვენთვის უკვე ცნობილი ვარაზ-გრიგოლისა, როგორც არის „ქართლის ცხოვრების“ ძველ ნუსხებში (Mm) და არა „ვარაზ გაგელისა“, როგორც ამჟამინდელ მელს აღუდგენია XVIII ს. ნუსხების მიხედვით. ეს სიტყვა რად მოწმდება „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მითითებული ადგილით: „ხოლო ამან ჯიბლო მცირეთა დღეთა შემდგომად კალამ გამოიღო: და ციხის თავი იგი შეიბყრა: და პირი დრაჰკნითა აღუესო: და მერმც მრთელსა ტყავი გაჰკადა და მეფესა მისწია გარდაბნს: ვარაზ გრიგოლისსა შინა.“ აქ განსაკუთრებით საინტერესოა „გარდაბან“ ფორმის ხმარება, რომელიც, ეგებოს არც იყოს შემთხვევითი, რამდენადაც დასტურდება კიდევ ერთგან. მართალია, გვიანდელ ხელნაწერში კერძოდ „მატიანე ქართლისაჲს“ სხვიტორულ (XVIII ს. II ნახევრის) ნუსხაში¹⁵⁸. შესაძლებელია ქართული წყაროები ოდესღაც გამოთქმითაც განასხვავებდნენ ალვანურ „გარდაბანს“ და ქართულ „გარდაბანს“¹⁵⁹. ასეა თუ ისე, ქართული წყაროების „გარდაბანს“ მეორე მნიშვნელობა იმ ქართული საერისთავოს აღმნიშვნელი სახელწოდება, რომლის ცენტრსაც ციხესიმაგრე ხუნანი წარმოადგენდა. ამის შესახებ ზემოთ უკვე ვისაუბრეთ.

ამგვარად, ქართული წყაროები ქართლის ტერიტორიაზე „გარდაბანის ციხეს“ არ იცნობენ.

უმკველია, რომ ტერმინები ქართული „გარდაბანი“ და სომხური „გარდმანი“ ერთმანეთისაგან წარმომავლობენ¹⁶⁰. ცხადია, თითქოს ისიც, რომ ეს ტერმინი გავრცელებული ყოფილა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში¹⁶¹, მაგრამ, მაინცდამაინც რა რეალურ-ისტორიულმა ვითარებამ განაპირობა ეს მოვლენა და, კერძოდ ქართული და ალვანური „გარდაბან“-„გარდმანის“ ურთიერთდამოკიდებულება — ეს სრულიად ბუნდოვანი საკითხია.

¹⁵⁸ ქცა: I, გვ. 256 (სქოლიო). „მატიანე ქართლისაჲსი“ ამას გარდა ხშირად მოახსენიებთან IX ს. პოლიტიკურ ამბებთან დაკავშირებით „გარდაბანელი“ ან „კახნი გარდაბანელი“, რომელთა კონკრეტული ლოკალიზაცია ძნელია, მაგრამ ქართული „გარდაბანის“ წარმომადგენლებიც უნდა ყოფილიყვნენ.

¹⁵⁹ უნდა აღვნიშნოთ, რომ არსენ საფარელი ალვანური პროვინციის აღსანიშნავად ხმარობს „გარდმანს“ (იხ. თ. ჟორდანიას ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, I, თბ., 1892, გვ. 332).

¹⁶⁰ V. Minorsky. Studies in Caucasian History, London, 1953, გვ. 29—30, შენ. 11 (c).

¹⁶¹ M. Brosset. Histoire de la Géorgie, p. 1/2,302; V. Minorsky, *ქცა.

უნდა ვიფიქროთ, რომ ოდესღაც გარკვეული ხევის ცენტრმა, ალბათ შამქორის ხეობაში მდებარე გარდმანის ციხესიმაგრემ, შეძლო გაეფრცვლებინა პოლიტიკური გავლენა შედარებით ტერიტორიაზე, რის შედეგადაც მთელ ამ ტერიტორიას ეწოდებოდა ტერიტორიის ცენტრის სახელწოდება (მსგავსი მაგალითების მოტანა არ გაჭირდებოდა). ასეთი პროცესის შედეგად მივიღეთ ტერიტორია „ბერდუჯის მდინარითგან ვიდრე ტფილისამდე და გაჩიანთამდის, რომელ არს გარდაბანი“¹⁶² ცხადია, საკუთრივ „გარდმანის“ ე. ი. მაინცდამაინც, შამქორის ხეობითურთ. ასეთ ვითარებაში ადვილი დასაშვებია რომ განენილიყო მეორე პუნქტი მსგავსი სახელწოდებით— „გარდაბანი“, მით უმეტეს, შემოსაზღვრული ტერიტორიის უკიდურეს ჩრდილო-დასავლეთით, რამდენადაც ქართლის მოსახლეობისათვის აქ იწყებოდა გარდაბნის „ქვეყანა“ და, ბუნებრივია, მისი მოსაზღვრე მიკრორაიონისა და მისი ცენტრისათვის სწორედ „გარდაბანი“ ეწოდებინა. მართალია, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ქართული წყაროები არ იცნობენ ქართულ ციხესიმაგრე „გარდაბანს“, მაგრამ რომ იგი უნდა არსებულებოდა, ამას არაბული წყაროების „ციხე ჯარდამანი“ ქართლში მოწმობს (თუკი ეს სახელი თვით არაბებმა არ უწოდეს). ძნელი სათქმელია როდის შეიძლება არსებულებოდა ჩვენ მიერ წარმოსახული გარდაბანი. ლეონტი მროველისათვის ეს უძველესი მოვლენაა: ფარნავაზის დროინდელი და მისი უწინარესი. მართლაც, VII ს. და მის შემდეგ ასეთი რამ საგარაუდო აღარ არის, რამდენადაც არაბული წყაროების მიხედვით, ქართული „გარდაბნის“ ტერიტორია სამ ნაწილად მაინც არის დანაწევრებული (ხუნანი, ქასალი და ჯარდამანი) და „ციხე ჯარდამანი“ თუ „კალა იბნ-ქანდამანი“ უკვე არსებობს ქართლში. მეორე მხრივ, ფავსტოს ბუზანდის ცნობით, IV ს.-ში კოლბის გავარი (დაახლ. დღევანდელი ინჯა-სუს ხეობა), ძორის გავარი (ანუ ძოროფორი, ალსტაფა-ჩაის ხეობა, არაბ. ქასალი) და გარდმანაძორი (ანუ გარდმანის ხევი ე. ი. შამქორის ხეობა) გუგარქის საპიტიახშოსთან ერთად სხვადასხვა ერთეულებია და, მაშასადამე, ფაქტურად, ქართული „გარდაბნის“ ტერიტორია ამ დროსაც დანაწილებულია. მაგრამ გვაქვს ერთი ცნობა, რომელიც V ს. დასაწყისს მიეკუთვნება: მესროპ-მამუტოცი ალვანეთიდან (*ჩილიქმანენს სილანსიგ*) გამოემართა ქართლისაკენ (*კაქსარენს ორავ*). გზად მან გაიარა გარდაბანი (*წარდამანასკან ბორ*), სადაც მას სტუმართმოყვარეობით ხვდება გარდაბნის მთავარი (*ბქსანს წარდამანსიგ*)

¹⁶² ქცა, I, გვ. 24.

ხურსი. მართლმორწმუნეობის აღდგენის შემდეგ, მესროპი წაიღო იქ, სადაც მიდიოდა ე. ი. ქართლში¹⁶³. აქ ჩვენ ყურადღებებს აქცევს ის გარემოება, რომ „გარდმანი“ არც ალვანეთში შედის თითქოს და არც ქართლში¹⁶⁴ და ორივეს თანაფარდ ცნებად იხმარება. ყოველ შემთხვევაში კონტექსტით აქ თითქოს მსხვილ ერთეულთან უნდა გვექონდეს საქმე და არა მხოლოდ შამქორის ხეობის გარდმანთან. შესაძლებელია ამაზევე მიუთითებდეს ის გარემოება, რომ ხურსი გარდმანის მთავრად იწოდება. ჩვეულებრივ და უფრო ხშირად საკუთრივ გარდმანის მფლობელი სომხურ წყაროებში „უფლად“ (*ufla*) არის სახელდებული¹⁶⁵. ეს გვაფიქრებინებს, რომ შესაძლებელია ქართული „გარდაბნის“ შესატყვისი ფართო ტერიტორია სწორედ ამ დროს ჩამოყალიბდა და ვახტანგ გორგასლის დროინდელი ხუნანის საერისთავოც ამ ერთეულის საფუძველზე შეიქმნა.

ასეა თუ ისე, არაბული წყაროების მიხედვით ცხადი უნდა იყოს, რომ უფრო გვიან არსებობს გარდაბნის ციხე და მისი „შესავალი ქვეყანა“, რომელიც ქართლშია. იმავე წყაროების მონაცემებით, როგორც ვნახეთ, ირკვევა, რომ ეს „გარდაბნის ციხე“ ქცია-მტკვრის შესართავში უნდა ყოფილიყო, გვიანდელი „ყიზ-ყალას“ ადგილზე. რომ ეს სიმართლეს უნდა შეეფერებოდეს და ე. ი. ქცია-მტკვრის შესართავის ზონის ტერიტორიას ოდესსაც, მართლაც, გარდაბანი ეწოდებოდა, ამაზე ქართული წყაროები გვარწმუნებენ.

¹⁶³ კორაუნე, გვ. 29, შეად. მოსე ხორენელი, გვ. 356 და მოსე კალანკატუელი, გვ. 132.

¹⁶⁴ თუმცა ამის ვალაქრით თქმა არ შეიძლება: მოსე ხორენელი და კორაუნე ზემომითითებულ ადგილებში გადმოგვცემენ, რომ გარდმანიდან მესროპი გუგარქის (მოსე ხორენელი) პიტიახთან მიდის, რომელიც იმავე დროს ტაშირელთა მთავარია (კორაუნე, იქვე, 30). არსად არ არის პირდაპირ მითითებული, რომ ტაშირიან გუგარქი ამ დროს ქართლში შედის, თუმცა ეს იგულისხმება, რამდენადაც კორაუნით მესროპი ტაშირიდან სომხეთს გაემგზავრა (ე. ი. ტაშირი არ არის სომხეთში); ხოლო მოსე კალანკატუელი კი ამ პიტიახსს პირდაპირ ქართველთა პიტიახსს უწოდებს. კორაუნის თხზულების ვრცელი რედაქციით გარდაბანი ქართლში იგულისხმება (იხ. ივ. ჭავჭავაძის ე. ი. ქართველი ერის ისტორიის შესავალი, წიგ. I, 1950, გვ. 28).

¹⁶⁵ გარდმანის მთავრის პირდაპირ დასახელებას, გარდა ზემოხსენებული კტრიქ II კარიქისა კიდევ ერთხელ ვხვდებით ფავსტოსთან (იხ. ფავსტოსი. გვ. 70; რუსული თარგმანის გვ. 38); ერთგან ვხვდებით გარდმანისა და მოროგეტის მთავარს (სტ. ორბელიანი. გვ. 195). სხვა შემთხვევებში უფალია (მოსე კალანკატუელი. გვ. 103, 208, 318; სტ. ორბელიანი. გვ. 242; ფავსტოსი. გვ. 242).

ვახუშტი ბატონიშვილი, როგორ ვიცით, ხუნანს ქცია-მტკვრის შესართავში ათავსებდა, ხოლო მდ. ბერდუჯად დებდას გულის-ხმობდა. და აი, რა ფარგლებით განსაზღვრავს იგი მტკვრის ქცია-მტკვრის წყაროების გარდაბანს: „რამეთუ გარდაბანი ესე მტკვრის წყაროების აღმოსავლეთით მტკვარი და, ხუნანის გამართებით, ბერდუჯის აღმოსავლეთის მცირე მთა; სამკრით შულავრისა, ჭაბალისა და ბოლნისის გორაები; ჩრდილოთ მტკვრიდან ტფილისის გორაები ტავნაგეთამდე; დასავლით კევი ასურეთისა, წინწყაროს გამომართებით ნახიდურამდე და ბოლნისის მცირეს მთამდე. იწოდების ქართლოსის ძის გარდაბნის გამო, რომელსა მისცა დედამან თვსმან ხუნანი და ესენი, და მან უწოდა სახელი თვსი“¹⁶⁶. ჭაბალას იგივე ვახუშტი ტალავრის ხეში ათავსებს (დღ. ტალავერჩაი), მის ქვემო წელზე: „შულავრის დასავლით, არის მანხუტის კევი და ამის დასავლით ტალავრის კევი. ამ კევის ბოლოს ჭაბალა და ციხე მისი (ამას სწერენ გაჩიანად). არამედ ჭაბალის ჩრდილოთ, ქციის კბოდვზედ, არს არქევანი. ამას ეწოდა ქაოზიანი, სადაც არს დიდ-დიდნი ნაშენებნი. ესევე არს გაჩიანი“¹⁶⁷. მათთვის ვინც ჭაბალას „სწერენ გაჩიანად“, ვახუშტი ასეთ შენიშვნას აკეთებს: „არამედ არა არს ესე დასავლით ხუნანისა, არამედ სამკრით, და არს წილი გარდაბანისა და არა გაჩიოსი. ხოლო არქევანი პირველ იყო გაჩიანი და სანადირო ქალაქი, მერმე ქაოზიანი, და აწ ესე დაბა, რომელი დასავლითაც არს ხუნანისა და საზღვარიცა მათი“¹⁶⁸.

ერთი რამ ცხადია, ვახუშტი არ არის დარწმუნებული გაჩიანსანადირო ქალაქის ლოკალიზაციაზე, და ამდენადვე გარდაბან-გაჩიანის უშუალო საზღვრის ლოკალიზაციაზეც, მაგრამ ზოგადად გარდაბნის ტერიტორიას საკმაოდ ნათლად მოხაზავს. გარდაბნის ტერიტორიის ლოკალიზაციას ვხვდებით აგრეთვე „ქართლის ცხოვრების“ XVIII ს. დასაწყისსა და I ნახევრის ნუსხების მინაწერებში: „გარდაბანი ჭაბალას ქვეით ნახიდურსა (ნაწიდურსა P d) და ტავნაგეთს ქვევით მტკვრამდე ეწოდების PRdm“¹⁶⁹. ყველა შემოხსენებული ორიენტირების გათვალისწინებით,¹⁷⁰ აშკარა ხდება, რომ ვახ-

¹⁶⁶ ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა, გვ. 49.

¹⁶⁷ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა, გვ. 35.

¹⁶⁸ იქვე, შენიშვნა მეორე.

¹⁶⁹ ქცია. I, გვ. 8, შენ. 3.

¹⁷⁰ „ტფილისის გორაები“ უნდა იყოს იაღლუჯის ქედი და მისი გაგრძელება ჩრდილო-დასავლეთით, რომლის იქით „ქალაქის პირის“ სოფლები, ანუ ტფილისის „გარაები“ ვ.ი. ფაქტურად თბილისი „ქვევანა“, ძველი სომხური „პარუარი“

უშტისეული გარდაბანი მოიცავს არსებითად მდინარეების ალგეთისა და ხრამის ველებს ე. ი. დაახლოებით ძველი სომხური წყაროების „ვრაც-დაშტს“¹⁷¹. მართალია, ჩვენ უკვე აღვნიშნავდით, რომ არ არის გარდაბნის ძირითადი ტერიტორიის განსაზღვრისათვის ლეონტი მროველის გარდა სხვა წყარო არ აქვს. კერძოდ, მისი აღმოსავალი, ამ შემთხვევაში „ქართლის ცხოვრების“ ზემომოტანილი ცნობაა: „ბერდუჯის მდინარითგან (ე. ი. ვახუშტისეულად დებედადან.— დ. მ.) ვიდრე ტფილისამდე და გაჩიანთამდის (ე. ი. ვახუშტისეულად ჭაპალამდე) მის ჩრდილოეთით მდებარე არქევანამდე.— დ. მ.), რომელ არს, გარდაბანი“¹⁷². ეს ასეა, მაგრამ ვახუშტისეული გარდაბნის კონკრეტული საზღვრები (განსაკუთრებით: დასავლეთისა და სამხრეთისა, რამდენადაც ჩრდილოეთისა და აღმოსავლეთისა თვით ლეონტი მროველთან არის კონკრეტულიზირებული), უნდა ვიფიქროთ, რაღაც ტრადიციას ემყარებოდა. ამ ტრადიციის საფუძველს ვხედავთ სწორედ არაბული წყაროების „ციხე ჯარდამანში“, ანუ „ყალა-იბნ-ქანდამანში“ და (ქვეყანა) „ჯარდამანში“ (ბალახორი). ის გარემოება, რომ გვიანი საუკუნეების ქართულ წყაროებში არაბული წყაროებით დამოწმებული „გარდაბანი“ (ციხე) „ხუნანად“ იწოდება, როგორც აღვნიშნავდით, ძველი და ახალი ისტორიულ-გეოგრაფიული ვითარების კონტამინაციის შედეგი უნდა იყოს: მას შემდეგ, რაც გვიანფეოდალური ხანის ძნელბედობის დროს საქართველომ სამხრეთ-აღმოსავლეთი პროვინციები დაკარგა, საზღვარმა ჩრდილო-დასავლეთით ვადმოინაცვლა და დებედაზე დაიდო. ძველი ისტორიულ-გეოგრაფიული ვითარების წაშლისა და მივიწყების გამო, მაგრამ მტკიცე ტრადიციული ვადმოცემის წყალობით, რომ ქართლისა და შემდეგ საქართველოს ბუნებრივ-ისტორიული საზღვარი სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდ. ბერდუჯი იყო, ხოლო უკიდურესი მნიშვნელოვანი პუნქტი ხუნანი, გვიანი საუკუნეების ქართული ისტორიოგრაფიის წიაღში შეიქმნა საფუძველი იმისათვის, რომ დებედასათვის ბერდუჯი ეწოდებინათ, ხოლო ქცია-მტკერის შესართავში მდებარე

იწყებოდა; ტანავეთი დღ. სოფ. ერტისთან მდებარეობდა (იხ. „საქართველოს ისტორიული რუკა“, 1923 წ. შედგ. ივ. ჯავახიშვილის მიერ); ასურეთი და წინწყარო დღესაც არსებობენ; ნახიდური—დღ. არუხლო; „ბოლნისის მცირე მთა“ ამ შემთხვევაში აღბათ ფოლადურისა და ტალავერ-ჩაის წყალგამყოფია; „ბერდუჯის აღმოსავლეთის მცირე მთა“—დღ. ბაბაქიარის ქედი.

¹⁷¹ იხ. დ. მ. უსხელიშვილი. კახეთ-პერეთის პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები XII—XIII სს. გვ. 72.

¹⁷² იხ. დ. მ. უსხელიშვილი. იქვე, გვ. 64.

ციხესიმაგრისათვის—ხუნანი, მით უმეტეს, რომ ძველადვე იგი გარდაბნის ერთ-ერთ პოლიტიკურ ცენტრს წარმოადგენდა. მაგრამ რომ იმავე გვიან საუკუნეებში კარგად იცოდნენ ისტორიულ-სამხრეთ-ბებული საქართველოს პოლიტიკური საზღვრები, ეს უნდა იყოს ჩანს ერთი დოკუმენტიდან: 1726 წ. რუსეთში გადახვეწილი ვახტანგ VI წერილობით თხოვს ეკატერინე II-ს, შეპირებისამებრ დახმარება აღმოუჩინოს ვახტანგს, რომ მან დაიბრუნოს, ომით თუ მშვიდობიანი გზით, ყველა ის მიწები, რომლებიც საკუთრივ საქართველოს შეადგენდა: «Мест, которые в нашем (ქართველი ბაგრატიონების) владении было, а имянно до реки Шамкори, до Ереванской горы, до Гуржи Багази, до Чани, до Черного моря, до Жики, до черкесского и лезгинского рубежа, от Варташеня до ширазского рубежа и до Куры реки»¹⁷³. ეს მრავალმხრივ საინტერესო დოკუმენტი, მართალია XII-XIII სს. საქართველოს საზღვრებს მიუთითებს, მაგრამ უცილობლად მოწმობს, რომ XVIII ს-ში კარგად იცოდნენ, რომ ძველად საკუთრივ საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთი საზღვარი შამქორის ხეობამდე იყო გაზიდული.

4. ქართლის პროვინციების არაბულ ნუსხასთან დაკავშირებით კიდევ ერთი საკითხია აღსანიშნავი. თუკი ეს ნუსხა „სომხურ გეოგრაფიასთან“ შედარებით გარკვეულ განსხვავებებს გვიჩვენებს, როგორც მიუვითითეთ, თანხედრებიც საკმაოდ მნიშვნელოვანია. კერძოდ, ზოგიერთი პროვინციები, განსაკუთრებით გვიანდელი ზემოქართლისა (კლარჯეთი, შავშეთი, არტაანი, სამცხე, ჭავჭავთი), ორივეგან იდენტურად არიან წარმოდგენილნი და. ამდენად, უნდა ვიფიქროთ, იმ დროის მონაკვეთში, რომელიც ჩვენი აზრით, მიჯნავს ზემოხსენებული ორი ნუსხით ფიქსირებულ რეალურ ვითარებას, ამ პროვინციებს არსებითი ისტორიულ-გეოგრაფიული ცვლილებები არ განუცდიათ. რათი უნდა აიხსნას ეს? შესაძლებელია საფუძველს არ იყოს მოკლებული იმის ვარაუდი, რომ ეს პროვინციები, როგორც ისტორიულ-გეოგრაფიული ერთეულები, შექმნილი სამეურნეო ერთიანობისა და ეთნო-კულტურული სპეციფიურობის ბაზაზე, გაცილებით უფრო ადრე ჩამოყალიბდნენ და გამოაკვეთნენ, როგორც მყარი ერთობები, ვიდრე საკუთრივ აღ-

¹⁷³ Г. Г. Пайчадзе. Русско-грузинские отношения в 1725—1735 гг. 1965, გვ. 94. აქ უნდა აღვნიშნოთ, რომ, როგორც ჩანს, ნუსხაშივეა გაპარული შეცდომა: ჩვენი აზრით უნდა ყოფილიყო «до Ширванского» და არა «до ширазского рубежа».

მოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული წვრილი ერთეულები, ამისი ერთ-ერთი მიზეზი შესაძლებელია ყოფილიყო ის, რომ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე დროიდანვე აქტიურად იყო ჩამბული ძველადმოსავლური სახელმწიფოების პოლიტიკური ურთიერთობის ორბიტში, რასაც უნდა დაეჩქარებინა ამ ტერიტორიაზე არსებულ წვრილ ერთეულთა კონსოლიდაციის პროცესი. ეგების, ჩვენი თვალსაზრისით, მნიშვნელობას მოკლებული არ იყოს ის გარემოება, რომ თითქმის ყველა შემოხსენებული პროვინცია შემდეგდროინდელი ქართლის სამეფოსი უკვე ძვ. წ. IX—VIII სს-ში მოიხსენიება ძველადმოსავლურ (კერძოდ, ურარტულ და შემდეგ ანტიკურ, ბერძნულ-ლათინურ) წყაროებში. ასე მაგალითად: „კატარზა“||„კოტარზენე“, რომელსაც სავარაუდოდ ქართულ კლარჯეთთან აიგივებენ; „შეშეთი“, რომელიც თითქოს შავშეთს გულისხმობს; „ვიტერუხი“—ოძრკე, ანუ უფრო გვიანდელი სამცხე, დაბოლოს „ზაბახაე“ -- ჯავახეთი. კიდევ უფრო საინტერესოა ის, რომ ურარტული და ანტიკური წყაროების ყველა ამ შემოჩამოთვლილი ქვეყნის ლოკალიზაცია ხერხდება დაახლოებით იქ, სადაც ისინი ჩვენთვის ცნობილნი არიან ფეოდალურ ხანაში¹⁷⁴.

დაბოლოს, რამდენიმე სიტყვით უნდა შევეხოთ ქვემო ქართლს, რომელიც არაბული ნუსხის მიხედვით ერთ პროვინციად წარმოდგინება ცენტრით მანგლისში. V ს. II ნახევარშიც, ვახტანგ გორგასალის დროს, როგორც ვიცით, ეს ტერიტორია აგრეთვე ერთ საერისთავოდ გვევლინება, რომლის ცენტრი ამჯერად სამშვილდეშია. ამ ერთეულის ერთ-ერთი ცენტრი, მანგლისისა და სამშვილდის გარდა, იყო დაბა ცურტავი, ვარსკენ პიტიახშის რეზიდენცია. ასე, რომ ვარსკენი ქართული ადმინისტრაციული წესწყობილების მიხედვით, ფაქტიურად, იგივე სამშვილდის ერისთავი უნდა ყოფილიყო, რომელსაც, ამას გარდა, ერანის შაჰისაგან, შესაძლებე-

¹⁷⁴ Г. А. Меликишвили. К истории древней Грузии, с. 203—213. ანალოგიური ვითარება უნდა გვექონდეს თრიალეთის მხარტაც, რომელსაც უკვე პლანიუსი იცნობს; რაც შეეხება „კოტარზენეს“, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, იგი კლარჯეთი კი არ უნდა იყოს, არამედ „ზორზენე“-ტაო. გამოირიცხული არ არის, რომ შემოაღნიშნული შოველენის მთავრი მიზეზი ამ მხარის მეურნეობის სპეციფიკურობაში იყოს: შემო ქართლში უპირატესია მესაქონლეობა და ეს ქმნიდა საფუძველს უძველეს ხანაშივე (შუა ბრინჯაო) აქ მსხვილი ერთობები შექმნილიყო. მიწათმოქმედება (შევენახეობა) კი საამისო საფუძველს უფრო გვიან ქმნის (მაგრამ ამას თითქოს ეწინააღმდეგება კლარჯეთის და ტაოს ეკონომიკური გეოგრაფია, იხ. VI, 7).

ლია გაცილებით მეტა კომპეტენციაც ჰქონდა დაკარგებული (მოვიგონოთ რომ „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით [ქართული] „რანის ერისთავიც“ არის)¹⁷⁵. V ს. პირველ ნახევარში მან შექმნა მე განსხვავებული ვითარება ჩანს. ვარსკენის მამა, არშუშა პიტიახში, მართალია, აგრეთვე ტაშირის (resp. სამშვილდის საერისთავოს) მთავარია (კორაქანი, მოსე ხორენელი) და ტაშირი ამ შემთხვევაში ფართო მნიშვნელობით უნდა გვესმოდეს, მაგრამ მაინც ამ დროს ამ ცნებიდან გამოსარიცხია საკუთრივ ტაშირი (გვიანდელი ლორეს ზეგანი) და კანგარი (მდ. დებედას ზემო წელი). რა ტერიტორიაა მაინც არშუშას ეს საშთავრო ტაშირი? ჩვენ იგი შემოვსაზღვრეთ დაახლოებით ალგეთ-ქციის ხრამისა და დებედას აუზებით. ერთი სომხური წყარო კვლავ გვიმოწმებს ამ ვარაუდს. ეს არის არაერთხელ ხსენებული „სომხური გეოგრაფია“, რომელიც, როგორც ვიცით, ქვემო ქართლის პროვინციების ჩამოთვლისას, რომლებიც IV ს. II ნახევრამდე პოლიტიკურად სომხეთში შედიოდა, ასახელებს, სხვათაშორის, შემდეგ ერთეულებს: ქვეშისხევს, ბოლნისისხევს, მანგლისისხევს და ტაშირს¹⁷⁶, ხოლო სომხეთის პროვინციების აღწერისას, რომელიც IV ს. II ნახევარზე უფრო ძველ ვითარებას ასახავს, გუგარქის შემადგენელი გავარების ჩამოთვლის დროს, სხვათაშორის, ასახელებს ტაშირს, ხოლო ზემოხსენებულ სამ ხევს აღარ ახსენებს¹⁷⁷.

რითი უნდა აიხსნას ასეთი სხვაობა?

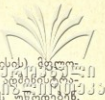
ვფიქრობთ, რომ მეორე შემთხვევაში ტაშირი ფართო მნიშვნელობით არის ნახმარი და იგი მოიცავს ქვემო ქართლის პროვინციებში ჩამოთვლილ საკუთრივ ტაშირს გარდა ზემოხსენებულ სამ ხევსაც: მანგლისის, ქვეშის და ბოლნისის ხევებს. ამკარაა, რომ სომხური „გუგარქისა“ და ქართული ქვემო ქართლის აღწერისას სომეხ ავტორს სხვადასხვა წყარო ჰქონია ხელთ: ერთი და იმავე ტერიტორიის მიმართ პირველი შესაძლებელია სომხურ აღმინისტრაციულ დანაწილებას ასახავდა, ხოლო მეორე — ქართულს. ეს უკანასკნელი, თავის მხრივ, არსებითად, სომხურზე ძველი ვითარების ამსახველი უნდა ყოფილიყო.

მართლაც, V ს. პირველ ნახევარში ჩვენ ვიცნობთ არშუშა ქართლის პიტიახშს, რომელიც, პირველ რიგში, სწორედ ზემო-

¹⁷⁵ ქცა, I, გვ. 216.

¹⁷⁶ Армянская география. 17. J. S.-Martin, 356—358; Géographie, 28, ა. სუქრის გამოცემაში ქვეშისხევი აკლია.

¹⁷⁷ Армянская география. 20; J. S.-Martin, 358; Géographie, 28.

ზენებელი სამი ხევის (მანგლისის, ქვეშის და ბოლნისის) მფლობელია და რომელსაც სომხური წყაროები (სომხური ადმინისტრაციული ტრადიციის თანახმად?)¹⁷⁸ ტაშირის მთავარს უწოდებენ, თუმცა კი იგი, გარკვეულ პერიოდში მაინც (V ს. 50-იანი წლები) საკუთრივ ტაშირს არც კი ფლობს. ამგვარად, V ს. I ნახევარში მანგლისის, ქვეშის და ბოლნისის ხევეები გაერთიანებულია და ერთ ადმინისტრაციულ პროვინციას წარმოადგენდნენ. არშუმას შვილი და შემკვიდრე ვარსკენი, სავარაუდოა, პირველ რიგში, უკვე, ვახტანგ გორგასალისეული სამშვილდის საერისთავოს (გაჩიანი) მფლობელია, ხოლო ეს საერისთავო მოიცავდა ტერიტორიას „სკვრეთისა მდინარითგან ვიდრე მთამდე, რომელ არს ტაშირი და აბოცი“¹⁷⁹. ამგვარად, V ს. მეორე ნახევარში ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე კიდევ უფრო დიდი ადმინისტრაციული ერთეული იქმნება. რომ ქართული წყაროს ცნობა სწორია და, რომ, კერძოდ, საკუთრივ ტაშირი (შესაძლებელია კანგარქიც) ქართლში შემოდის, ეს, როგორც ვიცით, ლაზარე ფარპელის თხულებიდანაც კარგად ჩანს. ეს არის დაახლოებით იგივე ტერიტორია, რომელიც VII ს. შუახანებისათვის არაბული წყაროს მიხედვით „მანგლისის ქვეყნად“ გაიაზრება.

ამგვარად, ქვემო ქართლის მიმართაც საუკუნეთა მანძილზე, ისტორიულ-გეოგრაფიული ცვლილებების არსებითად იგივე პროცესი ვლინდება, რაც ჩვენ ქართლის სხვა მხარეების მიმართ დავადასტურეთ (შიდა ქართლი, კუხეთი, კახეთი). არ იქნებოდა სწორი გვეფიქრა, რომ მას შემდეგ, რაც ქვემო ქართლის ტერიტორია სომხური პროვინცია „გუგარქის“ შემადგენლობაში შევიდა, იგი უცვლელი რჩებოდა და ამგვარადვე დაუბრუნდა ქართლს: თუკი ოდესმე რეალურად არსებობდა ისეთი ადმინისტრაციული ერთეული.

¹⁷⁸ ფრად ნიშანდობლივია ამასთან დაკავშირებით ის ფაქტი, რომ გუგარქის და ტაიქის შემადგენელი კანტონების სახელწოდებანი სომხურად „ფორ“ ტერმინით არის გაფორმებული, რომელიც ქართული „ხევის“ შესატყვისად იხმარება. საკუთრივ სომხური პროვინციების კანტონები კი, როგორც უნსი, „ძორ“ ტერმინით არის ხოლმე გაფორმებული (იხ. **Ք. Խ. Հ ա կ ո ղ յ ա ն**, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, სբქსან, 1968, 260, სქოლიო, 1). ეს უნდამოწმობდეს, რომ ამ ისტორიულ-გეოგრაფიულ ერთეულთა ქართული ნომენკლატურა პირველადია, ხოლო სომხური—მის თარგმანს წარმოადგენს. ეს ბუნებრივად არის, რადგან, როგორც ვიცით, გუგარქ/გოგარენე და ტაიქ/ტაო ძირეული ქართული პროვინციები იყო.

¹⁷⁹ ქცა, I, გვ. 24; იქვე, გვ. 9.

თეული როგორადაც წარმოგვიდგება „გუგარქი“ „სომხური გეოგრაფიის“ მიხედვით (სამხრეთი საქართველოს ტერიტორიის კლასიკური ხეივანი ვიღრე ხუნანამდე), ეს იყო დროებითი ქვეყნის ხეივანი ხეთის ჩრდილოეთისაკენ პოლიტიკური ექსპანსიის შედეგად ქართლისაგან ანექსირებული პროვინციების კონგლომერატული გაერთიანება, რომელიც დროთა ვითარებაში ბუნებრივად დაიშალა და სხვადასხვა დროს კვლავ ორგანულად შეუერთდა ქართლს¹⁸⁰.

5. VII ს. შუახანის ეგრისის ისტორიული გეოგრაფიის წარმოსადგენად გვაქვს ისეთი სანდო წყარო, როგორიც არის მაქსიმე აღმსარებელთან ერთად ბიზანტიიდან ეგრისში გადმოსახლებული ანასტასი აპოკრისიარის წერილი, მიწერილი თეოდოსი განგრელი-სადმი და თვით ამ უკანასკნელის „მოგონებები“, ანუ „მოსახსენებელი“.

ანასტასი აპოკრისიარის წერილიდან თუ თეოდოსის „მოგონებებიდან“ აშკარად ჩანს, რომ VII ს. 60-იანი წლებისთვის ეგრისში მეფობა კარგა ხნის გაუქმებულია და ქვეყანას პატრიკიოსები მართავენ. ამ დროისათვის, სავარაუდოა, რომ აფხაზეთი გამოყოფილია საკუთრივ ეგრისს და ცალკე, მისგან დამოუკიდებელ სამთავროს წარმოადგენს, რომელიც, თავის მხრივ, ბიზანტიის უშუალო ვასალია. ამ ვარაუდის საფუძველს ანასტასი აპოკრისიარის წერილიც იძლევა, რამდენადაც „აბაზგიის ქრისტესმოყვარე მთავრები“ იქ დასახელებულია ეგრისის „მთავრის“, ანუ „პატრიკიოსის და ლეთივ მაგისტროსას“ გვერდით და არავითარი მინიშნებაც კი არ არის მათ შორის ვასალურ ურთიერთობაზე¹⁸¹. ეს ჩანს იქიდანაც, რომ ამავე წყაროდან და აგრეთვე VII ს. ეკთესისებებიდანაც, როგორც ვიცით, აშკარაა, აბაზგია და ლაზიკე ე. ი. აფხაზეთი და

¹⁸⁰ ის ფაქტი, რომ არსებობდა V ს-მდე „გუგარქი“, თუნდაც მხოლოდ ქვემო ქართლის მნიშვნელობით, რომელიც მოიცავდა სხვადასხვა წერილ ზევს, რომლებიც ცალკეულად ჩამოთვლილია ქართლის აღწერილობაში, არ ნიშნავს იმას, რომ ასევე სომხური „აშხარაყციის“ მიერ გადმოცემული ვითარების რეალურად არსებობის დროს იყო აგრეთვე უკვე კახეთი და შიდა ქართლი, მაგრამ ეს ძეგლი მათ არ ასახელებს, არამედ ასახელებს მათ შემადგენელ წერილ ზევებს. ასე რომ, თუკი „აშხარაყციი“ VII ს. ძეგლია, იგი VII ს. რეალურ ვითარებას არ ასახავს, რადგან ამ დროს რეალურად არსებობდა კახეთი და კუხეთი (ჰაბიბ იბნ-მასლამას „დაცვის სიგელი“), ხოლო კახეთი და კუხეთი შემადგენელ პროვინციებად დაშლილი ვახუტე IV ს-ში (მირიანის დროს). ვახტანგ გორგასლის დროსაც კახეთ-კუხეთი გაერთიანებულია, ე. ი. სომხური ძეგლი, მაინცდამაინც V ს. მეორე ნახევარზე ძველ ვითარებას ასახავს.

¹⁸¹ თ ე ო დ ო ს ი გ ა ნ გ რ ე ლ ი. გეორგია“, IV, გვ. 45—48.

ეგრისი ორი დამოუკიდებელი ქვეყანა არა მარტო პოლიტიკურად, არამედ რელიგიურადაც¹⁸².

ამისგან განსხვავებით, აფშილეთი, მისიმიანეთი, სვანეთი და ლეჩხუმი კვლავ ეგრისის სამთავროს უშუალო პროვინციები აღგენენ. ეს ცხადად ჩანს ანასტასი აპოკრისიარის წერილიდან: მაქსიმე აღმსარებელი 662 წელს ბიზანტიიდან გადაასახლეს ეგრისში, ანუ ბიზანტიური წყაროების ლაზიკეში. როდესაც იგი თავის მოწაფეებითურთ (ანასტასი აპოკრისიარი და მეორე ანასტასი) ჩამოიყვანეს აქ, ისინი ჩააბარეს „იმ ქვეყნის მაშინდელ მმართველს“ ე. ი. პატრიკიოსს, რომელმაც მაშინვე განაშორა ისინი ურთიერთს: მაქსიმე „მოათავსეს ერთ ციხეში, რომელსაც ეწოდება სქიომარი და რომელიც მდებარეობს მახლობლად ალანებად წოდებული ხალხისა“¹⁸³, ერთ-ერთი ანასტასი — „აბაზგიის მახლობლად ერთ ციხეში, რომელსაც სკოტორი ეწოდება“¹⁸⁴. ანასტასი ბიბლიოთეკარის მიერ IX ს. შესრულებული თარგმანის მიხედვით ეს სკოტორის ციხე აფშილეთშია, აბაზგიის მახლობლად¹⁸⁵. მეორე ანასტასი შეაყენეს „სხვა ციხეში, ზემოხსენებულ ალანთა საზღვრებში რომ მდებარეობს, და ბუკოლუსი რომ ეწოდება“¹⁸⁶. ანასტასი ბიბლიოთეკარის ლათინური თარგმანით ციხე ბუკოლუსი მისიმიანეთშია (Mesimiana), რომელიც ალანთა მომიჯნავე მხარეა.¹⁸⁷ ცოტა ხნის შემდეგ მაქსიმე აღმსარებლის ორივე ზემოხსენებული მოწაფე გამოჰყავთ ამ ციხეებიდან, მიჰყავთ ჯერ მუკორისისში (ე. ი. პროკოპი კესარიელის „მოხერისისში“), ხოლო აქედან ერთი „გადაგზავნეს ე. წ. სვანიდის (სვანეთის) ციხეში“, ხოლო მეორე „ე. წ. თაკურიის ციხეში, აბაზგიის მახლობლად“¹⁸⁸. ლათინური თარგმანის მიხედვით თაკურიის ციხე იბერიის მახლობლადაა¹⁸⁹. ზემომოტანილიდან სრულიად ცხადი უნდა იყოს, რომ ეგრისის პატრიკიოსი მთელ იმ ტერიტორიას, რომელზედაც ზემოხსენებული ციხესიმაგრეები იყო განლაგებული ე. ი. აფშილეთს, მისიმიანეთს, ლეჩხუმსა და სვანეთს უშუალოდ ფლობდა და, ამდენად, ეს მხარეები VII ს. ეგრისის სამთავროს უშუალო პროვინ-

¹⁸² ბ ა ს ი ლ ი ს ო ფ ე ნ ე ლ ი. იქვე, გვ. 140.

¹⁸³ თ ე ო დ ო ს ი გ ა ნ გ რ ე ლ ი. „გეორგია“, IV, გვ. 42.

¹⁸⁴ იქვე.

¹⁸⁵ იქვე, შენ. 4.

¹⁸⁶ იქვე, გვ. 42.

¹⁸⁷ იქვე, შენ. 5.

¹⁸⁸ იქვე, გვ. 42—43.

¹⁸⁹ იქვე, გვ. 43, შენ. 3.

ციებს წარმოადგენდნენ ისევე, როგორც უფრო ძველად. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა, რომ ლაზიკის პატრიკოსს თავისი ერთ-ერთი რეზიდენცია „ჩიხახორაში“ აქვს, რომელიც შექმნილია ძველად ყოფილა და ე. ი. აფშილეთში.¹⁹⁰

ზემოთ ჩამოთვლილი პროვინციების გარდა, VII ს. 60-იან წლებში ეგრისის ფარგლებში უნდა ყოფილიყო რაჭა-არგვეთი და აჭარაც. ეს გამომდინარეობს აღმოსავლეთ საქართველოს მხარეთა ჩვენთვის ცნობილი არაბული ნუსხიდან, საიდანაც ჩანს, რომ არაბებს, რომლებმაც მთელი ქართლის საერისმთავრო დაიპყრეს, ეს სამი პროვინცია არ დაუჭერიათ.

არგვეთის მიმართ სამისო ცნობა ერთ ქართულ წყაროშიაც გვაქვს. ეს არის ე. წ. „თხოზბაჲ სასწაულთათვის წმიდისა და ღმერთ-შემოსილისა მამისა შიოაჲსთაჲ“, სადაც ერთ-ერთი სასწაულის თხოზობისას აღნიშნულია, რომ არაბები „ოდესმე შემოვიდეს ბრძანებითა ამირ-შუმინისაჲთა და ტყუე-ყვეს ყოველი სომხითი და ქართლი და ვიდრე მთადმდე არგუეთისა ყოველი ოკრებაჲა მსცეს“¹⁹¹. აქ მოხსენიებული არგვეთის მთა ისევე როგორც სომხური გეოგრაფიის „არგვეთის მთები“ უნდა ლიხის ქედს გულისხმობდეს და ეს მოწმობს, რომ არაბები ამ ქედს არ გადასულან.

ანასტასი აპოკრიფიარის წერილიდან კიდევ ერთი ადგილია ჩვენთვის საინტერესო. კერძოდ, წერილის ლათინურ თარგმანში იქ, სადაც ლაპარაკია ბუკულუსის ციხესიმაგრის შესახებ, ჩართულია გლოსა, რომლის მიხედვით ცხადი ხდება, რომ 666 წელს (ე. ი. წერილის დაწერის დროს)¹⁹² ზემოხსენებული ციხე ალანებს უჭირაეთ¹⁹³. ჩვენ ვიცით, რომ ჯერ კიდევ ასიოდე წლის წინ (554 წ.) ალანები ცდილობდნენ მისიმიელთა ეს პუნქტი ხელში ჩაეგდოთ¹⁹⁴. როგორც ჩანს, VII ს. 60-იანი წლებისთვის მათ ეს მოუხერხებიათ¹⁹⁵. ბუკულუსის ციხესიმაგრე, როგორც ვვარაუდობდით უნდა იყოს დღემდე შემონახული ნანგრევები ადრეფეოდალური ციხესიმაგრისა კოდორის სათავეში, მდ. კლიჩის მარცხენა ნაპირ-

¹⁹⁰ იქვე, გვ. 50; იხ. პ. ი ნ გ ო რ ო უ ვ ა. გიორგი შერჩულე, 1954, გვ. 132.

¹⁹¹ ასურელ მოღვაწეთა ცხოვრების წიგნთა ძველი რედაქციები, 1955, გვ. 206.

¹⁹² А. Бриллиантов. О месте кончины и погребения св. Максима Исповедника. Христианский Восток, т. VI, вып. 1. 1917. გვ. 57.

¹⁹³ იქვე, გვ. 33, შენ 3.

¹⁹⁴ ა გ ა თ ი ა. „გეორგიკა“, III, 86—87.

¹⁹⁵ А. Бриллиантов. დასახ. ნაშრ., გვ. 36.

ზე, ქლუხორის გადასასვლელზე მიმავალი გზის პირას, რამდენადაც ეს ციხესიმაგრე იცავდა სწორედ ალანებთან ეჭრისის დამაკავშირებელ ერთ-ერთ მთავარ მაგისტრალს, ამდენად, ქუჩუქოვიც ვია, ალანთა სურვილი ზუკულუსის ხელში ჩაგდებას სდევნოდა. კენ მათი ექსპანსიის უზრუნველსაყოფად. ალან-ოსთა კავკასიონის სამხრეთით ექსპანსია კი შუასაუკუნეების განმავლობაში სხვადასხვა დროსა და სხვადასხვა მიზეზებით გამოწვეული, საკმაოდ ცნობილი ფაქტია. რომ კერძოდ, ალან-ოსთა ექსპანსიას ოდესღაც კოდორის სათავეებში ქონია ადგილი, ამას თეოდოსი განგრელის გარდა სრულიად სხვა წყაროებიც მოწმობს, კერძოდ, ამის მოწმობა უნდა იყოს კოდორის სათავეებში, მდ. კლიჩის და მდ. საკენის შესართავთან ძველად არსებული სოფელი „ალანდა“¹⁹⁶ (დღეს აღარ არის) სწორედ ჩვენთვის საინტერესო მხარეში, ბუქლოოს||ზუკულუსის ციხე-სიმაგრის ნანგრევების მახლობლად. ამასვე უნდა გვიმოწმებდეს ვახუშტი ბატონიშვილი. ჩრდილო-დასავლეთი კავკასიის მთიანეთის აღწერისას იგი აღნიშნავს ერთი მცირე ქვეყნის შესახებ, რომელსაც „ალანს“ უწოდებს: „ხოლო ალანი არს სვანეთის დასავლით და ბედიის ჩრდილოთ. აქუს აღმოსავლით კავკასი და საზღვარი სვანთა; სამჯრით კავკასი ბედია-ოდიშს და ამას შორისი; დასავლით კავკასი; ჩრდილოთცა კავკასი. უდის შუაში სვანეთის მდინარე“¹⁹⁷. აქედან უეჭველი ზდება, რომ პირველ რიგში, ალანის მხარე სწორედ კოდორის სათავეებს გულისხმობს. მაგრამ რომელია „სვანეთის მდინარე“, რომელიც ალანს შუაში უდის? სვანეთის აღწერისას იგივე ვახუშტი მიუთითებს, რომ „ამას (სვანეთს. — დ. მ.) უდის საშუალსა მდინარე თვისი, რომელი იქმნების ბოლოს კაპპეტისა, გამოსდის რაჭის მთას კავკასს და მიდის დასავლეთს-ჩრდილოს შორის“¹⁹⁸. ცხადია, აქ მდ. ენგურის ზემო წელი უნდა იგულისხმებოდეს და რამდენადაც „სვანეთის მდინარე“ (-ენგურის ზემო წელი) ალანსაც შუაში ჩაუდის, ამდენად ეს უკანასკნელიც ენგურზე უნდა ვეძებოთ და არა კოდორის ზემო წელზე. მაგრამ დავაკვირდეთ ვახუშტის გამოთქმას, რომ „სვანეთის მდინარე“ „რომელი იქმნების ბოლოს კაპპეტისა“. ე. ი.

¹⁹⁶ В. Миллер. Осетинские этюды. III, 115. ციტირებულია ა. ბრილიანტოვის მიხედვით, იხ. მისი დასახ. ნაშრ. გვ. 36, შენ. 3. იქვე მოაქვს მას ალან-ოსთა ნაკვალევს დასადასტურებლად ნიკო მარის მიხედვით (Из лингвистической поездки в Абхазию) აფხაზური გვარები: ოსია, ოსბა, ალანია, ალან.

¹⁹⁷ ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა, გვ. 173.

¹⁹⁸ იქვე, გვ. 172—173.

მდინარე, რომელიც სვანეთს და აგრეთვე ალანს შუაში ჩრდილის
 ბოლოს, ანუ ქვემო წელზე კაპეტის მდინარედ იწოდება. რომე-
 ლილა მდინარე კაპეტი? აფხაზეთის აღწერისას ვახუშტი წერს,
 რომ „ამის ბიჭვინტის დასავლით დის კაპეტის მდინარე და
 ჩქარად მდინარე“¹⁹⁹. ეჭვი არ არის, აქ ვახუშტი მდინარე მდინარე
 გულისხმობს, რომელიც ამავე დროს მის მიხედვით ეთნოგრაფი-
 ული აფხაზეთის დასავლეთის საზღვარსაც წარმოადგენს²⁰⁰. რო-
 გორ შევეუთავსოთ ერთმანეთს ასეთი ორი ურთიერთგამომრიცხვე-
 ლი იდენტიფიკაცია ვახუშტი ბატონიშვილისა, რომლის მიხედვით
 მდინარე კაპეტის ზემო წელი ენგურია, ხოლო ქვემო წელი —
 ბზიფი? მივმართოთ კვლავ ვახუშტის თხზულებას. ზემომოტანილი
 ამონაწერების შემდეგ ვკითხულობთ, რომ კაპეტის მდინარე „გა-
 მოსდის ესე რაჟის მთას კავკასსა, გამოვლის სვანეთს, ალანსა და
 მას ქვეითთა ორს კავკას შორისთა და შოერთვის აქა (ე. ი. ბი-
 ჰვინტისთან. — დ. მ.) ჩრდილოდამ ზღვასა“²⁰¹. ახლა კი გასაგები
 ხდება ვახუშტი ბატონიშვილის შეცდომა: თუმცა იგი ენგურის
 მდინარესაც, ანუ მისებურად „მდინარე ეგურსაც“ იცნობს²⁰² და
 მდინარე კოდორსაც²⁰³, მაგრამ ორივე ამ მდინარის ზემო წელი
 და მდინარე ბზიფი ერთ დიდ მდინარედ მიაჩნია, რომელიც ზემო
 ნაწილში „სვანეთის მდინარედ“ იწოდება, ხოლო ქვემოთ კაპე-
 ტისად. ამგვარად ცხადი ხდება, რომ ალანად ვახუშტი იმ მხარეს
 თვლია, რომელსაც გაივლის ზემოხსენებული მდინარე სვანეთის
 შემდეგ ბზიფამდე ე. ი. სწორედ კოდორის ზემო წელის ტერიტო-
 რიას (ჩხალთის, კლიჩის, გვანდრის და საკენის ხეობები). ანუ
 ბიზანტიურა წყაროებს მისიმიანეთს²⁰⁴. შესაძლებელია სწორედ
 ეს ვახუშტისეული „ალანი“ უნდა ვიგულისხმოთ თამარ მეფის
 პირველი ისტორიკოსის იმ ცნობაში, რომელიც გიორგი III-ს შე-
 ეხება და რომლის მიხედვით „თუთ მეფე დაჯდა სიხარულად და
 განსუენებად და ნადირობად. ოდესმე, ეამსა ზამთრისასა, გარდავი-

¹⁹⁹ ვ ა ხ უ შ ტ ი. იქვე, გვ. 171.

²⁰⁰ იქვე.

²⁰¹ იქვე.

²⁰² იქვე გვ. 167. საინტერესოა, რომ ენგურის სათავე ვახუშტის სვანეთში კა-
 არ ეგულება, არამედ „მასვე სვანეთსა და ოდიშს შორის კავკასსა“ (იქვე, იხ. აგ-
 რეთვე მისივე სათანადო რუკა საიდანაც ჩანს, რომ სვანეთი მას ოროგრაფიის თვალ-
 საზრისით ჩრდილო-კავკასიურ ქვეყნად მიაჩნია).

²⁰³ იქვე, გვ. 169.

²⁰⁴ შტრ. А. Бриллиантов. დასახ. ნაშრ., გვ. 36.

დის ლიხთიმერითს და მიუწიის ზღუად პონტოსა, მოიწიის და მოი-
ნადირის ალანთა ქუეყანა, რომელ არს აფხაზეთი...²⁰⁵ შესაძლებე-
ლია უკანასკნელი ფრაზა გავიგოთ იმგვარად, რომ „ალანთა ქვე-
ყანა“, ანუ ვახუშტისეული „ალანი“ მემატიანის დროს [ქვეყანა] [ქვეყანა] [ქვეყანა]
ბოლოსთვის აფხაზეთში შედიოდა, თუმცა არც ის [ქვეყანა] [ქვეყანა] [ქვეყანა]
რიცხული, რომ საერთოდ აფხაზეთს ეწოდება ალანთა ქვეყანა²⁰⁶.

თ ა ვ ი ი

ცვლილებები VIII ს. 40-იანო წლებისათვის

(რუკა 3 და 4)

I. არაბთა მიერ აღმ. საქართველოს დაპყრობა, რა თქმა უნდა, უარყოფითად იმოქმედებდა არა მხოლოდ ქვეყნის პოლიტიკურ განვითარებაზე, არამედ ეკონომიკურ მდგომარეობაზეც. მიუხედავად ამისა, როგორც ცნობილია, ომაიელ ხალიფთა დროს და განსაკუთრებით კი VII ს. მეორე ნახევარში დამპყრობთა უღელი არცთუ ისე მძიმე უნდა ყოფილიყო¹.

საგარეო-საეკონომიკური ურთიერთობანი აშკარად დაეცა. ამ მხრივ ფრიად საინტერესოა ნუმისმატიკური მასალის მონაცემები აღმ. საქართველოს ტერიტორიიდან. თუკი VI ს. მეორე ნახევრის სასანური ვერცხლის და განსაკუთრებით VII ს. პირველი ნახევრის ამგვარივე მონეტების, აგრეთვე სასანურ-ბიზანტიური მონეტების შერეული განძების აღმოჩენის ინტენსიურობა მოწმობს შესატყვის ცხოველ სავაჭრო ურთიერთობას, ერთი მხრივ, სასანურ ერანთან, ხოლო, მეორე მხრივ, ბიზანტიასთან (იხ. რუკა 1) იმ ნიშანდობლივი ტენდენციით, რომ, როგორც ჩანს, იგი ვითარდებოდა ბი-

²⁰⁵ ქცა, II, გვ. 15.

²⁰⁶ ამ თვალსაზრისით მნიშვნელობას მოკლებული არ გვეჩვენება ის გარემოება, რომ „ორიენტოსისა და მათა მისთა მარტვილობის“ სვინაქსარული რედაქციის ხელნაწერთა უმეტესობაში „აფხაზეთის“ მაგივრად „ოვსეთი“ წერია (იხ. კ. კე-
ქ ე ლ ი ძ ე. ეტიუდები ქველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან. IV, 1957, გვ. 325, აგრეთვე, „გეორგია“, IV, 2, გვ. 415. შენიშვნა 3) და არა მხოლოდ აფხა-
ზეთის, არამედ „საეგროს“ მაგივრადაც (იხ. კ. კე ქ ე ლ ი ძ ე. იქვე, გვ. 294; „გეორგია“ IV, 2 გვ. 415, შენ. 1).

¹ ი. ჯ ა ე ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. ქართველი ერის ისტორია, 112, 83; ს. ჯ ა ნ ა-
შ ი ა. არაბთა საქართველოში, 368—369.

ზანტიის სასარგებლოდ, VII ს. მეორე ნახევრის არც ერთი განძი არ არის ცნობილი საქართველოს (და ამიერკავკასიის) ტერიტორიიდან². უეჭველია ეს მიუთითებს საგარეო ვაჭრობის აშკარა დაცემაზე. კიდევ მეტი, არამცთუ მონეტების განძი, არამედ ვაჭრობისათი არაბული მონეტა VII ს. მეორე ნახევრისა წყაზნდ³ არ აღმოჩენილა საქართველოს ტერიტორიაზე. როგორც ცნობილია, საერთო არაბული ტიპის მონეტის შექმნამდე (VII ს. ბოლო წლები) აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ძირითად სამონეტო ერთეულად სააანური დრამა რჩება⁴. დაახლოებით ასევე უნდა ყოფილიყო აღმ. საქართველოშიც. მაგრამ აქ ისევე, როგორც სომხეთში საამისოდ გამოიყენებოდა ბიზანტიური ოქროს და ვერცხლის მონეტებიც, რომლებიც VII ს. მეორე ნახევარში გავრცელებულნი არიან ჯავახეთიდან კახეთამდე⁵. ეს უნდა მოწმობდეს ბიზანტიასთან ივერიის სავაჭრო ურთიერთობის მეტ ინტენსიურობას. ეგრისის ტერიტორიაზე მხოლოდ სამი ადგილიდან (სოხუმი, ბიჭვინტა, ღვანკიანი) არის ცნობილი ამ დროის ბიზანტიური ოქროს მონეტები⁶.

ამგვარად, VII ს. მეორე ნახევრის ნუმისმატიკური მასალა აღმ. საქართველოს ტერიტორიიდან თითქოს იმის მაჩვენებელი უნდა იყოს, რომ მიუხედავად პოლიტიკური დამოკიდებულებისა სახალიფოსაგან, სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობის თვალაზრისით ივერია ბიზანტიასთან უფრო მჭიდროდ იყო დაკავშირებული. როგორც ჩანს, პირველ ხანებში არაბებმა, თუკი ყოველწლიურ ხარკს არ ჩავთვლით, ვერ შეძლეს ეკონომიკური კონტაქტების დამყარება ამიერკავკასიასთან და, კერძოდ, აღმ. საქართველოსთან. ასეთ დასკვნას მხარს უჭერს „ქართლის ცხოვრების“ ერთი ცნობა, რომელიც სწორედ ამ პერიოდს, არაბთა ქართლში პირველად შემოსვლის უშუალოდ მომდევნო ხანას უნდა ეხებოდეს: „უამთა მათ დაეცადნეს საარკონოზნი შემოსლვად ქართლად ყრუსა წარსელითგან წელიწადსა ორმოცდამეათესა (A; ორმოცდამეათე-

² შტრ. Е. А. Пахомов. Монеты Азербайджана, вып. I, Баку, 1959, 38.

³ Е. А. Пахомов. Монетные клады Азербайджана и Закавказья, I, 1926, 21.

⁴ თამარ აბრამიშვილი. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ბიზანტიური მონეტები, 16. 126—127; სომხეთისათვის იხ. X. А. М у ш е г я н. Денежное обращение Двина по нумизматическим данным, Ереван, 1962, с. 20.

⁵ თამარ აბრამიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 126—127.

სა Bdp; ორმეოცდაათისა M; ორმეოცდაათსა cet.). აქა ეამბრე არლარა შემოვიდოდეს, არამედ მიიღებდეს ხარკსა ერისთავთაგან⁶. აშკარა ანაქრონიზმს, ზურვან ყრუსთან დაკავშირებით თუ ვაგვი-
 თვალისწინებთ, მაშინ ცხადი გახდება, რომ ქართველთაგან⁷ ანაქრონიზ-
 მით, VII ს. მეორე ნახევარში, ჰაბიბ იბნ-მასლამას⁸ შემოქმედებულ
 ვითარ სერიოზულ სამხედრო ოპერაციას ქართლში არაბთა მხრივ
 აღგილი არ ჰქონია⁹. მიუხედავად იმისა, რომ ამ დროს მახლობელ
 აღმოსავლეთში საერთოდ შუოთიანი პერიოდი იდგა, რომელიც
 შედეგი იყო ბიზანტიის, არაბთა სახალიფოს და ხაზარეთის მძაფ-
 რი პოლიტიკური შეხლა-შემოხლისა⁸ და, ცხადია, ამიერკავკასია
 და კერძოდ, საქართველოს ტერიტორიაც არ ასცდებოდა ცალკე-
 ულ შემოსევებს, რაც დამოწმებულია კიდევ წყაროებში⁹, მაინც
 ამ შემოსევებს ეპიზოდური ხასიათი უნდა ჰქონოდა და, საერთოდ
 კი, ქართლსა და ეგრისის შინაგანი პოლიტიკური და ეკონომიკური
 განვითარება აღმავალი გზით უნდა წასულიყო.

დაახლოებით ასეთივე ვითარება უნდა ყოფილიყო VIII ს.
 პირველ მეოთხედშიც და ეს მიუხედავად იმისა, რომ ამ საუკუნის
 დასაწყისში არაბები დამკვიდრებულნი არიან ქართლის დედაქალაქ
 თბილისში. ეს ჩანს იქიდან, რომ ამ დროს თბილისში მოქმედებს
 არაბული ზარაფხანა, რომელშიც 704 წელს მოუჭრიათ თბილი-
 სური ღირჰემი¹⁰. სახალიფოს ერთ-ერთი ზარაფხანის თბილისში
 გახსნა განკერძოებული შემთხვევა არ არის. სწორედ ამ პერიოდი-
 დან ცნობილია არაბული ზარაფხანები დვინიდან, ბარდუიდან, გან-
 ჭიდან, ალ-ბაბიდან (დარუბანდი), „არანიდან“ და „არმინიდან“¹¹.
 ეს შესანიშნავი მოვლენა მომასწავებელია იმისა, რომ ამიერკავკა-
 სია ამიერიდან ჩაება სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობაში სახა-
 ლიფოსთან, რამაც აუცილებელი გახადა ადგილობრივი მონეტე-
 ბის მოჭრა¹². არაბული ვერცხლის ფული, ამიერკავკასიის ზარაფ-

⁶ ქცა, I, გვ. 244.

⁷ იხ. დ. მუსხელიშვილი. უჯარმა. გვ. 91—92.

⁸ იხ. ს. ჯანაშია. დასახ. ნაშრ. გვ. 365—367.

⁹ შავალითად, ლეონტი სტრატეგოსის ლაშქრობა ამიერკავკასიაში. იხ. თეოდ.
 შამთააღმწერელი. „გეორგია“, IV, 105; ან ხაზართა ლაშქრობა ქარ-
 თლში, იხ. *Исторический очерок Грузии* мх. *Исторический очерок Грузии*, М. *Историко-
 географ.*, 1887, 15—16.

¹⁰ Е. А. Пахомов. Монеты Грузии, часть I, С-Пб. 1910, с. 39—40;

დ. კაპანაძე. ქართული ნუმისმატიკა, 1969, გვ. 54—55.

¹¹ МКА, 1,22; X. А. Мушегян, დასახ. ნაშრ. გვ. 21.

¹² МКА, 1,22

ხანებში მოჭრილი დირპემები, პირველ რიგში, მსხვილი ვაჭრობის განვითარებას მოწმობს. წერილი, ლოკალური ვაჭრობის დასაყმყოფილებლად იჭრებოდა სპილენძის არაბული მონეტები¹³.

საინტერესო კიდევ ის არის, რომ ამიერკავკასიის და, კერძოდ, ქართლის და ეგრისის საგარეო ვაჭრობა ცალმხრივი ხდება. ნიშნდობლივია, რომ მაშინ როდესაც VIII ს. პირველი ნახევრის არაბული დირპემები ცნობილია აღმ. საქართველოს შემდეგი პუნქტებიდან: მცხეთა, ზემო ავჭალა, ბახტრიონი, ლაგოდეხი¹⁴; ამას გარდა, თბილისიდანვეა ცნობილი ომაიადური დირპემების განძი (722 წ.)¹⁵, სოფ. კალინოვიციდან (ლაგოდეხის რ-ნი) ომაიადური დინარი (706 წ.)¹⁶, არც ერთი ბიზანტიური მონეტა VIII ს. ამ ტერიტორიაზე აღმოჩენილი არ არის¹⁷ (იხ. რუკა 3). ცხადია, ასეთი ვითარება არ შეიძლება შემთხვევითი იყოს და მოწმობს, რომ ქართლს ბიზანტიასთან სრულიად (ან თითქმის სრულიად) შეწყვეტილი აქვს სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა¹⁸. კიდევ მეტი, VIII ს. ბიზანტიური მონეტები, ჯერჯერობით მაინც ცნობილი არ არის ეგრისის ტერიტორიიდანაც. სპეციალურ ლიტერატურაში მხოლოდ ორი სოლიდის აღმოჩენაა აღნიშნული დას. საქართველოში, ისიც ტიბერიუს III-ისა (698—705 წწ.) და ისიც აფხაზეთიდან¹⁹. ეს გარემოებაც, რა თქმა უნდა, იმის მოწმობაა, რომ VIII ს. განმავლობაში ბიზანტია-ეგრისის სავაჭრო ურთიერთობანი ფრიად უმნიშვნელოა და გარკვეულ პერიოდებში, ალბათ, მთლიანად შეწყვეტილიც.

¹³ X. A. Мущегян. დასახ. ნაშრ. გვ. 36.

¹⁴ საქ. სახელმწ. მუზ. ნუმის. განყოფილება. №№ 9720; 11276; МКА, IV, № 1073. ბახტრიონში აღმოჩენილი VIII ს. დირპემებს შესახებ ცნობა მოგვცა ირ. ჯალალანამ.

¹⁵ МКА, I, № 73.

¹⁶ МКА, V, № 1450.

¹⁷ თ. აბრამიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 127.

¹⁸ О. Д. Лордкипанидзе, Д. Л. Мухелишвили. Закавказье в международной торговле Востока и Запада (С древнейших времени до XII в. н. э.) V Международный конгресс экономической истории, Ленинград, 10—14 августа 1970 г.; დ. მუსხელიშვილი. ფეოდალური ხანის საქართველოს და ამიერკავკასიის მნიშვნელობა საერთაშორისო ვაჭრობაში, „ცისკარი“, № 11, 1970, გვ. 134.

¹⁹ თ. აბრამიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 16. კიდევ ერთი სოლიდი ტიბერიუს III-ის ამიერკავკასიაში ცნობილია მხოლოდ დენიდან, იხ. X. A. Мущегян, დასახ. ნაშრ., გვ. 36.

მართლაც, ჩვენ ვიცით, რომ 697 წლიდან ეგრისი არაბებს დაუპირ-
ჩილდა, ხოლო VIII ს. 10-იან წლებში მათ აფხაზეთშიც აქვე წავს-
მოკიდებულნი²⁰. როდემდის გაგრძელდა ასეთი ვითარება, არაა
დასავლეთ საქართველოს, კერძოდ, ძველი ეგრისის დასავლეთ
სამყაროსთან ურთიერთობის გასათვალისწინებლად მნიშვნელობას
არ უნდა იყოს მოკლებული ნუმისმატიკური მონაცემებიც. საქმე
ის არის, რომ ამ ტერიტორიიდან ცნობილია VIII და IX სს. არა-
ბული მონეტების ცალკეული აღმოჩენები და განძებიც კი. მარ-
თალია, მათი უმეტესობა ისევე, როგორც სასანურ პერიოდში (იხ.
რუკა 1) არგვეთის ტერიტორიაზე მოდის, ხოლო VIII ს. პირველი
ნახევრით დათარიღებული მხოლოდ ერთი მონეტა გვაქვს (719 წ.
დირჰემი მერჯევიდან)²¹, მაინც ზოგადი სურათის აღსადგენად მა-
თი გათვალისწინება მიზანშეწონილი გვგონია, მით უმეტეს, რომ
ორი დაუთარიღებელი დირჰემი დღევანდელი ქვემო იმერეთის ტე-
რიტორიიდან, კერძოდ კი სოფ. მესხეთიდან და გელათიდან²², შესაძ-
ლებელია, სწორედ ჩვენთვის საინტერესო დროს მიეკუთვნებოდეს
და, ამგვარად წარმოადგენას იძლეოდეს ეგრისის გარკვეულ სავაჭ-
რო ურთიერთობაზე არაბულ სამყაროსთან (ალბათ, ქართლის მე-
შვეობით).

როგორც ვხედავთ, მართალია, VII ს. პირველი ნახევრის ინ-
ტენსიურ საერთაშორისო ვაჭრობასთან შედარებით განსახილველ
პერიოდში სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობანი გარე სამყა-
როსთან ფრიად შესუსტდა და ცალმხრივი გახდა, მაინც იგი მთლი-
ანად არ შეწყვეტილა, ხოლო VIII ს. დამდეგიდანვე გარკვეული
აღმავლობაც შეიმჩნევა. ეს გარემოება შედარებით მშვიდობიანო-
ბის პირობებში, როგორც აღვნიშნეთ, უნდა მიგვითითებდეს იმაზე,
რომ ქვეყნის შინაგანი ევოლუცია შენელებული ტემპით, მაგრამ
მაინც აღმავალი გზით უნდა წასულიყო.

2. ეს ვითარება შესატყვისად უნდა გამოვლენილიყო ისტო-
რიულ გეოგრაფიაშიც. VIII ს. პირველი ნახევრის საქართველოს
ტერიტორიის, კერძოდ კი ქართლის (ივერიის) ისტორიული გეოგ-
რაფიის წარმოსადგენად საინტერესო ჩვენებას იძლევა „ქართლის
ცხოვრება“. სათანადო ცნობები დაცული აქვს ანონიმურ მემატი-

²⁰ მ. ბერძენიშვილი. ლეონდის ცნობა ფოთის შესახებ. თსუ შრო-
მები, XXVI, სერია B, 1944, გვ. 2, 19; შტრ. ს. ჭანაშია. დასახ. ნაშრ., გვ. 368.

²¹ MKA, VI, № 1600.

²² MKA, I, № 48; MKA, VIII, № 1960.

ნეს, რომლის თხზულება, როგორც ფიქრობენ, ექსცერპტის სახით ჩართულია ჭუანშერის თხზულების ბოლოს²³. ჩვენი აზრით, ჩუანშერის ეს თხზულება შექმნილია X ს. მეორე ნახევარში, როდესაც იგი იწერა რეს ამ საუკუნის ხახვერისა, თუმცა მასში დაცულია VIII ს. დროინდელი წყაროც და, ამდენად, საკმაოდ სახელოა იმდროინდელი ვითარების აღსადგენად²⁴. კერძოდ, მხედველობაში გვაქვს ამ ტექსტის ის ნაწილი, სადაც ლაპარაკია არჩილის მიერ ერისთავთა შორის სამფლობელოების განაწილებაზე. გამოთქმული იყო მოსაზრება, და ჩვენც ამას ვიზიარებდით, რომ მთელი ეს თხრობა ეხება არა იმ ეპოქას, რომელიც აქ იგულისხმება (ე. ი. არჩილის მოღვაწეობის ხანა), არამედ „შეთხზულია ავტორის მიერ, რათა ახსნას მის დროს არსებული ვითარება“²⁵. შემდგომში დაკვირვებამ გვაიძულა იმ დასკვნამდე მივსულიყავით, რომ ანონიმის მიერ გადმოცემული სურათი არამეტუ მისი დროის, ე. ი. X ს. მეორე ნახევრის ვითარების ამსახველია, არამედ არ შეეფერება არც IX და, როგორც ვნახავთ, არც VIII ს. მეორე ნახევრის ქართლის ისტორიულ გეოგრაფიას, ე. ი. ასახავს სწორედ იმ ეპოქას, რომელსაც იგი გულისხმობს, ე. ი. არჩილის მოღვაწეობის ხანას. არჩილი კი, ჩვენი აზრით, VIII ს. პირველი ნახევრის მოღვაწეა²⁶. რომ წყაროს ზემოხსენებული ჩვენება ჩვენთვის საინტერესო პერიოდს ეხება, ეს, სხვათაშორის, იქიდანაც ჩანს, რომ ქართლის დედაქალაქი, თბილისი, ქართველთა მფლობელობაში იგულისხმება, ხოლო VIII ს. 40-იანი წლებიდან კი, როგორც სავარაუდოა, აქ არაბი ამირა მკვიდრდება²⁷ და ამიერიდან თითქმის მთელი ოთხი საუკუნის განმავლობაში თბილისი საამიროს ცენტრს წარმოადგენს.

განვიხილოთ თვით ჩვენთვის საინტერესო ცნობა.
 არაბთაგან შევიწროებულ ქართლის ერისმთავარნი, მირი

²³ პ. ი ნ გ რ თ ე ვ ა. ლენტი მროველი. ქართველი ისტორიკოსი VIII ს. ვნიმეს მოამბე, X, 1941, 143 და სხვა. შტრ. ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი. აღმოსავლეთ კახეთის წარსულიდან, „მომომხილველი“, III, 1953, გვ. 66.

²⁴ დ. მ თ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი. უკარამა. გვ. 90—93.

²⁵ ს. ქ ა ნ ა შ ი ა. შრომები, II, 286. ს. ჭანაშისთვის ავტორი იგივე ჭუანშერია, XI ს. ისტორიკოსი.

²⁶ დ. მ თ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 93—95.

²⁷ მ. ლ ო რ თ ქ ი თ ა ნ ი ძ ე. თბილისის საამიროს ისტორიიდან, „მომომხილველი“, I, 1951, გვ. 186. მართალია, როგორც ვიცით, არაბები თბილისში უკვე VIII ს. დასაწყისში სხედან, მაგრამ შემდეგ, როგორც ჩანს, ისინი იძულებულნი არიან დასცალონ იგი. შტრ. E. A. П а х о м о в. Монеты Грузии, с. 40.

და არჩილი, დასავლეთ საქართველოში გადადიან. არაბები აქც: სდევნიან მათ. ერთ-ერთი ბრძოლის დროს მირი სასიკვდილოდ დაჯი: იჭრა. სიკვდილის წინ მირი უბარებს თავის ძმას არჩილს: „მეცაა ქართლის ერისთავებს მიათხოვოს მისი დაობლებული ქალიშვილები: „მისცენ მათ ასულნი ჩემნი და განუყუენ მათ ქვეყანანი ქართლისანი: ნახევარი შენ და ნახევარი მათ“²⁸. არჩილი ასრულებს ძმის ანდერძს:

„ხოლო არჩილ მოუწოდა ერისთავთა ქართლისათა, და მისცნა ძმისწულნი მისნი:

ერთი მისცა მამის ძმისწულსა მისსა, შვილსა გუარამ კურაპალატისასა, რომელსა ჰქონდა კლარჯეთი და ჭავჭავთი;

მეორე მისცა პატიახშსა, ნათესავსა ფეროზისასა, რომელი მთავრობდა თრიალეთს, ტაშირს და აბოცს;

მესამე მისცა ნერსეს ნერსიანსა, რომელი იგი იყო წარჩინებული ვახტანგ მეფისა; მეოთხე მისცა ადარნასეს ადარნასიანსა, და ორთავე ამათ განუყო ზენა სოფელი, რომელ არს ქართლი;

მეხუთე მისცა ვარზმანს, და მისცა კოტმანითგან ქურდის-ქევამდე; იყო ესე ვარზმან ნათესავი სპარსთა ერისთავისა ბარდაველისა, რომელი იყო დედის მამა ვახტანგ მეფისა;

მექუთე მისცა ჯუანშერსა, რომელი იგი იყო ნათესავი მირიან მეფისა, შვილთაგან რვეისთა, და მისცა ჯუარი და ხერკი, და ყოველი მთიულეთი, მანგლისის ჯევი და ტფილისი.

ნაწილი არჩილისი იყო განზოგებით გამონაყოფი ყოველთა ამათ კევთაგან და განუტევნა მთავარნი ესე ცოლებითურთ თჳთვსად ადგილად“²⁹.

თვით არჩილის მკვიდრი მამული, როგორც ჩანს, კახეთია, სადაც იგი საბოლოოდ ჯდება „მოვიდა არჩილ კახეთად, და ყოველთა ტაძრულთა მისთა მიუბოძა კახეთი. და აზნაურ ყენა ივინი“³⁰. მისი ხელისუფლება ვრცელდება პერეთზე, წუქეთზე და შაქზეც: „და დაჯდა წუქეთს და ალაშენა კასრი, და კევსა ლაკუასტისასა ალაშენა ციხე და პპოვნა წუქეთს მთავარნი რომელთადა მიებოძა ვახტანგ მეფესა წუქეთი, და იყო მაშინ რომელი ერისთავობდა თუშთა და ხუნზთა ზედა და ყოველთა წარმართთა მის მთისათა. სახელით აბუხუასრო, და არა ინება მისგან წაღებად წუქეთი“³¹. უფრო

²⁸ ქცა, I, გვ. 241.

²⁹ ქცა, I, გვ. 241—242.

³⁰ იქვე, გვ. 243.

³¹ იქვე.

წყალს ურთიერთ შემდინარედ თვლის. მაგრამ მიუხედავად ამისა მისი ცნობიდან შემდეგი გამომდინარეობს: გიშის წყალზე მდებარე გიში (დღ. დაბა ქიში) ყოფილა წუქეთის საერისთავოს (სახელწოდება) („გიში... რომელი იყო საერისთო წუქეთისა“). ამგვარად ჩანს, რომ მაინც გიშის ხეობა ყოფილა წუქეთი, მაგრამ რამდენადაც ვახუშტი ქურმუხის წყალს გიშის წყლის შემდინარედ თვლის და ე. ი. მათ ერთ ხეობად წარმოიდგენს, ამდენად სავარაუდოა, რომ, მისი აზრით, ქურმუხის ხეობაც ძველად წუქეთს მიეკუთვნებოდა: ჯერ ერთი, გიშის ხეობას ძველად „ამას ეწოდა წუქეთი, და აწ უწოდებენ ალის-სულთანად“, ხოლო „სახლი ალის-სულთანისა“ არის ქურმუხში. მართლაც, ალის სულთანის, ანუ ელისუს, ანუ კაკის სულთანის ცენტრი ქურმუხის ხეობაში იყო კაკს (დღ. კახი) ზემოთ სოფელ ელისუში⁴⁴. ამიტომ, რადგან ვახუშტის ცნობიდან გამომდინარეობს, რომ ალის-სულთანი (ელისუს სასულთნო) იგივე ძველი წუქეთია, მაშასადამე, ეს უკანასკნელი ყოფილა ტერიტორია მაინცდამაინც ქურმუხისა და გიშის ხეევებს შორის.

შემდეგ ვახუშტი იქვე წერს: ბელაქნის წყალსა „და გიშის წყალს შორისი, ალაზნამდე და კავკასამდე, არს ელისენი, არამედ აწ ქურმუხს აქეთი“⁴⁵. ე. ი. ელისენი ადრე ვრცელდებოდა ბელაქნის წყლიდან გიშის წყლამდე, მაგრამ ამჟამად მხოლოდ ქურმუხამდე ვრცელდებოდა. ვახუშტის ეს შენიშვნა („აწ ქურმუხს აქეთი“) ახლა გასაგები უნდა იყოს, რადგან ქურმუხს იქით (აღმოსავლეთით) ვიდრე გიშის წყლამდე მის დროს უკვე ელისუს სასულთნო იყო. და რომ ეს ტერიტორია ძველად წუქეთად იწოდებოდა, გამომდინარეობს უკვე მოტანილი ამონაწერიდან, რომ გიშის ეპისკოპოსი იყო „მწყემსი ელისენისა, წუქეთისა და შაკიხისა“. ცხადია, ელისენი აქ ვიწრო, ვახუშტის თანადროული ვითარების ამსახველი მნიშვნელობით იხმარება („აწ ქურმუხს აქეთი“). ხოლო რადგან ძველი შაკიხი|შაქი დაახლოებით დღ. ნუხთან მდებარეობდა, რომელიც გიშის სამხრეთითაა, მდინარის მეორე (მარცხენა) ნაპირზე, ამიტომ ცხადია, რომ ვახუშტისეული წუქეთი აქ გულისხმობს ტერიტორიას ქურმუხსა და გიშს შორის, ე. ი. იმავე ელისუს სასულტნოს, ხოლო რადგან ამ უკანასკნელის დასავლეთის (ელისენთან) საზღვარი მდ. ყაფიჩაი იყო⁴⁶, რომელიც ჩამოუვლის სოფ-

⁴⁴ შ. ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი. საინგილო. „ძველს საქართველო“, ტ. II, 1913, 69.

⁴⁵ ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა, გვ. 96.

⁴⁶ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 77.

ლებს: ზარნა, მარსანი, ზაგაში და ლალალოსთან ალაზნის მიერთვის, ამიტომ სავარაუდოა, რომ ძველი წუქეთის დაბლობი ნაწილი მოთავსებული იყო დაახლოებით მდინარეების ყაფჩაქსინდსა და კიშს შორის. წუქეთსევე გულისხმობდა, როგორც ვიცით, შიშინდის მთი: სამურის სათავეები მიმდგომი მხარეებით.

4. არჩილის ზემოხსენებულ მოღვაწეობასთან დაკავშირებით კიდევ ერთი რამ არის ასახსნელი. როგორც ვიცით, მან სომხეთიდან მოსულ ბაგრატიონთა გვარის სამ ძმას შაკიხი მისცა სამფლობელოდ „და დაემკვდრნეს სამნივე იგი ძმანი ვიდრე გულგულაძდის“. სოფ. გულგულა (თურდოს ზეობაზე) ტრადიციულად კახეთისა და ჰერეთის საზღვრად ითვლებოდა. ამიტომ ბუნებრივია ვივარაუდოთ, რომ ანონიმის მიხედვით ბაგრატიონიანებს არა მართო შაკიხი დაუმკვიდრებიათ, არამედ შიგნიკახეთიც (ალაზნის მარჯვენა სანაპირო) თურდოს ზევამდე, ე. ი. ქართული ჰერეთის ნაწილიც. მაგრამ რამდენადაც შიგნიკახეთსა და შაქს შორის კამბეჩანის ვრცელი ტერიტორიაა გადაჭიმული, ამდენად საგულისხმოა, რომ წყაროს თვალსაზრისით კამბეჩანიც მათ მფლობელობაში უნდა მოხვედრილიყო. ამგვარად, ძველი ისტორიულ-გეოგრაფიული ტერმინოლოგიით ამ სამ მთავარს რგებია შაკიხი, კამბეჩანი და ველისციხე. რამდენადაც ისინი „დაემკვდრნეს მუნ ბრძანებითა არჩილისათა“, ცხადია, ვასალური ურთიერთობის საფუძველზე, ამდენად, ეს ტერიტორიაც არჩილის სამფლობელოდ ე. ი. ქართლის ტერიტორიად უნდა ვიგულისხმოთ⁴⁷.

მაგრამ შემონახულია ერთი დოკუმენტი, რომელიც დაცული აქვს X ს. ალვანთა ისტორიკოსს და რომელიც შედგენილი ყოფილა აბდ-ალ-მელიქის (685—705 წწ.) დროს, უფრო ზუსტად კი 699—705 წლებში, როდესაც ალვანეთში მთავრობდა შერო. ეს დოკუმენტი არის, როგორც მას თვით ისტორიკოსი უწოდებს „ნუსხა ალვანეთის ნაბარათა სახელებისა რიგის მიხედვით, რომელიც ამირმუმენ-ალ-შელიქის საკურისმა წაიღო და სამეფო დივანში დადო“⁴⁸. აქ ჩამოთვლილინი არიან ალვანეთის მთავარსა და სპასპეტს გარდა სხვადასხვა მხარის (გავარის) მთავრები და მათ

⁴⁷ „ქართლის ცხოვრების“ სომხური თარგმანის მიხედვით მოსული სამი ძმის სამფლობელო ტერიტორიის საზღვარია გაღვალი (ზაღვალი), რომელიც ე. მონორსკის მიხედვით შეიძლება ძეგამ-ჩანის ხალხალა იყოს (იხ. მისი, Caucasica. IV, BSOAS, XV, P. 3, 506, შენ. 6). ძეგამის ხალხალა აქ, რა თქმა უნდა, გამოირიცხებოდა და ქცა-ს გულგულა უფრო სწორია.

⁴⁸ მოსე კალანკატუელი. გვ. 348.

შორის „ვაჰან ვარაზ-იოჰანიანი მადიანელთა ტომიდან, იაკობიტური რწმენისა, რომლებიც მოვიდნენ და დაესახლნენ კამბეჩანში“⁴⁹. როგორც ვხედავთ, ამ დოკუმენტში, რომლის შესახებ ვინმე ვიცით თითქოს ექვის შეტანა ძნელია, მიუხედავად იმისა, რომ იგი გვიჩვენებს დედ ავტორთან არის შემონახული, კამბეჩანი ალვანეთის მხარედ იგულისხმება, თანაც ივარაუდება, რომ მადიანელთა გვარის მთავრები დიდი ხანია, რაც აქ დასახლებულან. შესაძლებელია ალვანელი ისტორიკოსის ეს ცნობა უკავშირდებოდეს სუმბატ დავითის ძის ჩვენებას იმის თაობაზე, რომ VI ს. ბოლოსთვის „ფილისტიმით“ მოსულ ოთხ ძმათაგან ორნი „სახელით ასამ და ვარაზვარდ, წარვიდეს კამბეჩანს... დაიპყრეს კამბეჩანი... და ამა ქამამდე შვილნი მათნი მთავრობენ მას შინა“⁵⁰. რა თქმა უნდა, ამ ორი ცნობის შეთანხმება საკმაოდ ხელოვნური ჩანს, მაგრამ არ არის გამორიცხული ისინი ერთი და იმავე ამბის გამოძახილს წარმოადგენდნენ. ეს არც არის ამჟამად მთავარი. ჩვენთვის საინტერესოა VIII ს. პირველი ნახევრის ვითარება: თუკი ქართველი ანონიმის ცნობით ვივარაუდებთ, რომ კამბეჩანი ქართლის ქვეყანაა, ალვანური, ჩვენი აზრით, ავთენტური წყაროდან გამომდინარეობს, რომ იგივე მხარე ალვანეთისაა.

ამ ორი თითქოსდა ურთიერთგამომრიცხველი მოწმობის „შეთანხმება“ ვფიქრობთ, შესაძლებელია მხოლოდ იმგვარად, რომ ან ჩვენ სწორად არ გვესმის ქართული წყარო და ე. ი. კამბეჩანი არ ივარაუდება ქართლში, ანდა, თუკი VIII ს. დასაწყისში კამბეჩანი ალვანეთისაა, ეს კიდევ არ ნიშნავს, რომ ამავე საუკუნის 30—40-იან წლებში, როდესაც სავარაუდოა აქ არჩილის მოღვაწეობა (მურვან ყრუს შემოსევის შემდეგ), ასეთივე ვითარებაა. სრულიად ადვილი წარმოსადგენია, იმ შფოთიან პერიოდში, რომელიც ქართლს დაუდგა, მაინცდამაინც VIII ს. 30-იანი წლებიდან (მასლამას შემოსევა, მურვან ყრუ), როდესაც ხალხთან ერთად ფეოდალური სახლებიც ამოძრავდნენ, მცირე ხნის განმავლობაში ამა თუ იმ ქვეყნის მფლობელი გვარი რამდენჯერმე შეცვლილიყო. ფეოდალური სახლების მოძრაობა საერთოდ დამახასიათებელია მთელი ფეოდალური ეპოქისათვის, ხოლო, რომ ჩვენთვის საინტერესოა პერიოდში ეს უცილობელი ფაქტია, შორს რომ არ წავიდეთ, შემომოტანილი

⁴⁹ იქვე, გვ. 349.

⁵⁰ ქ. ცა. I, 373, შტრ. იქვე, გვ. 374.

ამონაწერები ანონიმის თხზულებიდან არჩილის კახეთ-ქვემო ქართლში მოღვაწეობის პერიოდს რომ შეეხება, სრულიად საკმარისია.

დასასრულ უნდა შევნიშნოთ ადარნასე ბაგრატიონის შესახებ; რომელმაც არჩილისაგან სამფლობელოდ მიიღო „ქართლისაჲს არტანი“. რომელი ქვეყნები იგულისხმება აქ? საქმე იქნება, რომ არსებობს რამდენიმე შულავერი და არტანი: შულავერი — ქვემო ქართლში, „ქართლის სომხითში“ (დღ. შულავერ-ჩაიზე); შულავერი — ქვემო ქართლში, ზურტაკეტში (დღ. ყარა-სუს ხეობა); შულავერის ხევი — სამცხეში, მტკვარს ერთვის დადგეს ზემოთ⁵¹; შულავერი — სამცხეში, ქვაბლიანის ხევი; არტანი (არტანი) — ზემო ქართლის მხარე, მტკვრის სათავეებში; არტანი — კახეთში, ივრის ხეობის სათავეში, ართანა — კახეთში, ლოპოტსა და დიდხევს შორის. ამგვარად, ვარიანტები სხვადასხვაგვარი შეიძლება იყოს. რამდენადაც „ქართლის ცხოვრების“ სომხური თარგმანი არტანს და შულავერს რუსთავსაც უმატებს, შესაძლებელია გვეფიქრა, რომ აქ იგულისხმება ივრის არტანი (ცხადია, გარკვეული „გვეი“ ცენტრით არტანში; ასევე სხვა შემთხვევაშიაც), რუსთავი კუხეთის ნაწილითურთ და ქვემო ქართლის შულავერი, შულავერ ჩაიზე. მაგრამ, ვფიქრობთ, უპრიანეა არტანი (კოლა-არტანი) ვიგულისხმოთ და სამცხის შულავერი.

5. ამის შემდეგ, როდესაც ჩვენთვის სურათი ასე თუ ისე გარკვეულია, დავუბრუნდეთ არჩილის ერისთავთა სამფლობელო ქვეყნების ნუსხას და შევეუდაროთ იგი არაბულ წყაროებში დამოწმებულ ქართლის შემსაღგენელ ქვეყანათა სიას. ფაქტიურად, ჩვენ გვეძლევა შესაძლებლობა კიდევ ერთხელ შევეუდაროთ ერთმანეთს სხვადასხვა ეპოქის ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიული ვითარება, კერძოდ კი VII ს. 50-იანი და VIII ს. 40-იანი წლების სათანადო ვითარება.

სურათი ასეთია:

VII ს. 50-იანი წლები

- 1. კლარჯეთი
- 2. შავშეთი
- 3. ჭავჭავთი
- 4. არტანი
- 5. სამცხე

VIII ს. 40-იანი წლები

- 1. კლარჯეთი და ჭავჭავთი.
- 2. არტანი და შულავერი (და რუსთავი)

⁵¹ ვახუშტი. აღწერა, გვ. 128.

6. შიდა ქართლი (ძვ. სასპასპ.)
7. კასპი?
8. ქსნისხევი
9. ბაზალეთი
10. თრიალეთი
11. ქვემო ქართლი (ძველი საპიტი-ახშო).
12. კახეთი
13. კუხეთი
14. გარდაბანი
15. ქასალი
16. ხუნანი

3-4 ზენა სოფელი, რომელ
არს (შენა) მთიულეთი
გინგ-ლიქსეჯა

5. თრიალეთი, ტაშირი და აბოცი.
6. კახეთი
7. ჭუბარი და ხერკი და ყოველი მთიულეთი, მანგლისის ჭვევი და ტფილისი.
8. კოტმანიტვან ქურდის-ხევამდე.

რა თქმა უნდა, არ ვართ დარწმუნებული, რომ ზენომოტანილი ნუსხა ისტორიულ-გეოგრაფიული პროვინციებისა და ადმინისტრაციული ერთეულებისა ზუსტად ასახავს VIII ს. პირველი ნახევრის ვითარებას ან, საერთოდ, გვიან შედგენილ ამ სიას ისეთივე დოკუმენტური მნიშვნელობა ჰქონდეს, როგორც „სომხური გეოგრაფიის“ მონაცემებს, მაგრამ რომ X ს. ანონიმი ამ შემთხვევაშიც ძველ წყაროს ემყარება, რომელიც უნდა ასახავდეს სწორედ VIII ს. პირველი ნახევრის სინამდვილეს, ეს კი ჩვენთვის ცხადია.

მაგრამ აქ მთავარი ის კი არ არის, სწორად არის თუ არა გადმოცემული ამა თუ იმ ერისთვის სამფლობელოს კონკრეტული ფარგლები, არამედ საერთო ტენდენცია ისტორიულ-გეოგრაფიული ცვლილებებისა, ანუ ქვეყნის ისტორიულ-გეოგრაფიული გახვითარებისა. ტენდენცია კი მიმართულია ისტორიულ-გეოგრაფიული და ადმინისტრაციული ერთეულების გამსხვილებისაკენ, რაც ქართლის ეკონომიკური და სოციალური აღმავალი განვითარების გარეგნული გამოხატულება იყო. მართლაც, არაბული ნუსხის სამ ცალკეულ ადმინისტრაციულ ერთეულს — კლარჯეთს, შავშეთს და ჭავჭახეთს, არჩილის დროს ერთი საერისთავო — კლარჯეთი და ჭავჭახეთი უნდა შეესატყვისებოდეს, რომლის შემადგენელი ერთ-ერთი ისტორიულ-გეოგრაფიული პროვინცია — კლარჯეთი შავშეთსაც უნდა გულისხმობდეს. რომ ჩვენი ეს ვარაუდი სწორი უნდა იყოს, ამას ის მოწმობს, რომ ლეონტი მროველთან და ჭუანჭერთან, თუ ყო-

ველთვის არა, მეტწილად კლარჯეთის ცნება გულისხმობს შავშეთ-საც⁵².

არაბული ნუსხის ორი თავისთავადი ადმინისტრაციული ერთეული — არტაანი და სამცხე ანონიმის ნუსხაში თავითა თითქოს წარმოდგენილი, რომელიც არტაანსა და შულავერს (და რუსთავს) მოიცავს, თუკი შულავერს ჩვენ იმდროინდელი სამცხის ცენტრად ვიგულისხმებდით⁵³.

არაბული „არმაზის ქართლი“, ბაზალეთი და ქსნისხევი (და კასპი?) VIII ს. პირველ ნახევარში აღარ არსებობენ როგორც ცალკე ერთეულები, არამედ ორ საერისთავოდ არიან გაერთიანებული. ეს არის „ზენა სოფელი, რომელ არს (შინა) ქართლი“⁵⁴.

ე. წ. „ზენა სოფელი“ კარგად შემოიფარგლება ქართულივე წყაროების მიხედვით. ლეონტი მროველს ერთგან განმარტებული აქვს ტერიტორია „ტფილისითგან და არაგვთგან და ვიდრე ტასისკარამდე და ფანავარამდე, რომელ არს შიდა-ქართლი“⁵⁵. ცხადია, რომ აქ იგულისხმება მხარე შემოსაზღვრული აღმოსავლეთიდან არაგვით და თბილისით, დასავლეთიდან — სურამის ქედით ტაშისკარამდე, ჩრდილოეთიდან — კაკასიონით, სამხრეთიდან — თორითა და ჭავჭავთით. ეს არის შიდა ქართლის ტერიტორია, რომელიც მოიცავს თრიალეთსაც. მეორეგან იგივე ლეონტი მროველი წერს, რომ უფლოსმა, რომელსაც „ეპყრა ქვეყანა არაგვთგან და ტფილისითგან ვიდრე ტასისკარამდე და ფანავარამდე“, ე. ი. უფლოსმა, რომელსაც ეპყრა შიდა ქართლი, „არგვთგან და არმაზითგან ვიდრე ტასისკართამდე უწოდა ამას ქვეყანასა ზენას-სოფლისა, რომელსა აწ ჰქვან შიდა-ქართლი“⁵⁶. კონტექსტი, ვფიქრობთ, ისე კი არ უნდა გავიგოთ, თითქოს ისტორიკოსი აქ შიდა ქართლის სხვაგვარ განსაზღვრას იძლევა ზემომოტანილი ამონაწერისაგან განსხვავებით და, კერძოდ, შიდა ქართლის აღმოსავლეთ საზღვარს არმაზზე დებს

⁵² ქცა, I, გვ. 24, 42—43, 57 და სხვა.

⁵³ სამცხის იმდროინდელ ცენტრად უფრო საგულებელია არავახუშტისეული შულავერის ხევი, რომელიც სამცხე-ჯავახეთის საზღვართანაა, მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, არამედ ხუთვერსიანი რუკის „შოლავერი“-აბასთუმნის წყლის („ოცხან-კა“) და ქვაბლიანის ხევის შესაყართან, სამცხის ცნობილი ცენტრების (ჩორჩანი, ზანავი, „ოქროსციხე“) მაზლობლად.

⁵⁴ „(შინა) ქართლი“: კონიექტურისათვის იხ. ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა. შრომები, II, გვ. 283.

⁵⁵ ქცა, I, გვ. 24.

⁵⁶ ქცა, I, გვ. 1).

და არა თბილისზე⁵⁷, არამედ ისე, რომ არმაზი ზენა სოფლის ადგილ-
სავლეთი საზღვარია და არა შიდა ქართლისა და შიდა ქართლი
და ზენა სოფელი კი არ ემთხვევა ერთმანეთს, აქამდე უნდა
მოიცავს მეორეს.

ამგვარად ჩვენი აზრი ასეთია: ლეონტი მროველის დროს ში-
და ქართლი მოიცავდა ტერიტორიას თბილისიდან და არაგვიდან
ტაშისკარამდე (და სურამის ქედამდე) და ფანავრიდან (ე. ი. წალ-
კის ჩათვლით) კავკასიონამდე. წალკასა და თბილისს შორის, ე. ი.
შიდა ქართლის სამხრეთი საზღვარი, ბუნებრივია, თრიალეთის
ქედზე უნდა გასულიყო. ისტორიკოსის მიხედვით ასეთი იყო შიდა
ქართლი არა მარტო მის დროს (XI ს.), არამედ თითქოს უკვე
ფარნავაზის დროს, რამდენადაც მეფის სპასპეტი სწორედ ამგვა-
რად შემოფარგლულ ტერიტორიას მართავდა. მაგრამ უფრო ძვე-
ლად, ეთნარქების დროს, სხვაგვარი ვითარება ყოფილა და თუმცა
უფლოსი იგივე ტერიტორიას ფლობდა, მაგრამ მანვე უწოდა ტე-
რიტორიას არაგვიდან და არმაზიდან ტაშისკარამდე (და სურამის
ქედამდე) და თრიალეთის ქედიდან კავკასიონამდე „ზენა სოფე-
ლი“, რომელიც ამჟამად მთლიანად შიდა ქართლშია („აწ ჰქვან
შიდა-ქართლი“). ამგვარად, „ზენა სოფლის“ ცნებიდან არა მარტო
თბილისია (მისი „შესავლით“) გამოსარიცხი, არამედ ჩვენი აზრით,
თრიალეთიც. და რომ ჩვენი აზრი სწორია ეს მტკიცდება, ჯერ ერ-
თი, ლეონტი მროველისეული განსაზღვრით „ზენა სოფლისა“, გან-
სხვავებით შიდა ქართლისაგან: კერძოდ ამ უკანასკნელის სამხრეთ-
დასავლეთი საზღვარია ტაშისკარი და ფარავნის ტბა, ხოლო პირ-
ველისა მხოლოდ ტაშისკარი; და მეორე, იმით, რომ ანონიმის
მოწმობით „ზენა სოფლის“ ცნებიდან თრიალეთი გამოსარიცხია,
რადგან მთელი „ზენა სოფელი“ ორმა ერისთავმა დაიმკვიდრა,
ხოლო თრიალეთი სხვისი წილია. მართლაც, არაბული ნუსხის
თრიალეთი და ქვემო ქართლი (ძვ. საპიტიახშო) ახლა (VIII ს.)
კვლავ ერთი ერისთავის საგამგეოა, რომლის ხელისუფლება ამჟე-
რად თითქოს არ ვრცელდება მანგლისის ხევზე (მაინცდამაინც
ალგეთის ზემო წელი); სამაგიეროდ მის საერისთავოში შემოღის
უკვე აბოცი (ახურიანის ზემო წელი).

მანგლისის ხევი შედის მეშვიდე ერისთავის საგამგეოში, რო-

⁵⁷ ასე ფიქრობს ს. ჯანაშია (იხ. მისი, შრომები, II, გვ. 285), რომელსაც სპეციალური ინაშრომი აქვს მიძღვნილი „ზენა სოფლის“ ინტერპრეტაციისადმი (იქვე, 282—305).

მელიც მოიცავს კუხეთის ნაწილს (ჯუარი და ხერკა) „ყოველი მთიულეთითურთ“⁵⁸. თუმცა კუხეთის მეორე ნაწილი (რუსთავი თავის „შესავალით“) სხვა ერისთავს ერგო წილად, ე.ი. ქვემო ქვემო ქვარის და ხერკის პატრონს თბილისი მიუღია, ცხელდეს იმისთვის „შესავალით“. ჩვენი აზრით, ამავე ერისთავის კუთვნილი უნდა ყოფილიყო არაბული ნუსხის გარდაბანი, რამდენადაც ჩვენი ლოკალიზაციით (იხ. ზემოთ I, 3) ეს უკანასკნელი ალგეთის ქვემო წელის ველს გულისხმობს და ამდენად, შესაძლებელია, ამ დროს „მანგლისის ხევში“ შესულიყო.

დასასრულ, არაბული ნუსხის ქასალი და ხუნანი გაერთიანებულია საერისთავოში „კოტმანიტგან ქურდისკევამდე“. ამგვარად, დაახლოებით კვლავ აღდგა ვახტანგ გორგასლისეული „ხუნანის საერისთავო“. როგორც ვხედავთ, უცვლელად რჩება თითქოს ორივე ნუსხის კახეთი. მაგრამ ესეც, რა თქმა უნდა, პირობითად უნდა გავიგოთ, რადგან ჩვენ სხვაგან და სხვა წყაროების მიხედვით შევეცადეთ გავვერკვია, რომ სწორედ კახეთს ისტორიული გეოგრაფიის თვალსაზრისით უძველესი დროიდანვე ახასიათებს ტენდენცია გაფართოებისა, მაინცდამაინც ჰერეთის ხარჯზე, ვიდრე ეს უკანასკნელი სრულიად არ ქრება, როგორც გარკვეული ქვეყნის აღმნიშვნელი ცოცხალი სახელი⁵⁹.

ზემოთქმულის შემდეგ, ვფიქრობთ, შესაძლებელია გავიზიაროთ მოსაზრება, რომ სხვადასხვა ეპოქის ამ ორი ნუსხის შეთანაპირება თვალნათლივ გვიჩვენებს ცვლილებებს ქართლის ისტორიულ გეოგრაფიაში. თანაც ეს ცვლილებები გარკვეული მიმართულებით ვითარდება, კერძოდ, ისტორიულ-გეოგრაფიული პროვინციების თუ ადმინისტრაციულ-პოლიტიკური ერთეულების გამსხვილებისა და გაფართოების მიმართულებით. მართლაც, გარდა იმისა, რომ არაბული ნუსხის თექვსმეტ ისტორიულ-გეოგრაფიულ პროვინციას (და ადმინისტრაციულ-პოლიტიკურ ერთეულს) შეესატყვი-

⁵⁸ შდრ. გვიანდელი: „რუსთვისა (resp. კუხეთისა.—დ. შ.) და შვეთა მთიულეთთა პატრონი“ (Известия Кавказского отдела Императорского Московского Археологического общества, вып. III, 1913, с. 149—150); ანდა „ჩინვანი (resp. კუხეთი.—დ. შ.)...მრავალითა მთიულეთითა“ (ქცა, II, გვ. 55). არჩილის ამ ერისთავის „ყოველსა მთიულეთში“ უნდა ვივარაუდოთ არაბული ნუსხის დარიალანო წინარებითურთ.

⁵⁹ დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი. კახეთ-ჰერეთის პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები XII—XIII სს-ში, გვ. 111 და შემდ. შდრ. დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი. უჭარმა, გვ. 5—6.

სება არჩილის დროინდელი რვა ერთეული და ე. ი. სამუდამოდ პროვინციათა მოცულობა ორჯერ გაიზარდა, გარდა ამისა VIII ს. პირველ ნახევარში ქართლში ირიცხება აბოცი, წუქეთსა და სხვა კავკასიის მთიანეთითურთ, რაც ნაწილობრივ უნდა იქნებოდეს ბოდეს არაბული ნუსხის დიდობებს, და სრულიად ახალი პროვინცია — შაქიშაქისი.

წუქეთის ტერიტორიული მოცულობის შესახებ უკვე იყო აღნიშნული. აბოცი იგივე გვიანდელი ყაიყულია მდ. ართა-ჩაის (ახურჩაის) სათავეებში⁶⁰. რაც შეეხება შაქიშაქისს, აქ ორიოდ სიტყვაა სათქმელი.

6. გვიანდელი (XVIII ს.) შაქის სახანო შემდეგი პროვინციებისაგან შედგებოდა: საკუთრივ შაქი, კაბალა, აღდაში და არაში⁶¹, ე. ი. XIX ს. ადმინისტრაციული დანაწილების მიხედვით მოიცავდა ნუხისა და აღდაშის მაზრებს. მართლაც, ბალაზორის მიხედვით, უკვე VII ს-ში არსებობდა ცალკე პროვინცია შაქი, რომელიც გამოყოფილი იყო კაბალასაგან. ასევეა, როგორც ვიცით, „სომხურ გეოგრაფიაში“. ამგვარად, საკუთრივ შაქი მოთავსებული იყო კაბალასა, ქართულ ჰერეთს (საკუთრივ ჰერეთს) და კამბეჩანს შორის. ჰერეთისაგან (წუქეთისაგან) იგი გამოყოფილი იყო გიშის წყლით (ვახუშტის რუკით. დღევანდელი: მდ. კიში და მდ. აგრი-ჩაის ქვემო წელი ალაზნამდე); კამბეჩანისაგან, ალბათ, ალაზნის ქვემო წელით მტკვრამდე. კაბალასაგან, ალბათ, ტურიან-ჩაის მარჯვენა სათავეთ, ხოლო მის სამხრეთით მდებარე არაშის (ვახუშტისეული არეშის) პროვინციიდან — განივი ქედით, რომელიც ალაზანსა და ტურიან-ჩაის შორისაა გადაჭიმული (ხუთვერსიანი რუკის „კონჯაშინის ქედი“); ჩრდილოეთიდან მას საზღვრავდა კავკასიონი⁶².

საინტერესოა როდის უნდა შემოსულიყო შაქი ქართლის სახელმწიფოს ფარგლებში. როგორც ვიცით, VII ს. 50-იან წლებში იგი ჯერ კიდევ ალვანურს ქვეყანაა (რხ. ზემოთ). ასევე რჩება იგი მთელი ამ საუკუნის მეორე ნახევარში, რამდენადაც ეს შეიძლება ვიფიქროთ კალანკატუელის ცნობათა მიხედვით. ალვანელი ისტორიკოსი კი აღნიშნავს, რომ VII ს. 60-იან წლებში ალვანეთის კათალიკოსად არჩეული ელიაზარი შაქის საეპისკოპოსოდან იყო იგივე,

⁶⁰ ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა, გვ. 38.

⁶¹ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. გამოსცა გ. გელაშვილი, 1964, გვ. 115 და 195.

⁶² Ф. В. Минорский. История Ширвана и Дербенда X—XI веков, 1969. с. 116, карты 1 и 2.

როგორც ამავე საუკუნის 80-იან წლებში არჩეული მეორე კათალიკოსი მიქაელი⁶³, თუმცა არ არის გამორიცხული ისეთი ვითარება, რომ პოლიტიკურად რომელიმე ქვეყანა ერთ სუბიექტად შედიოდეს, ხოლო ეპარქიალურად — მეორეში. მაგნიტისკანონმდებლობის ცნობაში მიქაელ აღვანთა კათალიკოსის შესახებ უფრო მნიშვნელოვანი ის არის, რომ მის დროს ქართლის კათალიკოსი თალიღე ცდილობს აღვანეთის მთავარი ქალკედონობაზე მოაქციოს, რაც იწვევს მწვავე რეაქციას აღვანელთა სამღვდლოების მხრივ. ბუნებრივია, ქართლის მესვეურთა ეს მნიშვნელოვანი აქცია განვიხილოთ, როგორც გამოვლინება და გაგრძელება იმ მრავალსაუკუნოვანი, შეიძლება ითქვას, ტრადიციული აქტიური პოლიტიკისა, რომლითაც ხასიათდება ქართლის ურთიერთობა აღვანეთთან. სწორედ ამ უკანასკნელის შედეგი იყო, რომ, როგორც ჩანს, VIII ს. პირველ ნახევარში ე. ა. თვით არჩილის მოღვაწეობის დროს და ალბათ მისი ინიციატივით, შაქი პოლიტიკურად ქართლის ქვეყანათა რიგში ჩაირიცხა.

უკიდურეს სამხრეთ-დასავლეთით, ქართლის „ქვეყანათა“ რიცხვში შემოდის უკვე ტაოც, ან ყოველ შემთხვევაში მისი ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი, ანუ ამიერ-ტაო. ამ ფრიად საინტერესო ჩვენებას იგივე ანონიმი იძლევა: „მასვე ეამა, პატიახში ვინმე არა შეეშუნეს კლარჯეთს სხუად წარვიდეს ნახევარნი მათგანი. და შეიპყრეს კლდე ერთი ტაოს რომელსა ერქვა კალმახი, და აღაშენეს ციხედ“⁶⁴. მართალია, აქ არსად არ არის პირდაპირ ნათქვამი, რომ ტაო ქართლში ირიცხება, მაგრამ რომ ეს ასე წარმოედგინა მემატიანეს, ამას უნდა მოწმობდეს თვით ფაქტი ტაოში „ვინმე პიტიახშითა“ დამკვიდრების ხსენებისა მის მიერ და აგრეთვე ის უქვეველი გარემოება, რომ VIII ს. მეორე ნახევრიდან ტაოში იწყება ინტენსიური ქართული აღმშენებლობა (იხ. ქვემოთ).

7. ქართველ ანონიმურ მემატიანეს, ჭუანშერის პირველ წყაროს, მოგვბოვება მცირეოდენი ცნობები ჩვენთვის საინტერესო ეპოქის დასავლეთი საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის შესახებაც.

⁶³ მ. ს. ე. კ. ა. ნ. კ. ა. ტ. უ. ე. ლ. ი. 244, 359—360. საინტერესოა, რომ მიქაელის თანამედროვე ქართლის კათალიკოსი თალიღე „თალღეს“ სახით იხსენიება „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ შატანეშიც, იხ. OP, 727.

⁶⁴ ქ. ე. ა. I, გვ. 244. კალმახის ციხის ლოკალიზაციისათვის იხ. ე. კ. თ. ა. ყ. ა. ი. შ. ე. ი. ლ. ი. არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს. შარიზი, 1938, გვ. 54—56; აგრეთვე იხ. ქართული ხერობითმოდერნების ალბომი, შედგენილი პროფ. ექ. თაყაიშვილის მიერ, ტფილისი, 1924, ტბ. 15—19.

მისი კონცეფციით, დასავლეთ საქართველო, ანუ უგრისი, აფხაზეთის გამოკლებით, ქართლს წარმოადგენს, ანუ უკეთ, დასავლეთი საქართველოს შემადგენელი მხარეები არიან „ქართლის ცხოვრებაში“⁶⁵. როგორც ვიცით ასეთი კონცეფცია მხოლოდ ახასიათებს „ქართლის ცხოვრებას“ და ამას გარკვეული საფუძველიც უნდა ჰქონდეს. ანონიმის მიხედვით, „ქართლის მეფეებს“ მირს და არჩილს, რომლებიც მურვან ყრუს შემოსევისას დასავლეთ საქართველოს აფარებენ თავს, ამ უკანასკნელზე სუვერენული უფლებები აქვთ.

ჩვენ აღენიშნეთ, რომ ქართველი მემკვიდრეების არჩილ „მეფე“, ფაქტიურად, კახეთ-პერეთის მთავარი უნდა ყოფილიყო⁶⁶, რომლის უფლებების გავრცელება ამ ქვეყნის ფარგლებს გარეთ საეჭვოა, თუმცა არც ის არის გამორიცხული, რომ გარკვეულ პერიოდში იგი ქართლის ერისმთავარიც ყოფილიყო⁶⁷. მით უფრო ნაკლებ დასაჯერებელია არჩილის (და მირის) სუვერენული უფლებები დასავლეთ საქართველოზე, ეგრისზე. ჩვენ რომ ვიცოდეთ დანამდვილებით თუ რა სოციალური და პოლიტიკური დაკვეთით დაიწერა ანონიმის თხზულება, უკეთ, მისი წყარო, მაშინ. ეგების ადვილი ყოფილიყო მსჯელობა, რამდენადაც ეს ექსცერპტი, ფაქტიურად წარმოადგენს არჩილის მოღვაწეობის ისტორიას, შესაძლებელია გვეფიქრა, რომ იგი შეიქმნა არჩილის კარზე, ანუ კახელ „ხოსროვანთა“ წრეში; რომ ეს თხზულება, მართლაც კახეთში შეიძლება შექმნილიყო, ამას ისიც მიგვანიშნებს, რომ კახეთი-პერეთის შესახები ამბები გაცილებით უფრო დაწვრილებით და საქმის ცოდნითაა გადმოცემული. კახელი ხოსროვანები კი, როგორც ვახტანგ გორგასალის უშუალო ჩამომავლები, თავს, როგორც ჩანს, ქართლის სამეფოს კანონიერ მფლობელებად თვლიდნენ და რადგან ვახტანგის დროს ეგრისიც ქართლთან იყო გაერთიანებული, ამდენად შესაძლებელია ეგრისის მფლობელობის „კანონიერი“ პრეტენზიებიც ჰქონდათ. საფუძველს არ უნდა იყოს მოკლებული ისიც, თუ დავეშვებთ, რომ VIII ს. პირველ ნახევარში, როდესაც არაბებს მთელი დასავლეთი საქართველო ეჭირათ (იხ. ზემოთ § 1), იგი, ქართლის ერისმთავრის ხელისუფლებისთვის დაექვემდებარებინათ და ამით შეექმნათ საფუძველი მათი პრეტენზიებისა ეგრის-

⁶⁵ ქცა, 1. გვ. 241.

⁶⁶ შტრ. Г. Н. Чубинашвили. Архитектура Кахетии, Тб., 1959, გვ. 19.

⁶⁷ დ. მუსხელიშვილი. უქარმა, გვ. 95—99.

ზე, რომ ეს პრეტენზიები რეალური უნდა ყოფილიყო, ამას თხო-
ლების ერთი ადგილიც მოწმობს: სიკვდილის წინ მირა ეუბნება
არჩილს: „მამაცა ჩუენი მოკუდა შფოთსა ამას შინა უფა ვერ უნდა...
ვეციით იგი მცხეთას, წარსცენ ძუალნი მისნი და დაჴფუნ-
სა ქუთათისსა, რათა იპოვოს იგი საწამებლად სამკუდროსა ჩუენი-
სა“⁶⁸. ე. ი. ქუთათისის საყდარი, სადაც სტეფანოზ ქართლის ერის-
მთავრის საფლავი იქნება, თითქოს უნდა გახდეს სიმბოლო ქართ-
ლის მმართველთა ახალი რეზიდენციისა. ეს ტენდენცია სახელმწი-
ფოს კულტურულ-პოლიტიკური ცენტრის დასავლეთში, კერძოდ კი
ქუთათისში გადატანისა, მართლაც, შესაძლებელია უკვე მაშინ არ-
სებუდიყო, რამდენადაც VIII ს. 40-იანი წლებიდან, როგორც ვი-
ციით, თბილისი არაბი ამირას ადგილსამყოფელი ხდება.

ასეა თუ ისე, ქართლის ერისმთავართა გადასვლა დასავლეთ
საქართველოში, შეიძლება სრულიად რეალური ფაქტი იყოს (ცო-
ტა უფრო გვიან ასე მოიქცევა ნერსე ქართლის ერისმთავარი). რა
ვითარებაა ამ დროს აქ ისტორიული გეოგრაფიის თვალსაზრისით?
ანონიმის სიტყვით, დასავლეთ საქართველო შემდეგი „ქვეყნები-
საგან“ შედგება: საკუთრივ ეგრისი, სუანეთი, თაკუერი, არგუეთი
და გურია⁶⁹. როგორც ვხედავთ, აქაც გარკვეული ცვლილებები
ჩანს.

ჯერ ერთი, თაკუერი, ჩვენი აზრით, აქ პირველ რიგში, კვლავ
რაჭას გულისხმობს, მაგრამ, ალბათ, უკვე ლეჩხუმიანად. სვანეთს,
საფიქრებელია, დღევანდელი სვანეთის ფარგლები აქვს. ახალი
ერთეულია გურია, რომელიც, როგორც გვგონია ძველი ლაზიკეს
(საკუთრივ ლაზეთის) მემკვიდრე უნდა ყოფილიყო. მაგრამ ამ ახა-
ლი ერთეულის და ახალი სახელწოდების გაჩენა, შესაძლებელია,
სხვა მოვლენასთან იყოს დაკავშირებული.

არგვეთის საზღვრების დადგენაზე გვეხმარება დავით და კონ-
სტანტინე არგვეთის მთავრების მარტვილობის ტექსტი. როგორც
ცნობილია, ეს ორი მოწამე სწორედ მურვან ყრუს მიერ დას. სა-
ქართველოს დალაშქვრის დროს დაიღუპა. მარტვილობის ტექსტი
გვაძლევს ზოგიერთ ისტორიულ და გეოგრაფიულ რეალიას, რომლის
მიხედვით შესაძლებელია არგვეთის ფარგლებზე მსჯელობა. ასე
მაგალითად, მურვან ყრუ უბრძანებს თავის მსახურებს წამების
შემდეგ დავით და კონსტანტინე „შთაყარნენ იგინი მდინარესა მას

⁶⁸ ქ.ც., I, გვ. 241.

⁶⁹ ქ.ც., I, გვ. 241.

ფანონსა, რომელ არს ენითა ქართულითა რიონი⁷⁰. რადგან ამბავი „ქუეყანასა არგვეთისასა“ ხდება და მოწამეებს რიონში დღობას უქადიან, ზუნებრივია ვიფიქროთ, რომ არგვეთის ამ დროის რიონამდე იგულისხმება. ამასვე უნდა ადასტურებდეს ის ფაქტი, რომ ორივე მარტვილი დამარხეს „თავსა ზედა კლდისასა, ადგილსა მას, რომელსა პრქვიან წყალ წითელ“⁷¹. ეს ადგილი არის დღევანდელი მოწამეთა⁷², რომელიც ამდენად აგრეთვე არგვეთის ტერიტორიაზე ყოფილა. როგორც ჩანს, სწორედ ამ დროის არგვეთს გულისხმობდა ვახუშტი, როდესაც მისი ძირითადი ტერიტორიის აღწერასთან ერთად აღნიშნავდა, რომ საჩხვიძო, რომელიც გვიან საუკუნეების არგვეთის სამხრეთით მდებარეობდა და მოიცავდა ტერიტორიას მოთავსებულს რიონ-ყვირილა-ძირულა-ჩხერმელას და ფერასათის მთის შორის, ძველად არგვეთს მიეკუთვნებოდა („პირველად არგვეთადვე წოდებული“)⁷³; ან რომ აგრეთვე „ოკრიბა-რიონის აღმოსავლეთი პირველად იყო არგვეთისა“⁷⁴.

რაც შეეხება ეგრისს (საკუთრივ ეგრისს) მის შესახებაც ანონიმს (თუ მის წყაროს) დაცული აქვს საინტერესო ცნობა. კერძოდ, იგი იცნობს „ეგრისს ვიდრე შორაპნამდე“⁷⁵. ასეთი ლოკალიზაცია ეგრისისა თითქოს უნდა უარყოფდეს ვარაუდს, რომლის მიხედვით რიონია არგვეთის დაავლეთი საზღვარი და ე. ი. შესაბამისად ეგრისის აღმოსავლეთი მიჯნა. მაგრამ, ვფიქრობთ, აქ წინააღმდეგობასთან არ უნდა გვქონდეს საქმე, რადგან სავარაუდოა, შორაპანი ამ კონტექსტში პუნქტად კი არ იგულისხმება, არამედ არგვეთის ერთ-ერთ ცენტრად (ეგების, მთლიანად არგვეთის ცენტრად?) თავისი „შესავალი ქვეყნით“, რომელიც რიონამდე უწევდა⁷⁶.

კიდევ მეტი. „ეგრისი ვიდრე შორაპნამდე“ ამ დროს საფიქრებელია უკვე ანაქრონიზმია და მხოლოდ ძველი ტრადიციის ფორ-

⁷⁰ წამება და ლუწლი წმიდათა და დიდებულთა მოწამეთა დავით და კონსტანტინის, იხ. გ. ს ა ბ ი ნ ი ნ ი. „საქართველოს სამოთხე“, 1882, გვ. 328.

⁷¹ იქვე, გვ. 330.

⁷² ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა, გვ. 151.

⁷³ იქვე, გვ. 161.

⁷⁴ იქვე, გვ. 165; გ. ც ქ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი. ანტიკური ხანის შორაპნის საერსთოს საკითხისათვის. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, ტ. II, 1964, გვ. 78.

⁷⁵ ქცა, I, გვ. 243.

⁷⁶ შღრ. გ. ც ქ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი. იქვე, გვ. 94. ავტორის აზრით ხანისწყლის ხეობა შორაპნის საერსთაოში შედიოდა.

მალურ გამოძახილს წარმოადგენს. ფაქტიურად კი სხვა ვითარე-
 ბაა. ამაზე უნდა მოგვითხრობდეს დავით და კონსტანტინეს მარ-
 ტვილობის ერთი ჩვენება: არგვეთის დარბევისა და მისი მონაწილე-
 ბის წამების შემდეგ, მურვან ყრუ „თუთ აღიძრა და დიდი ხანა მსჯელობდა“
 ლაქსა ჯიხანქვიჯისასა ქუწყანასა სამეგრელოსა სანახებსა ჰყონ-
 დიდისასა... რამეთუ იყო ბანაკი მათი ცხენის წყლიდგან, ვიდრე
 აფხაზეთამდე და გამოიხუნა ციხენი და ქალაქნი და ალაოხრნა და
 უვალ და უკაცურ ჰყო ქუეყანა მეგრელთა და აფხაზთა“⁷⁷. პოლი-
 ტიკური სიტუაცია VIII ს. პირველ ნახევრისათვის ამ ცნობაში
 სწორად არის გადმოცემული: აფხაზებს ჯერ არ შეუერთებიათ ეგ-
 რისი და ამიტომ ტერიტორიოლოგიაც დიფერენცირებულია. კიდევ
 უფრო საინტერესოა აქ ის, რომ გამოთქმა „ცხენის წყლიდგან,
 ვიდრე აფხაზეთამდე... ქუეყანა მეგრელთა“ — იმას უნდა მიუთი-
 ლებდეს, რომ საკუთრივ სამეგრელო VIII ს. 30-იან წლებში უკვე
 ამ ფარგლებში იყო, კერძოდ, მისი აღმოსავლეთი საზღვარი ცხე-
 ნისწყალია, ხოლო დასავლეთი — აფხაზეთი, უფრო ზუსტად კი
 „ზღუდე იგი საზღვარი კლისურისა“, ანუ „კლისურა, რომელი მას
 ესაზღვრის იყო საზღვარი საბერძნეთისა (resp. აფხაზეთისა) და საქარ-
 თველოსა“⁷⁸. თუ ჩვენებური ინტერპრეტაცია მარტვილობის ამ
 ტექსტისა სწორია, მაშინ, ბუნებრივია, ვივარაუდოთ, რომ ისევე,
 როგორც კელასურს იქით „ქუეყანა აფხაზთა“ მდებარეობს, ცხე-
 ნისწყალს აქეთაც რაღაც სხვა „ქვეყანა“ უნდა იყოს და კერძოდ,
 ჩვენი აზრით, „ქვეყანა ქართლელთა“. თუ ვივარაუდებთ, რომ „ეგ-
 რისი ვიდრე შორაპნამდე“ ამ დროს ჯერ კიდევ რეალური პოლი-
 ტიკური ცნებაა, მაშინ მარტვილობის ჩვენება, ვფიქრობთ, ეთნო-
 გრაფიული თვალსაზრისით უნდა გავიგოთ, ე. ი. რომ თუმცა პო-
 ლიტიკური ეგრისი კვლავ მდ. რიონამდე ვრცელდება, მაგრამ ეთ-
 ნოგრაფიული ეგრისი — „ქუეყანა მეგრელთა“ მხოლოდ ცხენის-
 წყლამდე მოდის, მაგრამ არაფერი არ უშლის კონტექსტი პოლი-
 ტიკური თვალსაზრისითაც ნიშანდობლივი იყოს და ე. ი. რიონ-
 ცხენისწყლის შორისი ტერიტორია ეგრისიდან პოლიტიკურადაც
 გამიჯნულად ვიგულოთ. ეს არის ტერიტორია ვაკე იმერეთისა და
 ოკრიბისა. ფრიად საინტერესოა, რომ სწორედ ამ ვაკე იმერეთის
 შესახებ აღნიშნავს ვახუშტი, რომ „პირველად იყო საერისთო ცი-
 ხე-გოჯისა და შემდგომად იქმნა ქუთათისისა, ოკრიბისა თანა“⁷⁹.

⁷⁷ შამბა და ლუაწი წმიდათა, გვ. 330.
⁷⁸ ქცა, I, გვ. 235.
⁷⁹ ვახუშტი აღწერა, გვ. 164 და 165.

ვეფქრობთ, რომ ვახუშტის ეს უაღრესად მნიშვნელოვანი ცნობა ამოწმებს ჩვენს ზემომოტანილ მოსაზრებას. ძნელია იმის დასტურება როდის არსებობდა ასეთი „ქუთაისის საერისთავო“ და უფრო სავარაუდოა, სწორედ ჩვენთვის საინტერესო დროიდან. ვახუშტი ქუთაისის საერისთავოს წარმოქმნას ლეონ II-ის რეფორმატორულ საქმიანობას მიაწერს და ე. ი. VIII ს. ბოლოს⁸⁰. მაინც-დამაინც საერისთავოს, როგორც ასეთის, შექმნა, შესაძლებელია, მართლაც, ლეონის საქმე იყოს, მაგრამ რომ მას ადრევე აქ რაღაც გარკვეული ერთეული წინ უსწრებდა, ეს კი, თითქოს უეჭველია. ამასთან, ეს ისტორიულ-გეოგრაფიული ერთეული ეთნოგრაფიის თვალსაზრისით უნდა ყოფილიყო არა მეგრული, არამედ უკვე გაქართებული, რასაც თვით საერისთავოს ჩამოყალიბებაც გვაგულისხმებინებს (იხ. ქვემოთ).

ამგვარად, ფაქტიურად, ჩვენ უკვე VIII ს. პირველ ნახევარში ვადასტურებთ მერმინდელი იმერეთის, როგორც ეთნოგრაფიული და პოლიტიკური ერთეულის ჩამოყალიბებას.

თუ ამ თვალსაზრისს გავიზიარებთ და ვივარაუდებთ, რომ VIII ს. პირველი ნახევარი არის გარკვეული ეტაპი დას. საქართველოს ტერიტორიაზე აღმ. ქართული ეთნიკური ელემენტის დამკვიდრებისა, მაშინ, ვგებინ, არც ის იყოს უსაფუძვლო, რომ სწორედ ამ დროს ტერმინ „გურიის“ გაჩენა დავუკავშიროთ აქაც გარკვეული ეთნო-კულტურული განვითარების საფეხურს. აღმოსავლურ ქართული ეთნიკური ელემენტის დიფუზია დასავლეთით (ისევე როგორც აღმოსავლეთით და ჩრდილოეთით) უძველესი დროიდანვე იწყება და, ყოველ შემთხვევაში, ჩვენთვის საინტერესო პერიოდისათვის მას ათასწლოვანი ისტორია აქვს, მაგრამ მაინც VIII ს. პირველი ნახევარი, როგორც ჩანს, ამ პროცესის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ეტაპია, როდესაც დას. საქართველოში საბოლოოდ ყალიბდებიან ის ეთნოგრაფიული ერთეულები, რომლებიც დღემდე იმერეთისა და გურიის სახელწოდებით არიან ცნობილი.

დას. საქართველოში კიდევ ერთი ერთეული მოიხსენიება ამ ხანებისათვის. ეს არის აფხაზეთი. ანონიმის მიხედვით, თუკი აქამდე აფხაზეთის მმართველი „ერისთავი კეისრისა ლეონ“⁸¹ უშუალოდ ბიზანტიის იმპერატორის ვასალი იყო, ამიერიდან იგი არჩილის ქვეშევრდომი ხდება⁸². მისი სამფლობელო გადაქიმული იყო

⁸⁰ ვ ა ხ უ შ ტ ი. საქართველოს ცხოვრება. 1913, გვ. 271.
⁸¹ ქცა, 1, გვ. 235.
⁸² იქვე. გვ. 242.

„კლისურიდგან ვიდრე მდინარემდე დიდად ხაზარეთად, სადა დასწულების წუერი კავკასიისა ამის“⁸³. ფაქტიურად, აფხაზეთის მთავრის არჩილისადმი ნებაყოფლობითი დაქვემდებარება, ეწინააღმდეგე ნული მეპატრიანის მიერ, შესაძლებელია იმის გამოძახილი იყოს, რომ ამიერიდან ამ დინასტიების პოლიტიკა და კულტურული ორიენტაცია მიმართული აქამდე, ძირითადად, ბიზანტიისაკენ არსებითად შეიცვალა; მათ თავისი ქვეყნის მომავალი საერთო ქართულ პოლიტიკას, ანუ ობიექტურად „საქართველოს“ მშენებლობის საქმეს დაუკავშირეს.

8. ანონიმის ტექსტი დას. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის კიდევ ერთ ფრიად მნიშვნელოვან ჩვენებას იძლევა. კერძოდ, აშკარა ხდება VIII ს. პირველ ნახევარში ქუთაისის, როგორც პოლიტიკური და კულტურული ცენტრის აღზევება. მოვიყვანთ სათანადო ამონაწერებს. ანკოფიაში მყოფი არჩილი არაბებთან ბრძოლის წინ აგონებს მირს, რომ ქართლიდან წამოღებულ საგანძურთა შორის „ორნი იგი გვრგვინი, ოქროსა და ანთრაქისანი: ერთი მირიან მეფისა და ერთი ვახტანგისი... შენ და მამამან ჩუენმან დასდევით იგი ქუთათისს და ციხე-გოჯს“⁸⁴. არაბებთან ბრძოლის შემდეგ არჩილი ეუბნება ლეონ აფხაზთა მთავარს: „აწ უწყვიეს შენება აღვილთა ჩვენთა კლასურითგან აღმართ (ე. ი. აღმოსავლეთით. — დ. მ.). წარვალ და დავეშენები ციხე-გოჯს და ქუთათისს“⁸⁵. მესამე ჩვენება ზემოთ ერთხელ უკვე იყო მოყვანილი: სიკვდილის წინ მირი უბრძანებს თავის ძმას, არჩილს, რომ მან მამის ნეშტი დაასაფლავოს „საყდარსა ქუთათისსა, რათა იპოვოს იგი საწამებლად სამკვდროსა ჩუენისა“⁸⁶. ეჭვი არ არის, რომ კონტექსტით საუბარია დას. საქართველოს ორ უმნიშვნელოვანეს კულტურულ-პოლიტიკურ ცენტრზე: ციხე-გოჯზე, ანუ ბიზანტიური წყაროების არქეოპოლისზე, რომელიც ადრე ეგრისის სამეფოს ცენტრს წარმოადგენდა, ამჟამად კი, როგორც ჩანს, საკუთრივ ეგრისის ცენტრია და ქუთაისზე, შესაძლებელია, ძველ კოლხეთის

⁸³ იქვე; როგორც აღნიშნავენ აფხაზეთის W საზღვარი შეცდომითაა ნაჩვენები და იგი ამ დროს ალბათ ნიკოფსიაზე უნდა გასულიყო. ზ. ანჩაბაძის ვარაუდით ამ დროს შესაძლებელია აფხაზეთში შედიოდა მისიამიანეთი. (З. В. Анчабадзе. Из истории средневековой Абхазии, 1959, с. 69.).

⁸⁴ ქცა, I, გვ. 236.

⁸⁵ იქვე, გვ. 242.

⁸⁶ იქვე, გვ. 241.

ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს ქალაქზე⁸⁷, ეგრისის უძლიერესი გეოგრაფიკული რაიონის, მოხერისის ცენტრზე, რომელიც VIII ს. პირველ ნახევარში მეტოქეობას უწევს ციხე-გოჯს, ხოსრომ I-სა და კონსტანტინე II-ს დასასრულისათვის გადაიქცევა დას. საქართველოს ისტორიულ ცენტრად⁸⁸.

საინტერესოა რას უნდა გამოეწვია ცენტრების ასეთი განაწილება?

ვიდრე ამ კითხვაზე გავცემთ პასუხს, უნდა გავარკვიოთ თუ რამ განაპირობა ის გარემოება, რომ ადრე, მაინცდამაინც, IV—VI სს. ეგრისის სამეფოს ცენტრს არქეოპოლის—ციხე-გოჯი წარმოადგენდა, მიუხედავად იმისა, რომ იგი სამეურნეო თვალსაზრისით სამეფოს ყველაზე მდიდარი და დაწინაურებული რაიონიდან — მოხერისიდან — რამდენადმე მოშორებით მდებარეობდა, ხოლო ამ უკანასკნელის ბუნებრივ ეკონომიკურ და პოლიტიკურ ცენტრს სწორედ ქუთაისი წარმოადგენდა. სწორი უნდა იყოს მოსაზრება, რომ აქ გადამწყვეტი მნიშვნელობა თავდაცვისუნარიანობას ჰქონდა, კერძოდ, ლაზებმა თავისი ქვეყნის დედაქალაქი გადაიტანეს მოშორებით იმ ადგილებიდან, რომელთაც საშიშროება ელოდათ „გარეშე მტრებისაგან“⁸⁹. მაგრამ, ვინ არიან ეს „გარეშე მტრები“? აქ რომ სპარსელები გვეგულისხმბა, რა თქმა უნდა, არ იქნებოდა სწორი, რადგან ერანისათვის ქუთაისი და ციხე-გოჯი, არსებითად ერთსა და იმავე სიშორეზე იყო. აქ გადამწყვეტი მნიშვნელობა ქართლისა და ეგრისის საუკუნოვან ურთიერთობას უნდა ჰქონოდა.

როგორც ცნობილია, ქართლის სამეფოს პოლიტიკური ექსპანსია ეგრისისკენ უძველესი დროიდანვე შეიმჩნევა⁹⁰. ამის შედეგი იყო არგვეთის თუ შორაპნის საერისთავოს შექმნა, რომელიც თავისთავად წარმოადგენდა პლაცდარშს შემდგომი ექსპანსიისათვის ვაკე იმერეთის (ძველი „შიდა ეგრის“) ტერიტორიისაკენ⁹¹. თავისთავად ცხადია, ასეთ ვითარებაში ეგრისის სამეფოს აღმოსავ-

⁸⁷ იხ. დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, შესავალი, § 7.

⁸⁸ შტრ. ნ. ბერძენიშვილი, ლაზიკის ისტორიული გეოგრაფიისათვის. ქუთაისის ნ. ბერძენიშვილის სახ. ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის მასალები. თბ., 1968, გვ. 39.

⁸⁹ В. А. Леквинадзе. Материалы по монументальному строительству в Лазике. СМТ. XXII—В, 1961, გვ. 130.

⁹⁰ იხ. ნ. ბერძენიშვილი. აქვე 21—22; Г. А. Меликишвили. К истории, с. 304, 307, 354—57, 383, 386.

⁹¹ იხ. გ. ცქიტიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 94.

ლეთი პერიფერია მუდმივი საფრთხის ქვეშ უნდა ყოფილიყო და მისი ცენტრი, რამდენადაც ეს სამეურნეო თვალსაზრისით მიზანშეწონილი არ იყო, აქ ვერ იარსებებდა. საჭირო იყო უმჯობესი წესების უფრო დასავლეთით, ქვეყნის შიგნით გადატანა. მხოლოდ ამით, ამის შედეგია ციხე-გოჯის, როგორც ეგრისის პოლიტიკური ცენტრის წარმოქმნა. შემთხვევითი არ უნდა იყოს „ქართლის ცხოვრების“ მოწმობა, რომ მაშინ, როდესაც პირველი ქართველი მეფე, ფარნავაზი არგვეთში შორაპანსა და დიმნას (დღ. დიძის ციხე)⁹² აშენებს, მისი მოკავშირე და ვასალი, ეგრისის მფლობელი ქუჯი, აშენებს ციხე-გოჯს⁹³. ამ ორი სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის აქციის ერთდროულობა ჩვენს ვარაუდს მხარს უნდა უჭერდეს.

სრულიად სხვაგვარი ვითარება შეიქმნა უფრო გვიან პერაკლე კეისარის ძლევამოსილი ომებისა და, განსაკუთრებით, არაბთა მიერ ამიერკავკასიის დაპყრობის შედეგად. არაბებმა, როგორ ვიცით, მხოლოდ აღმ. საქართველო დაიპყრეს, ხოლო დას. საქართველო არგვეთიანად ბიზანტიელების გავლენის სფეროში დარჩა. თეოდოსი განგრელის ცნობების მიხედვით ვიცით, რომ ეგრისის მთავარს თითქმის მთელი დას. საქართველო ემორჩილებოდა აფხაზეთის გარდა. კერძოდ, მისი სამფლობელო იყო მოხერისიც (იხ. ზემოთ, I, 6), ე. ი. ვაკე იმერეთი და თაკვერიც (რაჭა-ლეჩხუმი). ჩვენ არ გვაქვს პირდაპირი ცნობა, მაგრამ, სავარაუდოა, არგვეთიც, რომელიც გამოეთიშა ქართლს, მის სამთავროში შემოსულიყო. ნაკლებად საფიქრებელია, მაგრამ თუ ასე არა, მაინცდამაინც, ეს მხარე ცალკე დამოუკიდებელი სამთავრო უნდა ყოფილიყო. ქართლის პოლიტიკურ ექსპანსიაზე საუბარი VII ს. მეორე ნახევრისათვის შედმეტია. მაგრამ არ არის გამორიცხული, რომ არაბთა ბატონობის დამყარებას აღმ. საქართველოში გამოეწვია მოსახლეობის გარკვეული ნაწილის მიგრაცია დასავლეთით, არგვეთ-ეგრისისკენ. ამგვარად, შექმნილია ყველა პირობა, რომ ეგრისი დაადგეს სამეურნეო აღმავლობის გზას და მისი ეკონომიკურად მძლავრი რაიონი (მოხერისი, ანუ ვაკე იმერეთი) და ამ უკანასკნელის ბუნებრივი ცენტრი (ქუთათისი) კვლავ დაწინაურდეს.

VIII ს. პირველ ნახევარში სოციალური და ეკონომიკური განვითარების შედეგად საქართველოს ტერიტორია შედარებით

⁹² იქვე, გვ. 79; ნ. ბერძენიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 40—41.

⁹³ ქცა, I, გვ. 24.

წერილ, ერთმანეთისაგან თითქმის სრულიად დამოუკიდებელ სამთავროთა კრებულს წარმოადგენს. დას. საქართველოში ასეთ ერთეულებად ამ დროს წარმოგვიდგება აფხაზეთი, სვანეთი, თაჭეღური (რაჭა-ლენხუმი), გურია, საკუთრივ ეგრისი (გვიანდელი რაჭა) და არგვეთი. მართალია, ანონიმის ტექსტის მიხედვით ეს სამთავროები ვასალურ ურთიერთობაში არიან თითქოს არჩილთან, მაგრამ ეს, როგორც აღვნიშნეთ, უფრო ქართლის მეფეების ჩამომავალთა თეორიული წარმოდგენა უნდა იყოს, ვიდრე ფაქტური ვითარება. რომ აქ თითქოს სრულიად დამოუკიდებელ სამთავროებთან გვაქვს საქმე, ამას უნდა მოწმობდეს ზემოხსენებული მარტვილობა და ვითისა და კონსტანტინესი, რომლებიც იყვნენ „ქართუშლნი, სანახებისაგან არგუშთისა დიდნი და დიდებულნი ტომებითა და მთავარნი ქუწყანისანი“⁹⁴. თუმცა ეს მარტვილობა იცნობს ქართველ მეფეთა ჩამომავლებს, ძმებს არჩილს და დარჩილს (ანონიმის: მირ და არჩილ), რომლებიც ანაკოფიის ციხეში სხედან⁹⁵, მაგრამ არავითარ ნიშნებს არგვეთის მათთან ვასალური ურთიერთობისას არ ამჟღავნებს და მისთვის არგვეთის მთავარი დავითი არის „თავი ამის ქუწყანისა“⁹⁶. მეორე მხრივ, თუკი ანონიმის ტექსტი ტრადიციულად „ეგრისს შორაპნამდე“ (მაინცდამაინც, პოლიტიკური თვალსაზრისით?) იცნობს, არგვეთელ მთავართა მარტვილობა იძლევა იმის საფუძველს, რომ საკუთრივ ეგრისის აღმოსავლეთი საზღვარი უკვე არა რიონზე, არამედ ცხენისწყალზე დაედოთ (იხ. ზემოთ) და ე. ი. რიონ-ცხენისწყალს შორისი ტერიტორია, ანუ მაინცდამაინც ძველი მოხერისი (გვიანდ. ვაკე იმერეთი), ფაქტურად მისგან გამოცალკევებულად ვიგულისხმეთ. ამ დროს, როგორც აღვნიშნეთ, ეს ტერიტორია და მისი მოსახლეობა დიდ ნაწილში გაქართვებული უნდა ყოფილიყო. ამას, გარდა მარტვილობის ჩვენებისა, თვით ანონიმის ერთი ცნობაც უნდა მოწმობდეს. ეს ცნობა ერთხელ უკვე მოვიხსენიეთ (იხ. ზემოთ, აქვე, გვ.81) და ჩვენი ინტერპრეტაციით იგი უნდა მიუთითებდეს ქართლის ხელისუფალთა მიერ სახელმწიფო ცენტრის ქუთაისში გადმოტანის ტენდენციასზე. რა თქმა უნდა, თუ ამგვარი ინტერპრეტაცია კონტექსტისა და გემატიანის მიერ ამით გამოსახული აზრისა სწორია, მაშინ თავისთავად ცხადია, რომ ამ დროს ქუთაისი წარ-

⁹⁴ წამება და ღვაწლი, გვ. 324.

⁹⁵ იქვე, გვ. 328.

⁹⁶ იქვე, გვ. 326.

მოადგენს ცენტრს იმ ტერიტორიისას, რომელიც ქართლს (პოლიტიკური თვალსაზრისით) ეკუთვნის და ეთნიკურადაც გაქართუბულია.

როდის უნდა მომხდარიყო მძლავრი გარდატეხა რიის მოსახლეობის ეთნიკურ შემადგენლობაში? მართალია, თიზაციის პროცესი უძველესი დროიდანვე იწყება, მაგრამ თუ პროკოპი კესარიელს დავუჭვრებთ, VI ს. 50-იან წლებში ეგრისი, ანუ ლაზიკე „მთელი ის ქვეყანა დიდ მანძილზე ვიდრე იბერიის საზღვრებამდე დასახლებულია ადგილობრივ მცხოვრებლებით“⁹⁷, ანუ ლაზ-იბერელებით. ეგრისის საზღვარი კი ქართლთან ამ დროს სამხრეთით გადიოდა აჭარა-აბაღციხის მთებზე, რომლის იქით იმავე პროკოპის მიხედვით, მესხები ცხოვრობდნენ⁹⁸, ხოლო აღმოსავლეთით სკანდა-შორაპანზე (იხ. ზემოთ 1,1). რა თქმა უნდა, ბერძენი ისტორიკოსის ცნობა ჩვენ სიტყვასიტყვით არ უნდა გავიგოთ, მაგრამ ის კი ცხადია, რომ არგვეთის გარდა შესამჩნევი ქართველია ამ დროს არც გურიისა და არც ვაკე იმერეთის ტერიტორიაზე არ არის სავარაუდო. მაშასადამე, ეს უნდა მომხდარიყო VII ს. განმავლობაში და თვით VIII ს. პირველ ნახევარში⁹⁹. რამდენადაც 100—150 წელი საკმაოდ მოკლე მონაკვეთია მხოლოდ კულტურული ასიმილაციის საშუალებით მოსახლეობის ეთნიკურ-ტომობრივი სახის რადიკალური შეცვლისათვის, ამიტომ საფიქრებელია, რომ ეს ტეხილი მოხდა ადგილობრივთა ნაწილობრივი გახიზვნისა და მოსულთა მძლავრი ტალღების ინფილტრაციის შედეგად. ამიტომ ყველაფერი ეს უფრო მოსალოდნელია VIII ს. 20—30-იან წლებში აღმ. საქართველოში საზართა და არაბთა (მასლამა) შემოსევისა და ქართლ-ეგრისში მურვან ყრუს დამარბეველი ლაშქრობის შედეგად. რომ აღმოსავლეთ საქართველოდან დასავლეთში სწორედ ამ დროს მოსახლეობა გახიზნულა, ამის პირდაპირი მოწმობაა თვით მირის და არჩილის გადასვლა ეგრისსა და აფხაზეთში. ასე რომ, არსებითად, სწორი უნდა იყოს მოსაზრება, რომელიც ამ დროს უკავშირებს აღმოსავლურ ქართული მოსახლეობის გაჩენას იმერეთსა და გურიაში¹⁰⁰.

⁹⁷ პროკოპი კესარიელი. „გეორგია“, II, გვ. 100—101.

⁹⁸ იქვე. 23-127.

⁹⁹ მართლაც, VII ს. დასაწყისისათვის ჩვენ ვიცით, რომ ქართლის კათალიკოსის იურისდიქცია ეგრისის ნაწილზე მაინც ვრცელდებოდა და ამ მოვლენას თავისი საფუძველი ჰქონდა.

¹⁰⁰ ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. I—II, 1913, გვ. 362—363.

ამგვარად, ქუთაისის ხელმოკრე აღორძინება VII—VIII სს. ზღბა და VIII ს. პირველ ნახევარში იგი უკვე მნიშვნელოვანი პოლიტიკური ცენტრია. არაბთა შემოსევა ამ საუკუნის 10-იან წლებში და მურვან ყრუს შეთაურობით 30-იან წლებში მონღოლ-ვაღ სასტიკი რბევა-თარეშისა, მაინც ეპიზოდური იყო. დასავლეთ საქართველოში ხელახლა იწყება სამეურნეო აღმავლობა: „უწყის შენება ადგილთა ჩვენთა კლისურითგან აღმართ. წარვალ და დავეშენები ციხე-გოჯს და ქუთათისს“, — ამბობს არჩილი. დასავლეთ საქართველოს ყველაზე უფრო მძლავრი სამეურნეო რაიონის ბუნებრივი ცენტრის, ქუთაისის შემდგომი დაწინაურება, ქვეყნის ეკონომიკურ და შემდეგ პოლიტიკურ ცენტრად გადაქცევა ასეთ ვითარებაში სრულიად გარდუვალი იყო, მაგრამ კიდევ უფრო საინტერესო ის არის, რომ ქუთაისი აღსდგა არა როგორც გარისის პოლიტიკური ცენტრი, არამედ ქართლისა და ამასთანავე, ცხადია, როგორც ამ უკანასკნელის კულტურის დასავლეთ საქართველოში გავრცელების მძლავრი ფორპოსტი.

თავი III

ბანკითარების ძირითადი ტენდენცია: „ქუყუანათა“ ჩამოყალიბება

1. ჩვენთვის საინტერესო ხანის საქართველოს ტერიტორიის ისტორიულ-გეოგრაფიული ცვლილებები, გაპირობებული ქვეყნის შინაგანი სოციალური და ეკონომიკური განვითარებით, მხოლოდ მისი (ტერიტორიის) გაფართოებით კი არ გამოიხატებოდა, არამედ მისი ინტენსიური ათვისებითაც, კერძოდ, შემდგომი სამეურნეო განვითარების საფუძველზე ბარის მიერ მთის ეკონომიკური ათვისებით.

როგორც ვნახეთ, წინა პერიოდში ეს პროცესი საკმაო ინტენსივობით ვითარდებოდა. ვახტანგ გორგასალმა მთა პოლიტიკურად დაიმორჩილა და მთის ინტენსიურ ეკონომიკურ ათვისებას მკვიდრი საფუძველი ჩაუყარა. ქართულ წყაროთა ამ ჩვენებას ნუმისმატიკური მასალაც ადასტურებს. ეს უკანასკნელი მოწმობს აგრეთვე ამ პროცესის განვითარებას შემდგომ საუკუნეებშიც. ის ფაქტი, მაგალითად, რომ IV—V სს. მთისა და ბარის „გვევბად“ დანაწევრებული ქართლის („სომხური გეოგრაფია“) მაგივრად, VII ს. შუა ხანებში უფრო მსხვილი ერთეულები (იგივე „პევები“

თუ „ტეობები“) გვხვდება, რომლებიც ამჯერად მთასაც და ბარსაც მოიცავენ (ქსნისხევი, ბაზალეთი, კუხეთი, კახეთი და სხვ.) ამ პროცესის ინტენსივობის აშკარა ილუსტრაციაა.

არაბობის დამყარებას ეს ურთიერთდამოკიდებულება დასაწყისში რამდენადმე უნდა შეესუსტებინა, მაგრამ, როგორც აღვნიშნავდით, არსებითად ეს პროცესი აღმავლობის გზით მიდიოდა შემდგომშიც.

მთის ათვისების მყარ მოწმობას, ჩვენი აზრით, წარმოადგენს ისტორიული გეოგრაფიის თვალსაზრისით გარკვეული ტიპის ციხესიმაგრეთა მშენებლობა. ამ ასპექტით ზოგიერთი ასეთი ძეგლი კახეთის ტერიტორიიდან შესწავლილია¹.

ერთ-ერთი, ამ თვალსაზრისით ტიპური მაგალითია პანკისის ციხესიმაგრე².

პანკისის გეოგრაფიული მდებარეობა ნათლად გვიჩვენებს მისი წარმოქმნის ეკონომიკურ არსს: თუ, ერთი მხრივ, იგი გაბატონებულია ხალაწან-პანკისისა და მდ. მაჭარეულის ველზე, და, ამდენად, უეჭველია, ამ დაბლობის ინტენსიურ მეურნეობას ექსპლუატაციას უწევს, მეორე მხრივ, იგი დგას მთისა (თუშეთის) და ბარის (ალაზნის ველი) დამაკავშირებელ მთავარ მაგისტრალზე და, ცხადია, ახორციელებს კონტროლს გზაზეც და ამ გზით დაკავშირებულ მხარეებზეც. კერძოდ, თუშეთის ცხვრის ექსპლუატაცია თუ მთლიანად არა, მნიშვნელოვანწილად მაინც პანკისის ციხის პატრონის ხელში უნდა ყოფილიყო, ხოლო თუ ეს ასეა და თუ ამავე დროს გავითვალისწინებთ იმ უდიდეს მნიშვნელობას, რომელიც წარსულში ჰქონდა ალვანის ველს თუშეთის მეცხვარეობის განვითარებისათვის³, მაშინ სრულიად ბუნებრივია ვარაუდი, რომ ალვანის ველიც პანკისის ციხის „შესავალს“ წარმოადგენდა. ბოლოს და ბოლოს ამაზე ვახსოვტი პირდაპირ მიუთითებს: „არამედ კახეთის თუშნი ინახვენ ცხოვართა სიმრავლესა, ვინათგან აქუთ ზაფხულის თვსთა მათთა შინა საძოვარი,

¹ იხ. დ. მუხეილიძე. ციხე-ქალაქი უჯარმა; მსივე, Вопросы исторической географии ущелья Панкиси, Труды Кахетской археологической экспедиции, 1, 1969.

² დაწვრილებით ამ საკითხზე იხ. ჩემი ზემოხსენებული წერილი.

³ М. В. М а ч а б е л и. Экономический быт государственных крестьян Тионетского уезда Тифлиской губернии. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. V, ч. 1, Тифлис, 1887, с. 316 и 418. (ქვემოთ: МЭГКЗК).

და ზამთარს ჩამოვლენ გაღმამკარსა შინა, და ამით უმეტეს მარ-
ჩილებენ კახთა⁴. რამდენადაც გაღმამხარი თვით ვახუშტის მი-
თითებით ალაზნის მთელ მარცხენა სანაპიროს ეწოდებოდა უმე-
ნადვე, ცხადია, ამ ცნობით პირველ რიგში ალაზნის მთელ
ივულისხმებოდეს.

ამგვარად, თუკი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, პანკისის ციხის
მდებარეობა ნათლად მიგვანიშნებს მისი წარმოშობის ეკონომიკურ
მიზეზებზე, ახლა შეიძლება იგივე აზრი შებრუნებით გამოვთქვათ:
ამ მხარის ეკონომიკური გეოგრაფია გვიანდელია, თუ რატომ
წარმოიქმნა პანკისის ციხე, მაინცდამაინც ამ კონკრეტულ ადგი-
ლას.

თუშეთის მეცხვარეობის მნიშვნელობა ახლაც დიდია საქარ-
თველოს ეკონომიკისათვის. გაცილებით უფრო დიდი მნიშვნელო-
ბა უნდა ჰქონოდა მას ფეოდალიზმის დროს და ის ფაქტი, რომ
განვითარებული ფეოდალიზმის ხანაში „კახეთის საერისთავოს“
ცენტრად პანკისი ჩანს, ძირითადად, სწორედ ამით უნდა ყოფილი-
ყო გაპირობებული.

ახლა ჩვენთვის სრულიად ცხადი უნდა იყოს ვახუშტის ნა-
გვიანვეი ცნობის ქეშმარიტება, რომ კვირიკე დიდმა XI ს. 20-იან
წლებში მის მიერ შექმნილ კახეთის სამეფოში დასვა ერისთავი
„მესამე პანკისისა და მისცა ჰერეთის საზღუარის ზეითი კავკასი-
დე და კახეთის მთამდე თუშეთითურთ“⁵. სხვა ფარგლებში, მართ-
ლაც წარმოუდგენელია პანკისის „შესავალი ქვეყნის“. მაინცდა-
ნაინც, პანკისის საერისთავოს ძირითადი ბირთვის წარმოდგენა.

ანალოგიური მდებარეობა აქვს სტორის ხეობაში მდებარე
ციხესიმაგრეს, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა „თორღვას
გალავანს“ უწოდებს. ეს უნდა იყოს გვიანი საუკუნეების ქართუ-
ლი წყაროების „ციხე თორღისა“⁶. მისი მდებარეობის ლაკონური
აღწერილობა აქვს ვახუშტი ბაგრატიონს: „კვალად თურღოს კევის
შესართავს ზეით ალაზნის მიერთვის სტორის-კევი, გამოსდის თუ-
შეთსა და ამას შორის კავკასსა და მოდის აღმოსავლიდამ დასა-
ვლით. თორღის ციხესთან ერთვის ამ კევის სხვა კევი, გამომდი-

⁴ ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა, გვ. 105.

⁵ ვ ა ხ უ შ ტ ი. „საქართველოს ცხოვრება“, გვ. 151.

⁶ ქცა, II, 369 და სხვ. ეს კომპლექსი ჩვენ მოვინახულეთ 1966 წ. 9.X, ჩვენი
ინსტიტუტის უმც. მეცნ. თანამშრომლებთან, თ. თოდრიასთან და ლ. კობაიძესთან
ერთად.

ნარე მისივე კავკასისა. თორღის ციხე არს მაგარი და კლდე⁷
ზედა ნაშენი არამედ აწ უქმი“⁷.

ეჭვი არ არის, რომ „თორღვას გაღავანი“ წარმოადგენს ფერო-
ოდალის რეზიდენციას, ყველა საჭირო კომპონენტით: საცხოვრებელი
ბელი კომპლექსით, ეკლესიით და სათავდაცვო სისტემით.

ფრიალ დამახასიათებელია ამ ციხესიმაგრის ადგილმდებარე-
ობა. მღ. სტორის ხეობა წარმოადგენს პანკისის ხეობასთან
ერთად მაგისტრალურ გზას, რომლითაც თუშეთი, კერძოდ კი გო-
მეწორისა და ჩალმის თემები დაკავშირებულნი არიან კახეთის ბარ-
თან. თუშების (ჩალმებისა და გომეწორელების) ცხვრის დიდი ხა-
წილიც სწორედ ამ ხეობით მოძრაობს იალაღებიდან ყიშლაღებზე
და პირუტყუ. ერთი ასეთი „ცხვრის გზა“ აპყვება სტორის ხეობას
სოფ. ფშაველზე გავლით სოფ. ლეჩურამდე. აქედან იგი აღის ნა-
ქერალა-დიდგვერდის ქედზე, უერთდება პანკისის ციხიდან მომ-
ვალ გზას და გადადის სამყირნეს უღელტეხილზე თუშეთში (გომ-
ეწარში)⁸. მეორე გზა სოფ. ლეჩურის შემდეგაც სტორის ხეობას
მიჰყვებოდა, ვიდრე „კაკლიან ჭალამდე“. აქ ცხვარი გადაჰყავდათ
მღინარის (აბანოს ხევი) მარცხენა ნაპირზე, აღიოდნენ კეპანის
მთაზე და ქედ-ქედ გადადიოდნენ თუშეთში (ჩალმაში). სწორედ
ადგილ „კაკლიან ჭალასთან“, კლდოვან მაღალ მთაზე დგას
ჩვენი ციხესიმაგრე. ამ მაგისტრალს უნდა გულისხმობდეს ვა-
ხუშტიც, როდესაც აღნიშნავს, რომ „ჩალმიდან გარდავალს
გზა თორღას“⁹. ამგვარად, „თორღვას გაღავანი“ უშუალოდ
მთისა და ბარის დამაკავშირებელ მაგისტრალზე დგას და მისი
ეკონომიკური და სოციალური ფუნქციაც, ამდენად, გასაგები უნდა
იყოს.

მართლაც, მისი მდებარეობა უაღრესად ნიშანდობლივია ამ მხრივ:
სტორის ხეობა სოფ. ლეჩურს ზემოთ ვიწროა და ხშირტყიანი. რაც
უფრო ზემოთ მიდიხარ ხეობა უფრო ვიწროვდება, ფერდები —
ტყით დაფარული ციცაბო კლდოვანი მთებია. მართალია, ლეჩურს
ზემოთ ციხესიმაგრემდე, რომელიც სოფელს შვიდიოდე კმ-ით
არის დაშორებული (ფშაველიდან იგი ზუსტად მეთორმეტე კმ-ზეა),
კიდევ ორი ნასოფლარია (ერთ-ერთს „სვიანა“ ეწოდება, მეორე
უშუალოდ ციხესიმაგრესთანაა), მაგრამ თვით „თორღვას გაღა-

⁷ ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა, გვ. 101.

⁸ М. В. М а ч а б е л и. МЭГКЗК, т. у, в. 1, с. 421.

⁹ ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა, გვ. 104.

ვანს“ ზემოთ ნამოსახლარი აღარ არის და გზაც ძველად აღარ გაღრ-
მდა. ასე რომ იგი, ფაქტიურად, კიდევება და მოშორებულია იმ ინ-
ტენსიური მეურნეობის რაიონს, რომლის საფუძველზეც დაფუძნდა
უნდა აღმოცენებულიყო. უმეკელია, ეს ციხე ბატონებს მისი მხრე-
თით მდებარე ინტენსიური მეურნეობის რაიონზე (ლეჩური, ფშა-
ველი და სხვ.), მაგრამ მხოლოდ ეს რომ ყოფილიყო მისი „სასამ-
კმლო“, ბუნებრივია, იგი ამ უკანასკნელის შუაგულში წარმოიქმ-
ნებოდა და არა მის კიდევზე. აქედან კი ცხადია, რომ ამ ციხესიმაგ-
რის ძირითადი ფუნქცია უნდა ყოფილიყო მთასთან დამაკავშირე-
ბელი გზის კონტროლი და ამდენად, მთის ექსპლუატაცია. ამგვარ-
ად, ამ ციხესიმაგრის „შესავალი ქუეყანა“ საბოლოო ჯამში მოი-
ცავდა, მსგავსად პანკისის ციხისა, ერთი მხრივ, მდ. სტორის ქვემო
წელს, ხოლო, მეორე მხრივ, თუშეთს. რამდენადაც სტორის ხეო-
ბით მთაში ამავალი გზები უშუალოდ უკავშირდებიან თუშეთის
ორ თემს — გომეწარს და ჩაღმას, ხოლო „თორღვას ციხეზე“ გამა-
ვალი „ციხრის გზა“ კი, მაინცდამაინც, ჩაღმას, ამიტომ სავარაუ-
დოა, რომ სწორედ ჩაღმა თუშეთი შეადგენდა, უპირველესად
ყოვლისა, ციხის „შესავალს“. რაც შეეხება ბარს, რომელზედაც
უნდა ყოფილიყო გაბატონებული იგი, ჩვენ გვგონია, რომ აქ
მხოლოდ უშუალოდ სტორის ქვემო დინების ველი კი არ უნდა
ვიგულისხმოთ (ფშაველი, ლალისყური, ლეჩური, ნასოფლარები:
იულთა, ზვარელი, დეუბანი, სვიანა და სხვ.), არამედ მდ. ლოპო-
ტის შენაკადი დიდხევიც. იქ ჩვენ მიერ მიკვლეული ნასოფლარე-
ბითა და სოფ. ართანათი, რომელიც დიდხევის ლოპოტთან შესარ-
თავის მახლობლად მდებარეობს.

საქმე ის არის, რომ პანკისისა და სტორის ხეობის წყალგამ-
ყოფის (ნაქერალა-დიდგვერდის და მისი სამხრეთი გაგრძელების
ქედის) ერთ-ერთ მთას უწოდებენ „საართანეს“, ანუ „საართანოს“.
ცხადია, ეს იმის მოწმობაა, რომ ოდესღაც ეს მთა სოფ. ართანის
საკუთრება (სამოვარი ან სათიბი) იყო. ამჟამად, ართანელებს არა-
ვითარი საქმე არა აქვთ ამ მთასთან და ტოპონიმში, ამდენად, ძვე-
ლი ვითარება უნდა იყოს არეკლილი. რა თქმა უნდა, ქრონოლო-
გიაზე გადაჭრით რაიმეს თქმა ძნელია, მაგრამ არ არის გამორიც-
ხული, რომ ეს მოვლენა ჩვენთვის საინტერესო ხანის მოწმობად
გამოდგეს და, როგორც სტორის ხეობაში მდებარე მთაზე ართა-
ნელთა პრეტენზიების დამადასტურებელი საბუთი, იმის მაჩვენ-
ებელიც იყოს, რომ სოფ. ართანა ძველად ადმინისტრაციულად
სტორის ხეობასთან იყო გაერთიანებული. თუ ეს ასეა, მაშინ ად-

ვილი წარმოსადგენია, რომ მთლიანად დიდხვევი, რომელიც მდებარეობს სოფ. ართანა და რომელიც მეზობელი ლოპოტის ხევიდან ანდარაზანის მაღალი ქედის ბუნებრივი კედლიდან გამოდის, ყოფილი, აგრეთვე „თორღვას ვალაენის“, როგორც ქვემოთაქვს ბის ცენტრის, „შესავალი“ ყოფილიყო. მით უმეტეს, რომ, როგორც დაგვიმოწმეს, ანდარაზანის მთასაც „საართანოს“ უწოდებენ ამჟამად, რაც მოწმობს, რომ დიდხვევი და ნაწილობრივ ლოპოტისაგან მისი გამოყოფილი ქედი სოფ. ართანის მიწებს განეკუთვნებოდა.

ამგვარად, „თორღვას ვალაენის“ „შესავალი ქვეყანა“ დასავლეთიდან (პანკისის ციხის კუთვნილი ტერიტორიიდან) გამოყოფილი უნდა ყოფილიყო ნაქერალა-დიდგვერდის ქედით, ხოლო აღმოსავლეთიდან ანდარაზანის ქედითა და მდ. ლოპოტის ქვემო წელით. სამხრეთით მისი საზღვარი უნდა ყოფილიყო ალაზანი, ხოლო ჩრდილოეთით მის ფარგლებში შედიოდა თუშეთის გარკვეული ნაწილი (გომეწარი და ჩალმა).

თუშეთი კახეთთან კიდევ ერთი მაგისტრალით იყო დაკავშირებული. ეს არის თუშეთიდან ლოპოტის ხევზე გადმომავალი გზა. ეს უკანასკნელიც ჩალმა თუშეთს აკავშირებდა კახეთთან. ვახუშტი ამ მაგისტრალსაც იცნობს. თუშეთის, აღწერისას იგი აღნიშნავს, რომ „პანკისის გარდასწორ, კავკასს იქით, არს წოვა; წოვას ქვეით გომეწარი და მის ქვეით ჩალმა და ჩალმიდან გარდავალს გზა თორღას და ლოპოტის კევზედ“¹⁰. ისტორიული გეოგრაფიის თვალსაზრისით ლოპოტის ხეობა 1969 წ. იქნა შესწავლილი და, ჩვენი აზრით, მივხვდებით იქნა კახეთის ამ ერთ-ერთი უძველესი „ქვეის“ ცენტრი — ლოპოტის ციხე, რომლის შესახებ ვახუშტი ბატონიშვილს საინტერესო ცნობა აქვს დაცული. მისი სიტყვით, „ერთვის ალაზანს ლოპოტის — ქვეის წყალი, გამოსდის თუშეთსა და მას შორის კავკასსა, მოდის აღმოსავლიდამ დასავლად. ამ კევზედ მთაში არს ლოპოტი, კლდე დიდი და კლდითავე მოზღუდვილი, მაგარი და შეუღალი მტრისაგან, რომელიც დადგა მოსვლასა ყრუასა. აქ მოერთვის ქვეი დიდოსა და ამას შორის კავკასიდამ გამომდინარე. ამ კევს ერთვის კავკასიდან გამომდინარე ქვეი. ამ ორთა ქვეთ შორის არს ლოპოტი“¹¹.

რუკის მიხედვითაც ვახუშტის ლოპოტი ორ ხევს შორის არის მოთავსებული.

¹⁰ ვახუშტი. აღწერა, გვ. 104.

¹¹ იქვე. გვ. 100.

მართლაც, ციხესიმაგრის ის ნანგრევები, რომელიც ლოპოტის ხეობაში მივაკვლიეთ ორ წყალს შორის — გონჯახევისა და ლოპოტის — შესაყარ კლდოვან, ტყით დაფარულ გორაკზე, ქუჩუქუჩუქ თავისთავად ბუნებრივად გამოყოფილია უკან მომდგარი მთისწიგნის ნაგებობა გორაკის დასავლეთ კიდეზე მდებარეობს, ზედ წყლების შესაყარ კონცხზე.

ამგვარად, ჩვენი აზრით, ზემოხსენებული ციხესიმაგრის კომპლექსი უნდა წარმოადგენდეს ძველქართული წყაროებიდან ცნობილი ლოპოტის ხევის ცენტრს, ლოპოტის ციხეს. მისი მდებარეობა დაახლოებით ანალოგიურია „თორღვას ციხისა“, რამდენადაც იგი გაბატონებულია მის ქვემოთ მდებარე ინტენსიური სოფლის მეურნეობის რაიონზე, მჭიდრო დასახლებით და ამავე დროს კეტავს მთიდან მომავალ გზებსაც. მართლაც, ლოპოტის ციხე გზასაყარზე დგას: გონჯახევით გზა გადადის სამხრეთ-აღმოსავლეთით ინწობას ხეობაში — ალმატში, საბუეში და გრემში. ლოპოტის ხევით და მუხაცხურით კი (ლოპოტის მარცხენა შენაკადი გონჯახევის ზემოთ) დიდოეთში და თუშეთში. ამ უკანასკნელი გზით დღესაც დაჰყავთ ცხვარი თუშებს საზამთრო საძოვრებიდან იალაღებზე¹². როგორც ვხედავთ, ლოპოტის ციხეც ზედ „ციხვის გზაზე“ დგას.

ლოპოტის ციხე აკონტროლებდა არა მარტო თუშეთიდან (ჩაღმიდან) საირმოს უღელტეხილით უშუალოდ ლოპოტის ხეობაში გადმომავალ გზას, არამედ თუშეთიდან დიდოეთზე მიმავალ გზასაც და ამდენად, მის შესავალს, ბოლოს და ბოლოს, მხოლოდ თუშეთის გარკვეული ნაწილი კი არ შეადგენდა, არამედ დიდოეთის გარკვეული ნაწილიც, კერძოდ, ანდიის ყოისუს სათავეები. ლოპოტის ციხის მდებარეობის ისტორიულ-გეოგრაფიული ანალიზის შედეგად მიღებულ ამ დასკვნას ადასტურებს ვახუშტიც: „ხოლო თუშნი და დიდონი, უკმთუ არიან წილნი ლეკოსისა, არამედ შემდგომად მეფეთა ქართველთა დაპყრობილი... და მოხარკენი მათნი“¹³. თუშთა და კახთა ურთიერთდამოკიდებულების ეკონომიკური საფუძველი, შესანიშნავად ფორმულირებული ვახუშტის მიერ, ჩვენ სხვაგან უკვე აღვნიშნეთ. რაც შეეხება კახეთის მოსაზღვრე დიდოელთა ურთიერთობას კახებთან, ესეც ეკონომიკური ფაქტორით იყო გაპირობებული: „და კახეთისა მკრისანი (დიდონი. —

¹² შტრ. М. В. Мачабели. МЭГКЗК, т. у, ч. 1, с. 419.

¹³ ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა, გვ. 103.

დ. მ.) ჰყმობენ კახთა მეპატრონეთა და აძლევენ ხარკთა და არა
ლაშქართა, რათა ვიდოდნენ სავაჭროდ კახეთს, ვინათგან ზიდვენ
კახეთიდან საზრდელსა, საშიშლოსა და სახმარსა ^{საქონლისა} და სხვა
სწორედ ამ ეკონომიკური აუცილებლობით პირდაპირად ^{საქონლისა}
თიერთობის პოლიტიკური გამოხატულებაა ლოპოტის ციხე. ამ-
გვარად, მისი სოციალური და ეკონომიკური ფუნქცია ისეთივეა,
როგორც ზემოხსენებული სხვა ციხეებისა.

ვახუშტის ზემოხსენებული ცნობა, დიდოელებისა და კახე-
ბის ურთიერთობას რომ შეეხება, რა თქმა უნდა, მხოლოდ ლოპო-
ტის ზეობაზე გამავალ მაგისტრალს არ გულისხმობს. დიდოეთ-
ხუნზახთან (დღევანდელი დაღესტნის ავტონომიური რესპუბლიკა)
კახეთი გაღმამხრიდან სხვა ხეობებითაც იყო დაკავშირებული. ამას
თვით ვახუშტი აღნიშნავს: „გაღმამქარი, რომელსა მზღვრის: აღ-
მოსავლით კავკასი ლეკეთისა, დიდოეთისა და თუშეთისა და ამას
შორისი, სადაცა გარდავლენანცა გზანი მათ შინა გაღმამქრი-
დამ“¹⁴. ამ ურთიერთდაკავშირებელ გზათა უმეტესობა აგრეთვე
ცხვრის გადასაყვან ტრასებს წარმოადგენენ. ასე მაგალითად, ამ-
ჟამადაც და ადრეც, შირაქიდან იალაღებზე ჭიაურის (ილაზნის
მარცხენა ნაპირის) გზით მომავალი ცხვარი დაღესტნის მთებზე
ადიოდა აგრეთვე ახალსოფლიდან (ძველი გავაზი), ყვარელიდან,
შილდიდან და საბუღიდან¹⁵. „ცხვრის გზა“ დაღესტნისაკენ აღის
აგრეთვე სოფ. მთისძირიდან (ძვ. არეში). ეს გზა ლვალთანის მთა-
ზე უერთდება გავაზურს¹⁷.

ამ გზების არსებობა ისტორიული კახეთისა და დაღესტნის
ცხოველ ურთიერთობას გვაგარაუდებინებს, ხოლო ვახუშტის მიერ
მათი საგანგებოდ ხსენება ამ ვარაუდის დასტურია.

ემკვი არ არის თითოეული ეს გზა ფეოდალურ ხანაში რომე-
ლიმე ციხესიმაგრის „შესავალ ქვეყანაზე“ გადიოდა. მაგალითად,
ყვარელზე ამავალი გზა, საფიქრებელია, ჭუარისციხის კონტრო-
ლის ქვეშ იყო¹⁸ და ა. შ.

ზემოხსენებული ციხესიმაგრეების ანალოგიური მდებარეობა

¹⁴ ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა, გვ. 104.

¹⁵ იქვე, გვ. 103.

¹⁶ М. В. М а ч а б е л и. МЭГКЗК, т. у. ч. 1, с. 419.

¹⁷ დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი. კახეთ-ქერეთის პოლიტიკური გეოგრაფიის
საკითხები XII—XIII სს-ში, თბ., გვ. 85—86.

¹⁸ არეშ-გავაზის გზის შესახებ იხ. დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი. დასახ. ნაშრ.,
იქვე.

აქვს ლაგოდებთან, მდ. მაწიმ-ჩაის ხეობაში მდებარე ციხესიმაგრე ნაგებობას, რომელიც ქართული წყაროებით ცნობილი მაჭის ციხე უნდა იყოს. მაწიმის ხეობით გზა გადადის შუა დაღესტანში მდ. შახში (ავარიის ყოისუს ხეობა), კერძოდ ანწუხის ხეობაში¹⁹ ში გზა გადადის აგრეთვე ლაგოდებიდან, გავაზ-არეშიდან (დღ. ახალსოფელი და მთისძირი)²⁰, კატეხიდან და ბელაქნიდან²⁰. ზემოხსენებულის შედეგად, ბუნებრივია, ვივარაუდოთ, რომ ხუნზახის გარკვეული ნაწილიც მჭიდრო ეკონომიკურ ურთიერთობაში უნდა ყოფილიყო ჰერეთის ბართან და, რომ ამდენადვე, ამ უკანასკნელის პოლიტიკური გავლენაც დაღესტნის მთიანეთზე სრულიად რეალური იყო.

ამგვარად, ზემოხსენებულ ციხესიმაგრეთა მნიშვნელობის გარკვევა ისტორიული გეოგრაფიის თვალსაზრისით, ვფიქრობთ, გვაძლევს სრულ საფუძველს იმისათვის, რომ მათი ფუნქციონირების დროს იმიერკავკასიის მთიანეთის გარკვეული ნაწილი მაინც ამიერკავკასიის ბართან ეკონომიკურად და პოლიტიკურად მჭიდროდ დაკავშირებული ვიგულოთ და თვით ამ ციხესიმაგრეთა მშენებლობის ფაქტი იმიერკავკასიის მთიანეთის ეკონომიკური და პოლიტიკური დამორჩილების მოწმობად მივიჩნიოთ.

ამ მოვლენის ეკონომიკურ საფუძველზე უკვე ვილაპარაკეთ. კერძოდ ვახუშტის ნაშრომიდან მოვიტანეთ სათანადო ჩვენებანი იმის ნათელსაყოფად თუ რა დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მაგალითად, თიანეთს ფშავ-ხევსურეთისათვის, ანდა კახეთის გაღმა მხარს თუშეთისა და დიდლოეთისათვის (იხ. ზემოთ) აქ საამისოდ განმეორებით აღვნიშნავთ მეტყველ ფაქტს, ვახუშტი ბატონიშვილი ლევან კახთა მეფის (XVI ს.) შესახებ რომ წერს: „ამას წინათთა კახთა მეფეთა არღარა მორჩილებდენ ფშავ-ხევსურნი და თუშნი და ამან ლევან დაიპყრნა არა ძალითა, არამედ აღუთქვა, რათა ცხოვარნი მათნი უვნოდ მძოვარ-იყუნენ კახეთს და მისცა შეწირულობა ლაშას ჭუარსა თიანეთს შინა და პიერიოთგან მოსცემდნენ ლაშქარსა და ბეგარასა“²¹. ვფიქრობთ, ვახუშტი ბატონიშვილის

¹⁹ დ. მ. უ. ს. ხ. ე. ლ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი. კახეთ-ჰერეთის პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები, გვ. 84—86.

²⁰ იხ. ქ. ცა, II, გვ. 252—253.

²¹ ვახუშტი. საქართველოს ცხოვრება, გვ. 163. «Необходимость сходить на наши долины для пастьбы скота зимою, есть одна и действительнейших причин покорности этого народа» (т. е. Тушов—Д. М.), см. Обзорение российских владений за Кавказом, часть I, 1836, 393 (ниже: Обзорение).

მიერ აღნიშნულ ამ ფაქტს განმარტება არ სჭირდება: ნათელია ალმოსავლეთი საქართველოს მთის ეკონომიკური დამოკიდებულება ბარზე და ამ ურთიერთობაში მეცხვარეობის განსაკუთრებული მნიშვნელობა.

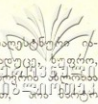
2. კახეთის (ძვ. ჰერეთის) საზამთრო საძოვრები, კერძოდ, შირაქის ველი სამი ძირითადი მაგისტრალით იყო დაკავშირებული კავკასიონის საზაფხულო საძოვრებთან: უკანამხრის, წინამხრის და ჭიაურის გზებით. ეს უკანასკნელი უფრო დაღესტნის მთებთან აკავშირებდა, ვიდრე თუშ-ფშავ-ხევსურეთთან.

წინამხრის გზა შირაქიდან ალაზნის მარჯვენა სანაპირო ველზე (წინამხარი, ანუ შიგნიკახეთი) მიემართებოდა სიღნაღის მაზრის სოფლების (ბოდბისხევი, ქვემო მაჩხაანი, ტიბაანი, ჯარიანი, საქობო, ვაქირი, ანაგა) სანადელო მიწებზე სოფ. კარდანახამდე. აქედან სიღნაღ-თელავის შარავზით სოფ. ალვანამდე.

უკანამხრის გზაც სიღნაღის მაზრის სოფლების (მირზაანი, მაჩხაანი, ბოდბისხევი, ბოდბე, მალარო) მიწებზე მიდიოდა, შემდეგ ცივგომბორის ქედის სამხრეთ ფერდობით, მდ. იორის ველით (უკანამხარი, ანუ გარეკახეთი) მანავს აღწევდა. აქ გზა ორად იყოფოდა: ერთი მიდიოდა საგარეჯოზე, მეორე აღიოდა მანავის—თავის მთაზე. ორივე ეს ტოტი ერთდებოდა გომბორის ქედზე ცივის მთასთან. აქ ცხვარი იფანტებოდა. ნაწილი გადიოდა თელავის ახლოს კახეთის გზატკეცილზე, ზოლო ნაწილი მდ. თეთრი წყლის გადავლით გადიოდა ხოდაშნის შარავზაზე და აღწევდა ალვანის მინდორს. უკანამხრის გზით მოძრაობდნენ ფშავლების, ერწოთიანელების და თუშების ცხვარი.

ჭიაურის გზა წინამხრისას გამოეყოფოდა სოფ. საქობის ბოლოზე, წნორის ფოსტასთან, გაპყვებოდა ლაგოდებისკენ მიმავალ შარავზას, ჭიაურის ხილით გადიოდა ალაზნის მარცხენა სანაპიროზე და ლაგოდენ-თელავის შარავზის მიმართულებით მიდიოდა სოფ. გავაზის (ბეჟანიანი) მიწებამდე. შემდეგ ცხვარი მოძრაობდა ყველა შესაძლებელი მიმართულებით ჩრდილოეთისაკენ გავაზის (დღ. ახალსოფელი), ყვარელის, შილდის, საბუის, ნაფარეულის და სხვ. სოფლების გავლით და აღიოდა კავკასიონის ქედზე, კერძოდ, დაღესტნის მთებში. ამ გზით დადიოდნენ თუშები და ნაწილი კახელებისა და პანკისელებისა²².

²² М. В. М а ч а б е л и. МЭГКЗК, V, часть I, с. 419.; სოფ. მალაროსთან ან ბოდბესთან უკანამხრისას გამოეყოფოდა თრიალეთის „ცხვრის გზა“. იგი გადიო-

თუშები ქირით სარგებლობდნენ შემდეგი დაღესტნური ილალებით: ასახო, ველკეთილი, მერცხალ-ბუდე, საღუცე, ხუფრო, ეპჩო და სხვ. ყველა ესენი თუშეთ-დაღესტნის სახორციელო დიდოეთის მთებში²³. ამგვარად, როგორც ვხედავთ, დიდოელები — „კახეთისა მხრისანი“ — იყვნენ დაინტერესებულნი კახეთის ბარით (იხ. ზემოთ), არამედ თვით კახეთის მეცხვარეობისათვის გარკვეული მნიშვნელობა ჰქონდა დიდოეთის საძოვრებს. ეკონომიკური კავშირი მთასა და ბარს შორის ურთიერთგაპირობებული იყო. რა თქმა უნდა, დაახლოებით ასეთივე ვითარება უნდა ვიგულისხმოთ სხვა შემთხვევაშიაც.

აღსანიშნავია, რომ შირაქის საზამთრო საძოვრებით ერწოთიანელებს გარდა მთიელთაგან ძირითადად თუშები და ფშაველები სარგებლობდნენ, რომლებიც ცხენების ჯოგისა და ცხვრის ფარების უზარმაზარ რაოდენობას მიერეკებოდნენ მთებიდან (მსხვილი რქოსანი საქონელი ზამთრობითაც უმთავრესად სოფლებში რჩებოდა). შირაქის ველით მთიულებიც სარგებლობდნენ. მხოლოდ ხევსურებს (და მთის ქისტებს) არ გადაჰყავდათ თავისი საქონელი საზამთრო საძოვრებზე, არამედ ზამთრობით ადგილობრივ, ბოსლებში აბინავებდნენ. ამის გამო მათ საქონელი შედარებით მცირე რაოდენობით ჰყავდათ²⁴, და ეს მიუხედავად იმისა, რომ ხევსურებს იალალები საკმაო რაოდენობითა აქვთ: არდოტის (ანდაკის) და ახიელის (ტანიე) იალალები²⁵. ზემოხსენებულ საზაფხულო საძოვრებს ხევსურები ქირით აძლევდნენ ერწოთიანელებს და მთიულებს²⁶. ასეთ თავისებურ ვითარებას ხსნიან, ჩვენი აზრით, სამართლიანად იმით, რომ წარსულში ხევსურები გამუდმებულ შუღლში იყვნენ თავისივე მეზობელ მთიელებთან, განსაკუთრებით ქისტებთან, რის გამოც ისინი იძულებულნი იყვნენ საკუთარი ოჯახებისა და სოფლების თავდაცვის მიზნით მუდმივად

და საგარეგოს, პატარაქელის, მარტყოფის, ლილოს მახლობლად. თბილისზე გველით მიემართებოდა ტახახმელაზე, კოჯორზე, თეთრ ღუქანზე („სამადლო“) და ალგეთის ხეობით ადიოდა ზედენის პლატოზე, ხოლო აქედან თრიალეთის მთებზე (იქვე) — თრიალეთში მიდიოდნენ XIX ს. ბოლოსთვის მხოლოდ დიდი ფარის (2000 ცხვარზე მეტი) მფლობელები ერწოთიანეთიდან, თუშეთიდან და ფშავეიდან. ასეთი მხოლოდ რამდენიმე კომლი იყო (იქვე, გვ. 415).

²³ იქვე. გვ. 415.
²⁴ იქვე.
²⁵ იქვე. გვ. 411.
²⁶ იქვე. გვ. 416.

მთებში დარჩენილიყვნენ. რაც შეეხება თუშებს და ფშაველებს, ისინი უშუალოდ ემეზობლებოდნენ მოძმე ქართულ პროვინციებს, რომლებთანაც მშვიდობიანი ურთიერთობა ჰქონდათ და ამდენად შეეძლოთ ინტენსიურად გამოეყენებინათ შირაქის ყრმალეები და მესაქონლეობაც შესაბამისად განევითარებინათ²⁷. რამდენადაც სამართლიანი არ უნდა იყოს ამგვარი აზსნა, იგი მაინც, ვფიქრობთ, ნაწილობრივია.

ცნობილია, რომ თუშეთის ცხვრის ფარების იალაღებიდან ყიშლაღებზე მოძრაობისას დროებით დასასვენებელ „საღაურებს“ — ალვანის ველს და ბირკიანს (პანკისის ზეობის თავში) დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა თუშეთის მესაქონლეობის განვითარებისათვის. ამათ გარეშე შეუძლებელი იყო კეთილსასურველი პირობების შექმნა საამისოდ. კერძოდ, ალვანის ველი წარმოადგენდა საწყობს მატყლისათვის, ყველისათვის და სხვა გასაყიდი პროდუქტებისათვის. ალვანის მეშვეობით ჰქონდათ თუშებს ურთიერთობა მთაში დატოვებულ თავის ოჯახებთან და არ იყვნენ მათგან მოწყვეტილი მთელი რვა თვის განმავლობაში. რაც შეეხება ფშაველებს, რამდენადაც ფშავის მთები უფრო დაბალია, ვიდრე თუშეთისა და ხევსურეთისა, მათ ჰქონდათ საშუალება იშვიათად მაინც ენახულათ მთაში დარჩენილი თავისი ოჯახები.

აღნიშნულია, რომ არავითარი ეჭვის მიტანა არ შეიძლება იმაზე, რომ ალვანის ველის გარეშე თუშები ისევე, როგორც ხევსურები იძულებულნი იქნებოდნენ მთაში დარჩენილიყვნენ და ბედის ანაბარა არ დაეტოვებინათ საკუთარი ოჯახები ქისტებისა და დაღესტნელების პირისპირ²⁸.

ამგვარად, ხევსურეთში მესაქონლეობის, კერძოდ კი მეცხვარეობის განუვითარებლობა აიხსნება არა იმდენად მეზობლებთან გართულებული ურთიერთობათ, რამდენადაც ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობებით, რაც მომთაბარეობის შემთხვევაში წლის უდიდესი დროის განმავლობაში ხევსურს მოსწყვეტდა თავის მშობლიურ მიწა-წყალს. ამას გარდა, ხევსურეთი გაცილებით უფრო დამორჩეულია კახეთის საზამთრო საძოვრებს, ვიდრე თუშეთი ან ფშავი და, რაც მთავარია, თუშეთი, ფშავი და მთიულეთიც უშუალოდ ემიჯნებიან ბარს და ე. ი. უშუალოდ ფლობენ გასასვლელ გზებს ყიშლაღებისაკენ, ხევსურეთი კი ბარს მოწყვეტილია მაღალი

²⁷ იქვე გვ. 417.

²⁸ იქვე გვ. 418.

მთიანეთით, ანუ იგივე თუშეთით, ფშავით და მთიულეთით, რომლებიც ამის გამო, შესაძლებელია შეგნებულადაც კარგად იყვნენ კიდევ მებაქონლეობის განვითარებას ხევესურეთშიც. მთიულეთში კი მთიულეთის მეურნეობა რომ ბარზე იყო დამოკიდებული და ხევესურების საქონელს კახეთის საზამთრო საძოვრები მაინც სჭირდებოდა, ეს კარგად ჩანს ვახუშტის ზენომოტანილი ცნობიდან (იხ. § 1)²⁹.

საშორეს, საკომუნიკაციო გზებსა და ბუნებრივ-გეოგრაფიულ პირობებს გარკვეული მნიშვნელობა ჰქონდა მთისა და ბარის ურთიერთობაში. ამას ერთი გარემოებაც გვიმოწმებს.

ვახუშტი თუშეთის აღწერისას აღნიშნავს ზოგადად, რომ „ბარს ქვეყანა ესე ყოვლითავე, ვითარცა აღვსწერეთ ოსეთი, სიმაგრით, მოსავლით, პირუტყვით, ნაყოფიერებით და კვლავნებით“³⁰. კონკრეტულად კი რას გულისხმობს ამით, ვეცნობით ოსეთის დახასიათებიდან: „არა არს აქა (ოსეთში. — დ. მ.) ტყე, მცირეთაგან კიდევ, და იგიცა უმეტეს არყნალი... არამედ ნაყოფიერება ამ ქვეყნისა არს მცირელი, ვინათგან არარაიმე მარცვალნი ნაყოფიერებენ თვნიერ ხორბლისა, ქრთილისა და შვრივისა, სიცივის, გვიან გაზაფხულისა და ადრე შენოდგომისათჳს. გარნა ამასაც ვერ სთესვენ მრავლად, უმიწობისა და კლდოვანობის გამო... პირუტყვნი არიან ცხოვარნი უღუშმო-კუდიანი და მომცრო, ძროხა, ცხენი, თხა, ღორი, არამედ არა მრავლად... და ვინადგან აქეთ სამოვარნი და

²⁹ სხვათაშორის არის ცნობები, რომელთა მიხედვით ჩანს, რომ XIX ს. პირველ ნახევარში მაინც ხევესურები თავის ცხვარს ზამთარში ყარაიის ველზე ამოვებდნენ (იხ. Обзорение, часть I, с. 399). ი. კლაპროთის მოგზაურობის ფრანგული გამოცემის ერთ-ერთ რუკაზე ყარაიის ველი აღნიშნულია, როგორც ხევესურთა ფშაველთა და მთიულთა საზამთრო საძოვარი (იხ. I. Klaproth, Voyage au Mont Caucase et en Géorgie, tome second, Paris, 1823. ამ წყაროებზე მიმითითაჲ. გვასალიამ). საეჭვოა, ასევე ყოფილიყო ძველადაც, რადგან, ჯერ ერთი, თვით კლაპროთი აღნიშნავს, რომ ყარაიაში ადრე თათრები (Türkomannen) ესახლნენ, რომლებიც მისი მოგზაურობის დროისთვის (1807—1808 წწ.) სომხეთში გადასახლებულან და ყარაიას თავისი საქონლის საზამთრო საძოვრებად იყენებენ. რაც მთავარია, ვახუშტი საგანგებოდ აღნიშნავს ყარაიის შესახებ, რომ „ესახლნენ ელნი ღმერთჩიასანლუ, საესენი პირუტყვითა, რამეთუ ზამთარ სითბოთი და ტყითა და ბალახითა მოუკლებელი არს ადგილი ესე... ხოლო რადგან ელნი დავსწერენთ ქართლს, ზამთარ არიან ამ ადგილებთა შინა“ (ვახუშტი, აღწერა, გვ. 51); რომ საერთოდ „ველი დიდი ყარაიისა“ ქართველ მეფეთა სანადირო ადგილია (იქვე, გვ. 50). თუ ყარაიის ველი ხევესურთა ან სხვა მთიულთა ყმულად იყო, გაუგებარია, რატომ არსად ამას არ აღნიშნავს ვახუშტი.

³⁰ ვახუშტი. აღწერა, გვ. 105.

სათიბნი მცირედ, ამისთვის ვერ ინახვენ ცხოვართა, თვნიერ, კ. მ და რ კიდე, აგრეთვე ცხენთა და ძროხათა ი, კ და მ არლარა³¹. რამდენადაც როგორც ვიცით, იგივე ვახუშტი³² გომეწარასა და ჩაღმის თემებზე, რომელთაც იგი „კახეთის თუშებს“ უწოდებს, საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ ისინი „ინახვენ ცხოვართა სიმრავლესა, ვინათგან აქუთ ზაფხულს თჳთა მათა შინა საძოვარი, და ზამთარს ჩამოვლენ გაღმა-მკარსა შინა. და ამით უმეტეს მორჩილებენ კახთა... (და ამ უკანასკნელთა. — დ. მ.) მორჩილნი, მოლაშქრენი და მეხარკენი არიან³², ამიტომ ცხადია, რომ ოსეთის მსგავსი დახასიათება, მაინცდამაინც, მესაქონლეობის თვალსაზრისით, პირველ რიგში, პირიქითა თუშეთს უნდა ეხებოდეს, ანუ „ფარსმანის თუშეთის კევეს“. როგორც მას ვახუშტი უწოდებს, თუმცა აქაც ამგვარი შედარება მთლად ზუსტი არ უნდა იყოს, რამდენადაც პირიქითა თუშეთს საზაფხულო საძოვრები საკმაო რაოდენობითა აქვს (იხ. ზემოთ). მაინცდამაინც, მეცხვარეობა იქ ძველად ნაკლებ განვითარებული ყოფილა, ვიდრე ჩაღმა-გომეწარ-წოვაში. მართლაც, ვახუშტი აღნიშნავს: „ხოლო ფარსმანი უფროს მწირ არს (ვიდრე დანარჩენი თუშეთი. — დ. მ.) გარნა ამათ (ჩაღმა-გომეწარ-წოვათა. — დ. მ.) მიერ იგინიცა გამოიზღებიან კახეთით, რამეთუ მიჰყავთ და ვაჭრობენ. არამედ იგინი (პირიქითელნი. — დ. მ.) არა ჰყმობენ კახთა მეპატრონეთა³³.

რითი უნდა იყოს გამოწვეული ეს უკანასკნელი გარემოება, რომ პირიქითელი თუშები „არა ჰყმობენ კახთა მეპატრონეთა“?, ჩვენი აზრით, სწორედ იმით, რომ მათ ნაკლები ცხვარი ჰყავდათ და ამდენად შედარებით უფრო სუსტად იყვნენ დაკავშირებულნი კახეთთან ეკონომიკურად, ვიდრე მათი თანამომენი. რითიღა უნდა ყოფილიყო გაპირობებული ცხვრის ნაკლებობა? უნდა ვიფიქროთ, ტევსურეთის ანალოგიური მიზეზებით. სახელდობრ, შედარებით სიშორით და არა უმეშვეო კავშირით კახეთის ბართან. მართლაც, როგორც უკვე იყო აღნიშნული, (იხ. ზემოთ) პირიქითის იალალებზე მიმავალი ცხვარი, როგორც არ უნდა მოძრაობდეს იგი: პანკისის ხეობით — ტბათანაზე, სტორის ხეობით — ნაქერალა-დიდგვერდზე თუ კეპანზე, ლოპოტის, ინწობის თუ ჩელთის ხეობე-

³¹ იქვე, გვ. 108.
³² იქვე, გვ. 105.
³³ იქვე, გვ. 101.

ბით — დაღესტნის მთებზე, ყველა შემთხვევაში გზად უნდა გავიდეს ალაზნისთავის (წოვა), გომეწარის ან ჩალმის ილაღებზე და მერე გადავიდეს პირიქითში. ამგვარად, პირიქითელაღებზე და მოკიდებულნი იყვნენ დანარჩენ თუშებზე. ამას თვით ვახუშტიც მიუთითებს, როდესაც ამბობს „ამათ (ე. ი. წოვა-გომეწარ-ჩალმა თუშების) მიერ იგინცა (ე. ი. პირიქითელები) გამოიზდებიან კახეთით“.

1965—1969 წლების განმავლობაში კახეთის ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიციის საველე მუშაობის დროს შეკრებილი მასალები, ძირითადად, ემთხვევა იმ ვითარებას, რომელიც XIX ს. ბოლო მეოთხედისთვის არის ფიქსირებული და ზემოთ უკვე იყო აღნიშნული. მაგრამ ზოგჯერ ხერხდება სურათის დაზუსტება და ახალი მონაცემებით შევსება (მაგ. სტორის ხეობით კაკლიანზე და კეპანის მთით თუშეთში მიმავალი გზა და სხვ.)

ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით საინტერესოა ის, რომ ჩვენი მასალებით დასტურდება კიდევ ერთი მაგისტრალი: ეს არის შირაქიდან მომავალი იგივე წინამხრის გზა, რომელიც ყარაღაჯის-წნორის-გურჯაანის-ველისციხის-თელავის გავლით ახმეტაში აღის, აქედან კი ახმეტა-თიანეთის შარავზით გადის თიანეთში და შემდეგ — ივრის ფშავის იალაღებზე. ამ გზით მოძრაობდა (და მოძრაობს) ფშავლებისა და კახეთის მრავალი სოფლის ცხვარი.

ამ მაგისტრალზე მდ. ილტოს ხეობის ვიწროებში, მის გამოსავალთან ალაზნის ველზე დგას გრანდიოზული კომპლექსი კვეტერის ციხესიმაგრისა. ქართული საერო არქიტექტურის ეს უნიკალური ძეგლი ზოგადად უკვე აღწერილია³⁴. ჩვენ აქ იმას აღვნიშნავთ, რომ იგი მხოლოდ ახმეტა-თიანეთის ტრაქტს კი არ აკონტროლებდა³⁵, არამედ, ერთი მხრივ, ილტოს ხეობაზე ამომავალ (ჩრდილოეთით) და, მეორე მხრივ, ხევგრძელით ქალეთ-ერწოში (სამხრეთ-დასავლეთით) გადამავალ გზათა საყდარზე იდგა და ამდენად, სავარაუდოა, ივრის ხეობის ზემო წელის მთიანეთს, ილტოს ხეობას და, ალბათ, მის წინ (აღმოსავლეთით) გადაშლილ ილტოს ველსაც ფლობდა.

ზემოაღნიშნული მაგისტრალების მიმართ ჩვენ ყურადღება გავამახვილეთ მესაქონლეობის, კერძოდ, ცხვრის მეურნეობის

³⁴ Г. Н. Чубинашвили. Архитектура Кახетии, с. 519—521, 543—546.

³⁵ იქვე, გვ. 519.

თვალსაზრისით და ეს იმიტომ, რომ სოფლის მეურნეობის ამ დარგს ფრიად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა აღმოსავლეთი საქართველოს მთისა და ბარის ურთიერთობის განვითარების ისტორიულ პროცესში. მაგრამ, რა თქმა უნდა, ეს სრულიადაა სწორი და ნაწილობრივ იმას, რომ ეს მაგისტრატები მხოლოდ და მხოლოდ „ცხვრის გზებს“ წარმოადგენდნენ.

თუ გავითვალისწინებთ თავისებურ გარემოებას, რომ ისეთი რელიეფის მქონე ქვეყანაში, როგორც აღმოსავლეთი საქართველოა ერთნელ გაკვალულ გზებს შემდგომშიც უნდა შეენარჩუნებინათ თავისი მიმართულება³⁶ (განსაკუთრებით, „ცხვრის გზებს“, რამდენადაც მათი ეკონომიკური სპეციფიკის გამო, ცვლილებებს ამ მხრივ არ შეიძლება გარდუვალად არ გამოეწვია უარყოფითი ზეგავლენა მესაქონლეობის განვითარებაზე), ჩვენ შეგვიძლია ვიწმინდოთ, რომ ზემოხსენებული გზები წარმოადგენდნენ იმ მაგისტრალურ არხებს, რომელთა საშუალებითაც ზორციელდებოდა საერთოდ ურთიერთობა მთასა და ბარს შორის მას შემდეგ, რაც ეს ურთიერთკავშირი, მრავალსაუკუნოვანი ეკონომიკური და პოლიტიკური ევოლუციის შედეგად, მეტ-ნაკლებად მუდმივ ფენომენად გადაიქცა.

მართალია, აღმოსავლეთი საქართველოს მთიელები ძველთაგანვე სარგებლობდნენ კახეთის საზამთრო საძოვრებით, კერძოდ, შირაქით³⁷, მაგრამ ასეთი ვითარება ხანგრძლივი ისტორიული პროცესის შედეგია. ჩვენ უკვე აღვნიშნავდით, რომ ეს ეკონომიკური ფაქტორი (იალალებისა და ყიშლალების ურთიერთმიმართება) მნიშვნელოვანწილად აპირობებდა ქართლის (ივერიის) პოლიტიკურ ურთიერთობას ალვანეთთან³⁸. ვფიქრობთ, ამ ურთიერთობათა პროცესში იკვალბოდა სწორედ ზემოხსენებული მაგისტრალური არხები, რომლებიც თავის მხრივ, გარკვეული მიმართულებით ავითარებდნენ იგივე ურთიერთობას³⁹.

3. რა დროის ძეგლებია, ბოლოს და ბოლოს, ეს ზემოაღნიშნული ციხესიმაგრეები?

ჩვენ მათ აღრეფეოდალურ ხანას მივაკუთვნებთ⁴⁰. საამისო ზოგიერთი კონკრეტული მინიშნებაც გვაქვს.

³⁶ შტრ. Н. А д о н ц . Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, с. 77.

³⁷ М. В. М а ч а б е л и, МЭГКЗК, V, ч. 1, с. 44.

³⁸ დ. მუსხელიშვილი, ციხე-ქალაქი უჯარმა, გვ. 48-50.

³⁹ იქვე, გვ. 51-54.

⁴⁰ უკანასკნელ ხანს კახეთის ზემოხსენებულ ციხეთაგან ზოგიერთი შესწავ-

ჯერ ერთი, პანკისის ერისთავი (იგულისხმება პანკისის ციხე) და კვეტერის ციხესიმაგრე მოხსენებულია „ქართლის ცხოვრება-ში“ XI ს. 40—50-იან წლებში,⁴¹ რაც გვაძლევს საფუძველს იმ თეზისთვის, რომ აგება უფრო ადრე ვივარაუდოთ. შემდეგ, რომ აგება ამაზე მიუთითებს ის გარემოება, რომ კვეტერის სასახლის კარის ეკლესიის მშენებლობა თარიღდება X ს. პირველი ნახევრით⁴². ეს ფაქტი, ცხადია, იგულისხმობს, რომ ამ დროს ციხესიმაგრე უკვე არსებობს. კიდევ მეტი. განსხვავება კვეტერის ეკლესიის და სასახლის მშენებლობის ტექნიკაში ადასტურებს, რომ სასახლე (და ე. ი. ციხესიმაგრე) უფრო ადრეა აგებული⁴³. ეს საერისთავო რეზიდენცია ვახუშტის ისტორიული კონცეფციის თანახმად, VIII ს. მეორე ნახევარში უკვე უნდა არსებებულიყო (იხევე, როგორც პანკისის და სხვ. ციხესიმაგრეებიც)⁴⁴. რომ ვახუშტის თვალსაზრისი სწორი უნდა იყოს, ამას გვიმოწმებს წყაროთა ჩვენებანი ლოპოტის ციხის შესახებ. თვით ვახუშტი ამ ციხის შესახებ, როგორც ვიციტ აღნიშნავს, რომ იგი „დადგა მოსვლასა ყრუსასა“⁴⁵. უნდა ვიგულისხმოთ, რომ მეცნიერს ჰქონდა რაღაც საფუძველი, როდესაც ჩვენთვის საინტერესო ძეგლს VIII ს. პირველ ნახევარში არსებულად თვლიდა.

ზემოხსენებული ციხესიმაგრეები რომ ადრეფეოდალურ ხანას მიეკუთვნება, ბოლოს და ბოლოს ისტორიული გეოგრაფიის თვალსაზრისით მათი შესწავლითაც ცხადი ხდება. ჩვენ თავის აღგილას უკვე გვქონდა აღნიშნული, რომ ქართული წყაროების მიხედვით ქართლის სახელმწიფოს ჩამოყალიბებისთანავე შეიმჩნე-

ლილი იქნა კ. მელითაურის მიერ. მაქსციხე, მისი აზრით, აგებული უნდა იყოს არაუგვიანეს IX ს-სა. იხ. მისი, Крепости дофеодалной и раннефеодалной Грузии. II, 1971, с. 20—27.

⁴¹ ქცა, I, გვ. 298 და 306.

⁴² Г. Н. Чубинашвили. დასახ. ნაშრომი, გვ. 411—416.

⁴³ იქვე, 546.

⁴⁴ ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, გვ. 147 და 151. ჩვენი თვალსაზრისით ფრიალ საინტერესოა, რომ ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის მიერ 1969 წ. ჩატარებულმა დაზვერებითა ვათხრებმა (ხელმძღვ. გ. ლომთათიძე) კვეტერას შიდაციხეში გამოავლინა ძველი ეკლესია, რომელიც, უეჭველია, კარის ეკლესიას წარმოადგენდა, ვიდრე X ს-ში აშენდებოდა ახალი, დღესაც არსებული ეკლესია. უეჭველია, ესეც ციხესიმაგრის დღესიძველეზე მიუთითებს. თან გათხრებით გამოვლენილი ეკლესიის და შიდაციხის გალანის კედლების ურთიერთიმარტობა ისეთია, რომ ჩვენი აზრით, ორივე ერთდროული ნაგებობაა.

⁴⁵ ვახუშტი. აღწერა, გვ. 100.

ვა მმართველი წრეების სრულიად აშკარა პოლიტიკური კურსი კავკასიის მთიანეთის მოსახლეობის მიმართ, რაც გამოიხატებოდა ენერგიული მცდელობით მთაზე პოლიტიკური გავლენის გაზრდის მიზნით⁴⁶. ამ მიზნით სამეფოს შესვეურნი პოლიტიკურნი ციებების გარდა, იდეოლოგიურ იარაღსაც იყენებდნენ (ქმნი ჩანჩხს ქმნი მისია). ამით იყო გაპირობებული ის ზემოაღნიშნული ფაქტი, რომ ვახტანგ გორგასლის დროს მთელი კავკასიის მთიანეთი პოლიტიკურად საბოლოოდ დამორჩილებული ჩანს. მანვე ჩაუყარა საფუძველი მთიანეთის ეკონომიკურ ათვისებას, რისი ილუსტრაციაც არის უჯარმის ციხის მშენებლობა. ეს ღონისძიებანი აპირობებდა აგრეთვე ქართლის საუკუნოვან პოლიტიკას ალვანეთის მიმართ. VI ს-ში „სირიელ მამათა“ მისიის ერთ-ერთ უმთავრეს მიზანს, ჩვენი აზრით, სოციალური და პოლიტიკური ევოლუციით მიღწეული ამ წარმატებების კულტურული რეალიზაცია შეადგენდა. მთელი ამ ინტენსიური პროცესის ბუნებრივი შედეგი იყო ის, რომ IV—V სს-ში მთისა და ბარის „ხევეზად“ დანაწევრებული ქართლი („სომხური გეოგრაფია“) VII ს. პირველ ნახევარში ისეთი ერთეულების კრებულად წარმოგვიდგება, რომლებშიც მთა და ბარი უკვე ორგანულად არის გაერთიანებული (ჰაბიბ იბნ-მასლამას დაცვის სიგელი).

ჩვენთვის საინტერესო ციხესიმაგრეების სოციალურ და ეკონომიკურ ფუნქციაზე მათი ისტორიულ-გეოგრაფიული ანალიზის საფუძველზე არა ერთხელ იყო უკვე მითითებული: ეს არის, ერთი მხრივ, ბარის ინტენსიური მეურნეობის ექსპლუატაცია და, მეორე მხრივ, მთის ეკონომიკური ათვისება. ბუნებრივია, ამდენად, რომ მათი წარმოქმნაც სწორედ იმ ეპოქაში ვივარაუდოთ, როდესაც ასე ინტენსიურად მიმდინარეობდა ეს ურთიერთგაპირობებული ორმხრივი პროცესი. ყველაფერი ზემოთქმული გვარწმუნებს, რომ ზემოხსენებულ ციხეთა წარმოქმნა ასახავს უაღრესად დიდი მნიშვნელობის მოვლენას ადრეფეოდალური ქართლის სამეფოს ისტორიულ-გეოგრაფიული განვითარების გარკვევისათვის, აერძოდ კი ქვეყნის ისტორიული ევოლუციის ისეთი კარდინალური საკითხის შეცნობისათვის, როგორცაა მთისა და ბარის ურთიერთობა. ეს ურთიერთობა, რომლის თვალის მიდევნება, ქართული და უცხოური ისტორიული წყაროების მიხედვით შეიძლება ძველი წელთაღრიცხვის ბოლო საუკუნეებიდან, ადრეფეოდალურ

⁴⁶ დ. მუსხელიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 48.

ეპოქაში მთავრდება ინტენსიური სოფლის მეურნეობის მქონე ბარის მიერ უპირატესად ექსტენსიური მეურნეობის მატარებელი მთის ეკონომიკური ათვისებით⁴⁷. რა თქმა უნდა, უმეტესწილად ციხესიმაგრეები შესაძლებელია ერთდროული მატარებელიც არის, მაგრამ მათი ისტორიულ-გეოგრაფიული ფუნქციის იდენტურობა მიუთითებს, რომ ისინი ერთი ეპოქის წარმონაქმნებია.

ამგვარად, ზემოაღნიშნული ციხესიმაგრეების წარმოქმნა მათი „შესავლითურთ“ მოასწავებს იმ ხანგრძლივი ისტორიული პროცესის დასასრულს, რომლის შედეგად მთა და ბარი ერთ ფეოდალურ ერთეულად, ერთ „ქუეყანად“ გაერთიანდა. ეს პროცესი VIII ს. პირველი ნახევრისათვის, ძირითადად, დამთავრებულია. რომ ამ დროისათვის აღმოსავლეთი კავკასიონის მთიანეთი, მართლაც, მკვიდრად შემოდის ქართულ ფეოდალურ სამყაროში, ამის მოწმობას კვლავ „ქართლის ცხოვრება“ იძლევა: არჩილი „დაჯდა წუქეთს, და აღაშენა კასრი, და ჰევესა ლაკუასტისასა აღაშენა ციხე და პოვნა წუქეთს მთავარნი, რომელთადა მიეხოთა ვახტანგ მეფესა წუქეთი, და იყო მაშინ რომელი ერისთავობდა თუშთა და ხუნზთა ზედა და ყოველთა წარმართთა მის მთისათა, სახელით აბუხუასრო, და არა ინება მისგან წალეზად წუქეთი“⁴⁸. ზემოთქმულის შემდეგ, ვფიქრობთ, ძნელია ეჭვის მიტანა ამ ჩვენებს ზოგადი სიტუაციის სიმართლეზე.

ყველაფერი ზემოთქმული საერთოდ, ხოლო კერძოდ კი, ჩვენთვის საინტერესო ციხესიმაგრეთა დამახასიათებელი ლოკალიზაცია იმ მაგისტრალურ ტრასებზე, რომლებიც აკავშირებენ კახეთ-ჰერეთის ბარს მთიანეთთან და ამასთანავე წარმოადგენენ „ციხრის გზებს“, მოწმობს აგრეთვე იმას, რომ ეს უკანასკნელნი საბოლოოდ იმავე ადრეფეოდალურ ხანაში ჩამოყალიბდნენ. რა თქმა უნდა, ამ ტრასების ჩამოყალიბების პროცესი, როგორც ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, ხანგრძლივი, მრავალსაუკუნოვანი პროცესია, რომელიც დაკავშირებულია ქართლის სამეფოს სოციალურ და ეკონომიკურ განვითარებასთან. გვაქვს საბუთი ვივარაუდოთ მათი არსებობა ძვ. წ. პირველ საუკუნეში⁴⁹, არქეოლოგიურმა ძიებამ ამ

⁴⁷ ამისი ნიშანდობლივი მოწმობაა VI—VII სს. ბიზანტიური ოქროს მონეტების და VI ს. სასანური ვერცხლის მონეტათა განძების აღმოჩენები საქართველოს მთიანეთში (იხ. ზემოთ).

⁴⁸ ქცა, I, გვ. 243.

⁴⁹ შესაძლებელია ივერიის აღვანეთთან ხანგრძლივი პოლიტიკური ურთიერთობის ძირითადი მიზეზების გათვალისწინების შედეგად (იხ. ჩემი. „უქარაბა“) ასე

პროცესის დასაწყისი, შესაძლებელია, კიდევ უფრო შორს ვაღი-
ტანოს⁵⁰, მაგრამ ამ ტრასების ერთობლივი და საბოლოო ჩამო-
ყალიბება, როგორც ერთ ფეოდალურ-ტერიტორიულ-ეკონომიკურ
ბაში გაერთიანებული მთისა და ბარის ურთიერთობის განვითარე-
რელი ფაქტორისა, ჩვენი რწმენით, მთავრდება ადრეფეოდალურ
ხანაში.

4. მთისა და ბარის „ხევების“ ერთ მთლიან „ქუეყანად“ ჩა-
მოყალიბება, რა თქმა უნდა, საერთო პროცესია, რომელიც ადრე-
ფეოდალურ ხანაში ისტორიულ-გეოგრაფიული ცვლილებების ძი-
რითად ტენდენციად უნდა ჩაითვალოს. იგი არ არის დამახასიათე-
ბელი მხოლოდ კახეთ-ჰერეთისათვის ან თუნდაც აღმოსავლეთ სა-
ქართველოსათვის. ეს არის საერთო სოციალური და ეკონომიკური
განვითარების შედეგი ადექვატურად გამოხატული ქვეყნის ისტო-
რიულ გეოგრაფიაში.

ქართლშიც იგივე პროცესი მიმდინარეობს.

ზემოთ უკვე გვქონდა აღნიშნული, რომ „სომხური გეოგრა-
ფია“, რომელიც ადრექრისტიანული ქართლის (ივერიის) პოლიტი-
კურ სურათს გადმოგვცემს, სხვათაშორის, ასახელებს ორ „ხევს“,
რომელთაგან ორივე ქსნის ხეობაშია: ერთია საკუთრივ „ქსნისხე-
ვი“, მეორე — „ცხრაძმისხევი“. პირველი, ფაქტურად, არის ბა-
რის ქვეყანა ინტენსიური მეურნეობით, კერძოდ, მევენახეობით;
მეორე მთის ქვეყანაა, განვითარებული მესაქონლეობით⁵¹. და აი,
„ძველი ერისთავთა“ ცხრაძმისხეველთა ისტორიის გადმოცემისას,
დასაწყისშივე გვაუწყებს: „მას ეამსა (მემატიანის აზრით VI ს-
ში. — დ. მ.) ცხრაძმის ვეველნი ბრძოლილ იყუნეს ციხესა გრუი-
სასა ხუთ თუე“⁵². ვფიქრობთ, ბუნებრივია, თუ ამ ბრძოლას ქსნის-
ხეველთა (გრუი „ქსნისხევი“) და ცხრაძმისხეველთა შორის
სწორედ მთისა და ბარის ურთიერთობის ასპექტში განვიხილავთ
და, ამასთანავე, მიუხედავად იმისა, რომ მემატიანის გადმოცემით
ბრძოლის ეს ეპიზოდი გრუელთა დამარცხებით დამთავრდა⁵³,

გავიხსოვოთ სტრაბონის ცნობა (XI, 4) ივერიელთა კამბისენე-კამბეჩანში მოსახლეო-
ბის შესახებ.

⁵⁰ იხ. შ. შ. Дедабришвили. Памятник эпохи ранней и средней
бронзы, ТКАЭ, 1, 72—75.

⁵¹ იხ. ვ. ვ. ვ. ვ. ქსნის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხე-
ბი. გვ. 20—26.

⁵² „ძველი ერისთავთა“. ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიე-
ბელი დაურთო შ. მ. მ. მ. მ. მსკი, ნაკ. 30, 1954, გვ. 344.

⁵³ იქვე. გვ. 345.

განვიხილოთ მაინც, როგორც ბარის გავლენის გავრცელებას სა-
წინააღმდეგო რეაქცია. ამას, ჭერ ერთი, ის უნდა მოწმობდეს,
რომ ცხრაძმისხეველებმა, რომელთაც როსტომ ბებულურს დაბ-
მარებით აიღეს გრუელთა სამი ციხე, „დააქცივეს“ ციხეს — ავი-
ყოვლით ზღუდით და ნაშენებითურთ მისით“⁵⁴, ცხელი, რომელიც
ფორპოსტები ბარის გავლენისა მთაში. ამასვე მოწმობს ამ ურ-
თიერთობის შემდგომი განვითარებაც, რის შედეგადაც VII ს.
ნახევარში დამოწმებული გვაქვს მხოლოდ „ქსნისხევი“, რომე-
ლიც, ჩვენი აზრით, ამ დროს უკვე უნდა მოიცავდეს „ცხრაძმის-
ხევისაც“ (იხ. ზემოთ, I, 2). ნიშანდობლივია მემატეანის მიერ ამ-
გვარი ურთიერთობის („ქსნისხევისა“ და „ცხრაძმისხევის“ ბრძო-
ლის), VI ს-ში წარმოდგენა, რაც ზემოხსენებულის შემდეგ სავსე-
ბით რეალური ჩანს. ხოლო მისი (ამ ურთიერთობის) რეალურობის
მატერიალური საბუთია ზემოხსენებული გრუის ციხე ქსნის
შენაკად ალევის ხევე და ქსნის ხეობის მთისა და ბარის საზ-
ღვარზე აგებული „ქსნის დასავლით კლდესა ზედა... ციხე დაბასა
წირქვალს“⁵⁵. ორივე ეს ციხესიმაგრე ადრეფეოდალურ ხანაში,
მაინცდამაინც, X ს-ში უკვე არსებობდა⁵⁶. მართლაც, დღესაც არ-
სებული, გვიანფეოდალური ხანის წირქოლის ციხის კედლების
წყობაში ბერხდება ორი სამშენებლო პერიოდის გამოყოფა, რო-
მელთაგან უძველესი შესაძლებელია სწორედ ადრეფეოდალური
პერიოდისა იყოს⁵⁷.

რაც შეეხება დასავლეთ საქართველოს, ანუ ეგრისის სამთავ-
როს იქაც დაახლოებით ისეთივე პროცესი მიმდინარეობდა და,
როგორც ჩანს, იმავე პერიოდში. კერძოდ, VI—VII სს. უცხოურ
წყაროებში მოხსენიებული ეგრისის ციხეებს (წებელდა, ჩხალთა,
ბოკერი, თაკვერის თუ სვანეთის ციხეები და სხვ.) დაახლოებით
აგივე სოციალური და ეკონომიკური ფუნქციები უნდა ჰქონოდათ,
როგორც ივერიისას. მაგრამ აქ განვითარების პროცესი მაინც სხვა-
გვარად წარიმართა. კერძოდ, მთისა და ბარის ერთ ფეოდალურ
ერთეულად შერწყმის ტენდენცია აქ ისე მკვეთრად არ იყო გამო-
ხატული, როგორც აღმოსავლეთ საქართველოში (მაინცდამაინც,
ქართლ-კახეთში). ამას, რა თქმა უნდა, თავისი მიზეზი უნდა ჰქო-
ნოდა.

⁵⁴ იქვე.

⁵⁵ ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა, გვ. 68.

⁵⁶ ქცა I, გვ. 275.

⁵⁷ პ. ზ ა ქ ა რ ა ი ა. ქსნის ხეობის ციხესიმაგრეები. საქ. მუზეუმის მოამბე,
XVI-B, 1950, გვ. 182—184.

სანამ დასავლეთი საქართველო ინტენსიური ისტორიული-გეოგრაფიული საველე მუშაობის შედეგად სათანადოდ არ იქნება შესწავლილი, მანამდე, ცხადია, საბოლოო პასუხის გაცემაზე ~~საუკუნოვან~~ შეუძლებელი იქნება, მაგრამ სავარაუდოდ შეიძლება ~~გვეთქვას~~ რომ ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტორი საამისოდ უნდა ყოფილიყო დას. საქართველოს მთისა და ბარის ურთიერთობის სპეციფიკა. მართალია, ჩვენ ვიცით, რომ მოხერხის (ვაკე იმერეთის) ჯლობა უქიმერიონ-ქუთაისის ციხეებითურთ, ფაქტიურად, წინავედა სვანეთისა და ლეჩხუმის მორჩილებაში ყოლას: ვიცით, ოუ ბარისკენ საკომუნიაციო ცხვების გადაკეტვა რამდენად დიდ ზიანს აყენებდა სვანეთს⁵⁸, მაგრამ მაინც, ვფიქრობთ, რომ ბარისაგან მთის დამოკიდებულება დას. საქართველოში შედარებით აღმოსავლეთთან ნაკლებად მკიდრო იყო. მართლაც, ვახუშტის ენით რომ ვთქვათ, „საშიშლოსა და სახმარს“ გარდა, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელები, განსაკუთრებით კი თუშები, თავისი ეკონომიკის ძირითადი დარგით ე. ი. ფაქტიურად, ძირითადი საარსებო საშუალებებით იყვნენ დაკავშირებულნი ბართან. ამის გამო თუშ-ფშავ-ხევსურების მორჩილებაში საყოლად მეფეს იარაღის ხმარება კი არ სჭირდებოდა, არამედ მხოლოდ ერთი პირობის შესრულება: „რათა ცხოვარნი მათნი უვნოდ მძოვარ-იყუნენ კახეთს“! ასეთი ვითარება არ გვაქვს დას. საქართველოში: მართალია, სვანების ეკონომიკაც, უმკველად, დაინტერესებული იყო ეგრისის ბარით, რაზედაც პროკოპი კესარიელის ცნობა გვარწმუნებს, მაგრამ ბოლოს და ბოლოს, მათი ძირითადი საარსებო საშუალებანი მათივე ხელში იყო (მემინდვრობა, მესაქონლეობა).

ამგვარად, ის გარემოება, რომ ადრეფეოდალური ხანის დას. საქართველოში არ მოხდა მთისა და ბარის მხარეთა გაერთიანება ცალკეულ ფეოდალურ ერთეულთა ფარგლებში, არამედ, ფაქტიურად, მთისა და ბარის ქვეყნები ჩამოყალიბდა, როგორც ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი ისტორიულ-გეოგრაფიული ერთეულები: ეგრისი, სვანეთი, თაყური (რაჭა-ლეჩხუმი), არგვეთი და სხვა, გარკვეული დოზით გაპირობებული იყო ეკონომიკური ფაქტორით. მაგრამ აქ სხვა მიზეზიც მოქმედებდა, რის შესახებაც ქვემოთ ვილაპარაკებთ.

ზემოხსენებულ ციხესიმაგრეთა მშენებლობა, რა თქმა უნდა, გამონაკლისი არ იყო. პირუტყუ, ადრეფეოდალური ხანისათვის, სა-

⁵⁸ იხ. დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, გვ. 142—143.

ერთოდ, და, კერძოდ, ჩვენთანაც დამახასიათებელია ციხესიმაგრეთა ინტენსიური მშენებლობა⁵⁹. ზოგი მათგანი, როგორც მაგალითად, წოფის ციხე ძველის ტრანსფორმაციას წარმოადგენს⁶⁰ ზოგი — ახლად შენდება. ისინი წარმოადგენენ თავისუფალი შრომითი საზოგადოების დამორჩილების, ე. ი. ფეოდალური ურთიერთობის მთაში გავრცელების მძლავრ საშუალებას.

თუ რას გულისხმობს თავისუფალი თემისთვის ციხესიმაგრის აგება, ამას ნათლად გვიჩვენებს „ძეგლი ერისთავთა“. მემატინის გადმოცემით ამბავი ეხება VI ს-ს: ოსეთში მომხდარი შინაგანი შფოთვის გამო „მეფეთა შორის მათთა“ უმცროსი შტოს წარმომადგენლები „როსტომ, ბიბილაჲ, წითლოსან და ძენი მათნი სამეოცდაათითა მონითა კეთილითა“ გადმოდინან „ქუეყანასა დვალეთისასა. შაშინ შეკრბეს ყოველნი დვალნი და თქუეს: არა გუნდა მეფე მჯდომარე ქუეყანასა ჩუენსა, რაჲთამცა შემჰამდა ჩუენ. ხოლო მათ (თ)ქუეს ფიცითა მტკიცითა, ვითარმედ; არა გუერქუას მეფე, არამედ ქუეყანასა მას, რომელ მომცეთ სახელი მისი გუერქუას ჩუენ. მაშინ მისცეს ქუეყანაჲ ბობალეთაჲ და უწოდეს ბიბილურნი. და იწყეს შენებაჲ ციხისა და სახლებისა დიდ-დიდებისა, რომელ ეგვეითარი არა იყო ქუეყანასა დვალეთისასა.

მაშინ გულისგმა-ყვეს დვალთა, შეკრბეს და თქუეს: ვხედავთ, ვითართა საქმითა იწყეს შენებაჲ ოვსთა ამით მეფეთა... და შემდგომად მცირედისა ეუფლნეს ყოველსა ქუეყანასა ჩუენსა; და ბართუეთა სხამადის და ბოლოთა დაბამადის განვადით ორთავი გუელი მუცლით ჩუენით. აღიყვანეს და მოასხნეს გევსა ისროლისასა, ნაკაფუანს როსტომ და ყოველნი ძმანი და მონანი მისნი“⁶¹.

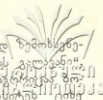
ზემომოტანილი ამონაწერი არის კლასთა ბრძოლის, კერძოდ, ფეოდალური ურთიერთობის ჩამოყალიბების წინააღმდეგ თავისი სუვერენული უფლებების შენარჩუნებისათვის თავისუფალი თემის ბრძოლის შესანიშნავი დოკუმენტი. აქედანვე აშკარად ჩანს ციხის მშენებლობის სოციალური ფუნქცია.

სწორედ ჩვენთვის საინტერესო პერიოდს, ადრეფეოდალურ

⁵⁹ „ადრეფეოდალურს“ მე ამ პერიოდს ვუწოდებდი გარკვეული მიზეზის გამო (იხ. ჩემი, დასახ. ნაშრ., გვ. 4). სინამდვილეში ამჟამად იმ აზრისა ვარ, რომ ზემოხსენებული პროცესი ციხესიმაგრეთა ინტენსიური მშენებლობისა განვითარებული ფეოდალიზმის მაუწყებელია.

⁶⁰ გ. ცქიტიშვილი, წოფი. „საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული“, I, 1960, გვ. 92.

⁶¹ „ძეგლი ერისთავთა“, შ. მესხიას გამოცემა, გვ. 344.

ხანას უნდა განეკუთვნებოდნენ კახეთის არა მხოლოდ ზემოხსენებული ციხესიმაგრეები (კვეტერა, პანკისი, „თორღესა ვალაჯანი“ „ლოპოტის ციხე“), არამედ ისეთი ნაგებობებიც, როგორებიცაა ზოტორმის ციხე და მანავის ციხე ივრის ხეობაში, საფსიტის ციხე თურდოს ხეობაში, ჭერეში, ველისციხე, ვეჯინი, „ნოსორნის ციხე“, ტურისციხე, ჭუარისციხე, მაჭი, ხორნაბუჯი⁶² ალაზნის ველზე და აგრეთვე სხვა, ჭერ კიდევ მისაკვლევია, ძეგლები. ეს მოვლენა, რა თქმა უნდა, მხოლოდ კახეთისთვის კი არ არის დამახასიათებელი, არამედ მერმინდელი საქართველოს მთელი ტერიტორიისთვის⁶³. ციხესიმაგრეთა მშენებლობა აღრეფეოდალური ხანის მთელ პერიოდს (X ს. ჩათვლით) მოიცავს, მაინცდამაინც, მისთვის არის ნიშანდობლივი და აღნიშნავს ტეხილს არა მარტო ისტორიული გეოგრაფიის, არამედ სოციალური განვითარების თვალსაზრისითაც.

სწორედ ჩვენთვის საინტერესო პერიოდს, კერძოდ, VIII ს. შუა ხანებს და მეორე ნახევარს გულისხმობს მემატინანე, როდესაც აღნიშნავს: „ხოლო ამიერიდან იწყო შემციირებად მეფობამან დიდთა მეფეთა ხუასროანთამან (არჩილის ჩამომავლებზეა საუბარი.— დ. მ.). პირველად, უფლება სარკინოზთა განდიდნა და მიერთგან მიეცა ყოველი ესე ქუეყანა ჟამითი ჟამად რბევასა და ოჯრებასა“⁶⁴.

⁶² ზოტორმის ციხე X ს. დასაწყისში უკვე მოქმედი ციხეა (იხ. ქცა, I, 263 268 და სხვ.), ხოლო დღემდე შემორჩენილ მის ნანგრევებში ისევე, როგორც მანავის ციხისაში, გამოირჩევა ძველი, როგორც ჩანს, სწორედ აღრეფეოდალური ხანის სააშენებლო პერიოდი (იხ. Г. Н. Чубинашвили. Архитектура Кахети, გვ. 521—524.). მაქისა და ტურისციხისათვის იხ. კ. მელითაურის დასახ. ნაშრომი.

⁶³ ჭერ კიდევ ვახტანგ გორგასალი აგებს ციხესიმაგრეს არტანუჯში (ქცა, I, 377); ხოლო VIII ს. ბოლოს თუ IX ს. დასაწყისში მას განაახლებს აშოტ კურაპალატი (იქვე). IX ს. მეორე ნახევარში შენდება კლდეკარის ციხე (იქვე, 258). X ს. დასაწყისშივე იხსენიება ყუელის ციხე (იქვე, 269), IX—X სს-თა მიწაზე შენდება ცხირეთის ციხე (იხ. ქართული სამართლის ძეგლები, II, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დ. ო. ლ. ი. ძ. მ. აგრეთვე: ვ. ც. ი. ც. ა. ძ. ე., ქართული ხელოვნება, IV, თბ. 1955). თუ მხოლოდ აირივანელს დაეუყურებთ X ს. მეორე ნახევარშია აგებული ბიჭნისის, კენისა და კაიოზნის ციხესიმაგრეები (იხ. Histoire chronologique par Mkhithar d'Airivank, XIIIe S. traduite de l'armenien, sur le manuscrit du musée asiatique, par M. Brosset St. P. 1869, p. 91). ხოლო ვარდან დიდის მიხედვით ლორე და გაგი X—XI სს. მიწაზეა აგებული (იხ. Всеобщая история Вардана Великого, перевел Н. Эмин, М., 1861, გვ. 133 და 178) და სხვ. ბევრ შემთხვევაში აქ ციხეთა პირველად აგებაზე კი არა, ალბათ, განახლებაზეა საუბარი.

⁶⁴ მართლაც, როგორც ვიცით (იხ. ზემოთ), სწორედ VIII ს. დასაწყისიდან ხშირდება შემოსევები.

მეორედ, იქმნა სიმრავლე მთავართა ქუეყანასა ქართლისასა და შერია ბრძოლა, იქმნეს მტერ ურთიერთას⁶⁵.

ვფიქრობთ, რომ შემოხსენებული ციხესიმაგრეების მშენებლობის მთავრების რეზიდენციებს წარმოადგენდა მთავართა თვალსაზრისით ნიშანდობლივია ისიც, რომ ამ ნაგებობათა მშენებლობის, როგორც ქვეყნის სოციალური განვითარების გარკვეული ეტაპის, შემთ (იხ. აქვე, § 3) ნაგარაუდგევი დასასრული (VIII ს. პირველი ნახევარი) ქრონოლოგიურად თანხვედბა მშენებლობის მთავრების ადრინდელ „სიმრავლესა მთავართასა ქუეყანასა ქართლისასა“. ასე რომ ეს ციხესიმაგრეები ამ მოვლენის მატერიალურ დასაბუთებას უნდა წარმოადგენდნენ.

ასეთი ვითარება, როგორც აღვნიშნეთ, საერთოდ დამახასიათებელი უნდა ყოფილიყო ადრეფეოდალური საქართველოსათვის. მართლაც, თუ კახეთის და პერეთის შემოხსენებული მატერიალური კულტურის ძეგლების, კერძოდ, ციხესიმაგრეების შესწავლა ისტორიული გეოგრაფიის თვალსაზრისით იძლევა იმის საშუალებას, რომ ამდროინდელი სოციალური განვითარების გარკვეული სურათი აღვადგინოთ, ქართლის სახელმწიფოს მეორე უკიდურესი ნხარისთვის ჩვენ საამისოდ არულიად სხვა ხასიათის წყარო გავვაჩნია. მხედველობაში გვაქვს ბასილი ზარზმელის თხზულება „ცხოვრებაჲ და მოქალაქობაჲ ღმერთ-შემოსილისა ნეტარისა შაჰისა ჩუენისაჲ სერაპიონისი“.

ძველი ქართული ლიტერატურის ამ შესანიშნავი ძეგლის დაწერის თარიღზე და მასში ასახული სამცხის სოციალური სურათის ქრონოლოგიაზე, როგორც ცნობილია, დღემდე საბოლოო აზრი არ არსებობს. ბოლო დროინდელ გაბატონებული იყო ის მოსაზრება, რომ თხზულება დაწერილია X ს. პირველ ნახევარში, ხოლო იქ ასახული სოციალური ვითარება IX ს. მეორე ნახევრისა⁶⁶.

სულ უკანასკნელ ხანს კვლავ აღორძინდა ადრევე გამოთქმუ-

⁶⁵ ქცა, I, გვ. 250. შდრ. ს. ჭ ა ნ ა შ ი ა. შრომები, II, გვ. 392.

⁶⁶ ი ვ . ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა. თბ., 1921, გვ. 111—124; ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი. შენიშვნები ზარზმის ეკლესიისა და მის სიძველეთა შესახებ, ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, 1, 1939, 105—125; ა. კ ე ვ ე ლ ი ძ ე. ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა, 1935, გვ. 99—137.

ლი მოსაზრება, რომ თხზულება დაწერილია VII ს-ში და ასახეობს VI ს. ბოლოსა და VII ს. დასაწყისის სამცხის ვითარებას.

ერთი რამ ცხადია: სერაპიონ ზარზმელი არ არის IX ს. გოლვაწე და მისი „ცხოვრება“ უფრო ძველ ვითარებას ასახავს⁶⁸. ამის დამადასტურებელია თვით ის სოციალური ურთიერთობის სურათი, რომელიც ამ თხზულებაშია გადმოცემული და ნიშანდობლივია სწორედ იმ გარდამავალი ხანისთვის, რომელსაც „ქართლის ერისმთავრობის პერიოდი“ შეიძლება ვუწოდოთ, ე. ი. მაინცდამაინც VI—VIII სს-თვის⁶⁹, როდესაც ქართლი თითქმის დამოუკიდებელი სამთავროებისაგან (ძველი საერისთავოებისაგან) შედგებოდა. მართლაც, „მთავარი დიდი და წარჩინებული ქვეყანასა ამას (ე. ი. სამცხეს. — დ. მ.) რომელი ყოველთა კმატდა სიმდიდრითა და სიმრავლითა ერთა და აგარაკთაითა, რომლისა სივრცე საზღვართ-ვრცელ და მრავალ იყო“, გიორგი ჩორჩანელი, „მრავალთა ტაძართა და კარავთა“ მფლობელი, „მთავართა საკუთართა“ (ე. ი. ვასალთა) პატრონი⁷⁰, სრულიად დამოუკიდებელი სუზერენი ჩანს თავისი „საბრძანებლისა“. გიორგი ჩორჩანელი არ არის მხოლოდ ქვაბლიანის ხევის მთავარი⁷¹. მის სამკვიდროს, როგორც ჩანს, ვოდერძის ხევიც შეადგენს⁷². იგი თავად აცხადებს თავისი სამფლობელოს შესახებ, რომ „არავინ წინააღმდეგომ ჩუენდა არს ადგილთა ამათ“⁷³. შესაძლებელია, მისივე ვასალები იყვნენ „სსუხანიცა მთავარნი... გარემოთა ადგილთანი“⁷⁴. ჩვენი ვარაუდით გიორგი ჩორჩანელი „ქუეყანიისა სამცხისა“ მთავარი უნდა ყოფილიყო ისევე, როგორც მისი მემკვიდრე აგრეთვე „დიდი მთავარი მირიანი, ძმ ბეშქენ ბაპლაუნდისა(ა)“⁷⁵. ასეთი დამოუკიდებელი ან თითქმის დამოუკიდებელი სამთავროების არსებობა, როგორც აღ-

⁶⁷ პ. ინგოროყვა. გიორგი შერჩულე, 324—339; ა. ბოგვერძე. „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრების“ თარიღისათვის, „მაცნე“, 3, 1964, გვ. 50—69) (იქვე, ლიტერატურა საკითხის გარშემო).

⁶⁸ ა. ბოგვერძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 60.

⁶⁹ შდრ. პ. ინგოროყვა. დასახ. ნაშრ., გვ. 339.

⁷⁰ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგ. I, 1964 გვ. 324—325 (ქვემოთ: ძეგლები).

⁷¹ ს. ჭანაშია. შრომები, II, გვ. 392.

⁷² ძეგლები, I, გვ. 329.

⁷³ იქვე, გვ. 328.

⁷⁴ იქვე, გვ. 333.

⁷⁵ იქვე, გვ. 339. შდრ. პ. ინგოროყვა. დასახ. ნაშრომი, გვ. 336.

ნიშნული იყო, VI—VIII სს-თვისაა ნიშანდობლივი⁷⁶, უფრო კი ამ პერიოდის ბოლოსთვის, როდესაც ქართლის ერისმთავრის მნიშვნელობა ეცემა. კერძოდ, სწორედ არჩილის მმართველობის პერიოდია მიჩნეული საამისო გარკვეულ მიჯნად⁷⁷. სამცხის ისიც შეგვიძლია მოვიტანოთ, რომ იმდროინდელი საქართველოს კიდევ ერთ პროვინციაში VIII ს. 30-იან წლებში „იყუნეს წმიდანი ესე მოწამენი დავით და კონსტანტინე ქართუმლნი, სანახე-ბისაგან არგუშთისა დიდნი და დიდებულნი ტომებითა და მთავარნი ქუწყანისანი“⁷⁸. ეს მთავრებიც სრულიად დამოუკიდებელნი არიან, ჰყავთ საკუთარი ვასალები — „ვიეთნიმე შემდგომნი მათნი“. ერთ-ერთი მთავართაგანი, კერძოდ, დავითი, არის „თავი ამის ქუწყანისა“⁷⁹, ე. ი. არგვეთისა.

უპველია, რომ სამცხის ყოველი მთავარი ციხესიმაგრის და მნიშვნელოვანი ტერიტორიის მფლობელი იყო, ხოლო დიდი მთავრები ფლობდნენ რამდენიმე ციხესიმაგრეს და მთელ „ქვეყნებს“⁸⁰. ბუნებრივია, ამიტომ კახეთ-პერეთის მატერიალური ძეგლებით გაჯობატული სოციალური განვითარების სურათი შევავსოთ სამცხის ლიტერატურული წყაროთი დახასიათებული ასეთივე სურათით, ორივე ერთი ეტაპის სხვადასხვაგვარ გამოვლინებად ვცნოთ, და, ამდენადვე, ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ, ორივე VIII ს. ვითარების ამსახველად მივიჩნიოთ⁸¹, როდესაც „მთელი ქართლი

⁷⁶ თუმცა სამცხე IX ს. პირველ ნახევარშიც დამოუკიდებელი სამთავროა, როგორც ეს გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებიდან ჩანს (იხ. ძეგლები, I, 267, 270, 287, შდრ. პ. ინ გ ო რ ო ყ ვ ა. დასახ. ნაშრ. 336—337; ა. ბ ო გ ვ ე რ ა ძ ე. დასახ. ნაშრ. 58—59), მაგრამ IX ს. ბოლოსთვის იგი უკვე კურაპალატთა საერსთავოა (იხ. ქვემოთ).

⁷⁷ საქართველოს ისტორია, I, 1958, გვ. 170.

⁷⁸ საქართველოს სამოთხე, 324.

⁷⁹ იქვე, გვ. 325—326.

⁸⁰ „არამედ მთავრისა ჯერ იყო რათა აქუნდეს ჩამომავლობა და გვარი იგი და ამის მიმართ ციხე-ქალაქი, სიმაგრე და ქეობანი, და თვინიერ ამის არა ისახელე-ბოლა მთავრად“ (ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა., გვ. 14).

⁸¹ კერძო საუბარში ა. ბოვერაძემ გაგვიზიარა, რომ იგი ამემად იქითგან იხრება, სერაპიონის „ცხოვრებაში“ ასახული ვითარება VIII ს. მეორე ნახევრისად მიიჩნოს. ს. ჯანაშია ამ ეპოქას VIII—IX სს. შიშნით ათარიღებდა (იხ. მისი, შრომები, II, 392, შდრ. ა. ბ ო გ ვ ე რ ა ძ ე. დასახ. ნაშრომი. 59.). სულ უკანასკნელ ხანში გამოთქვა ასეთივე მოსაზრება (იხ. Н. З. В а ч н а д з е, Жизнь Серапиона Зарзмили как источник по истории раннефеодальной Грузии, Автореферат. 1969, с 9—10. თუმცა იგივე ავტორი ერთი წლის წინ ფიქრობდა, რომ თხზულება ასახავს IX—X სს. ვითარებას, (იხ. მისივე, სოციალური ტერმინოლოგია

ურაცხელი სამთავროების კრებულს წარმოადგენდა და თვით ქართლის ერისმთავარიც ერთ-ერთი ასეთი „მამაუფალი“ იყო. თუმცა კი პირველი და უძლიერესი სხვა „მამაუფალი“ იყო სოფელი⁸².

5. სოციალური განვითარების ის ინტენსიური და გარკვეული ტემპი, რომელიც მელანდებდა აღრეფეოდალური ხანის ისტორიული გეოგრაფიით, დასტურდება კიდევ ერთი უაღრესად საინტერესო მოვლენით: რადიკალური ცვლილებით სოციალური ვითარების ამსახველ ისტორიულ-გეოგრაფიულ ტერმინოლოგიაში.

კარგა ხანია აღნიშნულია ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში, რომ უძველეს ქართულ მწერლობაში იმ მნიშვნელობით, რომლითაც ჩვენ დღეს ვხმარობთ სიტყვა „ქვეყანას“, იხმარებოდა „სოფელი“, ხოლო ამის პარალელურად „ქუეყანა“ აღნიშნავდა დედამიწას, ხმელეთს, მიწას. ასეთი ვითარებაა დაახლოებით VIII ს. ბოლომდე. IX—X სს-იდან მოყოლებული „სოფელი“ და „ქუეყანაც“ უკვე დღევანდელი მნიშვნელობითაც იხმარება, ე. ი. სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ „ქვეყანა“ თავის თავდაპირველ მნიშვნელობას კარგავს და „სოფლის“ ძველ მნიშვნელობას იძენს. ამ მეტამორფოზის პირობითი, მაგრამ მაინც გარკვეული მიჯნა VIII საუკუნე⁸³.

რაც შეეხება ტერმინს „სოფელი“, ეჭვი არ არის, ვიდრე იგი უძველეს ხანაშივე მიწაწყლის (დღ. ქვეყნის) და მსოფლიოს მნიშვნელობას შეიძენდა, კიდევ უფრო ძველად, „თავდაპირველად“, ვიწრო მნიშვნელობისა უნდა ყოფილიყო. კერძოდ, სავარაუდოა, იგი აღნიშნავდა წინაკლასობრივი საზოგადოების, პირველყოფილი თემური წყობილების გარკვეულ სოციალურ უჯრედს (ტერიტორიულურ თუ კიდევ უფრო ძველ თემს) და მის ტერიტორიას⁸⁴. „სოფელი“ რომ მხოლოდ ტერიტორიის აღმნიშვნელი არ იყო, ამას კარგად ამოწმებს, სხვათაშორის, სვანური დოკუმენტური მასალა. საილუსტრაციოდ საკმარისია ერთ-ერთი ეკლესიის წარწერა სვანე-

ბასილი ზარზმელის „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრების“ მიხედვით, „მაცნე“, 2, 1968, გვ. 129—146).

⁸² საქართველოს ისტორია, I, 1958, გვ. 121.

⁸³ ი. ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. ქართველი ერის ისტორია, წიგ. I—II, 1913, 230, 252; მისივე. ქართული სამართლის ისტორია, წიგ. I, 1927, 139—140; წიგ. II, 1928, 6.

⁸⁴ ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა. შრომები, I, გვ. 282, 285—286; Г. А. Меликишвили. К истории, 399.

თიდან: „წო მთავარანგელოზო აღიდენ მეფენი... და დიდნი და დიდებულნი და ერთობილი საქართველო, და ერთობილი სევანი და ჭევი ლატალისა და აღაშენე მაშენებელსა მსოფლიო ლაილისა“⁸⁵ აქ „სოფელიც“ და „კევიც“ სოციალური ბია და კარგად ჩანს, რომ „სოფელი“ „კევის“ შემადგენელი ნაწილია. დღესაც ხომ „სოფელი“ იხმარება სოფლის მოსახლეობის, სოფლელების აღსანიშნავად⁸⁶.

ამგვარად, „სოფელი“, როგორც ისტორიულ-გეოგრაფიული ტერმინი, შეიცავდა ორ, სოციალურ და ტერიტორიულ მომენტს. მეორე მხრივ, „სოფელი“ როგორც პირველყოფილი თემური საზოგადოების წიაღში წარმოქმნილი ისტორიულ-გეოგრაფიული ტერმინი, უნდა ვიფიქროთ წარმოადგენდა მიწაზე კოლექტიური მფლობელობის თუ საკუთრების გამომხატველ სახელწოდებას. ამ საზოგადოების განვითარებასთან ერთად მისი შესაბამისი სხვადასხვა ტერიტორიული ერთეულის ზოგად სახელწოდებად, ვიდრე საკუთრების ფორმა არსებითად არ იცვლებოდა, კვლავ „სოფელი“ უნდა დარჩენილიყო, მხოლოდ მდიდრდებოდა და ფართოვდებოდა ამ ტერმინის ისტორიულ-გეოგრაფიული შინაარსი და, ამდენად, „ხევიც“, ფაქტიურად, „სოფელი“ იყო და მთელი მსოფლიოც⁸⁷.

ის გარემოება, რომ IX ს-იდან ტერმინ „სოფლის“ მაგივრად შემოდის ტერმინი „ქუეყანა“ შემთხვევითი მოვლენა არ არის. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ის, რომ „ქუეყანამ“ დაიმკვიდრა „სოფლის“ მხოლოდ ერთი ასპექტი, კერძოდ, ტერიტორიული. მართლაც, „ქუეყანა“ გულისხმობს მიწა-წყალს, ტერიტორიას და აღარ გულისხმობს იმ საზოგადოებრივ კოლექტივს, რომელსაც ეს მიწა-წყალი ეკუთვნის. მაშასადამე, „ქუეყანა“ მოკლებულია იმ სოციალურ შინაარსს, რომელიც ჰქონდა სოფელს. ყველაფერი ეს უნდა მიუთითებდეს რაღაც დიდ ტეხილს სოციალურ განვითარებაში, რამაც, თავის მხრივ, გამოიწვია ისტორიულ-გეოგრაფიული ტერმინოლოგიის ცვლილება.

ჩვენი აზრით, ეს ნიშანდობლივი გარემოება ორგანულად არის დაკავშირებული ადრეფეოდალური ხანის საქართველოს იმ არსებითი ხასიათის ისტორიულ-გეოგრაფიულ ცვლილებებთან, რომ-

⁸⁵ ე. თაყაიშვილი. არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს, პარიზი, 1937, გვ. 364.

⁸⁶ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VI.

⁸⁷ შტრ. Г. А. Меликишвили. დასახ. ნაშრ., გვ. 400.

ლის ჩვენებაც ზემოთ ჩვენ ვცადეთ მატერიალური ძეგლები ისტორიულ-გეოგრაფიული ანალიზის საფუძველზე. ეს უნდა იყოს ერთი და იგივე სოციალური პროცესის ორ სხვადასხვა ასპექტში გამოვლინება. კერძოდ, ვფიქრობთ, ეს ორი ერთმანეთთან დაკავშირებული მოვლენა არის ანარეკლი და მატერიალური დადასტურება იმ გამწვავებული კლასობრივი ბრძოლისა, რომელიც ამ პერიოდში ივარაუდება სათემო (კოლექტიურ) და კერძო მიწათმფლობელობას შორის. ეს ბრძოლა, რომლის ეკონომიკური საფუძველი იყო მიწის მიტაცება და, კერძოდ, სათემო მიწების დაპატრონება-გასაკუთრება, როგორც ცნობილია, კერძო მიწათმფლობელ ფეოდალთა, მთავართა გამარჯვებით დამთავრდა. სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ „X ს. დამდევისათვის საქართველოს მოწინავე თემებში მიწების უდიდესი ნაწილი უკვე მთავრებსა და აზნაურებს ჰქონდათ დაჩემებული“⁸⁸. სათემო მიწათმფლობელობა, „სოფელი“, იშლება ანდა მთლიანად „სოფელი“ შედის ფეოდალის ყმობაში⁸⁹. რომ „სოფელი“ გარკვეული დროის ისტორიულ-გეოგრაფიული კატეგორია, როგორც ეკონომიკური და ადმინისტრაციული ერთეული, მთლიანად შედის ამა თუ იმ ფეოდალის, მთავრის ყმობაში ამის შესანიშნავ ილუსტრაციას იძლევა „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრების“ ცნობა „ძარღველი“ მეთემის შესახებ⁹⁰. ამ თვალსაზრისით ეს ცნობა უკვე იყო შეფასებული⁹¹. ჩვენი აზრით, „ცხოვრება“ შეიცავს მეორე მსგავს ჩვენებასაც. მხედველობაში გვაქვს ბერების მიერ „ადგილსა რამე ძინებდ სახელ-დებულსა“ მონასტრის მშენებლობის დაწყება. „ხოლო ეუწყა რამ უფალთა მის დაბისათა (ხელ.: ოა მის დაბისასა: — დ. მ.), ვითარმედ უცხოთა ვიეთმე მონაზონთა პნებავს ადგილსა მას აღშენებად მონასტერი, ხოლო მათ არა ინებეს, რამეთუ იყვნეს ყოვლითურთ მკვეცებრივ, უწირავ და ბოროტ, რამეთუ არა ინებეს კურთხევამ წმიდათა მათგან. ამისთვის ზედამიეტევენეს მათ“⁹². საფიქრებელია ეს „უფალნი მის დაბისანი“ (თუ „უფალი მის დაბისამა“?) აგრეთვე სასოფლო თემის

⁸⁸ საქართველოს ისტორია, I, 1958, 128; ა. ბოგვერაძე. ქართლის აღრეფეოდალური საზოგადოებრივი ურთიერთობის ისტორიიდან. 1961, გვ. 72.

⁸⁹ ა. ბოგვერაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 72.

⁹⁰ „ძეგლები“, I, გვ. 343—344.

⁹¹ კ. კეკელიძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 127; მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გავრთიანება, თბ., 1963, გვ. 42—43.

⁹² „ძეგლები“, I, გვ. 324.

წარმომადგენელი არიან, რომელიც, ცხადია, „დიდი მთავრის“ გიორგი ჩორჩანელის ყმობაში არიან და ამდენად უნდათ კიდევ ერთი ზედმეტი პატრონი მონასტრის სახით გაჩინებულ მათი შიშ, უსაფუძვლო არ იყო ამას ისიც მოწმობს, რომ როდესაც ზარზმის მონასტერი აშენდა „გიორგი მისცნა ყოველნი საგმარნი, ჯორები და კარაულები, და რაოდენი რაჲ უგმნა სიმრავლესა ძმათასა... ვინაჲცა სოფლებნიცა მისცნა კაცმან მან ღმრთისამან გიორგი, ვიდრემდის მოსწრაფე იყო, რამთა ყოველივე ადგილისა მისთვის წარავოს“⁹³.

ამგვარად, „დიდი იგი მთავარი ჩორჩანელი“ „წარჩინებულნი ქუეყანასა ამას, რომელი ყოველთა ჰმატდა სიმდიდრითა და სიმრავლითა ერთა და აგარაკთაჲთა, რომლისა სივრცე საზღვართვრცელ და მრავალ იყო“, „უფალ არს მათ ადგილთა და მპყრობელ ყოველთა მათ სანახებთა“. მისი საშფლობელო „მამული“ მოიცავდა, ზემოჩამოთვლილის გარდა, დაყმევებულ სასოფლო თემებსაც, „სოფლებსაც“. როგორც ვხედავთ, „სასოფლო-ტერიტორიულნი თემმა, როგორც მიწათმფლობელობის ფორმამ, დაკარგა თავისი მნიშვნელობა, მაგრამ როგორც მიწათსარგებლობის ფორმა, განაგრძობდა არსებობას“⁹⁴. სოციალური გენეტიკების შედეგად ადრევე „ხევებად“ გაერთიანებული „სოფლები“ ამჟამად სხვა კატეგორიის ისტორიულ-გეოგრაფიულ ერთობებში ერთიანდებიან, რომლებიც პრინციპულად განსხვავდებიან წინაფეოდალური „ხევებისაგან“, რამდენადაც მათი ორგანიზაცია ფეოდალური ურთიერთობისა და საკუთრების საფუძველზეა დამყარებული. ამდენადვე, მისი აღმნიშვნელი ისტორიულ-გეოგრაფიული ტერმინიც სხვა უნდა ყოფილიყო. ვიდრე „სოფელი“ (რომელიც სასოფლო თემს გარდა ამ უკანასკნელთა გაერთიანებასაც „ხევესაც“ აღნიშნავდა და „ხევეთა“ ერთობლიობასაც⁹⁵) და, მართლაც, ეს ახალი ტერმინიც ბუნებრივი აუცილებლობით გაჩნდა — „ქუეყანა“. სწორედ ამგვარად

⁹³ „ძეგლები“, I, ვ. 335. თუმცა ცალკე გასარკვევია „დაბის“ სოციალურ-ეკონომიური რაობა ძველად და მისი მიმართება „სოფელთან“.

⁹⁴ ა. ბ. გ. ვ. რ. ა. ძ. ე. დასახ. ნაშრ., გვ. 73.

⁹⁵ შუშანიკის მარტვილობა: „აზნაურნი და უაზნონი სოფლისა ქართლისანი („ძეგლები“, I, გვ. 27). „სომხური გეოგრაფიიდან“ ვიცით (იხ. ზემოთ, I, 2), რომ ეს „სოფელი ქართლისა“, მაინცდამაინც, „ზენა სოფელი“ ხევეთა კრებულია. ვესტათი მცხეთელის მარტვილობა: „მოვიდა კაცი ერთი სპარსეთით, სოფლისა არშაკეთისა“, „მე სოფლისა სპარსეთისაჲ ვიყავ, ქვესა არშაკეთისა“ („ძეგლები“, I, გვ. 30—31).

რი ფეოდალური „ქუეყნის“ უფალია დიდი მთავარი გიორგი როს-
ჩანელი. ასეთივე „ქუეყნების“ ცენტრებად უნდა წარმოვიდგინოთ
კახეთ-ჰერეთის და საერთოდ საქართველოს შემოხსენებულ
ხესიმაგრეები, რომლებიც, როგორც იყო უკვე აღნიშნულია, ადრე
ადრე ფეოდალური ხანის მთავართა რეზიდენციებად მიგვაჩნია:
კიდევ ერთხელ გავიმეორებთ ზემოთ, ამ ციხესიმაგრეთა ისტორი-
ულ-გეოგრაფიული ანალიზის შედეგად მიღებულ დასკვნას, რომ
მათი წარმოქმნა მოასწავებს იმ ხანგრძლივი ისტორიული პროცე-
სის დასასრულს, რომლის შედეგად ჩამოყალიბდნენ ახალი ისტო-
რიულ-გეოგრაფიული ერთეულები — ფეოდალური „ქუეყნები“.
ამას თავის მხრივ ადასტურებს ამ პროცესის თანმხლები მოვლენა —
მეტამორფოზი ისტორიულ-გეოგრაფიული ტერმინოლოგიისა, რო-
მელიც მკლავნდება ადრე ფეოდალური ხანის ლიტერატურის შეს-
წავლით. ორივე მოვლენა ხანგრძლივი პარალელური პროცესია,
მაგრამ ნიშანდობლივია, რომ VIII ს. ორივესთვის გარკვეულ მიჯ-
ნას (რა თქმა უნდა, პირობითს) წარმოადგენს.

ასე რომ ადრე ფეოდალური ხანის საქართველოში სოციალუ-
რი განვითარების, მიწავე კლასთა ბრძოლის შედეგად კოლექტი-
ური საკუთრება მიწაზე ადგილს უთმობს კერძო საკუთრებას, სა-
თემო „სოფელი“ ადგილს უთმობს სამთავრო „ქუეყანას“. ნიშან-
დობლივია და ბუნებრივია ისიც, რომ „სოფელს“ როგორც მიწა-
წყლის აღმნიშვნელ ტერმინს მაინცდამაინც „ქუეყანა“ შეენაცე-
ლა, რომელიც ადრე სწორედ „მიწას“ ნიშნავდა: ფეოდალურ ხა-
ნაში, როგორც ცნობილია, სიმდიდრის მთავარი წყარო მიწა იყო.
ბრძოლა მიწისთვის წარმოებდა. სათემო თუ თავისუფალი მიწების
მიტაცება-გასაკუთრების პროცესში წარმოქმნილ ახალ ისტორი-
ულ-გეოგრაფიულ ერთეულს, ბუნებრივია, მიტაცების ობიექტის
სახელწოდება შერქმეოდა.

ამ პროცესის მეორე მხარე იყო მთის თანდათანობითი ეკონო-
მიკური დაუფლება, რაზედაც ჩვენ ზემოთ უკვე ვილაპარაკეთ.

ამგვარად, ყველაფერი ზემოთქმული, ვფიქრობთ, ნათელ წარ-
მოდგენას იძლევა ადრე ფეოდალური საქართველოს ისტორიულ-
გეოგრაფიული ცვლილებების ძირითადი ტენდენციის დასახასია-
თებლად: ეკონომიკური აღმავლობა იწვევს ბარში „სოფლების“
გადაშენებას და „ქუეყანათა“ წარმოქმნას. ეს უკანასკნელი კი,
მეორე მხრივ, გულისხმობს მეურნეობრივად დაწინაურებული ბა-
რის მიერ მთის თანდათან ეკონომიკურ და სოციალურ ათვისებას.
ეს იყო, როგორც აღვნიშნეთ, დიდი ტეხილი სოციალური განვითა-

რების მხრივ და საკუთრივ ისტორიული გეოგრაფიის თვალსაზრისითაც: ამ უკანასკნელი ასპექტით შეიძლება პირობითად აღვნიშნოთ, რომ დაიწყო „ქვეყანათა ხანა“.

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

თ ა ვ ი IV

აღმოსავლეთი საქართველო

(რუკა 3 და 5)

1. ზემოთ უკვე აღნიშნული იყო, რომ VIII ს. დასაწყისიდანვე შეიმჩნევა სავაჭრო ურთიერთობის გამოცოცხლება ამიერთკავკასიასა და სახალიფოს შორის (იხ. II, 1). ეს ეკონომიკური ურთიერთკავშირი ამ საუკუნის მეორე ნახევარში, განსაკუთრებით ბოლო მეოთხედიდან ვიდრე IX ს. 30-იან წლებამდე საკმაოდ გაცხოველებულია¹, რაც კარგად მოწმდება ამ დროის არაბულ ან სასანურ-არაბული შერეული განძების აღმოჩენათა რაოდენობით² და განძებში მონეტათა რაოდენობის ზრდით³. ასეთი ვითარება გრძელდება შემდგომშიც.

ცხადია, საქართველოს ტერიტორიაც ამ მხრივ გამოჩაყლის არ შეადგენდა. რამდენიმე არაბული ღირებუმი VIII ს. მეორე ნახევრისა აქაც არის ნაპოვნი (თბილისი, ზაქესი, წოისი, თრიალეთი, დვირი, ბაბტრიონი, ახალსოფელი)⁴. განსაკუთრებით საყურადღებოა ამ თვალსაზრისით არაბული ვერცხლის მონეტათა განძის აღმოჩენა დას. საქართველოს ტერიტორიაზე, კერძოდ, არგვეთში (სოფ. სავანე). სავანის განძის ყველაზე ახალგაზრდა მონეტა 785 წლისაა და ე. ი. განძის ჩაფვლაც VIII ს. 80-იან წლებში მომხდარა⁵. ამ დროს კი, ცნობილია, რომ არგვეთის სამთავრო ეგრის-აფხაზეთის ერთიანი სამთავროს ფარგლებში შედიოდა (იხ. ქვემოთ). ამგვარად, სავანის განძი უნდა მიუთითებდეს არგვეთის ეკონომიკურ ურთიერთობაზე არაბულ სამყაროსთან და არა არაბთა პო-

¹ МКА, I, 22; X. А. Мушегян. დასახ. ნაშრ., გვ. 37.

² იხ. რუკა 3.

³ Е. А. Пахомов. Монеты Азербайджана, I, 59.

⁴ საქ. მუზ. ნუმ. ბ. განყ. №№ 8548, 8698, 9703, 9721; МКА, I, №86; 111, № 802 IV, № 1074. ბაბტრიონში აღმოჩენილი ღირებუმი და თბილისში აღმოჩენილი კიდევ ერთი ღირებუმი შესახებ ცნობა მოგვაწოდა ირ. ჭ ა ლ ა ლ ა ნ ი ა შ.

⁵ საქ. მუზ. ნუმ. ბ. განყ. № 11848—11915.

ლიტიკურ ბატონობას ამ მხარეში, რა თქმა უნდა, ეს ეკონომიკური ურთიერთობა ქართლის მეშვეობით უნდა განხორციელებულიყო, თავის მხრივ, ჯერ კიდევ სასანურ ხანაში, VI ს. ქვეყნის ნახევარში აღნიშნული მსგავსი ფაქტი არგვეთის პუბლიცისტიკური თიერთკავშირისა აღმ. საქართველოსთან (იხ. I, 1), აგრეთვე იმავე არგვეთის ტერიტორიაზე, კორბოულში და შორაპანში აღმოჩენილი IX ს. ღირებულებები უნდა მიუთითებდეს, რომ ეკონომიკურად ეს მხარე უფრო ქართლზე იყო დამოკიდებული, ვიდრე ეგრისზე და სწორედ ეს უნდა იყოს ერთ-ერთი საფუძველი იმისა, რომ არგვეთი ძველთაგანვე პოლიტიკურად ქართლში შემოდიოდა, ხოლო მისი მოსახლეობის გაქართობა აგრეთვე უძველესი დროიდანვე დაიწყო და წარმატებითაც დაგვირგვინდა.

აღსანიშნავია, რომ უკიდურესი დასავლეთი პუნქტი ძველი ეგრისის ტერიტორიაზე, სადაც აღმოჩნდა VIII ს. არაბული ღირებულებები. მერიაა გურიამი⁷. თუ მოვიფიქრობთ, რომ გვიანდელი იმერეთის ტერიტორიიდანვეა ცნობილი ვერცხლის ორი დაუთარილებელი მონეტა (სოფ. მესხეთიდან და გელათიდან), მაშინ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ VIII ს.-ში, როდესაც ეგრისის სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა ბიზანტიასთან თითქოს შეწყვეტილია⁸,

⁶ საქ. მუხ. ნუმის. განკ. № 9712; კორბოულისაზე ცნობა მოგვაწოდა ირ. ჯალაღანიძე, რომელმაც ამჟამად სპეციალური ნაშრომი უძღვნა არაბული მონეტების ტოპოგრაფიას, იხ. მისი, ქუფური მონეტების ტოპოგრაფია საქართველოში, 1972.

⁷ MKA, III, № 821.

⁸ ამასთან დაკავშირებით ფრიალ საინტერესო ჩანს ერთი ცნობა სერაპიონ ზარზმელის „ცხოვრებიდან“, რომელიც, ჩვენი აზრით, VIII ს. ეხება (იხ. III, 4): ძარღველმა კაცმა ზარზმის მონასტერს მოუტანა შესაწირავი „ოქროსაგან თლილისა და რმოდისა, სახითა პირველთა მეფეთაჲთა... რიხუთ... დრაკანი სამასი ხუთითურთ“ (ძეგლები, I, 345). ე. თაყაიშვილის აზრით, „როგორც ჩანს, ეს ბიზანტიური ფული ყოფილა, რომელიც მეცხრე საუკუნეში საქართველოში გავრცელებული იყო და, რომელზედაც ზმირია ბიზანტიის მეფეთა სურათები“ (იხ. ტფილისის უნივერს. მოამბე, 1, 122). იგივე აზრისაა კ. ვეკელიძე (იხ. მისი, აღრინდელი ფეოდალ. ქართ. ლიტერატურა, 133—134). რა თქმა უნდა, ეს მოსაზრება სავსებით სწორია, მაგრამ რამდენადაც სერაპიონი უნდა იყოს არა IX, არამედ VIII ს. მოღვაწე, ამდენად საინტერესოა ბიზანტიური ოქროს ხსენება, რადგან, როგორც ვიცით, VIII ს. საქართველოსათვის ნუმისმატიკური ლაკუნაა ამ მხრივ! შესაძლებელია გამოთქმა — „სახითა პირველთა მეფეთაჲთა“ — იმას ნიშნავდეს, რომ საქმე გვაქვს არა VIII ს., არამედ უფრო ძველი დროის იმპერატორთა მონეტებთან. ყოველ შემთხვევაში ეს ცნობა მოწმობს, რომ ბიზანტიური ფულის ტრიალი ჩვენთან VIII ს.-შიც არ შეწყვეტილა.

სახალიფო ცდილობს დას. საქართველოს ბაზრის დაუფლებას, მაგრამ როგორც ჩანს, რაიმე მნიშვნელოვანი წარმატების გარეშე. ცხადია, ნუმისმატიკური მასალით გამოხატულმა რეალურმა ეკონომიკური ურთიერთობანი ქვეყნის შიგნით დასახლებულ მოსახლეობის სოციალური და ეკონომიკური ევოლუციის ანარეკლი უნდა იყოს. ამდენადვე სწორია ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში მიღებული თეზისი, რომელიც ამდროინდელ საზოგადოებრივ და სამეურნეო ურთიერთობათა განვითარების პროცესს ასახავს, რომლის შედეგადაც წარმოიშვნენ მსხვილი სამთავროები⁹.

2. ყველაზე ადრე ქართლის საერისმთავროს უნდა გამოჰყოფოდა პერეთის სამთავრო. ამის მტკიცების საფუძველს გვაძლევს VIII ს. სომეხი ისტორიკოსის, ლევონდის ერთი ცნობა, რომლის მიხედვით 764 წ. ხაზართა ხაკანი არაბების მიერ დამორჩილებულ ამიერკავკასიაში ავზავნის ლაშქარს. ხაზარებმა „განაბნიეს თავისი მარბიელები ჩრდილოეთით დიდი მდინარისა; რომელსაც კური (-მტკვარი. — დ. მ.) ეწოდება, აიღეს მრავალი გავარი: ჰეჭარი, ქალა, ოსტანი, მარზპანიანი, ჰაბანდი, გელაუუ, შაქე, ბეხი, ხენი, კამბეხჰანი, ხოლმალი — გავარები აღევანთა ქვეყნისა. დაეუფლნენ აგრეთვე ბალასაკანის სანატრელ ველს, სადაც (იყო) ურიცხვი სიმრავლე ცხვრის ფარებისა და დიდძალი ნახირისა, რომელიც იავარპყვეს. დაიპყრეს აგრეთვე ქართველთა მფლობელობის ქვეყნიდან შვიდი გავარი: შუჩქი, ქუეშკაფორი, ჩელთდი, წუქეთი, ველისც(ი)ხე, თიანეთი და (ბ) ერკი“¹⁰.

ამ ფრიად საინტერესო ცნობიდან ჩვენთვის, პირველ რიგში, საყურადღებოა ის, რომ თანამედროვე ისტორიკოსის ჩვენებით შაქი, ეხნი (ხენი) და ბეხი (ანუ ქართული წყაროების საკუთრივ პერეთი), აგრეთვე კამბეჩანი, ე. ი. ყველა ის „ქვეყნები“, რომელნიც ამავე საუკუნის პირველ ნახევარში არჩილის საბრძანებელს წარმოადგენდნენ და ე. ი. საერისმთავროში შედიოდნენ, 764 წელს აღვანეთის „გავართა“ რიცხვში იხსენიებიან. თუ გავითვალისწინებთ იმასაც, რომ IX—X სს. პერეთის სამეფო, რომელსაც

⁹ საქართველოს ისტორია, I, 1956, გვ. 129.

¹⁰ **Հատմանք Մանուկայ մեծի վարդապետի նալոյ Ս. Պետրոսից, 1887, 132; ავტორის „յաղխարհէ ի խաւանութեան վրայ“ — შესაძლებელია გავიგოთ, როგორც „ქართველთა საერისმთავრო ქვეყნიდან“ ხაზართა ეს შემოსევა უნდა იყოს აღნიშნული ქართულ (ქცა, I, 249—250) და არაბულ წყაროებში. იხ. ი. ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. ქართველი ერის ისტორია, 11, 1918, 77-73.*

არაბულ თანადროულ წყაროებში შაქის სამეფო ეწოდება¹⁰, იმავე დროის სომხურ წყაროებში დამოწმებულ ალვანთა სამეფოს უდრის, მაშინ ბუნებრივი იქნება ვიფიქროთ: ლევონდის (ანუ სწორედ იმის მოწმობაა, რომ VIII ს. 60-იანი წლებში¹¹ მისი სამთავრო, როგორც დამოუკიდებელი ერთეული გამოყოფილია ქართლის საერისთავოსაგან.

რა ტერიტორიას მოიცავდა ამ დროს ჰერეთის სამთავრო? სრულიადაც არ არის აუცილებელი ყველა ეს ქვეყანა (გავორი), რომელიც ალვანეთში ჩამოთვლილი აქვს ლევონდს, ჰერეთის სამთავროში შენაწილად ვიგულისხმობთ¹¹.

ყოველ შემთხვევაში ერთი რამ ცხადი უნდა იყოს, რომ ხენი და ბეზი (ანუ ქართული წყაროების საკუთრივ „ჰერეთი“), შაქი და კამბეჩანი ამ დროისათვის შეადგენდნენ ჰერეთის სამთავროს ძირითად ტერიტორიას.

ამ ვარაუდის საფუძველს გვაძლევენ ქართული წყაროები და, პირველ ყოვლისა, ქართველი ანონიმის თხზულება, რომლის სათანადო ჩვენება არჩილის მოღვაწეობასთან დაკავშირებით ზემოთ ერთხელ უკვე იყო მოტანილი (იხ. II, 2; 4). ამ ცნობის მიხედვით, სომხეთიდან მოსულმა ბაგრატიონთა გვარის სამმა ძმამ არჩილის ნებართვით დაიშვილდნენ შაკიხი, კამბეჩანი და ჰერეთის ტერიტორია გულგულამდე, ე. ი. ველისციხის „ქუეყანაც“. ჩვენ ვიცით, რომ უძველესი ხანის ჰერეთის საზღვარი ქართლთან ალაზნის მარჯვენა სანაპიროზე სწორედ გულგულაზე, ანუ თურდოს ხევზე იდო. ალაზნის მარცხენა სანაპიროზე კი—შტორის ხეობაზე¹². ვახუშტის მიხედვით, სწორედ ეს ტერიტორია კამბეჩან-შაქიანად შეადგენდა იმ ერთეულს, რომლის საფუძველზე ჩამოყალიბდა უფრო გვიან ჰერეთის სამეფო: „არამედ ჰერეთი დაიპყრეს ძმის-წულთა აღარნასე ბრმისათა, რომელთა დასწვნეს თვალნი მამის-ძმისა და არჩილ მოწამე-მან მიუბოძა ამას შაკიხი და ცოლი აბუხოსროსი და ამის ძეთა დაიპყრეს შაკიხი დამ გულგულამდე და შემდგომად ჯუანშერისა (არჩილის შვილის.—დ. მ.) სიკუდილისა დაიპყრეს სრულიად ჰერეთი და იწოდეს მეფედ და დასხნეს ერისთავნი, ვითარ-

¹⁰ იხ. ჩემი, „უჯარმა“, გვ. 106—107.
¹¹ ალვანეთის გავართა (გელაფუ, ხოლმად, ჰაბანდი, ქეჯარი, ოსტანიმარზპანი, ქადა, ბალასაკანი) ლოკალიზაციისათვის იხ. ს. ერემიანი, „Հայաստան քառ «Աղսարհայց»“-ի, 44, 47, 55, 62, 75 და 89. იხ. აგრეთვე С. Т. Е р е м я н. Страна „Махелония“ надписи Кааба-и-Зардушт, ВДИ, 2, 1967.
¹² იხ. „უჯარმა“, გვ. 6—15.

ცა იწერვის. ერისთავი შტორისა, ერისთავი ხორნაბუჯისა, ერის-
თავი ვეჯინისა, ერისთავი მაქისა¹³. ცხადია, ვახუშტი აქ, არსებ-
თად იმეორებს ანონიმის სათანადო ცნობებს¹⁴, მაგრამ შეაქვს
გარკვეული კორექტივები, რომლებიც, თუკი სხვა რაიმე წყაროზე,
ე. ი. ეგების, ვახუშტისათვის ცნობილი, უკეთ დაცული ანონიმის
ტექსტზე თუ არ არის დაყრდნობილი, ყოველ შემთხვევაში ლოგი-
კურად აუცილებელია ვითარების უკეთ წარმოდგენისათვის.

ჯერ ერთი, როდესაც ანონიმი ზემოხსენებული სამი ძმის არ-
ჩილთან მოსვლის შესახებ მოგვითხრობს, იგი არსად პირდაპირ არ
მიუთითებს, რომ ისინი მაინცდამაინც, ჰერეთში დაემკვიდრნენ:
„წარმოვიდეს ტარონით შაკიხად სამნი ძმანი და დამკვდრნეს
ძუნ ბრძანებითა არჩილისათა, რამეთუ ყოველი პირი კავკასიისა,
რანით კერძი, უმკვდრო ქმნილ იყო, ხოლო ჰერეთი და კახეთი
ჭალაკთა და ტყეთაგან უკეთუ დარჩომილ იყო, და დაემკვდრნეს
სამნივე იგი ძმანი ვიდრე გულგულამდის“¹⁵. ჩვენ აქედან ვივარა-
უდეთ, რომ ანონიმის წარმოდგენით ძმათა სამფლობელოში უნდა
ვიგულისხმოთ ჰერეთის ტერიტორიაც ვიდრე გულგულამდე (იხ.
II, 4)¹⁶. ჰერეთად აქ, როგორც ჩანს, იგულისხმება არა საკუთრივ
ჰერეთი, რომელიც მოიცავს შიგნი კახეთს და გაღმამხარს საინგი-
ლოთურთ¹⁷, არამედ ჰერეთი „ვიწრო მნიშვნელობით“, რომელშიც
კამბეჩანიც იგულისხმება¹⁸. ვახუშტის შეაქვს გარკვეული კორექ-
ტივი და, ამდენადვე, მეტი სინათლე კონტექსტის გაგებაში, რო-
დესაც იმთავითვე აღნიშნავს, რომ „ჰერეთი დაიპყრეს ძმის-წულ-
თა აღარნასე ბრმისათა“. ვახუშტის შემდგომი თხრობა მოწმობს,
რომ იგი ჰერეთად აქ, თუ კამბეჩანს არა, მაინცდამაინც, ალაზნის
ველს გულისხმობს, ე. ი. ჩვენი ლოკალიზაციით „საკუთრივ ჰე-
რეთს“. ეს ჩანს იქიდან, რომ, მისი აზრით, არჩილმა ერთ-ერთ
ძმას¹⁹ მისცა „შაკიხი და ცოლი აბუხოსროსი და ამის ძეთა დაიპ-
ყრეს შაკიხიდან გულგულამდე“. ანონიმის მიხედვით „პატიახში

¹³ ვ ა ხ უ შ ტ ი. საქართველოს ცხოვრება, გვ. 147.

¹⁴ ქცა, I, გვ. 243—444.

¹⁵ იქვე, გვ. 244.

¹⁶ იხ. აგრეთვე, დ. შ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი. კახეთ-ჰერეთის პოლიტიკური
გეოგრაფიის საკითხები, გვ. 104.

¹⁷ იქვე, გვ. 115—123.

¹⁸ იხ. ჩემი „უჯარმა“, გვ. 23—24.

¹⁹ კონტექსტი ბუნდოვანია: კარგად არ ჩანს აქ ვახუშტი ერთ-ერთ ძმას გულის-
ხმობს, მათ შორის თუ, ბოლოს და ბოლოს, თვით აღარნასე ბრმას?

ვინმე... მოვიდეს კახეთად არჩილისთანა. ერთსა მათგანსა მისცა
 კოლად ნათესავისაგან აბუხუასროსა, რამეთუ დაქვეყნდეს კახეთი
 იგი და არა ესუა ქმარი, და მიუბოძა წუქეთი ციხე და ციხეაჲსა
 თურთ²⁰. წუქეთი, როგორც ვეცით, მთიანეთს გარდა ბარსაც
 გულისხმობდა და კახეთის გაღმამხარს თუ არა, საინგილოს ნა-
 წილს მაინც მოიცავდა (იხ. II, 3). ამგვარად, ვახუშტის აქაც კო-
 რექტივი შეაქვს, როდესაც აღნიშნავს, რომ „ცოლი აბუხუასროსი“
 და ე. ი. მისი სამკვიდრო წუქეთიც ადარნასე ბრმის ერთ-ერთ
 ძმისწულს შეხვდა. ეს კორექტივიც, შესაძლოა ლოგიკურია, მაგ-
 რამ სავსებით რეალური კი უნდა იყოს, რადგან ის ტერიტორია
 (მაინცდამაინც ბარის წუქეთი), რომელიც ანონიმის მიხედვით
 „ვინმე პიტიახშს“ შეხვდა აბუხუასროს ნათესავთან ერთად, უფრო
 გვიან სწორედ ჰერეთის სამთავროს ტერიტორიას შეადგენდა და,
 ამდენად, ბოლოს და ბოლოს, იმისი კუთვნილი იყო, ვინც ჰერეთს
 ფლობდა და ე. ი. ადარნასე ბრმის ძმის ჩამომავლობისა. რომ ეს,
 მართლაც, ასე იყო, ამას მოწმობს ლევონდის ზემომოტანილი
 ცნობა, რომლის მიხედვით ხენი(ეხნი) და ბეხი, ანუ ალაზნის გა-
 ღმამხრის ნაწილი საინგილოთურთ ე. ი. წუქეთის ბარის ნაწილიც
 (იხ. II, 3), ალვანეთის ტერიტორიას შეადგენს.

გარდა ამისა ვახუშტის ცნობიდან ჩანს, რომ ჰერეთის სამე-
 ფოში შედიოდა საკუთრივ გაღმამხარი (შტორის საერისთავო) და
 კამბეჩანიც (ხორნაბუჯის საერისთავო). ამგვარად, როგორც ვხე-
 დავთ, ქართული წყაროები ამოწმებენ, რომ ჰერეთის სამთავრო,
 რომელიც VIII ს. 60-იანი წლებისათვის გამოყოფილია ქართლის
 საერისმთავროს, მოიცავდა გაღმამხარს საინგილოთურთ, შიგნიკა-
 ხეთს, კამბეჩანს და შაქს, ანუ ლევონდისეულ გავარებს: ხენი, ბე-
 ხი, შაქე და კამბეხქანი.

მაგრამ ქართულსა და სომხურ წყაროთა ჩვენებაში ამ მხრივ
 მაინც არსებითი განსხვავებაა. კერძოდ, იმავე ლევონდის მიხედ-
 ვით ველისციხის „გავარი“, ანუ დაახლოებით დღევანდელი შიგნი
 კახეთი ალვანეთს კი არა ქართლს მიეკუთვნება, ანუ ჰერეთის კი
 არა, კახეთის კუთვნილია.

VIII ს-თვის ჩვენ სხვა რაიმე წყარო ამის შესამოწმებლად
 არ გავაჩნია, მაგრამ ილარიონ ქართველის ცხოვრებიდან აშკარა
 ხდება, რომ შიგნი კახეთი, რომელიც ქართულივე წყაროს ხი-

²⁰ ქსა, I, გვ. 244.

შანდობლივი ჩვენებით V ს-ში პერეთია²¹, IX ს-ში უკვე კახეთად იწოდება²², რაც გვაფიქრებინებს, რომ ლევონდის ცნობა სწორი უნდა იყოს.

ქ ა რ ტ ვ ე ნ უ ლ ი

ქართული წყაროებისავე მონაცემებით ცხადდება, რომ თუ უფრო ადრე არა, VI—VII სს. მიჯნაზე მაინც ძველი პერეთის ალაზნის გაღმამხრის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი (ვახუშტისეული შტორის საერისთავო) უკვე კახეთად იწოდებოდა. ასე იყო შემდეგაც²³.

როგორ შეეუთანხმოთ ამის შემდეგ ლევონდის ცნობა, რომელსაც ქართული წყაროებიც ადასტურებენ, ანონიმის ცნობას და ამ უკანასკნელის ვახუშტისეულ, ჩვენი აზრით, რეალურ ინტერპრეტაციას? ვფიქრობთ, უპირატესობა ამ შემთხვევაში უნდა მიეცეთ VIII ს. ისტორიკოსის ლევონდის ჩვენებას, რომლის მკაფიო და კონკრეტული ხასიათი ეჭვს არ სტოვებს მის ჭეშმარიტებაში. მაგრამ არ არის გამორიცხული ანონიმის, მართალია, შედარებით ბუნდოვანა ცნობის სანდობაც, რაზედაც უნდა მიგვითითებდეს პერეთისა და კახეთის საზღვრის ისეთი კონკრეტული (და რეალური!) ორიენტირის მითითება, როგორც არის გულგულა. ამიტომ ჩვენ ვფიქრობთ, რომ საქმის ვითარება დაახლოებით ასეთი უნდა ყოფილიყო: რამდენადაც ადარნასე ბრმის ძმისწულებმა VIII ს. 40-იან წლებში მთელი პერეთი (შდრ. ვახუშტისეული „სრულიად პერეთი“) მის უძველეს საზღვრებში, შაქიანად დაიმკვიდრეს ე. ი. გაღმამხრითაც და შიგნიკახეთიანად, ამდენადვე, ამის შემდეგ ქართლის საერისმთავროსგან მალე გამოყოფილი, იგი სწორედ იმ ტერიტორიას მოიცავდა, რომელსაც ვახუშტი გულისხმობდა. ცოტათი უფრო გვიან კი (თუ 764 წლისთვის არა, რომელსაც მიეკუთვნება ლევონდის ცნობა, მაინცდამაინც VIII ს. მიწურულისთვის, როდესაც ლევონდი წერდა თავის ისტორიას²⁴) პერეთის სამთავრომ დასავლეთი პროვინციები (შიგნი კახეთი, გაღმამხრის

²¹ ქცა, 1, 201; დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი. უჩარმა, 62—63; მისივე, კახეთ-პერეთის პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები, გვ. 119.

²² ცხოვრება და მოქალაქობაა წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა ილარიონ ქართველისა. ათონის ივერიის მონასტრის 1074. წ. ხელნაწერი აღაპებით, 1901, 71; დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი. კახეთ-პერეთის პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები, გვ. 112.

²³ დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი. იქვე, გვ. 111—112, 116—117.

²⁴ ლ. მ ე ლ ი ქ ს ე თ - ბ ე გ ი. ძველი სომხური ლიტერატურის ისტორია, 1941, გვ. 87—88.

ჩრდილო-დასავლეთი) დაჰქარგა და ისინი კახეთს შეერწყა. ეს მიზეზით უფრო დასაჯერებელია, რომ საერთოდ ასეთი პოლიტიკური ექსპანსია კახეთისა ჰერეთისაკენ ცნობილი ფაქტია, იგი სსრკ-ს განმავლობაში ვითარდებოდა და მისი საბოლოო შედეგები იყო ის, რომ „ჰერეთი“ ჯერ როგორც პოლიტიკური, ხოლო შემდეგ, როგორც გეოგრაფიული ცნებაც, სრულიად გაქრა²⁵.

ამგვარად, VIII ს. მეორე ნახევარში ჰერეთის საზღვარი კახეთთან გადიოდა, როგორც ჩანს, უკვე იქ, სადაც იგი ცნობილია IX და X ს. დასაწყისში, ე. ი. ვეჯინის და გავაზის დასავლეთით — ალაზნის ველზე²⁶, გარეჯის უდაბნოს და ბოდბეს აღმოსავლეთით — ივრის ველზე²⁷.

რამდენადაც ჩვენ შაქისა და კამბეჩანის საზღვრები დაახლოებით ვიცით (იხ. ზემოთ II, 6), ამიტომ თავდაპირველი ჰერეთის სამთავროს მოცულობაც მეტ-ნაკლებად ცხადი ხდება: აღმოსავლეთიდან მას საზღვრავდა მდ. ტურიან-ჩაი, სამხრეთიდან — მტკვარი და კონჯაშინის ქედი, ხოლო ჩრდილოეთიდან — კავკასიონის ქედი. არ არის გამორიცხული, რომ აღმოსავლეთი დაღესტნის მთიანეთის გარკვეული ნაწილიც ჰერეთის სამთავროს ფარგლებში მოქცეულიყო, თუმცა ლევონდის ზემოხსენებული ცნობით, „წუქეთი“ ე. ი. ამ შემთხვევაში, მაინცდამაინც, მისი მთიანი ნაწილი (წახურ-ხუნზახ-დიდოეთ-თუშეთი) ქართლის საერისმთავროს საზღვრებში დარჩენილა, ყოველ შემთხვევაში პირველ ხანებში.

რომ, მაინცდამაინც, ხუნზახი და წახური ჰერეთის სამთავროში უნდა შესულიყო გარკვეული დროიდან მაინც, ამას მოწმობს ეახუშტის ორი ცნობა. ერთი შეეხება ჰერეთის ერთ-ერთი ადმინისტრაციული ერთეულის, მაჰის საერისთავოს ფარგლებს, რომელიც მოიცავდა ტერიტორიას „მაჰის წყლის ქვეით ალაზნის აღმოსავლეთი შაკიხითურთ და ხუნზახითურთ“²⁸. მეორე ცნობა ეხება გიშელი ეპისკოპოსის სამწყსო ტერიტორიას: „გიში არს მთის ძირს, რომელი იყო საერისთო წუქეთისა, და ეკლესია დიდი, გუხბათიანი, და იჯდაცა ეპისკოპოსი, მწყემსი ელისენისა, წუქეთისა

²⁵ იხ. ჩემი, „უჯარმა“, გვ. 5—6, 14, 28 და შემდ. აგრეთვე, კახეთ-ჰერეთის პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები, 111 და შემდ.
²⁶ იხ. დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ი ლ ი. კახეთ-ჰერეთის პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები, 111 და შემდ. იხ. თანდართული რუკა 1.
²⁷ იქვე, 112 და შემდ. იხ. იქვე თანდართული რუკა 1. აგრეთვე, ჩემი, „უჯარმა“, 30, შენ. 101 და 46, შენ. 28.
²⁸ ვ ა ხ უ შ ტ ი. საქართველოს ცხოვრება, გვ. 151.

და შაკიხისა²⁹. ჩვენ ვცდით, რომ ვახუშტისეული წუქეთი სამურის სათავეებსაც და ე. ი. წახურსაც მოიცავს (იხ. ზემოთ, 11, 3). გამოთქმული იყო მოსაზრება, რომ სწორედ ლეკითმცოდნეობის დათარიღებულ ტეტრაკონქი უნდა ყოფილიყო გიმნაზიის საფუძვლიანი საკათედრალი³⁰.

ვახუშტის ზემომოტანილი ცნობები სინამდვილეს უნდა ასახავდეს. ეს მოწმდება არა მხოლოდ იმით, რომ საერისთავოს ცენტრის, მაჭის ციხის მდებარეობა მაწიმ-ჩაის (მაჭის წყლის) ხეობაში, ჰერეთის ბარის ხუნზახთან დამაკავშირებელ გზაზე, უცილობლად გულისხმობს კახეთის სხვა მსგავსი მდებარეობის ციხესიმაგრეთა ანალოგიით (იხ. ზემოთ III, 1) ჩრდილო-კავკასიის მთიანეთის გარკვეულ ნაწილზე ბატონობას, არამედ ნუმისმატიკური მასალითაც.

საქმე ის არ არის, რომ ალაზნის გაღმამხარში, ძველი ჰერეთის ტერიტორიაზე აღმოჩენილია საკმაო რაოდენობა სასაზღვრო-არაბული ვერცხლის მონეტების შერეული განძებისა: ჭიკაანიდან³¹, მთისძირიდან (არეშიდან)³², ლელიანიდან³³, აფენიდან³⁴, კავშირიდან³⁵, ლავოდეხიდან, ცოდნიდან³⁶, და მაწეხიდან³⁷. ამ განძთა უმეტესობის დაფვლის ხანა IX ს. 20—30-იან წლებზე მოდის (იხ. რუკა 3). მხოლოდ ჭიკაანისეული თარიღდება ამავე საუკუნის 60-იანი წლებით. ასეთი არაჩვეულებრივი სიმჭირე განძების აღმოჩენისა და თვით ვერცხლის მონეტათა დიდი რაოდენობა (თითქმის ყველა განძი ასეულობით მონეტას შეიცავს) მოწმობს არა მხოლოდ ჰერეთის სამთავროს ეკონომიკურ სიმძლავრეს, გაცხოველებულ ვაჭრობას სახალიფოს უდიდეს ცენტრებთან და აგრეთვე იმას, რომ ეს ცხოველი ეკონომიკური ურთიერთობა, ძირითადად, იმ ნავის-

²⁹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა, გვ. 95—96.

³⁰ იხ. ჩემი. „უჯარმა“, გვ. 83.

³¹ MKA, 1, № 81; შდრ. MKA, VIII, გვ. 74.

³² საქ. მუზ. ნუმისმ. განყ. №№ 10700—10957; 10967—11000; 11077—11080. განძი ჩამოტანილია და დათარიღებული ირ. ჭალაღანის მიერ.

³³ MKA, 11, № 395.

³⁴ MKA, 11, № 396.

³⁵ MKA, 11, № 393.

³⁶ იხ. „უჯარმა“, გვ. 53.

³⁷ ცნობა მოგვაწოდა ირ. ჭ ა ლ ა ღ ა ნ ი ა მ. განძი, ჭერჭერობით, განუსაზღვრელია.

ტრალით წარმოებდა (ახმეტა-ზაქათლის შემაერთებელი გზა)³⁸ ბო-
 მელიც სასანურ ხანაშიც მოწმდება და უფრო გვიანაც თუნქციო-
 ნირებდა, არამედ კიდევ ერთ მნიშვნელოვან მომენტზე უნდა ვა-
 თითებდეს. კერძოდ, თუ ერთი მხრივ, ეს განძები ჰერეთის-ბარის
 სამყაროსთან სავაჭრო ურთიერთკავშირის ამკარა საბუთია, მეორე
 მხრივ, ჰერეთის ბარის მთიანეთთან ასეთივე ურთიერთობის ნიშან-
 დობლივი ჩვენება უნდა იყოს. ამას გვაგულისხმებინებს ის გარე-
 ზოება, რომ ყველა ზემოხსენებული განძი აღმოჩენილია ან იმ პუნ-
 კტში, რომელიც უშუალოდ არის დაკავშირებული მაგისტრალით
 დალესტნის მთიანეთთან, კერძოდ, ხუნზახთან (მთისძირი, ლავოდე-
 ხი, მაწეხი)³⁹, ანდა ამ პუნქტებთან დაკავშირებულ მახლობელ
 სოფლებში (ჭიკაანი, ლელიანი და აფენი მთისძირთან; კავშირი და
 ცოდნა ლავოდეხთან).

ამგვარად, ზემოხსენებული განძების ტოპოგრაფია მიუთი-
 თებს არა მარტო იმ სავაჭრო მაგისტრალზე, რომელიც აღმოსავ-
 ლეთ საქართველოს, კერძოდ ჰერეთის სამთავროს სახალიფოსთან
 აკავშირებდა, არამედ იმ პუნქტებზედაც, სადაც, როგორც ჩანს,
 ხორციელდებოდა აღმოსავლეთი საქართველოს, კერძოდ, ჰერე-
 თის ბარისა და მთიანეთის (ამ შემთხვევაში ხუნზახის) ეკონომიკუ-
 რი ურთიერთობა. მაშასადამე, ეს განძები მოწმობაა ჰერეთის ბა-
 რის ეკონომიკური გავლენისა დალესტნის მთიანეთზე. თუ ამ მო-
 საზრებას გავიზიარებთ და, ამასთან, მოვიგონებთ ჩვენს ვარაუდს
 მთისა და ბარის პოლიტიკური ურთიერთობის შესახებ, გამოთ-
 კმულს კახეთის ციხესიმაგრეთა (მათ რიცხვში მაჰის ციხის) ნი-
 შანდობლივი ლოკალიზაციის ანალიზის შედეგად, მაშინ ადვილად
 ვირწმუნებთ, რომ იგივე განძები, შესაძლებელია, ჰერეთის ხუნ-
 ზახზე პოლიტიკური გავლენის მოწმობადაც გამოგვადგეს და, ამ-
 დენად, ვახუშტის ზემოხსენებული სათანადო ცნობის მატერია-
 ლურ საბუთადაც. ვახუშტი აკი მხოლოაზროვნად მიუთითებს, რომ
 ჰერეთის ერთ-ერთი საერისთავოს ფარგლებში ხუნზახიც შემოდი-
 ოდა. სასანურ-არაბული განძების თარიღების მიხედვით, ასეთი ვი-
 თარება IX ს. პირველი მესამედისთვის რეალური ფაქტია. ასე

³⁸ თ. ლომოური. სასანურ-არაბული ფულების სამი კახური განძი, 1941. ხელნაწერი ინახება საქ. მუზეუმის ნუმიზ. განყ.-ში.

³⁹ მთისძირისათვის იხ. დ. მუსხელიშვილი, კახეთ-ჰერეთის პოლი-
 ტიკური გეოგრაფიის საკითხები, გვ. 84—86; ხუთვერსიანი რუკის მიხედვით ლა-
 ვოდეხიდან და მაწეხიდან ვალდის გზები ხუნზახში.

რომ, თუკი ლევონდის ცნობას წუქეთის შესახებ VIII ს. მეორე ნახევრისთვის — თითქოს იგი პოლიტიკურად ქართლში შედიოდა და არა ამ უკანასკნელისგან უკვე გამოყოფილ ჰერეთის რეალური სინამდვილის ამსახველად ჩავთვლით, მაშინვე უნდა შევხედოთ, რომ ასეთი ვითარება დიდხანს არ გაგრძელებულა და IX ს. დასაწყისისთვის ჰერეთის მთიანეთი კვლავ ჰერეთის ბარსვე შეერწყა: აღსდგა დროებით დარღვეული ისტორიულ-გეოგრაფიული წონასწორობა.

ვახუშტის მიხედვით, როგორც ზემოთ ვნახეთ, მთლიანი ქართლის საერისმთავროსაგან გამოყოფილი ჰერეთი იმთავითვე საიეფოა⁴⁰. სინამდვილეში ეს ასე არ იყო და ჰერეთის მმართველმა მეფის ტიტული მხოლოდ IX ს. 80-იან წლებში მიიღო. ჰერეთის პირველი მეფე იყო ჰამამი⁴¹, როგორც ჩანს, ადარნასე ბრმის ძმისწულთა ჩამომავალი, ქართული წყაროების ადარნასე ჰერთა პატრიკის მამა.

ჰერეთის სამთავროს მნიშვნელოვან პოლიტიკურ და ეკონომიკურ პუნქტებს წარმოადგენდნენ, ცხადია, საერისთავოთა ცენტრები, აგრეთვე გაეაზნი, არიში⁴² და შაქი (შაქიხი), დაახლოებით დღევანდელი ნუხის ადგილზე. სავარაუდოა შაქი ყოფილიყო სამთავროს დედაქალაქი⁴³, ხოლო გიში მთავარი საეპისკოპოსო ცენტრი. რომ ჰერეთის სამთავროს (შემდეგ სამეფოს) დედაქალაქი თითქოს შაქი უნდა ყოფილიყო ეს სავარაუდო ხდება უკვე იმ გარემოების გათვალისწინებით, რომ IX—X სს. არაბი ისტორიკოსები, როგორც აღვნიშნეთ, ქართული ჰერეთის სამეფოს შაქის სამეფოს უწოდებენ⁴⁴, ხოლო ქალაქ შაქს ხშირად იხსენიებენ, როგორც

⁴⁰ ვ ა ხ უ შ ტ ი. საქართველოს ცხოვრება, გვ. 147.

⁴¹ შო ს ე კ ა ლ ა ნ კ ა ტ უ ე ლ ი. გვ. 383; მოსქანისი საერისთავო ანთიკონი მათიანისი შიხეხრასან, 1885, 161 (ქვემოთ: ასოლივი); მათიანისი ნანანდჳნი შიხასან არაქსაქ მოსქანისი ორქესხან, 299; მანანია შიხაქი, შხანი მანანიაქი ნაკიე ღარიქისიქ მადაკა აცთამაქიქსან თანს მღიანსიქ ირ რნი მათანასა ქსაქ ქეს მბინაეროქსანს ართაქი ასაქ იცთაქიქი არიქიქ. „სერაქსი“, 1897 წ. მარტი, 131; მასული, СМОНП, 38, სტ. 58.

⁴² იხ. დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი. კახეთ-ჰერეთის პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები, გვ. 84—86.

⁴³ შღრ. თ. პ ა პ უ ა შ ვ ი ლ ი. ჰერეთის ისტორიის საკითხები, გვ. 344 — 345.

⁴⁴ იხ. ნემი. „უჯარმა“, გვ. 105—108.

ამიერკავკასიის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან სავაჭრო ცენტრს⁴⁵. ბუნებრივია, თუ ჰერეთის სამეფო იგივე შაქის სამეფოა, მაშინ ქალაქი შაქი ამ სამეფოს მთავარი ცენტრი უნდა ყოფილიყო. გვახარაულებინებს ადგილობრივი წყაროც, კერძოდ, ალექსანდრე სტორიკოსი, რომელიც იხსენიებს „შაქის უფალს“ IX ს. მეორე მეოთხედისთვის⁴⁶. შაქი აქ ქვეყანას, კერძოდ, არაბული ავტორების მსგავსად, ქართულ ჰერეთს უნდა გულისხმობდეს და ამდენივე ალბათ, მის ცენტრსაც.

3. ჰერეთს დასავლეთიდან კახეთის სამთავრო ემიჯნებოდა. კახეთის სამთავრო ქართლს აგრეთვე VIII ს. მეორე ნახევარში უნდა გამოპყოფოდა, ყოველ შემთხვევაში 764 წლის შემდეგ, რადგან ამ დროს, ლევონდის ცნობის მიხედვით, იგი ჯერ კიდევ ქართლის საერისმთავროს შემადგენლობაშია (იხ. ზემოთ, § 2). საინტერესოა, რომ „მატიანე ქართლისაჲს“ ავტორი, რომელიც თხრობას იწყებს სწორედ VIII ს. მეორე ნახევრიდან, პირველი სტრიქონებიდანვე ქართლსა და კახეთს ორ ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელ ერთეულად მიიჩნევს: „ქუეყანაჲ ქართლისაჲ და კახეთისაჲ“⁴⁷. ისტორიულ-გეოგრაფიული ტერმინოლოგია, როგორც არა ერთხელ დაერწმუნდით, ჩვეულებრივ ძალიან მგრძობიარეა პოლიტიკური მოვლენების ევოლუციის მიმართ და ამ უკანასკნელთა ცვლილებებს ადვილად გამოხატავს. ამისი ერთ-ერთი მაგალითია „ქართლის“, როგორც ისტორიულ-გეოგრაფიული ცნების მნიშვნელობის განსხვავება ლეონტი მროველთან და ჯუანშერთან⁴⁸. ჩვენ საამისო მაგალითები სხვაგანაც გვაქვს მოტანილი⁴⁹. რაც შეეხება „მატიანე ქართლისაჲს“ იგი, მართალია, იცნობს „ქართლს“ ივერიის მნიშვნელობით, მაგრამ უმეტეს შემთხვევაში მისი „ქართლი“ მხოლოდ „შიდა ქართლს“ ნიშნავს⁵⁰.

⁴⁵ იხ. მაგალითად იბნ-ხორდადბეს ცნობა, CMOMIK, 32, 15; ალ-მუკადასისა, CMOMIK, 38, 3; ჰოდუდ ალ-ალემისა; ისთახრი, ჰოდუდ ალ-ალემი, ჰამდალლაჰ ყაზვინი, თარგმანი შენიშვნებითა და საძიებლითურთ ვ. ფუთურ იძისა, 1937, გვ. 15.

⁴⁶ მოსე კალანკატუელი. 394; თარღისათვის იხ. V. Minorsky, Caucasia, BSOAS; XV, p. 3. 1953, 508. ავტორის მიხედვით (იხ. იქვე) ზემოხსენებული „შაქის უფალი“ შესაძლებელია იგივე საქლ სუმბატაიანი იყოს, ამ დროს ცნობილი პიროვნება არაა, მაგრამ ეს საეჭვოა.

⁴⁷ ქცა, 1, გვ. 243.

⁴⁸ იხ. ჩემი, „უქარმა“, გვ. 62—64.

⁴⁹ იხ. დ. მუსხელიშვილი. კახეთ-ჰერეთის პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები, 111 და შემდ.

⁵⁰ იხ. დ. მუსხელიშვილი. „შიდა ქართლის“ ისტორიულ-გეოგრა-

ასეთ ვითარებაში ფრიად ნიშანდობლივია, რომ ამ თხზულების დასაწყისიდანვე „ქუეყანა ქართლისა“ და „ქუეყანა კახეთისა“ განცალკევებით არის მოხსენიებული.

საინტერესოა ვახუშტი ბატონიშვილის თვალსაზრისით ვახუშტი კითხვ. ვახუშტის მიხედვით კახეთის „განდგომა“ იყო პირველდნობა ქართლის საერისმთავროს ფეოდალური დაშლისა⁵¹. ვახუშტი, როგორც ვნახეთ, ცდებდა. პირველად ქართლის საერისმთავროს პერეტიის სამთავრო უნდა გამოჰყოფოდა.

მაინც მეცნიერი ბატონიშვილის ცნობა ნიშანდობლივია და უნდა მიუთითებდეს, რომ კახეთიც ერთ-ერთი პირველთაგანი იყო, რომელიც „განუდგა“ ქართლს. „მატიანე ქართლისაჲს“ მიხედვით შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ეს ფაქტი მოხდა მანამდე, ვიდრე VIII ს. მიწურულში „აფხაზთა სამეფო“ დამოუკიდებლობას მოიპოვებდა ბიზანტიისაგან, რამდენადაც ეს უკანასკნელი მოვლენა მატიანეში აღნიშნულია რამდენიმე გვერდით ქვემოთ მას შემდეგ, რაც „ქუეყანა ქართლისა და კახეთისა“ იყო ნახსენები. მანამდე, ეს უნდა მომხდარიყო VIII ს. 60-იანი წლების შემდეგ 90-იან წლებამდე. მაგრამ თარიღის დაზუსტება თითქოს კიდევ უფრო შეიძლება.

საქმე ეს არის, რომ IX—X სს. არაბული წყაროები, რომლებიც კახეთას სამთავროს, როგორც ცნობილია, „სანარიას“, ანუ წანარეთს უწოდებენ, ხალიფა მანსურის დროს (754-775 წწ.) ყველგან და ყოველთვის იხსენიებენ მხოლოდ და მხოლოდ წანარეთს და არა წანარეთს⁵², რაც იმის მანიშნებელი უნდა იყოს, რომ VIII ს. 70-იანი წლებისთვის კახეთის სამთავრო ჯერ არ არის საბოლოოდ ჩამოყალიბებული⁵³. ამავე საუკუნის 80-იანი წლებისთვის კი ეს უკვე საგარაუდოა, რის საფუძველსაც გვაძლევს იაკუბის ცნობა ხალიფა ჰარუნ არ-რაშიდის დროს. (786—809) ჯურჯანსა (ქართლსა) და სანარიაში (კახეთში) აჯანყების შესახებ, საიდანაც ცხადი ხდება, რომ ქართლი და კახეთი ორი დამოუკიდებელი ერთეულია⁵⁴.

ფიული შესწავლისათვის, „კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები“, 1966, გვ. 183, შენ. 3.

⁵¹ ვახუშტი. საქართველოს ცხოვრება, გვ. 147.

⁵² ბალახორი-ე-უ-ზე, 20; იაყუბი-ე-უ-ზე, 9; იბნ-ალ-ფარიჰი, СМОНПК, № 31, გვ. 31.

⁵³ იხ. ჩემი, „უჯარმა“, გვ. 102—104.

⁵⁴ იაყუბი-ე-უ-ზე, გვ. 12; იხ. ჩემი „უჯარმა“, გვ. 105; შდრ. მ. ლორთქიფაძე

ამგვარად, ვფიქრობთ, არ შეეცდებით თუ კახეთის ქართლი-საგან ცალკე სამთავროდ გამოყოფას VIII ს. 70-იანი წლებში და 90-იანი წლების დასაწყისის შორის დაედგინოთ ერთეულის პოლიტიკური ცენტრი ქალაქი უჯარმა უნდა ყოფილიყო⁵⁵.

კახეთის სამთავროს წარმოქმნა, როგორც ჩანს, იმთავითვე დასავლეთისაკენ ექსპანსიით აღინიშნა. IX ს. დასაწყისისათვის მის ფარგლებში შემოდიოდა, თუ მთლიანად არა, ყოველ შემთხვევაში დიდი ნაწილი შიდა ქართლისა. ამ ხანაში კი კახეთსა და ტაოკლარჯეთის სამთავროს შორის საზღვარი მდ. ქსანზე დაიდო. და ამიერიდან ვიდრე XI ს. დამლევამდე (უფრო სწორად, ალბათ, 1103 წლამდე, როდესაც დავით აღმაშენებელმა კახეთ-ჰერეთის სამეფო საბოლოოდ შემოიერთა) კახეთის სამთავროს დასავლეთი საზღვარი ქსანზე გადიოდა. აღმოსავლეთი საზღვარი ჰერეთის სამთავროსთან ჩვენთვის უკვე უცნობელია (იხ. ზემოთ), რაც შეეხება ჩრდილოეთს, კახეთის სამთავრო მოიცავდა ხევის (ანუ საკუთრივ წანარეთს)⁵⁶ და თუშ-ფშავ-ხევსურეთს, აგრეთვე ძირძვეებს და ლლიღებს ე. ი. კავკასიის მთიანეთს, რომელსაც ქართული წყაროებით ეწოდება „მთეულეთი კახეთისა“⁵⁷. სამხრეთ-დასავლეთით საზღვარი მტკვარს გასდევდა, რომელიც მას შიდა ქართლის გაღმამხრიდან, ანუ „მტკუარსა სამხრით—კერძო ყოველივე ქართლისაგან“⁵⁸ ჰყოფდა, ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლეთით მის ფარგლებში შემოდიოდა ქართული გარდაბანი.

ვახუშტი ბატონიშვილი ერთგან სრულიად ნათლად აღნიშნავს: „ხოლო წელსა ქს. ღზ; ქრ. ზ... განდგა გრიგორი მთავარი და აძან დაიპყრა კახეთი, კუხეთი და გარდაბანი. ამანვე მოსპო სახელი კუხეთისა და იწოდა კახთა მთავრად ანუ ქორიკოზად“⁵⁹. ჯერ ერთი,

ნიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების ისტორიიდან, მსკ, ნაკ. 31, 36—37; მისივე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, 1963, გვ. 140—141; კახეთის სამთავროს ჩამოყალიბების პირობების შესახებ იხ. აგრეთვე, შ. ბაღრაძე, მშართველი ქორეპისკოპოსის ინსტიტუტის საკითხისათვის კახეთის სამთავროში, „მაცნე“, 5, 1964, გვ. 87—99.

⁵⁵ იხ. ჩემი, „უჯარმა“, გვ. 102, 110.

⁵⁶ იხ. შავ. იოანე დრასხანაკერტელი, გვ. 64 და 233; მასუდი, СМОМПК, № 38, გვ. 37.

⁵⁷ იხ. ჩემი, „უჯარმა“, გვ. 21.

⁵⁸ ქცა, 1, 276; იხ. დ. მუსხელიშვილი, „მთა ქართლის“ ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლისათვის, გვ. 183.

⁵⁹ ვახუშტი. საქართველოს ცხოვრება, გვ. 147; შდრ. მისივე, აღწერა, გვ. 86.

უნდა აღინიშნოს, რომ ვახუშტის მიერ მოცემული თარიღი — 787 წ. — შესაძლებელია საეკლესიო სწორი იყოს. ყოველ შემთხვევაში ჯგი კარგად უდგება ჩვენს მიერ ნაპოვნი პერიოდს. უნდა მომხდარიყო კახეთის „განდგომა“. შემდეგ, ამ ცნობის მიხედვით, ნარეობს, რომ კუხეთი, რომელიც ამ დროისათვის გარეჯის უღაბ-ნოსაც მოიცავს და რომელიც საუკუნეთა მანძილზე მეტად მჭიდ-როდ იყო დაკავშირებული კახეთთან, ამიერიდან, როგორც დამო-უკიდებელი ერთეული აღარ არსებობს⁶⁰. დაბოლოს, აქედანვე ცხადი ხდება, რომ ვახუშტის აზრით, გარდაბანიც კახეთის სამთავ-როში შევიდა. ზემოთ უკვე იყო აღნიშნული, რომ გარდაბნის ლო-კალიზაციისას მეცნიერი ბატონიშვილი, გარკვეული მიზეზების გა-მო, ცდება, მაგრამ ამას ამჯერად მნიშვნელობა არა აქვს. საიძისო საფუძველს, რომ გარდაბანი კახეთის სამთავროში ეგულისხმა, ვა-ხუშტის „ქართლის ცხოვრება“ აძლევდა, რამდენადაც იქ IX—X სს. პოლიტიკური მოვლენების გადმოცემისას ხშირად არიან და-სახელებულნი „გარდაბანელნი“ ან „კახნი გარდაბანელნი“, რომ-ლებიც აქტიურ მონაწილეობას იღებენ კახეთის პოლიტიკურ ცხოვრებაში⁶¹. რომ „ქართლის ცხოვრების“ ცნობის ვახუშტისე-ული ინტერპრეტაცია სწორია და გარდაბანი, მართლაც, კახეთის სამთავროში შედიოდა, ამას, ბოლოს და ბოლოს, სომეხი ისტორი-კოსი ვარდანიც მოწმობს. ვარდანის ცნობა, მართალია, ანაქრონის-ტულია და ბუნდოვანი⁶², მაგრამ გარდამანისა და წანარეთის ახლო ურთიერთკავშირს აშკარად მიუთითებს, კერძოდ კი იმას, რომ გარ-დაბნის მთავარი მათი (წანარების) ქორეპისკოპოსი ხდება⁶³, ანუ რომ გარდაბანი და წანარეთი ერთი სამთავროა.

⁶⁰ იხ. ჩემი „უჯარმა“, 102 და კახეთ-ქერეთის პოლიტიკური გეოგრაფიის სა-კითხები გვ. 60—63.

⁶¹ ქცა, I, გვ. 254, 257, 262, 268.

⁶² ჩვენთვის საინტერესო ცნობას ნ. ემანი ასე თარგმნის: „И так как они (წანარე-ბი.—დ. მ.) говорили на иверийском языке, то гардманский князь пригласил для них хорепископа“ (Всеобщая история Вардана Великого, пер. Н. Эмин, 1861, с. 126) როგორც ვხედავთ, საკმაოდ უაზრო წინადადებაა, რასაც თვით მთარგ-მნელიც აღნიშნავს (იქვე, 145, შენ. 493).

⁶³ ვარდანის ფრაზას: „სა ქუხანს უარქმანსა კიხესსაჲ გნოსა ერესიჲსა ლიკიაჲსა ქაანს ქციქს ქრავ“ (იხ. ვარდანი, 135), განსხვავებით ნ. ემინი-საგან, მე ასე ვთარგმნი: „ხოლო გარდაბნის მთავარი იწოდა მათ (წანარათა) ქორეპის-კოპოსად ქართული ენის მიხედვით“, მით უმეტეს, რომ რუმინეკვესიულ XV ს. ნელნაწერში ყოფილა არა „ქაანს ქციქს ქრავ“, არამედ „ენი ქციქს ქრავ“ (იქვე, შენ. 3). თავდაპირველ დედაწი, ჩემი აზრით, ასე იქნებოდა: „სა ქუხანს

მაგრამ IX ს. მეორე ნახევრიდან გარდაბანი, როგორც ჩანს, საცილობელი ტერიტორიაა თბილისის ამირას, კახეთის მთავარს, სომეხთა მეფეებისა და ალვანელ მთავართა შორის⁶⁴, შერჩენილ⁶⁵ 50-იანი წლებიდან კახეთი, როგორც ჩანს, კარგა ხნით გამოეყოფა დეც მას⁶⁵.

ვახუშტის მიხედვით კახეთის სამთავრო სამ საერისთავოდ იყო დაყოფილი. მართალია, საბოლოო რეფორმას საამისოდ იგი კვირიკე დიდს აწერს, მაგრამ კონტექსტით იგულისხმება, რომ ერისთავები კახეთში აღრევე არსებობდნენ. იგივე ვახუშტი იძლევა ამ საერისთავოთა კონკრეტულ საზღვრებს და ჩამოთვლის მათ

ზარქმანაჲ ციხესა წიგა ყარხაჲსკიაჲიუ ენი ქვიჩნ ჟრავ“. თუ ეს ასეა, მაშინ ფრად საინტერესო არგუმენტი იქნებოდა კახეთის მთავართა გარდაბანელობის აზრის სასარგებლოდ (იხ. შ. ლოთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გავრთიანების ისტორიიდან, გვ. 38; მისივე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გავრთიანება, გვ. 153—155; შდრ. შ. ბაღრაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 89.).

⁶⁴ ქცა, 1, გვ. 257 და 262; X ს. დასაწყისში (906 წ.) ცნობილია გარდმანის უფალი სააკი (სტეფანოს ორბელიანი, გვ. 234), რომელიც ამის შემდეგ, როგორც ჩანს. აფართოებს თავის სამფლობელოს და იპყრობს სხვადასხვა გავარებს, კერძოდ არცაში ქუსტის და ფარნესს (ფარისოსს), (მოსე კალანკატუელი, გვ. 383), აგრეთვე ტაუშს და ძოროფორს, ანუ თაუზ-ჩაის და აღსტაფა-ჩაის, ანუ დაახლოებით ქართული გარდაბნის ტერიტორიას (როანე დრასხანაკერტელი, გვ. 242—244; სტეფანოს ორბელიანი, გვ. 195) და აგრეთვე ძოროგეტს, ანუ დებედას ხეობას (მოსე კალანკატუელი, გვ. 389; სტეფანოს ორბელიანი, გვ. 195). ძოროგეტის და დღევანდელი დებედა-ჩაის იგივეობისათვის იხ. დ. მუსხელიშვილი. აღწყალა-გაგის ციხე, 133, შენ. 111. ამ მხრივ ნიშანდობლივია ისიც, რომ კვირიკიან სომეხ მაგრატუნებს, რომელთაც ქართული წყარო „სამშვილდარებად და ძორაკერტელებად“ იცნობს (ქცა, 1, გვ. 297) და რომელთა ერთ-ერთი რეზიდენცია ლორეს ციხე იყო ტაშირში, დღ. ძოროგეტის (იგივე კამენკას) ხეობაში, ანუ დებედას ზემო წელზე, სტეფანოს ორბელიანი სწორედ „ძოროგეტელებს“ უწოდებს (სტეფანოს ორბელიანი, 199). მაგრამ სააკი გარდაბანის უფალთან, ანუ სააკი ალვანეთის დიდ მთავართან (იხ. იოანე დრასხანაკერტელი, გვ. 130) დაკავშირებით წყაროთა „ძოროგეტი“ (მოსე კალანკატუელი, სტეფ. ორბელიანი) შესაძლებელია „ძოროფორსაც“ (იოანე დრასხანაკერტელი) უდრიოდეს. ყოველ შემთხვევაში ცხადია, სააკი ქართულ გარდაბანსაც ფლობდა თუმცა კი ბოლოს მთელი მისი სამფლობელო ამოტერჯათმა სომეხთა მეფემ დაიჭრა (იოანე დრასხანაკერტელი, გვ. 247).

⁶⁵ ქცა, 1, 268. ეს ქვეყანა შემდეგაც, როგორც ჩანს, საცილობელი მეზობელ სამეფო-სამთავროთა შორის და ამ ბრძოლაში განძის ათაბაგებიც ებმებინ, ვიდრე ბოლოს იგი დავით აღმაშენებელმა არ შემოიერთა (ქცა, 1, გვ. 344; აგრეთვე, ვარდანი, გვ. 157).

ფარგლებში შესულ ცალკეულ ხეებს. ამ თვალსაზრისით ცნობა საინტერესოა და ამიტომ ჩვენ მას სრულად მოვიტანთ: „გარნა თუ ისხნენ ერისთავნი ჰერეთს, არამედ ამან კვირიკე ჭკუტყანაჲ კურჩის განამტყიცნა და დასხნა სამნი კახეთს და ოთხი ჭკუტყანაჲ კახეთისა ერთი რუსთავს და მისცა სრულიად კუხეთი, რომელ არს ნაგე-ბი, ყარაია, ჩადივარ-სამგორი, უჯარმა, ლილო, მარტყოფი, გრდანი, ხერკი, და თიანეთი, არაგვის კერძო ეჩინეანამდე. მეორე დასვა კვეტერისა და მისცა უჯარმას ზემოთი ორთა მთათა შორის, რომელ არიან კახეთისა და კუხეთისა, ვიდრე კავკასამდე და გარდაღ-მად. ესე არს ერწო-თიანეთი, ფხოველნი, ძურძუკი და ღლიღვი. მესამე პანკისის ანუ მარილისისა და მისცა ჰერეთის საზღურის ზეითი კავკასამდე და კახეთის მთამდე თუშეთითურთ“⁶⁶.

ჩვენ ზემოთ ვივარაუდეთ, რომ საერისთავოთა ვახუშტისეუ-ლი ფარგლები, შესაძლებელია კვირიკე დიდის დროინდელია და ამდენად იგი არ შეესაბამება VIII—X სს. რეალურ ვითარებას. რამდენადაც კახეთ-ჰერეთის საზღვარი აღარ ემთხვევა ძველ ეთ-ნიკურ საზღვარს ამ ორ ქვეყანას შორის. გარდა ამისა თვით კვი-რიკეს დროსაც და მთელი XI ს. განმავლობაში, როგორც ვიცით, ქართლისა და კახეთის საზღვარი ქსნის ხეობაზე გადიოდა, ხოლო ვახუშტი ბატონიშვილი ასეთ მიჯნად არაგვს თვლის. ასე რომ ვა-ხუშტის ეს ჩვენება არ შეიძლება ზუსტი იყოს.

გაურკვეველია თვით წყაროც თუ საიდან უნდა ჰქონოდა მას ამოღებული ეს ცნობები. პანკისის საერისთავოს გარდა „მატიანე ქართლისაჲ“ კახეთის სხვა ერთეულებს (საერისთავოებს) არ იც-ნობს⁶⁷.

მიუხედავად ამისა პანკისის საერისთავოს ტერიტორია ვა-ხუშტი ბაგრატიონს, როგორც ირკვევა, სავსებით სწორად ჰქონია წარმოდგენილი⁶⁸. მაგრამ აქ ყურადღებას იპყრობს მისი შენიშვნა ამ საერისთავოს ცენტრის შესახებ. როგორც ვნახეთ, იგი აღნიშ-ნავს, რომ კვირიკემ დასვა ერისთავად „მესამე პანკისისა ანუ მარი-ლისისა“. რას უნდა ნიშნავდეს ეს? ცხადია, იგი ყოყმანობს და ამ საერისთავოს ცენტრად დასახელებულ პუნქტთაგან ერთ-ერთს გულისხმობს. რაიმე საამისო წყარო ჰქონოდა ვახუშტი ბატონი-შვილს, არ არის მოსალოდნელი. უფრო საფიქრებელია, რომ იგი

⁶⁶ ვ ა ხ უ შ ტ ი. საქართველოს ცხოვრება, გვ. 151.

⁶⁷ ქცა, 1, 298. კვეტერა მხოლოდ ციხედ მოიხსენიება ნახჭევანის გვერდით (იქვე, გვ. 306). ასევე—რუსთავიც (იქვე, 312 და სხვ.).

⁶⁸ იხ. ჩემი, Вопросы исторической географии устья Панкиси, с. 157.

ამოდიოდა რეალური ისტორიულ-გეოგრაფიული ვითარების შეთანაპირებიდან „მატიანე ქართლისაჲს“ ერთ ცნობასთან. საქმე ის არის, რომ მარილისი და პანკისი ორ მეზობელ ხეობაში მდებარეობდა⁶⁹. პირველი მდ. კურტანაძეულის (ხევისჭალა) ხეობაში⁷⁰ ალაზნის შენაკადია, მეორე — ალაზნის ზემო წელზე. ორივე ხეობაში ჩვენ დავამოწმეთ ადრეფეოდალური ხანის ციხესიმაგრეთა კომპლექსების არსებობა, რომლებიც უეჭველია ადგილობრივ ფეოდალთა რეზიდენციებს წარმოადგენენ. მართლაც, „მატიანე ქართლისაჲს“ გვიმოწმებს, რომ XI ს. პირველ ნახევარში ცხოვრობდნენ „აშოტ მთავარი მარილელნი, დისიძე კვირიცე (კახთა — დ. მ.) მეფისა“ და „სტეფანოზ ვარჯანის ძე, პანკისისა ერისთავი“⁷¹. ცხადია, ამ წარჩინებულ ფეოდალთა რეზიდენციები უნდა ყოფილიყო ზემოხსენებული ციხესიმაგრეები. ვახუშტი ბატონიშვილს ადვილად შეეძლო წარმოედგინა, რომ ეს ორი, ერთმანეთთან ახლომდებარე პუნქტი ერთ საერისთავოში უნდა ყოფილიყო გაერთიანებული, რომლის ცენტრი შესაძლებელია ყოფილიყო, როგორც პანკისი, ასევე მარილისი, რადგან ორივე წარჩინებულთა რეზიდენციას წარმოადგენდა: ერთი — მთავრისას, მეორე — ერისთავისას, ხოლო ერისთავები ვახუშტისავე ცნობით მთავართა წრიდან ინიშნებოდნენ⁷². საამისო საფუძველს მას შესაძლებელია მარილელ მთავარსა და პანკელ ერისთავს შორის „მატიანე ქართლისაჲში“ დამოწმებული შუღლიც აძლევდა⁷¹.

რაც შეეხება კუხეთს რუსთავიანად იგი, როგორც ვიცით, გაცილებით უფრო ადრეც, ვიდრე VIII საუკუნეა და უფრო გვიანაც ცალკე ერთეულს წარმოადგენდა, რომელსაც ძველად, როგორც ჩანს, რუსთავის საერისთავოც ეწოდებოდა. და რომელიც კახეთთან უმჭიდროესად იყო დაკავშირებული⁷². ეს, რა თქმა უნდა, კარგად იცოდა ვახუშტი ბატონიშვილმა და ამ აზრით მისი მსჯელობა საეცხებით. ლოგიკურია, როდესაც კუხეთს ადრეფეოდალური კახეთის ერთ-ერთ „ქვეყანად“ თვლის და რუსთავის საერისთავოდ მიაჩნია.

მაგრამ საკითხავია, რამდენად რეალურია ამგვარი ვითარება?

⁶⁹ ქცა, 1, გვ. 298.

⁷⁰ ვახუშტი. აღწერა, გვ. 14.

⁷¹ ქცა, 1, 298; იხ. დ. მუსხელიშვილი. შინაკლასობრივი ბრძოლის ერთი მომენტის ისტორიულ-გეოგრაფიული საფუძველი, ქურნ, „ძეგლის მეგობარი“, № 21, 1970.

⁷² იხ. დ. მუსხელიშვილი. კახეთ-ქერეთის პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები, გვ. 57—65.

4. საქმე ის არის, რომ, როდესაც ჩვენთვის საინტერესო პერიოდში ქართულ სამეფო-სამთავროთა შესახებ ვსაუბრობთ, მხედველობიდან არ უნდა გამოვტოვოთ ის ვითარება, ეგრეთ უფრო ახალი ლეთი საქართველო დიდი ხანია, რაც არაბთა მფლობელობაში იყო მოქცეული და VIII ს. მეორე ნახევრისთვის მათ ეს ტერიტორია, მართალია, როგორც ირკვევა, საკმაოდ მცირე ხნით, მაგრამ მთლიანად და მკვიდრად ჩაიგდეს ხელთ, რაც გამოიხატა იმითაც, რომ ამიერიდან თბილისში ხალიფას მორჩილი მოხელე, არაბი ამირა იჯდა, როგორც ქვეყნის უზენაესი მმართველი.

იონე საბანისძის ცნობილი თხზულებიდან, რომელიც სწორედ VIII ს. 70—80-იანი წლების ვითარებას ასახავს, კარგად ჩანს თუ რამდენად რეალურია არაბთა ხელისუფლება იმდროინდელ ქართლში⁷³ (ალბათ პერეთის გამოკლებით).

VIII ს. მეორე ნახევრიდან, უკეთ 80-იანი წლებიდანვე იწყება არაბთა მფლობელობის შემცირება აღმ. საქართველოში და ე. ი. თბილისის საამიროს ტერიტორიული დავიწროებაც.

მართალია, ამ გამუდმებული ურთიერთბრძოლის პირობებში, რაც ორ საუკუნეზე მეტ ხანს გაგრძელდა, ამა თუ იმ სამთავროს, აგრეთვე თბილისის საამიროს ტერიტორია პერმანენტულად იცვლებოდა, მაგრამ მაინც გარკვეულ პერიოდში ზემოხსენებულ ერთეულთა ძირითადი ტერიტორიული მოცულობისა და მისი ცვლილებების დადგენა ზოგადად შესაძლებელი ხდება. კერძოდ, თბილისის საამიროს შესახებ სწორი უნდა იყოს ის მოსაზრება, რომ VIII ს. დასასრულისათვის ყველაზე შტკიცედ არაბებს უნდა სჭეროდათ გვიანდელი ქვემო ქართლის ტერიტორია და აგრეთვე, შიდა ქართლი⁷⁴, ეს უკანასკნელი — ნაწილობრივ მაინც.

ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, ასეთ ვითარებას გვაგულისხმებინებს უფრო გვიანდელი წყაროების გათვალისწინება⁷⁵. აქ დავუმატებთ მხოლოდ რამდენიმე დაკვირვებას.

VIII—IX სს. მიჯნაზე არაბები (თბილისის ამირა) რომ შიდა ქართლს ფლობდნენ, კარგად ჩანს „მატიანე ქართლისაჲს“ მოწმობიდან: „შემდგომად სიკუდილისა ადარნასისა განადიდა უფალმან მეფობა აშოტ კურაპალატისა“, რომელიც „ეუფლა ქართლს და საზღვართა მისთა, რამეთუ... მოუძღურებულ იყვნეს სარკი-

⁷³ ძეგლები, 1, გვ. 55—59 და სხვ.

⁷⁴ ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, 11, 1948, 91, 113; ს. ჯანაშვილი. შრომები, 11, გვ. 391.

⁷⁵ ამის შესახებ დაწერილებით, იხ. ჩემი დასახ. ნაშრ. გვ. 74—77.

ნოზნი⁷⁶. ცხადია, აქ იგულისხმება, რომ აშოტ კურაპალატს ზემოხსენებული ტერიტორია არაბთაგან, ე. ი. თბილისის ამირასაგან წაუღია. მაგრამ აქ „ქართლი და საზღვარნი მისნი“ მხოლოდ მხოლოდ ქართლს, რა თქმა უნდა, არ უნდა გულისხმობდეს მხოლოდ ქართლს, ცნებით აღარც ძველი ივერია გამოიხატება, თუნდაც იმიტომ რომ, როგორც ვიცით (იხ. ზემოთ), „კახეთი“ ამ დროს გამოირიცხულია „ქართლიდან“; ეს უკანასკნელი არ უნდა გულისხმობდეს გვიანდელ „ქვემო ქართლსაც“⁷⁷, მაგრამ გვიანდელი „ზემო ქართლი“ (მტკვრის აუზი) კი უნდა შედიოდეს ამ ცნებაში. ეს ჩანს სუმბატ დავითის ძის ქრონიკიდან: აშოტ კურაპალატის მკვიდრი მამული იყო შავშეთ-კლარჯეთი⁷⁸ „და შემდგომად აშოტისა სიკუდილისა... რომელ გარეთ ქუეყანა ჰქონდათ ძეთა აშოტისთა — წარუღეს სარკინოზთა“⁷⁹. ეს „გარეთ ქუეყანა“ არის სწორედ „ქართლი და საზღვარნი მისნი“ (საკუთრივ შავშეთ-კლარჯეთის გამოკლებით), რომელსაც ადრე ფლობდა აშოტი⁸⁰.

ამგვარად, ცხადი ზდება, რომ თბილისის საამირო გარკვეულ დროს (თუ გარკვეულ პერიოდებში) მტკვრის ზემო წელის აუზსაც ფლობდა. კიდევ მეტი, სწორედ აშოტის სიკუდილის შემდეგ ე. ი. IX ს. 20—30-იან წლებში „ოყენეს ხარკის მიმცემელ სარკინოზთა (ე. ი. თბილისის ამირასი. — დ. მ.) ყოველნი ხევნი შავშეთ-კლარჯეთ-ნიგალისანი“⁸¹.

ასევეა უფრო გვიანაც. ის ფაქტი, რომ IX ს. 40-იან წლებში გამდგარი თბილისის ამირას, საპაე ისმაილის ძის დასასჯელად სახალიფოდან გამოგზავნილი მოჰამედ ხალიდის ძე თავის მოკავშირე ბაგრატ კურაპალატს, აშოტის მემკვიდრეს, დახმარების საზღაურად მიუბოძებს ქართლს⁸², იმის მოწმობაა, რომ „ქართლი“ თბილისის ამირას საბრძანებელს შეადგენდა, ხოლო რომ „ქართლი“ აქ, მაინცდამაინც, შიდა ქართლს გულისხმობს, ეს ჩანს იქიდან, რომ გადამწყვეტი ბრძოლის წინ „გამოვიდა საპაე, ამირა ტფილელი, ლაშქრითა და დადგა რეკს, ხოლო მოჰამედ და ბაგ-

⁷⁶ ქცა, 1, გვ. 252.

⁷⁷ დ. მ. უ. ს. ხ. ე. ლ. ი. შ. ვ. ი. ლ. შ. თა ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლისათვის, გვ. 183.

⁷⁸ ქცა, 1, გვ. 376.

⁷⁹ იქვე, გვ. 378.

⁸⁰ შდრ. ივ. ჯავახიშვილი. ქართველიერის ისტორია, 11, 1948, გვ. 93.

⁸¹ ქცა, გვ. 378.

⁸² იქვე, გვ. 255. შდრ. ს. ჯანაშია. შრომები, 11, გვ. 298.

რატ წარიღეს უფლისციხე. და მოვიდეს კახნი გარდაბნელნი უტ-
ლად საპაისია; შეიბნეს რეგს⁸³. რომელი რეხიც არ უნდა გულის-
ხმებოდეს აქ, ლიახვისპირისა⁸⁴ თუ ლეხურის ხეობისა⁸⁵ უტუღარკმ
ცხადია, რომ რეხიც და უფლისციხეც თბილისს⁸⁶ მდებარეობდა
ბელობაშია და ე. ი. ამ დროს შიდა ქართლი, ყოველ შემთხვევაში,
მისი გარკვეული ნაწილი საამიროს ფარგლებში შემოდის. ის ფაქ-
ტიც, რომ ამაზე ცოტა ხნით ადრე იმავე თბილისის ამირას დასას-
ჯელად „ხალილ მოვიდა მესამედ, და მოკლეს ჯავახეთს“⁸⁶, იმაზე
უნდა მიუთითებდეს, რომ ჯავახეთიც საამიროს ფარგლებშია და
არა ბაგრატ კურაპალატის მფლობელობაში, რომელიც ამ ბრძო-
ლებში ყოველთვის ხალიფას აგენტების მოკავშირედ და თბილი-
სის ამირას მოწინააღმდეგედ გვევლინება⁸⁷; ჯავახეთი რომ ბაგრა-
ტის მფლობელობაში ყოფილიყო, მაშინ, ბუნებრივია, ხალიფს იქ
ლაშქრობა არ მოუხდებოდა.

მართლაც, სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო არაბებმა (თბი-
ლისის საამირომ) საბოლოოდ, როგორც ჩანს, 870—876 წლებს
შორის დაკარგეს, როდესაც „გუარამს დაეპყრა ჯავახეთი, თრია-
ლეთი, ტაშირი და აზოცი და არტანი“ სარკინოზთაგან⁸⁸. ამიერი-
დან თბილისის საამიროს ძირითადი ტერიტორია გვიანდელი ქვემო
ქართლის დანარჩენი პროვინციებით შემოისაზღვრა, თუმცა ჩრდი-
ლო-დასავლეთით, მაინცდამაინც, დიღმის ხევი მის ფარგლებში
შემოდებოდა⁸⁹.

მაგრამ გვაქვს საფუძველი ვივარაუდოთ, რომ საამიროს ტე-
რიტორია მტკვარგალმა, კუხეთის ნაწილს რუსთავე-გარეჯიდან შოი-
ცავდა. ასე იყო XI ს-ში⁹⁰. ასე უნდა ყოფილიყო X ს-ში⁹¹. სავა-
რაულოა, ასევე იქნებოდა უფრო ადრეც, კერძოდ VIII—IX სს-ში.

⁸³ ქცა, 1, გვ. 255.

⁸⁴ იხ. ქცა, 1, გვ. 54.

⁸⁵ იხ. ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა, გვ. 72.

⁸⁶ ქცა, 1, 255.

⁸⁷ იხ. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 94—95; ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, იქვე.

⁸⁸ ქცა, 1, გვ. 27. თარიღისათვის: გუარამის მიერ შემოსხენებული ქვეყნების გან-
თავისუფლება მოხდა მისი ძმის ბაგრატის სიციცხლეში, ე. ი. 876 წლამდე, როდესაც
ბაგრატი გარდაიცვალა (ქცა, 1, გვ. 258) და ისე შიხის ძის ამირად დადგენის შემ-
დეგ, ზოლო ისე შიხის ძე სომხეთის ვალიდ დანიშნა 870 წ. (იხ. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი
შ ვ ი ლ ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 97).

⁸⁹ იხ. დ. მ უ ლ ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი. კახეთ-ქერეთის პოლიტიკური გეოგ-
რაფიის საკითხები, გვ. 74—75.

⁹⁰ იქვე, გვ. 75—77.

⁹¹ იქვე, გვ. 114—115.

საამისოდ საინტერესო ჩვენებას იძლევა ნუმისმატიკური მასალა, კერძოდ VIII—IX სს. არაბული ფელსების გავრცელების სურათი საქართველოს ტერიტორიაზე.

თუკი ოქროსა და ვერცხლის არაბულ მონეტებს საერთაშორისო ვალუტის მნიშვნელობა ჰქონდა, ადგილობრივი წვრილი ვაჭრობისათვის ძირითადად სპილენძის მონეტები, ფელსები გამოიყენებოდა⁹². ამგვარად, ფელსები ადგილობრივ ბაზარს ხმარდებოდა და იქვე იღებებოდა. ბუნებრივია, რომ თბილისის საამიროში ისევე, როგორც არაბული სამყაროს სხვა მხარეებში ასეთივე ვითარება იყო. მართლაც, არაბული ფელსების საკმაოდ რაოდენობაა ცნობილი საქართველოდან.

ჩამოთვალეთ ჩვენთვის ცნობილი პუნქტები, სადაც ეს მონეტებია აღმოჩენილი:

ბოლნისი — არაბული ფელსი 744—45—749-50 წწ.

დამბლუტი (დმანისის რ-ნი) — არაბული ფელსი.

სამგორის ველი — არაბული ფელსი 774-5 წწ.

რუსთავი — არაბული ფელსი, IX ს.⁹³

თბილისი — არაბული ფელსები, VIII—X სს. სულ 20 ცალი⁹⁴

ზემო ავჭალა — არაბული ფელსი, 808—9 წწ⁹⁵.

მცხეთა — არაბული ფელსები, VIII—IX სს. სულ 6 ცალი⁹⁶.

ნარეკვაი — არაბული ფელსი, VIII ს.⁹⁷

ხეკორძულა — არაბული ფელსი, 767—76 წწ⁹⁸

ვფიქრობთ, არაბული სპილენძის მონეტების საქართველოში აღმოჩენის ტოპოგრაფია გამოსადეგია ჩვენი მიზნებისათვის და კარგად ამოწმებს სხვა წყაროებს საშუალებით ნავარაუდევ იმ

⁹² X. A. Мушегян. Денежное обращение Двина, с 22 и 38.

⁹³ ამ თხზი მონეტის შესახებ ცნობა მოგვაწოდა ი. რ. ჯალალანიამ.

⁹⁴ საქართველოს სახელმწ. მუზეუმის ნუმისმატიკის განყოფილების ფონდი №№ 6760, 8549—8551, 9710, 10126, 10139, 10140, 10147, 10152, 10155, 11656-11659, 12129. ი. რ. ჯალალანის ცნობით, 1953 წ. თბილისში აღმოჩნდა კიდევ 3 ფელსი, რომლებიც მპოვნელს დარჩა. რაც შეეხება ე. პახომოვის გამოცემაში აღნიშნულ ცალს (МКА, VII, № 1781), იგი ნუმისმატიკის განყოფილების ფონდის ერთ-ერთი ცალი უნდა იყოს.

⁹⁵ საქ. მუზეუმის ნუმისმატიკის განყოფილება № 3560.

⁹⁶ დაცულია იქვე, №№ 9958, 10016, 10058, დანარჩენი სამისთვის იხ. МКА, IV, №№ 1077—1078 და МКА, V, № 1453.

⁹⁷ საქ. მუზ. ნუმისმ. განყ. № 11916.

⁹⁸ დაცულია იქვე, № 2392.

მოსაზრებას, რომ მას შემდეგ, რაც ქართულმა სამეფო-სამთავრო-ებმა თავი დააღწიეს ფაქტიურად არაბთა მფლობელობას; ეს ანკანასკნელი მკვიდრად შემორჩა მხოლოდ ქვეყნის შტაბ-სადგომში. თბილისის საამიროს სახით, რომელიც VIII—IX სს-ში მხოლოდ გვიანდელი ქვემო ქართლის ტერიტორიას (ბოლნისი, დამბლუტი), შიდა ქართლის ნაწილს (მცხეთა, ნარეკვავეი, ხეკორაძელა) და კუხეთის ნაწილს (სამგორი, რუსთავეი), ცენტრით თბილისში.

თ ა ვ ი V

დასავლეთი საქართველო: „აფხაზთა სამეფო“

(რუკა 5)

1. უაღრესად მნიშვნელოვანი ცვლილებები მოხდა VIII ს. მეორე ნახევარში დასავლეთ საქართველოში: დაახლოებით 778 წ. აფხაზთა მთავრის ინიციატივით გაერთიანდა აფხაზეთისა და ეგრისის სამთავროები, ხოლო 797—802 წწ-ში ეს ახალი პოლიტიკური ერთეული თავისუფლდება ბიზანტიასთან ვასალური დამოკიდებულებისაგან და „აფხაზთა სამეფოდ“ ყალიბდება¹. ამ სამეფოს შემქმნელმა ლეონ II-მ, ვახუშტი ბატონიშვილის მიხედვით მთელი რიგი მნიშვნელოვანი ადმინისტრაციული რეფორმები ჩაატარა. მოვიტანთ ვახუშტის ჩვენებას მთლიანად:

„ხოლო დაჯდა რა ესე ლეონ მეფედ და დაიპყრა ყოველი ეგრისი (აფხაზეთიანად.—დ. მ.) არღარა უწოდა ეგრისი, არამედ—აფხაზეთი და განჰყო ესე ეგრისი და აწ აფხაზეთი რვა საერისთავოდ: ა) დასვა აფხაზთა და მისცა აფხაზეთი, ჭიქეთი, ვიდრე ზღვამდე და ხაზართა მდინარემდე; ბ) დასვა ცხომს და მისცა ეგრისი (—წყლის.—დ. მ.) იქითი ანაკოფია—ალანთურთ; გ) დასვა ბედიას და მისცა ეგრისისი (—წყლის დ. მ) აღმოსავლეთი ცხენისწყლამდე; დ) ვინად-გან ამას ლეონს მოერთვნენ ოძრაბოს წილნი; ჭოროხის სამხრეთისანი (? დ. მ.) და განუდგნენ ოძრაბოს ერისთავსა, უწოდა გურია და დასვა მუნ ერისთავი თვისი. ე) დასვა რაჰა-ლეჩხუმისა; ვ) დასვა სვანეთისა; ზ) შორაპანისავე, რიოხისა

¹ ამის შესახებ დაწერილებით იხ. ჟ ა ნ ა შ ი ა. О времени и условиях возникновения абхазского царства. შრომები, II, 322—341; З. В. Анчабадзе. Из истории средневековой Абхазии, 95—109; შ. ლ ო რ თ ქ ი თ ა ნ ი ძ ე. ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, გვ. 176 და შემდ.

და ხანისწყლის აღმოსავლეთისა ლიხამდის სრულიად არგვეთისა; (3) დასვა ქუთათის ვაკისა, ოკრიბისა და ხანის წყლის დასავლეთისა გურიამდე და რიონის დასავლით ცხენის-წყლამდე. ამხვეწ აღაშენა ქუთათისი ქალაქი და ციხე და ჰყო საყდარი აფხაზთა ძეგლისა, ვითარცა ანაკოფია ჰყო ტახტად მეორედ ესე ქუთათისი².

ვახუშტის ეს უაღრესად საყურადღებო ცნობა ექვი არ არის რაიმე ძველ წყაროს, ანდა რეალურ ისტორიულ ტრადიციას უნდა ემყარებოდეს. გარდა იმისა, რომ საამისო საფუძველი თვით „ქართლის ცხოვრებაში“ მოიძებნება, რამდენადაც იქ, მართალია, უფრო მოგვიანო ხანისთვის, მაგრამ მაინც მოიხსენიებიან აფხაზთა, სვანთა, რაჭისა და თაყვერის (ლეჩხუმის) ცხუმის და ოდიშის (-ვახუშტისეული ბედიის) ერისთავები³, ვახუშტის ჩვენების რეალურობას იხილ უნდა ამტკიცებდეს, რომ სრულიად სხვა წყარო, რომელშიც VIII ს. პირველი ნახევრის ამბებია აღწერილი, დავით და კონსტანტინე არგვეთელ მთავართა მარტვილობა, როგორც ზემოთ ვნახეთ (II, 7), იძლევა იმის საფუძველს რიონ-ცხენისწყალს შორის იმ დროს ახალი ისტორიულ-გეოგრაფიული ერთეულის არსებობა ვივარაუდოთ, რომელიც ვახუშტისეული ქუთათისის საერისთავოს წინამორბედი. ანონიმთანაც „ეგრისის შორაპნამდე“ ხსენება იძლევა იმის საფუძველს, რომ შორაპნის საერისთავო რეალურად არსებულ ერთეულად ვცნოთ. სხვა არა იყოს რა თვით არგვეთის სამთავროს არსებობა VIII ს. პირველ ნახევარში (ძველ „მარგვის ერისთავებს“ რომ თავი გავანებოთ) მძიმე არგუმენტი იმის სასარგებლოდ, რომ „აფხაზთა სამეფოში“ შემავალი ეს ტერიტორია ცალკე ადმინისტრაციულ ერთეულად, საერისთავოდ წარმოვიდგინოთ.

უკიდურესი ჩრდილო-დასავლეთი საზღვარი „აფხაზთა სამეფოსი“ ამ დროსაც ქალაქი ნიკოფსია უნდა ყოფილიყო, როგორც ეს იყო X ს. პირველ ნახევარში⁴. ქალაქი ნიკოფსია მდებარეობდა დღევანდელ ტუაფსეს ჩრდილოეთით, დაახლოებით 20 კმ-ზე, მდ.

² ვ ა ხ უ შ ტ ი. საქართველოს ცხოვრება, 271. კონტექსტით აუცილებელია კორექტურა: „ეგრის“ — „ეგრის-წყალი“ (მდრ. ზ. ან ჩ ა ბ ა ძ ე. დასახ. ნაშრ. გვ. 109). შევდომია, ალბათ, lapsus calami, „ჰოროხის სამხრეთისანი“, უნდა — „რიონის სამხრეთისანი“.

³ იხ. მ. ლ ო რ თ ქ ი ე ა ნ ი ძ ე. დასახ. ნაშრ., გვ. 187—8.

⁴ იხ. კ ო ნ ს ტ ა ნ ტ ი ნ ე პ ო რ ფ ი რ ო გ ე ნ ე ტ ი. „გეორგია“. IV (2), გვ. 233; ზ. ან ჩ ა ბ ა ძ ე. დასახ. ნაშრ., გვ. 110—111; მ. ლ ო რ თ ქ ი ე ა ნ ი ძ ე. დასახ. ნაშრ., გვ. 186.

ნეგოციუსოს შესართავთან ზღვისპირა კონცხზე⁵. რაც შეეხება უკიდურეს სამხრეთ-დასავლეთის საზღვარს, აქეთვე, „აფხაზთა სამეფო“, როგორც ჩანს ჭორხის შესართავამდე ვერცხლდებულ⁶. ის მოსაზრება, რომ ქალღია ტრაპიზონითურთ ამჟამადვე ცდურგულეებში შედიოდა, არ უნდა იყოს სწორი და იოანე საბანისძის თხზულების სათანადო კონტექსტის არასწორ ინტერპრეტაციაზეა დამყარებული⁷.

მართლაც, კონსტანტინე პორფიროგენეტი თავის ტრაქტატში ბიზანტიაში არსებული ადმინისტრაციული ერთეულების (თემების) შესახებ მხოლოაზროვნად აღნიშნავს, რომ ერთ-ერთი ასეთი ბიზანტიური პროვინციაა „ეგრეთ წოდებული ხალდიის თემი და მისი დედაქალაქი, რომელსაც ტრაპეზუნტი ეწოდება“⁸. საინტერესო ის არის, რომ იმპერატორი აქ თავისი დროის (X ს.) ვითარებას კი არ ასახავს, არამედ უფრო ძველს — VII—VIII საუკუნეებისას, ანუ სწორედ ჩვენთვის საინტერესო პერიოდისას⁹.

გარდა ამისა, ჩვენთვის საინტერესო საკითხისათვის ღირებული უნდა იყოს ნათარგმნი ლიტერატურის ძველი „ორიენტოსისა და ძმათა მისთა მარტვილობა“, რომლის კიმენური რედაქცია VI—VIII სს-ში უნდა ჩამოყალიბებულიყო¹⁰ და ამდენადვე იქ წარმოდგენილი ისტორიულ-გეოგრაფიული ვითარება შესაძლებელია ჩვენთვის საინტერესო დროისა იყოს, მით უმეტეს, რომ ამ თხზულებაში ასახული პოლიტიკური ურთიერთობა ეგრისსა და აფხაზეთს შორის მაინცდამაინც VII—VIII სს. პირველი ნახევრისა უნდა იყოს. ხსენებული მარტვილობის ტექსტში აღნიშნულია, რომ წამებულნი ტრაპეზუნტიდან ხომალდით წამოსულნი ოთხ დღეში აფსაროსს მოვიდნენ და „მიერ აღდგომილნი მყვანებელნი მათნი წარვიდეს სოფლად აწ ლაზთად წოდებულად“¹¹. სვინაქსარულ რედაქციაში ეს ეპიზოდი ასეა გადმოცემული: აფსაროსიდან წამო-

⁵ ზ. ანჩაბაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 110.

⁶ ს. ჯანაშია, შრომები, 11, გვ. 338.

⁷ ს. ჯანაშია. იქვე; ზ. ანჩაბაძე, დასახ. ნაშრ., 111—114;

2. ლორთქიფანიძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 181—185.

⁸ კონსტანტინე პორფიროგენეტი. „გეორგია“, IV(2), გვ. 300.

⁹ იხ. „გეორგია“, IV(2), გვ. 223.

¹⁰ კ. კეკელიძე. ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიულად, IV, გვ. 297.

¹¹ იქვე, გვ. 321.

სული „წმიდა კურიაკოს, მივიდა რამ საეგროსა ქუეყანასა“¹² ამგვარად, როგორც ვხედავთ, აფსაროსი, რომელიც საერთო აზრით დღევანდელი გონიოს ადგილას მდებარეობდა, ამ ძეგლზე მითითებული ვით არ არის „ლაზთა სოფელში“, ანუ „საეგროში“¹³ მობს, რომ მაინცდამაინც, ჭოროხის სამხრეთი ტერიტორია გამოირიცხულია ეგრისიდან. არ გვაქვს საფუძველი იგივე ვითარება არ ვიგულისხმობთ VIII ს. მეორე ნახევარში ეგრის-აფხაზეთის გაერთიანებისა და „აფხაზთა სამეფოს“ შექმნის შემდეგაც.

კონკრეტულად სად ვადიოდა საზღვარი VIII-IX სს-ში ძნელი სათქმელია. ამ თვალსაზრისით შეიძლება საინტერესო იყოს პატარა მდინარე ბათუმსა და ჭოროხს შუა, რომელიც კახაბრის ველზე მიედინება ჭოროხის ქვემო დინების პარალელურად და რომელსაც „მიჯნის წყალი“ (ხუთვერსიანი რუკის—р. Меджинис) ეწოდება. მაგრამ, შესაძლებელია, ეს სახელწოდება გაცილებით უფრო გვიანდელიც იყოს.

ჩვენ გვაქვს კიდევ ერთი ჩვენება, რომელიც, მართალია, X ს. პირველი ნახევრისაა, მაგრამ, ვფიქრობთ, ძველ ვითარებას უხდა გულისხმობდეს. კონსტანტინე პორფიროგენეტი გადმოგვცემს, რომ გურგენ მაგისტროსმა თავის სიმამრს, აშოტ კისკას წაართვა არტანუჯი ე. ი. ფაქტიურად, როგორც ჩანს, კლარჯეთი, შესაძლებელია, შავშეთიანად¹⁴ და „ამის საბადლოდ მისცა მას ტიროკასტრონი და აჭარის წყლის გასწვრივი ქვეყანა, რომელიც რომანიის მოსაზღვრე იყო კოლორისთან“¹⁵. ტიროკასტრონი, ეს იგივე ყველისციხეა¹⁶, სამცხის ერთ-ერთი ცენტრი და, ცხადია, მისი ხსენება მის „შესავალსაც“ (მთელ სამცხეს?) გულისხმობს. რაც შეეხება აჭარის წყლის გასწვრივ ქვეყანას, აქ, უეჭველია, აჭარა იგულისხმება.

ისტორიულ-გეოგრაფიული სიტუაციის გათვალისწინებით კონტექსტი მხოლოდ ისეა გასაგები, რომ აჭარა ესაზღვრება ბიზანტიას (რომანიას) კოლორისთან. ამდენადვე ამ უკანასკნელის გადატანა კაპადოკიის საზღვარზე¹⁶ სრულიად შეუძლებელია. მაგრამ ბუნებრივი

¹² იხ. „გეორგია“, IV(2), გვ. 415.

¹³ რომ არტანუჯი „ქვეყანასაც“ ეწოდებოდა, ეს აშკარად ჩანს იმავე კონსტანტინე პორფიროგენეტის ცნობებიდან („გეორგია“, IV(2), გვ. 275—277).

¹⁴ კონსტ. პორფიროგენეტი, „გეორგია“ IV(2), გვ. 276.

¹⁵ იქვე, შენ. 1.

¹⁶ იქვე, შენ 2.

ჩანს, თუ პორფიროგენეტის ამ პუნქტს (Κάσις) გავაფიქვებთ ტოპოგრაფიკულად— „ყოროლისთან“ რომელიც შემორჩენილია ჰიდრო და ტოპონიმებში— „ყოროლისთავი“ (ხევი, ხევზე მდებარე სოფელი უფხუძის თავეში ამართული მთა მესხეთის ქედზე). მდ. ყოროლისთავეს მის ჩრდილოეთით მოედინება ჭოროხის შესართავის პარალელურად.

საფიქრებელია, რომ ქართველ ბაგრატივანთა სამფლობელო, კერძოდ, აჭარა, სადაც ამ ზონაში ემიჯნებოდა ბიზანტიის იმპერიას. მაგრამ ამდენადვე ცხადია, რომ აქ უნდა გასულიყო ქართველ ბაგრატივანთა და ბიზანტიის საზღვარი „აფხაზთა სამეფოსთან“, რადგან, ერთი მხრივ, მესხთა საბრძანებელი არ გადასცდებოდა მესხეთის ქედს („აჭარისწყლის გასწვრივი ქვეყანა“) და გურია „აფხაზთა სამეფოს“ ერთ-ერთ საერისთავოს წარმოადგენდა, ხოლო, მეორე მხრივ, თუ ეს ასეა, მაშინ ყოროლის (ყოროლისთავის) ხსენება, როგორც მესხ-ბიზანტიელთა მიჯნისა, უეჭველია გულისხმობს, რომ ბიზანტია აქ „აფხაზთა სამეფოს“, კერძოდ გურიის საერისთავოსაც ემიჯნებოდა.

ამგვარად, ვფიქრობთ, ძალიან არ შეეცდებით, თუ „აფხაზთა სამეფოს“ უკიდურეს სამხრეთ-დასავლეთ საზღვარს მდ. ყოროლისთავის ხევზე დავდებთ.

აღმოსავლეთი საზღვარი ლიხის მთაზე იყო, სამხრეთით—აჭარა-ახალციხის, ანუ მესხეთის ქედზე, ხოლო ჩრდილოეთით—კავკასიონის ქედზე. აი, ეს ტერიტორია იქნა ლეონ II-ის მიერ დანაწილებული მ საერისთავოდ.

2. ამ საერისთავოთა ტერიტორიულ მოცულობაზე დაკვირვება, ზოგიერთი საგულისხმო დასკვნის გამოტანის საშუალებას იძლევა. ცნობილია, რომ ქართული ფეოდალური საერისთავოები, როგორც წესი, ეთნიკურ-ტომობრივი, ანუ თემობრივი პრინციპის მიხედვით იქმნებოდა. ამას მოწმობს, პირველ რიგში, ჩვენთვის ცნობილ საერისთავოთა უმეტესობის სახელწოდებანი და, კერძოდ „აფხაზთა სამეფოს“ საერისთავოთა სახელწოდებებიც¹⁷. ამიტომ სწორი უნდა იყოს მოსაზრება, რომ საკუთრივ აფხაზთა ტომი ძირითადად, აფხაზთა საერისთავოში მოსახლეობდა, რომელიც საკუთრივ აფხაზეთს გარდა ჭიქეთის ნაწილსაც მოიცავდა¹⁸. მეორე მხრივ, ეს ფაქტი მოწმობს ჭიქ-აფხაზთა ახლომონათესაობას, ანდა,

¹⁷ იხ. ზ. ან ჩ ა ბ ა ძ ე. დასახ. ნაშრ., გვ. 189.

¹⁸ ვ ა ხ უ შ ტ ი. საქართველოს ცხოვრება; გვ. 271. ზ. ან ჩ ა ბ ა ძ ე. იქვე, გვ. 116; ჭიქეთისათვის, იხ. ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა. გვ. 172.

შესაძლებელია ამ დროისთვის ჯიქთა გარკვეული ნაწილის ასიმი-
ლაციას აფხაზთა მიერ. ამ საერისთავოს ცენტრი ბიჭვინტა უნდა
ყოფილიყო¹⁹.

რაც შეეხება ცხუმის საერისთავოს, ამ შემთხვევაში ცხუმის ცენტრი
რესო მოვლენები მკლავდება. ცხუმი, როგორც ვიცით, საკუთრივ
აფშილეთის ქალაქი იყო და აფშილეთის ტერიტორიის ეგრის-აფ-
ხაზეთს შორის დანაწილების შემდეგ აფხაზეთის ტერიტორიაში
მოექცა. VIII ს. ბოლომდე თუკი საზღვარი აფხაზეთსა და ეგრისს
შორის მდ. კელასურზე იყო (იხ. ზემოთ, II, 7), ამიერიდან ძველი
აფშილეთის ტერიტორია კვლავ აღუდგენიათ და საზღვარი ეგრის-
თან ისევ ეგრისწყალზე (ღალიძგაზე) დაიდო. ამრიგად, ცხუმის სა-
ერისთავო, ფაქტიურად, აფშილთა ტომით დასახლებულ ტერიტო-
რიაზე შეიქმნა. მაგრამ ცხუმის საერისთავო მოიცავდა „ალანის
ქვეყანასაც“, ანუ კოდორის ზემო წელს (იხ. ზემოთ, I, 6) და ე. ი.
მისიმიანეთსაც. ეს კი მოწმობა უნდა იყოს იმისა, რომ მისიმი-
ანელები, რომლებიც თავის დროზე სვანურ ტომს წარმოადგენდნენ
და ეგრისის სამეფოს ცალკე „საერისთავოს“ ქმნიდნენ, VIII ს.
ბოლოსთვის დიდ ნაწილში მაინც ასიმილირებული იყვნენ აფში-
ლეთის მიერ და ადმინისტრაციულადაც მათ შეერწყვნენ. ე. ი. ამ
შემთხვევაში აქ ისეთივე მოვლენასთან გვაქვს საქმე, როგორსაც
აღმ. საქართველოს ტერიტორიაზე შევხვდით: ხანგრძლივი ისტო-
რიული პროცესის შედეგად მოხდა მთისა და ბარის ერთ ფეოდა-
ლურ „ქვეყნად“, ამჯერად ცხუმის საერისთავოს სახით ჩამოყალი-
ბება. ამის საფუძველი, როგორც იქ, ისევე აქაც ბარის მიერ მთის
ეკონომიკური ათვისება და მისი მოსახლეობის შერწყმა-ასიმილა-
ცია უნდა ყოფილიყო.

ჩვენ სხვა შემთხვევასთან დაკავშირებით გვქონდა უკვე საუ-
ბარი თანადროული წყაროს დამოწმებით იმის შესახებ, თუ რამდენ-
ნად იყო დამოკიდებული კოდორის ხეობის ზემო წელი (მთიანე-
თი) მის ქვემო წელზე (ბარზე), ანუ რამდენად რეალური იყო აფ-
შილეთის გავლენა მისიმიანეთზე და ამის ერთ-ერთ წინაპირობად
ის გზები ვივარაუდეთ, რომელთა საშუალებითაც მისიმიანეთი

¹⁹ იხ. ზ. ან ჩ ა ბ ა ძ ე, იქვე. მართლაც, როგორც ვიცით, ბიჭვინტა უძვე-
ლეს დროიდანვე წარმოადგენდა ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს პუნქტს, ქალაქს
შავი ზღვის სანაპიროზე (ანაკოფიასთან და სებასტოპოლის ციხესთან ერთად) და
ბუნებრივია იგი გამზდარიყო უკიდურესი ჩრდილო-დასავლეთი საერისთავოს ცენ-
ტრიც.

ეკონომიკურად და კულტურულად დაწინაურებულ ევროპის უკავშირდებოდა და რომლებიც უშუალოდ აფშილეთზე გადაიდნენ. მეორე მხრივ, სულ უკანასკნელ დრომდე წებებდნენ მათს ნების სიძლიერე იმით გამოიხატებოდა, რომ მათს კონდათ მთიანეთში და გადასასვლელ გზებს ფლობდნენ. როგორც მათში, ისე ბარისკენ²⁰.

ახალი ერთეულია აგრეთვე რაჭა-ლეჩხუმის საერისთავო, რომელიც შეესატყვისება განვითარებული ფეოდალური ხანის რაჭისა და თაყვერის საერისთავოს²¹.

თუკი ძველად ლეჩხუმელები, როგორც ირკვევა, ერთ-ერთი სვანური ტომი უნდა ყოფილიყო²², VIII ს. ბოლოსათვის ისინი მთლიანად, ან თითქმის მთლიანად გაქართველად უნდა წარმოედგინოთ. უამპირობოდ გაუგებარი იქნებოდა მათი რაჭველებთან ერთადერთ საერისთავოში მოქცევა. კიდევ მეტი, საფიქრებელია, რომ ეს პროცესი სწორედ რაჭიდან და ძირითადად რაჭველების მეშვეობით ხორციელდებოდა. ამის საფუძველს შემდეგი გარემოება გვაძლევს: ჩვენ ვიცით, რომ „თაყვერი“ რაჭის უძველესი სახელწოდება უნდა ყოფილიყო²³, ხოლო ლეჩხუმისა კი „ჩხუმი“, რაც ბიზანტიურ წყაროებში აისახა „სკვიმნიის“ სახით (შდრ. ლეჩხუმში დღესაც არსებული სოფელი ჩქუმი—ამ პროვინციის უძველესი ცენტრი?). „ლე“, როგორც ცნობილია, სვანური თავსართია და „ლეჩხუმი“ ქართული „სა-ჩხუმ-ოს“ ექვივალენტია. ეს დასტურდება აგრეთვე იმითაც, რომ სომხური ენონიმური გეოგრაფიის მოკლედ რედაქციაში, რომელიც არ იცნობს კავკასიის მთიანეთში „რაჭველებს“, დასახელებულნი არიან ცალ-ცალკე „ჩქუმნი“ (სკვიმნი) და „თაყვერნი“ (ჩხუმი)²⁴, რაც უნდა აღნიშნავდეს ლეჩხუმელებს და რაჭველებს. VI ს. ბიზანტიურ წყაროებშიც, როგორც

²⁰ იხ. С. Э с а д з е. Историческая записка об управлении Кавказом, т. 1, Тифлис, 1907, с. 108—109.

²¹ იხ. ქცა, 11, გვ. 27, 33.

²² ეჭ. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი. არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს. პარიზი, 1937, 84; მ. ქ ა ლ დ ა ნ ი. ლეჩხუმის გეოგრაფიულ სახელთა იშ (II-შ) სუფიქსის საკითხისათვის. ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები. ტ. 111, 1963, გვ. 76—77.

²³ ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა. გვ. 148. სქოლო.

²⁴ პატკანოვის გამოც. 16; სუქრისეულ გამოცემაში (გვ.26) სკვიმნი საერთოდ გამორჩენილია, ხოლო ჩხუმი-ის შესატყვისია ჩხუმი, რაც უეჭველოდ, რომ პატკანოვისეულშიც თაყვერია დამახინჯებულად გადმოცემული.

აღნიშნეთ, სვეიმნია-ლენხუმი ცალკე ერთეულია. უფრო გვიან, თაკვერი (რაჭა) პოლიტიკურად ლენხუმსაც მოიცავს და ამიტომ უნდა ამ უკანასკნელსაც, par excellence, თაკვერი ეწოდებოდეს. ამ რადესაც სახელწოდება „რაჭა“ გაჩნდა, თაკვერი მხოლოდ ლენხუმსდა შემორჩა, ისიც მცირე ხნით: გვიანფეოდალურ ხანაში ამ პროვინციას კვლავ ლენხუმი ეწოდება.²⁵

ასე რომ ამ საერისთავოს ვახუშტისეული სახელწოდება—რაჭა-ლენხუმი, ან თუნდაც „ქართლის ცხოვრებისეული“ რაჭა-თაკვერი, ფაქტიურად, უფრო გვიანდელი ცნებაა იმ ხანასთან შედარებით, რომელსაც ვეხებით. ამ დროს კი ამ საერისთავოს, სავარაუდოა, თაკვერის საერისთავო რქმეოდა. ცენტრი ამ ერთეულისა ისევე, როგორც გვიანფეოდალურ ხანაში, მაშინაც შესაძლებელია მინდას ციხე ყოფილიყო, რომლის შესახებაც ვახუშტი აღნიშნავს: „ციხე მინდა, მაგარი და აულბებელი მტრისაგან, და ვის უპყრავს ციხე ესე, არს ერისთავი რაჭისა“²⁶.

ბედიის საერისთავო ეგრისწყლიდან (ლალიძგიდან) ცხენისწყლამდე და რიონს ჩრდილოეთით სვანეთამდე, ცხადია, ეგრისელებით, ანუ მეგრელებით დასახლებულ ტერიტორიაზე აღმოცენდა ცენტრით ბედაში ისევე, როგორც გურიისა, ფაქტიურად, გურულებით დასახლებულ ტერიტორიას მოიცავდა, ცენტრით, შესაძლებელია, გურიანთაში²⁷.

სვანეთის საერისთავოც, როგორც ჩანს, დღევანდელი ზემო და ქვემო სვანეთით შემოიფარგლებოდა, საფიქრებელია, დღევანდელი მთის რაჭის, ანუ ე. წ. სვანეთის „მთიულეთის“ ჩართვით. რომ ეს ტერიტორია ამ დროს სვანეთის კუთვნილი უნდა ყოფილიყო, ეს ჩანს ერთხელ უკვე დამოწმებული სვანური სასისხლო სიგელიდან. საიდანაც ირკვევა, რომ ეს ტერიტორია სვანებმა მხოლოდ XV—XVI საუკუნეთა მიჯნაზე დაკარგეს²⁸. სვანეთის ერისთავის რეზიდენცია, შესაძლებელია, უშგულში ყოფილიყო.

²⁵ „თაკვერი, რომელსა აჲ ჰქვიან ლენხუმი“, ქცა, 11, გვ.349; ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა. გვ. 148. რაც შეეხება რაჭის ეტიმოლოგიას, ეს სახელწოდება აკ. შ ა ნ ი ძ ი ს მიხედვით საკუთარ სახელ „რატი“-დან (> რატიშა) მოდის. იხ. მისი, ავრი-სუფიქსიანი ქალთა სახელები ძველ ქართულში, -ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, XI, 1968, გვ. 11.

²⁶ ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა. გვ. 159.

²⁷ იხ. ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, 1, 1964, გვ. 340, შენ. 17.

²⁸ ჰ. ი ნ გ ო რ ო ყ ვ ა. სვანეთის საისტორიო ძეგლები, II, თბ., 1941, გვ. 32—33.

სვანეთის 1964 წლის ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიციის ვარაუდით უშგულის ე. წ. „თამარის ციხე“ სვანთა ერისთავის რეზიდენცია უნდა იყოს²⁹. იგივე დასკვნამდე მივდებით 1966 წლის ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიციის დროს³⁰.

მართლაც, უშგულის „თამარის ციხე“ სვანეთისათვის არცთუ ჩვეულებრივი ძეგლია. იგი აგებულია ენგურის მარცხენა ნაპირის მაღალ მთაზე, უშგულის სამხრეთით და წარმოადგენს საკმაოდ ფართო გალავანს (ca. 50X15 მ²), რომელშიც ჩართულია სამი კოშკი. მაგრამ ცხადია, რომ აქ სოფლის თავშესაფარ გალავანთან კი არა გვაქვს საქმე — ინდივიდუალური საოჯახო კოშკებით და-ცულ სვანურ სოფელს, განსაკუთრებით, უშგულს, ეს არ სჭირდებოდა — არამედ წარჩინებულის, ანუ სვანური „ვარგის“ რეზიდენციასთან, კერძოდ, კი სავარაუდოა, „სვანთა ერისთავის“ რეზიდენციასთან.

უშგული, როგორც ცნობილია, ზემო სვანეთის უკიდურესი აღმოსავლეთის თემია, ამიტომ აქ აგებული ციხესიმაგრის ცენტრობა ზემო სვანეთისათვის გამორიცხულია. საამისოდ მესტია, რა თქმა უნდა, უპრიანია და, მართლაც, ასე იყო გვიან საუკუნეებში, რაც იგივე სვანური საბუთებით ცხადია³⁰, და ასე ამჟამადაც. უშგულის ცენტრობა სხვა ვითარებას გვაგვარაუდებინებს, კერძოდ იმას, რომ „თამარის ციხე“ ცენტრია არა მარტო ზემო, არამედ ქვემო სვანეთისაც იმ პირობით, რომ ეს ორი „ხევი“ ერთ ადმინისტრაციულ ერთეულადაა გაერთიანებული. მართლაც, უშგული მთელი რიგი გზებით (ზაგაროს, გორვასის, დაღიაშის და უეალის უღელტეხილებით), მჭიდროდ არის დაკავშირებული ქვემო სვანეთთან (ჩოლურის, ლაშხეთის), აგრეთვე სვანეთის „მთიულეთთან“ და, ამდენად მისი ცენტრობაც ბუნებრივია. ასეთი ვითარება, ვიშეორებთ, გასაგებია, იმ შემთხვევაში თუ ყველა ეს ზემოხსენებული მხარე გაერთიანებულია. ეს კი ასე იყო არა გვიანფეოდალურ ხანაში, არამედ სწორედ „სვანთა საერისთავოს“ არსებობის დროს³¹.

რაც შეეხება „ქუთაისის საერისთავოს“, რომელიც მოიცავდა

²⁹ ექსპედიციის ხელმძღვანელი იყო ნ. ბერძენიშვილი. ზემოხსენებული ვარაუდი გამოზიარეს გ. ცქიტიშვილმა და დ. ბერძენიშვილმა.

³⁰ იხ. პ. ი ნ გ ო რ ო ყ ვ ა. იქვე, 5—9, საბუთები №№ 1—5.

³¹ უშგულში ინახებოდა სვანთა ერისთავების სკოპტრა, ცული და „საკურცხილ“ (სავარძელი), რაც გ. გასვიანს, სამართლიანად, იმის მანიშნებლად მიიჩნია, რომ აქ ოდესღაც ერისთავთა რეზიდენცია უნდა ყოფილიყო, იხ. გ. გასვიანი, დასავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიიდან, 1973, გვ. 45, სქოლიო.

ვაკე იმერეთს, ოკრიბასა და ხანისწყლის დასავლეთ მხარეს ვერო-
 ამდე (გვიანფეოდალური ხანის საჩხეიძო, საჩინოსალომეძე³²,
 საჩიჯავაძო და საჯავახო³²), იგი შეიქმნა ძველი ეგრისის საერისთავოს
 საერისთავოს, ანუ ვახუშტისეული ციხე-გოჯის საერისთავოს³³,
 ანუ რაც იგივეა „ქართლის ცხოვრებისეული“ შიდა ეგრისისა და
 სვანეთის საერისთავოს სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილისა და ძველი
 არგვეთის სამთავროს დასავლეთ პროვინციების ხარჯზე³⁴. ამ საე-
 რისთავოს ცენტრი იყო ქალაქი ქუთაისი.

„ქუთაისის საერისთავოს“ წარმოქმნა, ფაქტიურად, ნიშნავდა
 ძველი ეგრისის სამეფოს უშინაგანესი და უმდიდრესი ეკონომი-
 კური რაიონის — მოხერისის, ერთ ადმინისტრაციულ ერთეულად
 აღდგენას და შემოკრებას მისი ბუნებრივი ცენტრის, ქუთაისის
 გარშემო. ქუთაისის (ხელმოვრე?) აღზევებას და დაწინაურებას,
 რაც გარკვეული მიზეზებით იყო გაპირობებული და VIII ს.
 პირველი ნახევრიდან შეიმჩნევა (იხ. ზემოთ, II, 8), რეალურად
 კი უფრო ადრე უნდა დაწყებულიყო (მაინცდამაინც, მას შემდეგ,
 რაც არაბებმა ძველი ქართლის საერისთავო დაიპყრეს გარეშე
 არგვეთისა, რომელიც ამიერიდან ინტენსიურად უნდა ჩაბმული-
 ყო დასავლურ-ქართულ პოლიტიკურ ცხოვრებაში), ბუნებრივად
 უნდა გამოეწვია, არა მხოლოდ ვაკე იმერეთთან, არამედ მისი მიმ-
 დებარე არგვეთის დასავლეთ პროვინციებთან მჭიდრო ეკონომი-
 კური ურთიერთობა. რომ ეს ასე უნდა ყოფილიყო, საამისოდ გამო-
 გვადგება გვიანდელი ანალოგია³⁵. ინტენსიური ეკონომიკური
 ურთიერთობის საფუძველზე, ბუნებრივია, ადმინისტრაციული ერ-
 თობაც გაფორმებულიყო. ამ თვალსაზრისით გასაგებია რიონის
 სამხრეთი მხარის, ხანისწყლის დასავლეთი ტერიტორიის შემოტა-
 ნაც „ქუთაისის საერისთავოში“³⁶.

3. „ქუთაისის საერისთავოს“ ტერიტორიას უფრო გვიანდელ

³² იხ. ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა, გვ. 163—165.

³³ იქვე, გვ. 164—166.

³⁴ ეს პროვინციებია გვიანდელი „სახხეიძო, პირველად არგვეთადვე წოდებუ-
 ლი“, რომელიც „პირველად იყო არგვეთის საერისთავო“ (ვ ა ხ უ შ ტ ი, იქვე,
 გვ. 163—164) და აგრეთვე „ოკრიბა-რიონის აღმოსავლეთი, რომელიც პირველად
 იყო არგვეთისა“ (იქვე, 165).

³⁵ Ф. Т. Марков. Экономический быт государственных крестьян
 северо-восточной части Кутаисского уезда, МЭГКЗК, т. 1, 248 და შემდეგი.

³⁶ ფერსათის მთებში იყო სამოვრები, სადაც ოკრიბელებს XIX ს-შიც დაყო-
 ვდათ საქონელი (იქვე, 228, 230).

წყაროებში „ქუთათისისა სამოქალაქო“ („მატიანე ქართლისა“) 37 ან-
და, მარტივად, „სამოქალაქო“ („მატიანე ქართლისა“, ლაშა-ვიორ-
ვის დროინდელი მემატჩანე, „ისტორიანი და აზმანი, შარვაშიდდეს,
თანნი“) 38 ეწოდება. ეს ტერმინი უნდა მოწმობდეს ან უნდა მოწმობდეს
ტერიტორია ქალაქ ქუთათისის „მიმდგომი ქვეყანა“, ანუ „ქუთუყანა“
ქუთათისისა“ 39, ე. ი. ეკონომიკურად და ადმინისტრაციულად მი-
სგან დამოკიდებული ტერიტორია, ანდა — რომ ამ ტერიტორიაზე
ბევრი ქალაქია, ანუ სავაჭრო-სახელოსნო დასახლება და ე. ი.
ეკონომიკურად ძლიერ დაწინაურებული რაიონია, რაც რა თქმა
უნდა, არ გამორიცხავს პირველ მნიშვნელობასაც 40.

ამგვარად, ბუნებრივია, ეკონომიკურად ყველაზე ძლიერ და-
წინაურებული რაიონის ცენტრი, ქუთათისი, ახლადწარმოქმნილი
„აფხაზთა სამეფოს“ ცენტრი გამხდარიყო. რეალურად თუ ვიფიქ-
რებთ, „ქუთათისისა სამოქალაქო“ იმ ძველ დროსვე, რომელსაც ჩვენ
ახლა ვიხილავთ, უნდა ყოფილიყო არა საერისთავო ქვეყანა, არა-
მედ „აფხაზთა მეფის“ დომენი 41, ცხადია, რეზიდენციით, ქუთათის-
ში.

მეფის დომენი, ანუ ძველი ქართული ტერმინოლოგიის „ქუე-
ყანა სამეფო“ 42, რა თქმა უნდა, მხოლოდ სამოქალაქოს ფარგლე-
ბით არ შემოიხაზლვრებოდა, არამედ, ძველი ქართულივე წყაროს
გამოთქმა რომ ვიხმაროთ, „იყო განზოგებით გამოწყოფი ყო-
ველთა ამათ ხვეთაგან“ 43, ჩვენ შემთხვევაში — საერისთავოთაგან.

37 ქცა, I, გვ. 299.

38 ქცა, I, გვ. 319, 367, ქცა, II, გვ. 49. იხ. აგრეთვე ს. ჭანაშვილი. შრომე-
ბი, II, გვ. 320—321; ე. ჩაკვეტაძე, ქუთათისის ისტორიიდან, 1960, გვ. 113;
ქ. ჩხატარაიშვილი. ქართული ფეოდალური სამხედრო ორგანიზაციის ის-
ტორიიდან, „შაენე“. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ის-
ტორიის სერია, 4, 1971, გვ. 133—139.

39 ქცა, I, გვ. 354.

40 შტრ. ს. ჭანაშვილი, იქვე; ქ. ჩხატარაიშვილი. დასახ. ნაშრ.,
133 შენ. 14. ქალაქის „მიმდგომი ქვეყანა“ — ეს ტერმინი ჩვენს წყაროებში გარკვე-
ულ დროს ჩნდება (მაგ.: „შანქორი და მიმდგომი მისნი ქუეყანანი“, ქცა, II, გვ.
172; „ღმანისი და მიმდგომი მისი“, იქვე, 262; „ყარი და მიმდგომი მისი ქუეყანა“,
იქვე, გვ. 315; ანდა უბრალოდ: „ქუეყანა კარისა“ იქვე, გვ. 38; „ქუეყანა ატენისა“,
იქვე, გვ. 275 და სხვა) და აღნიშნავს იგივე „შესავალს“, ე. ი. დამოკიდებულ ტერი-
ტორიას. ასე მაგალითად: „მცხეთა და მისი მიმდგომი ქუეყანა“ (ქცა, II, გვ. 224)
გულისხმობს მცხეთის საკათალიკოსო უმაჰმულს მთელს საქართველოში.

41 ამავე აზრისაა ქ. ჩხატარაიშვილი, იხ. მისი, დასახ. ნაშრ., გვ.
134—135.

42 ქცა, II, გვ. 224.

43 ქცა, I, გვ. 242.

ასეთი გამონაყოფი უნდა ყოფილიყო ცხუმის საერისთავოში ან-
კოფია (რა თქმა უნდა, თავისი „შესავალით“) — ძველ აფხაზ მთა-
ვართა რეზიდენცია⁴⁴ და სხვ.

ეთნიკური განვითარების თვალსაზრისით ამ დროს (X-XI სს) IX ს. დამდგენისათვის ვახუშტისეული „ქუთათისის საერისთავოს“ ანუ გვიანდელი „სამოქალაქოს“ მოსახლეობა, როგორ ზემოთ აღ-
ვნიშნავდით (იხ. II, 7—8), უკვე დიდი ხნის გაქართბული (ან უკეთ,
გაიმერლებული) უნდა ყოფილიყო ისევე, როგორც შორაპნის სა-
ერისთავო (არგვეთი), რომელიც ამ დროს მოიცავდა ტერიტორიას
შემოსაზღვრულს დასავლეთიდან სამოქალაქოთი, აღმოსავლეთი-
დან — ლიხის მთით, ჩრდილოეთიდან — თავკერის საერისთავოთი
(რაჭა) და სამხრეთიდან — ფერსათის ქედით. ეს პროცესი დასავ-
ლურ-ქართული (მეგრული) და აღმოსავლურ-ქართული ტომების
ინტეგრაციისა, როგორც ვიცით, უძველესი დროიდანვეა სავარა-
უდო.

სხვათაშორის, ამ თვალსაზრისით უაღრესად მნიშვნელოვნად
გვეჩვენება ვახუშტი ბატონიშვილის ერთი ჩვენება: „არს ზონს ეკ-
ლესია დიდი, გუმბათიანი, მშენიერ-ნაგები, ზის ეპისკოპოზი,
მწყემსი ვაკისა. ეს იყო ერთობასა შინა ქართლის მთავარეპისკო-
პოზისა: შემდგომად განყოფისა დასვეს აქა ეპისკოპოზი“⁴⁵.

ვახუშტის ამ ცნობიდან, რომელიც, ეშვი არ არის, მას რომე-
ლიდაც ძველი წყაროდან უნდა პქონდეს, გამოდის, რომ ერთიანი
საქართველოს სამეფოს არსებობის პირობებში ვაკე იმერეთი, ანუ
„სამოქალაქო“ ქართლის მთავარეპისკოპოსის იურისდიქციას ემორ-
ჩილებოდა. ერთიანი საქართველოს მონარქიის არსებობის დროს
ასეთი მოვლენის წარმოქმნა გაუგებარია. საფიქრებელია, რომ იგი
გაცილებით უფრო ძველი დროის ნაყოფია და, მაინცდამაინც, იმ
დროისა, როდესაც ეგრისი ძლიერი ქართლის კულტურულ ექს-
პანსიას განიცდიდა. შესაძლებელია ეს ფრიად საინტერესო ფაქტი
დაკავშირებული იყოს იმ მოვლენასთან, რომელიც ფიქსირებულია
სომხურ წყაროში და რომლის მიხედვით „წინანდელ წესთა მაგა-
ლითისამებრ“, VII ს. დასაწყისში ქართლის კათალიკოსის იურის-
დიქცია ეგრისის გარკვეულ ნაწილზე ვრცელდებოდა. თუ ვახუშ-
ტის ცნობა რაიმე კავშირშია იოანე დრასხანაკერტელის ჩვენებას-
თან, რაც მართლაც ასე უნდა იყოს, მაშინ ეგრისის ეს ნაწილი

⁴⁴ ვ ა ხ უ შ ტ ი. საქართველოს ცხოვრება, გვ. 270.

⁴⁵ ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა, გვ. 150.

ყოფილა სწორედ ვახუშტისეული „ქუთათისის საერისთავო“ (და, რა თქმა უნდა, არგვეთიც).

ამგვარად, გამოდის რომ უძველესი დროიდანვე ქართული ეგერისის აღმოსავლეთ ნაწილში ოფიციალური ქრისტიანული კულტურის ცენტრად ენაზე სრულდებოდა, განსხვავებით მისი დასავლეთი ნაწილისაგან, სადაც ღვთისმსახურება ბერძნულად იყო. საამისოდ არც ის არის უმნიშვნელო, რომ VII—IX სს. ბიზანტიურ ნოტიციებში, სადაც ჩამოთვლილია კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს დაქვემდებარებული ლაზიკის ეპარქიის ფასიდის სამიტროპოლიტოს ოთხი საეპისკოპოსო კათედრა, მხოლოდ ერთი—როდოპოლისის (ვარციხის) კათედრაა, რომელიც ქვეყნის შიგნითაა, დანარჩენი სამი კი, სამიტროპოლიტოსთან ერთად, ან ზღვისპირისაა: ფასიდი (ფოთი), პეტრა (ციხისძირი), ზიგანევი (გულაყვა), ანდა არცთუ ისე მოშორებით ზღვისაგან — საისინი||საისი (ცაიში)⁴⁶.

როგორც ვხედავთ, მთელ იმ ვრცელ ტერიტორიაზე, რომელიც მოიცავს სწორედ ვაკე იმერეთს, არგვეთის უდიდეს ნაწილს რაჭა-ლეჩხუმიანად, არც ერთი ბიზანტიური საეპისკოპოსო კათედრა არ მოიხსენიება. ეს გარემოება არ უნდა იყოს უმიზეზო და ამდენად, ყველაფერი ზემოთქმული გვაიძულებს ვიფიქროთ, რომ ამ ტერიტორიაზე უკვე მაშინ (VII—IX სს-ში) მცხეთის კათალიკოსის იურისდიქცია მოქმედებდა ქართული ენით, ქართული მწიგნობრობით და აქედან გამომდინარე ყველა ღრმა შედეგებით.

ამ კონტექსტში საამისო მყარ არგუმენტად მოიხანს VII ს. მცხეთის ჭვრის ტიპის ტაძრის აგება ჭყონდიდში (იხ. 1, 2).

ამის შემდეგ ჩვენთვის კიდევ უფრო ცხადი უნდა იყოს ზემოთ სხვა წყაროებით მიღებული დასკვნის სისწორე (იხ. II, 8), რომ ქუთათისი აღსდგა არა მხოლოდ, როგორც „ქართლის“ პოლიტიკური ცენტრი, არამედ როგორც ქართული ნაციონალური კულტურის ცენტრი.

ამ თვალსაზრისით ნიშანდობლივია, რომ იგი გახდა ახლად ჩამოყალიბებული „აფხაზთა სამეფოს“ სახელმწიფოებრივი ცენტრიც. ეს გარემოება იმთავითვე უცილობლად და მხოლოაზროვნად წყვეტს: 1) „აფხაზთა სამეფოს“ სახელმწიფოებრიობის არსს—რომ ეს იყო ქართული სამეფო; 2) „აფხაზთა მეფეების“ კულტურის

⁴⁶ ბ ა ს ი ლ ი ს ო ფ ე ნ ე ლ ი. „გეორგია“, IV(2), 128—144; პუნქტების ინტენტივაციისათვის იხ. გამოკვლევის, ს. ყაუხჩიშვილის შენიშვნები, იქვე, გვ. 187—189 და 413—415.

რული ვინაობის საკითხს — რა ეთნიკური წარმოშობისაა არ უნდა ყოფილიყვნენ, კულტურული მრწამსით ისინი ზევენენ ქართველები და 3) „აფხაზთა მეფეების“ პოლიტიკური კურსის გენერალური მიზნით მართულებას — ისინი იმთავითვე დაადგენენ, ზოგადწოდებით მსგავს რეო და საშინაო პოლიტიკურ კურსს, რაც გამოიხატებოდა „საქართველოს“ მშენებლობაში ქვეყნის შიგნით და გარეთ⁴⁷. ამიტომ, რა თქმა უნდა, სწორია მოსაზრება, რომ „უკვე მეცხრე საუკუნის დამდეგიდან (თუ უფრო ადრე არა) აფხაზთა სამეფოში მწიგნობრობის, სამეფო კანცელარიისა და ეკლესიის ენა არის ქართული“⁴⁸.

4. „აფხაზთა სამეფოს“ საერისთავოებზე დაკვირვება კიდევ ერთ საინტერესო გარემოებაზე მიგვიბრუნებს.

ზემოთ (იხ. III, 4) აღნაშნული გვექონდა, რომ განსხვავებით აღმოსავლეთ საქართველოსაგან, სადაც (მაგ., კახეთის ან ჰერეთის სამთავროებში) საერისთავოების ჩამოყალიბება ფაქტიურად ნიშნავდა მთისა და ბარის ერთ ფეოდალურ „ქვეყნად“ გაერთიანებას, დასავლეთში ეს ტენდენცია გაცილებით უფრო სუსტად ვლინდება და „აფხაზთა სამეფოს“ საერისთავოები, არსებითად, ჩამოყალიბდნენ, როგორც მთისა და ბარის „ქვეყნები“. რა თქმა უნდა, ეს მოსაზრება გარკვეულად პირობითია, რადგან ჩვენ ზემოთ ცხუშის საერისთავოს შესახებ საუბრისას აღვნიშნეთ, რომ იგი ძველი მისიმიანეთისა და აფშილეთის ე. ი. შეიძლება ითქვას, მთისა და ბარის შერწყმის საფუძველზე წარმოიქმნა. ასევე შეგვიძლია ვთქვათ გურიის საერისთავოს შესახებაც, რომელიც (გურია) მთასაც მოიცავს და ბარსაც და გარკვეული თვალსაზრისით ერთ ეკონომიკურ მთლიანობას შეადგენს⁴⁹. მაგრამ არსებითად, ვიმეორებთ, დასავლეთ საქართველოში მთისა და ბარის იმგვარად შერწყმა ერთ ფეოდალურ „ქვეყნად“, როგორც ეს აღმოსავლეთში გვაქვს, არ მომხდარა. საამისო მიზეზად ჩვენ ნაწილობრივ ვთვლიდით, აღმოსავლეთთან შედარებით, სუსტ ეკონომიკურ კავშირს მთასა და ბარს შორის. მაგრამ ეს ეკონომიკური კავშირი მაინც არსებობდა, და უძველესი დროიდანვე, მაგალითად, სვანეთსა და ეგრისს შორის. გვიანდელი ანალოგიით თუ ვიმსჯელებთ, ასეთივე

⁴⁷ შტრ. ს. ჯანაშიას ანალოგიურ მოსაზრებას, იხ. БСЭ, издание второе, т. I, с. 47; აგრეთვე, ზ. ან ჩ ა ბ ა ძ ე. დასახ. ნაშრ., გვ. 106—108.

⁴⁸ ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა. შრომები, 11, 306.

⁴⁹ იხ. Д. Н. Н о с о в и ч. Экономический быт государственных крестьян в Озургетском уезде, Кутаисской губернии, МЭГКЗК, I, с. 734.

ეკონომიკური ურთიერთობა არსებობდა სამეგრელოსა და გური-
ას შორის: სამეგრელოს საქონელი საზაფხულო საქოვრებზე მი-
დიოდა გურიის მთებში, მესხეთის ქედზე⁵⁰. არაფერს ვიცი, არაფერს
ასეთი ვითარება უძველესი დროიდანვე ვიგულისხმობ, მაგრამ
ამას არ გამოუწვევია გურიისა და სამეგრელოს გაერთიანება ერთ
ფეოდალურ ერთეულად.

ამგვარად, ეკონომიკური ფაქტორი ამ პროცესში, „ქვეყანათა“
გაერთიანების, კერძოდ, მთისა და ბარის გაერთიანების პროცესში,
უშეველია, დიდ როლს თამაშობს, მაგრამ იგი საკმარისია იმისა-
თვის, რომ კონტრაგენტებს შორის გარკვეული პოლიტიკური სტა-
ტუსი დამყარდეს, მაგრამ ორგანული შერწყმისათვის იგი საკმარ-
ისი არ არის. გადამწყვეტი ამ შემთხვევაში, როგორც ჩანს, არის
ეთნიკურ-ტომობრივი ფაქტორი.

ის რომ „აფხაზთა სამეფოს“ ჩამოყალიბების დროისათვის არ
მოხდა სვანეთისა და ეგრისის ან ეგრისისა და გურიის ერთ ფეოდა-
ლურ ადმინისტრაციულ „ქვეყნად“ ჩამოყალიბება, გაპირობებული
იყო არა იმდენად სუსტი ეკონომიკური ურთიერთობით, რამდენა-
დაც ტომობრივი განსხვავების არსებობით. სხვა სიტყვებით რომ
ვთქვათ, ქართველ ტომთა ინტეგრაცია და არაქართული წარმო-
მავლობის ტომთა ასიმილაცია დასავლეთ საქართველოში არ იყო
იმ ხარისხს მიღწეული, როგორც აღმოსავლეთში, რომ ზემოხსენე-
ბული, თუ შეიძლება ითქვას, ახალი ტიპის ისტორიულ-გეოგრა-
ფიული „ქვეყნები“ წარმოქმნილიყო. მადაც ინტეგრაცია საკმაოდ
ძლიერი იყო, ანდა დასრულებული, იქ კიდევაც შეიქმნა ასეთი
„ქვეყნები“, მაგ., თაკვერის (რაქა-ლეჩხუმის) საერისთავო, ცხუმის
საერისთავო, ანდა „ქუთათისის საერისთავო“. ამ უკანასკნელის მა-
გალითზე კარგად ჩანს, რომ როდესაც ინტეგრაციის პროცესი
დამთავრებულა, მაშინ ძველ „ქვეყანათა“ გადანაწილება ეკონო-
მიკური პრინციპით ხდება (იხ. ზემოთ, § 2). ამისივე მაგალითია კა-
ხეთის საერისთავოები. მაგრამ ცხადია ისიც, რომ თვით ინტეგრა-
ცია-ასიმილაციის პროცესი გაპირობებულია ეკონომიკური ურთი-
ერთობის ინტენსივობით. ასე რომ ეს ორი ფაქტორი, არსებითად
ერთი ისტორიულ-გეოგრაფიული პროცესის ორგვარი გამოვლი-
ნდება.

⁵⁰ იქვე, გვ. 746; მისივე, Экономический быт государственных крестьян
в Сенакском и Зугдидском уездах Кутаисской губернии, МЭГКЗК, II, с.
279—280.

1. VIII ს. ბოლო მეოთხედში, როდესაც ტაოსა და კლარჯეთში ინტენსიური ქართული სამონასტრო მშენებლობა იწყება, წყაროებიდან კარგად ჩანს, რომ აქ არაბთა გავლენა თუ სულ გამქრალი არა, საკმაოდ მინღლებულია. მეორე მხრივ, იმავე არაბთა მძლავრებისაგან, განსაკუთრებით მურვან ყრუს (736—738 წწ) დამარბეველი ლაშქრობის შედეგად და, აგრეთვე, ამის შემდეგ მოარული ეპიდემიის გამო, როგორც ცნობილია, ეს პროვინციები ნაწილობრივ დაიკალა მოსახლეობისაგან¹, ნაგრამ, რა თქმა უნდა, სრულიად უმკვიდრო არ ქმნილა და პატრონიც არ მოკლებია, როგორც, შესაძლებელია, სუმბატ დავითის ძის ქრონიკის მიხედვით მოგვეჩვენოს.

მართლაც, ზემოხსენებული ისტორიკოსის ცნობით. აშოტ კურაპალატი, რომელიც მას მცდარი ტენდენციის მიხედვით VI—VIII სს. ქართლის ერისმთავართა ჩამომავლად მიაჩნია², თავდაპირველად „მთავრობდა ქუეყანასა მას შინა“³, ე. ი. ქართლში და მხოლოდ ამის შემდეგ არაბთაგან შევიწროებული თავს აფარებს ქართლის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეს, სადაც „დაშთომილთა მათ მკვდრთა შავშეთისათა შეიწყნარეს იგი სიხარულითა და სიყუარულითა, და დემეკდრა მუნ. და მისცა ღმერთმან გამარჯვება და აქელმწიფა იგი შავშეთ-კლარჯეთსა ზედა“⁴. ისე გამოდის თითქოს აშოტ კურაპალატი პირველი ბაგრატიონიანია, რომელიც ემკვიდრება მანამდე უპატრონო შავშეთ-კლარჯეთში.

სინამდვილეში ეს ასე არ იყო.

აშოტ ბაგრატიონი რომ ქართლის ერისმთავარი იყო, ამას სომეხი ისტორიკოსი ვარდან დიდიც ამოწმებს. როდესაც აღწერს IX ს. დასაწყისის ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ვითარებას, იგი

¹ იხ. ქცა, I, 376; I, ძეგლები, გვ. 257;

² ქცა I, 374—376; სუმბატ დავითის ძის ტენდენციურობისათვის იხ. სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა შესახებ ე. თაყაიშვილის გამოცემა, 1949, 14 და შემდ.: (ქვემოთ: ე. თაყაიშვილი, სუმბატ დავითის ძე)

³ ქცა, I, 376.

⁴ იქვე. შდრ. ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, I—II, გვ. 368—369.

სწორად აღნიშნავს, რომ „იწყეს გაძლიერება მთავრებმა (თითოე-
ულმა) თავ-თავიანთ მხარეში. და ისმაიტელთა მთავარმა კომიტის
სომეხთა მთავრის აშოტის ძის, ვასაკის ძის, ატრნერსეს, მამაქისა
ქართველთა (ან ქართლის) ქვეყანა. იგი (აშოტი) მიდის და იმორ-
ჩილებს (ქართლს) ხოლო (ბიზანტიის) კეისარი უგზავნის მას კუ-
რაპალატობის პატივს“⁵. ამგვარად, როგორც ვხედავთ, მას შემ-
დეგ, რაც აშოტმა არაბთაგან ქართლის ერისმთავრობა მიიღო, იგი
საიდანაც მიდის და იმორჩილებს ქართლს.

საიდან მიდის აშოტი ქართლის დასამორჩილებლად, ეს კარ-
გად ჩანს „მატიანე ქართლისაჲს“ ჩვენებიდან, რომელიც იცნობს
აშოტის მამა ადარნასეს, და აგრეთვე ქართველი ანონიმის ცნობი-
დან, რომელიც ამ ადარნასეს გარდა, იცნობს მამამისსაც, თუმცა
მისი სახელი არ იცის.

ანონიმის ცნობა ჩვენ ზემოთ სხვასთან დაკავშირებით ერთ-
ხელ უკვე მოვიტანეთ: „მაშინ მოვიდა მისა (არჩილთან. — დ. მ.)
მთავარი ერთი, რომელი იყო ნათესავისაგან დავით წინასწარმეტ-
ყველისა, სახელით ადარნასე, ძმისწული ადარნასე ბრმისა, რომ-
ლის მამა მისი მზახებულ იყო ბაგრატიონიანთადვე და ბერძენთა
მიერ დადგინებულ იყო ერისთავად არეთა სომხითისათა, და ტყვე-
ობასა მას ყრუისასა შთასრულ იყო იგი შვილთა თანა გუარამ კუ-
რაპალატისთა კლარჯეთს, და მუნ დარჩომილ იყო“⁶. ეს ადარნასე,
„რომელი იყო ნათესავისაგან დავით წინასწარმეტყველისა“, უეჭ-
ველია, იგივე ადარნასე ბაგრატიონიანია, რომელიც „მატიანე ქარ-
თლისაჲში“ იხსენიება: „არამედ სიცოცხლესავე ჯუანშერისსა
იცვალა ადარნასე ბაგრატიონიანმან ნასამალი კლარჯეთისა, შავშე-
თისა, აჭარისა, ნიგალისა, ასისფორისა, არტანისა და ქუემოსა ტაო-
სა, და ციხეთაგანცა რომელნი ჰქონდეს შვილიშვილთა ვახტანგ მე-
ფისათა. და წარვიდა ადარნასე კლარჯეთად და მუნ მოკვდა“⁷. ეჭ-
ვი არ არის აგრეთვე, რომ ეს ადარნასე აშოტ კურაპალატის მამაა.
იგივე მემატინე გვამცნობს: „შემდგომად სიკუდილისა ადარნასე-
სი. განადიდა უფალმან მეფობა აშოტ კურაპალატისა“⁸.

ამგვარად, ირკვევა, რომ აშოტ კურაპალატის პაპა, ვასაკი,
რომელიც „ბერძენთა მიერ დადგინებულ იყო ერისთავად არეთა

⁵ მსბქნ ღარეანაჲ წარბერძენიჲთა ჳათაძისჲს, 106.

⁶ ქცა, I, გვ. 243.

⁷ იქვე, გვ. 251.

⁸ იქვე, გვ. 252.

სომხითისათა“, არაბთა მძლავრების გამო კლარჯეთს გადასულა და იქ დამკვიდრებულა. მისი შვილი, ადარნასეც კლარჯეთის მთლო-ბელია, თუმცა იგი, როგორც ჩანს (ყოველ შემთხვევაში ჩვენთვის უცნობის დასაწყისში), კლარჯეთს გარდა, მემატიანის საგზაოდაც დატოვებულა. ვანი ცნობის მიხედვით, ნაწილობრივ მაინც ფლობდა შავშეთს, აჭარას, ნივალს, ასისფორს, არტანს, ქვემო ტაოსა და სხვა მამულსაც⁹. თუკი ეს ცნობა იმაზე მიუთითებს, რომ უფრო გვიან ადარნასემ მიატოვა („იცვალა“) თავისი სამფლობელოს ნაწილი და კლარჯეთში წავიდა საცხოვრებლად, მაშინ, ბუნებრივია, ვივარაუდოთ, რომ ეს მას იძულებით უნდა გაეკეთებინა. თუ ეს ასეა, მაშინ საამისოდ შესაძლებელია ვარდანის ერთი ცნობა გამოგვადგეს, რომლის მიხედვით VIII ს. 70-იან წლებში ამოტ გულადი, იგივე მსაკერი (ადარნასეს მკვიდრი ბიძაშვილი) თავის ძმა შაპუშთან ერთად იპყრობს შირაკს, აზოცსა და ტაოს და ამ უკანასკნელში აშენებს კამახს (-ქართ. კალმახის ციხე) და შიგ ასახლებს თავის სახლეულებს¹⁰. ბუნებრივია, ადარნასეს კლარჯეთში გადმოსვლა ამ ამბავთან კავშირში უნდა იყოს. ასეა თუ ისე, ერთი რამ ცხადია: ამოტ ბაგრატიონიანი, მემკვიდრე თავისი მამისა და პაპისა¹¹, ვიდრე იგი ქართლის ერისმთავარი გახდებოდა, სამხრეთ-დასავლეთის პროვინციის, მაინცდამაინც, კლარჯეთის მფლობელად გვევლინება.

უფრო გვიან ამოტი ქართლის ერისმთავარი ხდება, როგორც ვიცით, არაბთა ხელშეწყობით თუ ნებართვით. ვარდანის ამ ცნობას „მატიანე ქართლისაჲც“ ეხმაურება: „შემდგომად სიკუდილისა ადარნასესისა განადიდა უფალმან მეფობა ამოტ კურაპალატისა: ზოლო ეუფლა ქართლსა და საზღვართა მისთა“¹². ეს გამოთქმა — „ქართლი და საზღვარნი მისნი“ — რა თქმა უნდა, პოლიტიკურ ქართლს, ივერიას გულისხმობს, ცხადია, იმ მოცულობით, რაზე-

⁹ შდრ. ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 36—37.

¹⁰ ვ ა რ დ ა ნ ი. 105 თარიღისათვის იხ. I. Marquart *Ostasiatische und Osteuropäische Streifzüge*, 1903, 403—404. ამ ცნობამ ტაოში კალმახის ციხის აგების შესახებ ამოტ გულადის მიერ არ შეიძლება არ მოგვაგონოს ქართული წყაროს ჩვენება „ვინმე პატიახშთა“ მიერ ტაოში კალმახის ციხის მშენებლობის შესახებ (ქცა, 1, 244). ან აქ ერთი და იგივე ამბავია ასახული, ანდა ამოტი მეორედ მამულებელია. შდრ. C. Toumanoff, *Studies...* 453.

¹¹ ამოტის გენეალოგიის შესახებ და ბაგრატიონთა წარმომავლობის შესახებ იხ. ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 16—42. იქვეა ლიტერატურა. იხ. აგრეთ-
30 ქ. თ უ შ ა ნ ო ვ ი ს დასახ. ნაშრომი.

¹² ქცა, I, გვ. 252.

დაც მაშინ არაბებს ხელი მიუწვდებოდათ. ქრონოლოგიის საზრისით, იმავე ვარდანის მიხედვით ეს ფაქტი მომხდარა, მაშინ, როდესაც არაბთა შორის ურთიერთბრძოლა იყო ქვეყნის შიგნით. ე. ი. პარუნ არ-რაშიდის სიკვდილის (809 წ.) შემდეგ¹³. ამით გამოწვეული სახალიფოს დასუსტებით, როგორც ჩანს, უსარგებლია აშოტს, ურთიერთობა დაუმყარებია ბიზანტიასთან და „მაშინ ბერძენთა მეფემან მოუბოძა კურაპალატობა აშოტს და მოუძღურებულ იყუნეს სარკინოხნი, და განდიდნა აშოტ კურაპალატი“¹⁴. ფაქტიურად, ეს აქტი ნიშნავდა არაბთაგან განთავისუფლებას და კიდევ ერთი დამოუკიდებელი ქართული სამთავროს ჩამოყალიბებას. ამგვარად, ეს უნდა მომხდარიყო IX ს. 10-იან წლებში.

შიდა ქართლის დასაკუთრებამ, ბუნებრივია, გართულება გამოიწვია კახეთის მთავართან და ტფილელ ამირასთანაც, რომელთაგან ორივენი, როგორც ვიცით, პრეტენზიას აცხადებდნენ ამ ტერიტორიაზე. მოხდა შეტაკება, რის შედეგადაც „დაიპყრა აშოტ (ქუეყანა. — დ. მ.) კლარჯეთიდან ვიდრე ქსნამდე“¹⁵.

სავსებით ანალოგიური ცნობა აქვს ვარდან დიდსაც, რომელიც აღნიშნავს, რომ 820 წელს (ბიზანტიის კეისრის, ლეონ V-ის მკვლელობის წელს), „კურაპალატი აშოტი გაბატონდა კლარჯეთიდან ვიდრე ტფილისამდე მთიანეთითურთ“¹⁷. სწორედ ამ პერიოდს უნდა აღნიშნავდეს სუმბატ დავითის ძის ქრონიკაც: „ხოლო აშოტ კურაპალატი მთავრობდა ქუეყანასა მას შინა და სახლად მისა იყო ბარდავი და ტფილისა, და ჰქონდა ქუეყანა, რომელ არს გარემოს მისსა“¹⁸. ამ დროს ემთხვევა სამოქალაქო ომის შეწყვეტა სახალიფოში, რის შედეგად „გაძლიერდა კელმწიფება აგარიანთა და იწყეს ძიება აშოტ კურაპალატისა და ვერ უძლო წინააღმდეგობად მათდა აშოტ და ივლტოდა მათგან“¹⁹. ეს უნდა მომხდარიყო VIII ს. ოციანი წლების დასაწყისში. ამ დროს უნდა დაბრუნებულიყო იგი თავის მამულ ქუეყანაში „და დაემკვდრა მუნ. და მისცა ლმერ-

¹³ ი. მ. ბ. კ. ვ. ა. რ. დ. ს. ხ. ნ. მ., გვ. 405.

¹⁴ იქვე.

¹⁵ ქცა, I, გვ. 252.

¹⁶ იქვე, გვ. 253.

¹⁷ ვ. ა. რ. დ. ა. ნ. გვ. 107.

¹⁸ ქცა, I, გვ. 376.

¹⁹ იქვე.

თმან გამარჯვება და აკლმწიფა იგი შავშეთ-კლარჯეთსა ზედ²⁰
ნაგრამ, როგორც ირკვევა, მხოლოდ შავშეთ-კლარჯეთზე არ ვრცელ-
დებოდა ამოტის ძალაუფლება.

გრიგოლ ხანტელის ცხოვრებაში გვაქვს ერთი მონასტერი²¹
ჩვენება, რომელიც შესაძლებელია VIII ს. მიწურულს²²
„მას ეამსა სხუად მონასტერი (ხანტის გარდა. — დ. მ.) არა შენ-
იყო მათ ქუეყანათა თუნიერ ოპიზისა... რამეთუ კლარჯეთს და ტა-
ოთა შინა, და შავშეთს და ყოველთა მათ მახლობელთა ქუეყანა-
თა მცირედნი იპოვებოდეს დაშენებულ ტყეთა შინა ადგილად-
გილ“²¹. ცოტათი უფრო ქვემოთ ვკითხულობთ, რომ „მათ ეამთა
მფლობელი იყო ამათ ქუეყანათა ღმრთისმსახური კელმწიფც დი-
დი ბაგრატიონიანი ამოტ კურაპალატი“²². ვფიქრობთ, ექვი არ არის,
ამ ავთენტიკური წყაროს ცნობით ამოტ კურაპალატი სამხრეთ-და-
სავლეთ ქართლში ფლობდა არა მხოლოდ შავშეთ-კლარჯეთს, არა-
ნედ ტაოსაც, რაც მთავარია, ორივე ტაოს, იმიერს და ამიერს („ტა-
ოთა“).* ამიერი, ანუ ორივე ქვემო ტაო და იმიერი ან* ზემო ტაო
ერთმანეთისაგან გამოიყოფოდა, როგორც ვაჟაუფლობენ, ოლთი-
სის წყლის (დღ. ოლთუ-ჩაი) ქვემო წელით და მისი შენაკადი
ბარდუსის წყლით (დღ. ბარდუს-ჩაი)²³. ცნობილი მონასტერი იშ-
ხანი, რომელიც გურგენ მეფეთა მეფის მამული იყო²⁴ და, ამდე-
ნად, ამიერტაოში მდებარეობდა²⁵, გაშენებული იყო ოლთისის
წყლის მარჯვენა სანაპიროზე და ე. ი. „ორისავე კერძოსა ტაოსა“²⁶
მეჩნაზე. იშხანის ასეთი ლოკალიზაცია, ვფიქრობთ, გამოგვადგება
ჩვენი მოსაზრების შესამაჯრებლად.

საქმე ის არის, რომ გრიგოლ ხანტელის ცხოვრებაში დაცუ-
ლია ერთი ეპიზოდი, რომელიც მიგვანიშნებს, რომ ამოტ კურა-
პალატის მკვლევლობის ახლო ხანებშიც „ორივე კერძო ტაოსი“

²⁰ ქცა, I, გვ. 376.

²¹ ძეგლები, I, გვ. 257.

²² იქვე, გვ. 258.

²³ ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. I—II, 1913, გვ. 331—332. რომ ტაოთა საზღვრის ერთი მონაკვეთი უნდა გასულყო არა ბანას-
წყალზე, როგორც ივ. ჯავახიშვილს ეგონა, არამედ ბარდურის წყალზე, იხ. E. Така-
йшвили, Археологическая экспедиция 1917-го года в южные провинции
Грузии, Тб., 1952, с. 63 (ქვემოთ: Арх. эксп.)

²⁴ იშხანში დგას გურგენ მეფეთა მეფის მიერ აგებული მცირე ეკლესია,
ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი. იქვე, გვ. 42.

²⁵ ივ. ჯავახიშვილი. დსახ. ნაშრ., გვ. 331.

²⁶ ქცა, გვ. 275.

მის სამფლობელოში შემოდინდა: გრიგოლ ხანტელი საბაბთან ერთად ბრუნდება კონსტანტინეპოლიდან. „და ვითარცა მოიწინეს ტაოს, ესა მუნ მყოფთაგან კაცთა, ვითარმედ აშოტ კურაპალატი მოიკლა და მის წილ კელმწიფებენ ძენი მისნი... და ვითარცა მოიწინეს მახლობელად იშხანსა, გამოეცხადა ღმრთისა მიერ ნეტარსა გრიგოლს და ღირსსა საბას იშხნისა პირველი დიდებულება“²⁷. რამდენადაც ბერები, სამხრეთიდან მომავალნი, ჯერ „მოიწინეს ტაოს“ და მხოლოდ რამდენიმე ხანის გავლის შემდეგ „მოიწინეს მახლობელად იშხანსა“, რომელიც ორივე ტაოთა მიჯნაზე მდებარეობდა. ცხადია, ჯერ ისინი იმიერ ტაოს მოსულან, სადაც ადგილობრივთაგან გაუგიათ მათი მთავრის, აშოტ კურაპალატის მკვლელობის ამბავი. ამგვარად, გვაქვს საფუძველი ვივარაუდოთ, რომ აშოტ კურაპალატის მკვლად სამფლობელოს, ძირითადად შეადგენდა შავშეთ-კლარჯეთი და ორივე ტაო²⁸.

2. რომ უკეთ გავერკვიოთ აშოტ კურაპალატის მიერ შექმნილ სამთავროს პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხებში, უნდა შევეხოთ ტაოს საკითხს.

ადრექრისტიანულა ხანის ტაოს ისტორიული გეოგრაფია თვალნათლივ არის წარმოდგენილი „სომხურ გეოგრაფიაში“, რომლის მიხედვით ეს ქვეყანა რვა „გევს“ (გავარს) მოიცავს. ესენია: კოლა, ბერდაცფორი, პარტიზაცფორი, ქაკატქი, ბუხა, ოქაღე, აზორდაცფორი და არსიაცფორი პარხალის მთებთან²⁹. ყველა ამ ხევის მეტ-ნაკლებად ზუსტი ლოკალიზაცია შესაძლებელია. კოლას ადგილმდებარეობა ჩვენ ზუსტად ვიცით — არსიანის ქედის ძირას, მტკვრის სათავის ტაფობი³⁰. VIII ს-თვის სომეხი ისტორიკოსი ლევონდი პირდაპირ გვიმოწმებს, რომ მის დროს „ხევი კოლისა საზღვართა ქართლისათა“³¹ შედიოდა ანუ რომ ქართლის ტერიტორიას შეადგენდა. პარტიზაცფორი დღევანდელი ბარდიზ-ჩაის ხეობა უნდა იყოს, ფენიკ-ჩაის (ბანის წყლის) მარცხენა შენაკადი. ბუხა — დღევანდელი ოლთუ-ჩაის ზემო წელი. ოქაღე — თორთომ-ჩაის ზემო წელი. აზორდაცფორი — თორთომ ჩაის ქვემო წელი. არსიაცფორი — ქოროხის ხეობის მონაკვეთი პარხალის მთების

²⁷ ძეგლები, I, გვ. 264—265.

²⁸ შტრ. C. Toumanoff. Studies... გვ. 486, შენ. 214.

²⁹ Géographie, 35. სუქრის გამოცემაში აკლია ოქაღეს ხევი.

³⁰ ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი. არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლი 1907 წ. პარიზი, 1938, გვ. 8—9.

³¹ ლ ე ვ ო ნ დ ი, გვ. 163.

გასწვრივ. ეს არის ზემოთ უკვე მოხსენებული, ქართული წყარო-
ების ასისფორი. ამ ხევთა ლოკალიზაციისთვის ნიშანდობლივია
რომ დღესაც ზემოხსენებულ ხეობებში არსებობს პუნქტები, რომელ-
თისა და არსისის სახელწოდებით. ჭაკატქის ლოკალიზაცია ხერხ-
დება ჭოროხის მარჯვენა ნაპირზე კლარჯეთის მოსაზღვრე ტერი-
ტორიაზე, სადაც ამჟამად არის შემორჩენილი მთა „ჭაკაეთის“ სა-
ხელწოდებით. დაბოლოს, ბერდაცფორა, რომელიც „გეოგრაფიის“
მიხედვით კოლას დასავლეთიდან ეკვრის, დღევანდელი ფენიკ-
ჩაის (ბანის წყლის) ხეობა უნდა იყოს მიმდებარე მხარეებით³².

ამგვარად, ტაო „სომხური გეოგრაფიის“ მიხედვით, თუ კო-
ლის კანტონს არ ჩავთვლით, მოიცავდა ჭოროხის შუა წელს მისი
მარცხენა შენაკადის ბარხალ-სუს (პარხალის წყალი) და მარჯვენა
შენაკადის ოლთუ-ჩაის (ოლთისის წყლის) აუზებით. ეს ტერიტო-
რია ყოველმხრივ ბუნებრივად, ქედებით არის შემოსაზღვრული,
დღევანდელი ნომენკლატურით, სამხრეთიდან — ჩახირ-ბაბას ქე-
დით არაქსის ზემო წელისაგან და მესჯითის მთის მიმდებარე ქე-
დით — ევფრატის სათავეებისგან. აღმოსავლეთიდან (კოლის პრო-
ვინციისაგან) და ჩრდილო აღმოსავლეთიდან (კლარჯეთისგან) —
არსიანის ქედით; ჩრდილო-დასავლეთიდან (მურღულისგან) — მა-
ლარა-დალის ქედით, (იგივე „ორჯოხის მთა“, იხ. ქვემოთ) ჩრდილო-
დასავლეთიდან (ჭანეთისგან) — ლაზისტან-დალის და პარხალ-დალის
ქედით; სამხრეთ-დასავლეთიდან (სპერისგან) — ჭოროხ-დალის ქე-
დით. მხოლოდ ერთი მცირე მონაკვეთი ტაოსა და სპერის პრო-
ვინციებს შორის საკუთრივ ჭოროხის ხეობაში უნდა გასულიყო
ხაზზე სადღაც დღევანდელ ერსისსა (ძვ. ასისფორი) და ისპირს
შორის.

რა ტერიტორიას უწოდებენ ტაოს ქართული წყაროები?

ვახუშტი ბატონიშვილის მიხედვით, „არამედ ართვანს ზეითი,
იღამდე, ჭოროხის დასავლეთისა, თორთომის მთის აღმოსავლეთით
არს პარხალი ანუ ტაოსკარი ანუ ტაო“³³. მიუხედავად ამ ბუნდო-
ვანი ლოკალიზაციისა და მიუხედავად იმისა, რომ ვახუშტის ტაოს
საზღვრების აღწერისას არეული აქვს ორიენტაცია, მაინც, ვფიქ-
რობთ, აქედან იმ დასკვნის გამოტანა შეიძლება, რომ მისთვის პა-

³² ტაოს კვეთა ლოკალიზაციისთვის იხ. Н. Адонц, Армения, 23—24.
პ. ინ ვ ო რ ო ყ ვ ა. ვიორგი მერჩულე, გვ. 493. და ს. ერ ე მ ი ა ნ ის,
Հայաստան բառ „Արևիկայի“-ի, 31 და შემდ. იხ. თანდართული რუკა.

³³ ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა, გვ. 138.

რხალიც ტაოა და ოლთუ-ჩაის (ოლთისის წყლის) მთელი ზემო
რამდენადაც დღესაც არსებული დაბა იღი ამ ხეობის სულ ზემო
წელზეა. თორთომი ვახუშტისთვის ცალკე ქვეყანაა, რომელიც
ტაოში არ შედის³⁴.

პარბალი რომ ტაოს ერთ-ერთი ხევი იყო, ეს კარგად ჩანს
ლეონტი მროველის ჩვენებიდან, რომელიც იხსენიებს: „ქუეყანა-
სა პარხლისასა, რომელ არს ტაო“³⁵. ამგვარად, პარხალი, ანუ
პარხარი, რომელიც სომხური წყაროების მიხედვით მთას (დღ. პარ-
ხალის ქედი) მიემართება³⁶, ქართული წყაროს მიხედვით ქვეყანაა,
რომელიც, თავის მხრივ, ტაოს შემადგენელი ნაწილია. „ქუეყანა,
პარხლისა“ ეს უნდა იყოს დღევანდელი ბარხალ-სუს ხეობა თურ-
ქეთში (ჭოროხის მარცხენა შენაკადი) ცენტრით პარხალში (დღ.
ბარხალი)³⁷.

ამას გარდა, ჩვენ უკვე ვიცით (იხ. ზემოთ, § 1), რომ იშხანი,
კალმახი და ბანა ტაოში, კერძოდ, ამიერტაოში მდებარეობდნენ.
ვახუშტის მიხედვით, ოლთისის წყლის ხეობა ტაოს მიეკუთვნებო-
და. რომ ეს, მართლაც, ასე იყო, ამას უამთააღმწერელიც მოწმობს:
XIII ს-ში, უნეფობის პერიოდში „ალიძრნეს საბერძნეთს მყოფნი
თურქმანნი. და წარმოემართნეს საქართველოსა... მოსრულ იყვ-
ნეს და ბანასა გარემოსდგომოდეს, რამეთუ ოლთისნი და ბულათა-
ყური ყოველი მათ აქუნდა და აოკრებდეს ტაოსა“³⁸. ეჭვი არ არის,
კონტექსტით „ოლთისნი“, რაც ამ შემთხვევაში ქალაქ ოლთისის
„ქვეყანას“ უნდა გულისხმობდეს, და „ბულათა-ყური ყოველი“,
რაც აგრეთვე ბულათა ყურის „ქვეყანას“ უნდა უდრიდეს, ორივე
ეს კანტონი ბანასთან ერთად ტაოს შემადგენელ მხარეებად წარ-
მოიდგინება. ოლთისი (დღ. ოლთუ) ქართული წყაროებიდან კარ-
გად არის ცნობილი და იგი ოლთისის წყლის შუა წელზე მდებარეობს.
რაც შეეხება „ბულათა-ყურის ციხეს“³⁹, იგი, როგორც
კონტექსტიდან ჩანს, ოლთისის მეზობლად უნდა ყოფილიყო. კერძოდ,
მის სამხრეთით, ოლთისის წყლის ზემო წელზე. რომ ეს,
მართლაც ასე უნდა იყოს, ამას დავით აღმაშენებლის ისტორიკო-

³⁴ იქვე, გვ. 140.

³⁵ ქცა, I, გვ. 48 და 49, შენ. 3.

³⁶ ლ ა ზ ა რ ე ფ ა რ ჰ ე ლ ი, გვ. 73—75, იხ. აგრეთვე ზემომოტანილი
ცნობა „სომხური გეოგრაფიიდან“.

³⁷ E. Такаишвили. Арх. эксп. с. 90—91.

³⁸ ქცა, II, გვ. 213.

³⁹ იქვე, გვ. 214.

სი გვიმოწმებს: დავითი „წარემართა ლაშქრითა, განვლო ჯავახეთი, კოლა, კანრიფორა, ბასიანნი სპერამდის“ და უკან მობრუნებულმა ბულმა „ჩამოვლო ბულათა-ყური და დაწუნა ოლთისწი და ჩიქინი და თრიალეთს“⁴⁰. ამგვარად, სპერიდან უკან მობრუნებულმა დავით აღმაშენებელმა, ოლთისში ვიდრე მოვიდოდა, „ჩამოვლო ბულათა-ყური“. ცხადია, ეს უკანასკნელი ოლთისს ზემოთ მდებარეობს, მის მეზობლად, გზაზე სპერიდან (ქოროხის სათავე) ოლთისში. მართლაც ოლთისის წყლის სათავეში დღესაც არის ადგილი ბუაყალა, რაც „სომხური გეოგრაფიის“ ბუხასი და „ქართლის ცხოვრების“ ბულათა ყურის ნაშთი უნდა იყოს⁴¹.

კიდევ მეტი. წინააღმდეგ ვახუშტისა თორთომიც, დღევანდელი თორთომ-ჩაის ხეობაც ტაოს ფარგლებში ითვლებოდა. იგივე ეამთააღმწერელი მოგვითხრობს, რომ XIII ს. ბოლოს, „ამათ ეამთა გამოჩნდეს თურქნი საბერძნეთს მყოფნი, რომელნი დაემკვდრნეს ზაფხულის მთათა პარხლისათა და ზამთრის მახლობლად პონტოსა და შეკრბა ვითარ სამოცი ათასი, რომლისა თავად იყო აზატ-მოსე. კაცი მხნე და ძლიერი. ესე აზატ-მოსე წარმოვიდა ყოველითა ძალითა მისითა მოოჭრებად ყოველისა საქართველოსა. და ვითარ მოიწია ბასიანს და ტაოს იწყო მძხვარედ ოჭრება... რამეთუ არა ჰგონებდეს თურქთა გამოჩენასა, ამისთვის ყოველი სოფელი ტაოსა შეუძრავად დახუდა, და ვერა-სადა-ვინ იელტოდა... მაშინ ერისთავი ტაოსა თაყა ფანასკერტელი უღონო იყო, სიმცროსათვის ლაშქრისა, გარნა ეგრეცა მცირე წყობა ყო ციხისა თორთომის ძირსა და დიდად ავნო. გარნა სიდიდისათვის თურქთასა ქუეყანით მისით ვერ განასხა, არამედ თურქნი უმეტეს განძნდეს და მოაოჭრებდეს ტაოსა“⁴². ამ ვრცელი ამონაწერიდან, ჯერ ერთი, ვიგებთ, რომ ტაო და ბასიანი მეზობელი ქვეყნებია და რამდენადაც ბასიანი არაქსის ზემო წელზეა და ქოროხის აუზში არ გადადის⁴³, ამდენადვე ეს უკანასკნელი ე. ი. თუ თორთომ-ჩაის ხეობა არა, ყოველ შემთხვევაში ოლთუ-ჩაის ხეობა უკვე ტაოა. მეორე ის, რომ, რამდენადაც ტაოს ერისთავი ებრძვის თურქებს თორთომის ციხესთან, რომ ისინი „განასხას ქუეყანით მისით“ ე. ი. ტაოდან, მაგრამ ამ ბრძო-

⁴⁰ ქცა, I, გვ. 344.

⁴¹ ვ. ი. ნ. ვ. ო. ო. ო. ა. გიორგი მერჩულე, გვ. 493.

⁴² ქცა, II, გვ. 310—311.

⁴³ „სომხური გეოგრაფიით“ ბასიანის გავარი არარატის ერთ-ერთი კანტონია, ხოლო არარატი მოიცავს არაქსის აუზს და არ გადაოსტდება მას. იხ. მაგ., სენ-მარტენისეული გამოც. გვ. 366. შდრ. ს. ერემაანის ნაშრ., გვ. 44 და თანდართული რუკა-

ლის შემდეგ „თურქნი უმეტეს განძნდეს და მოაოკრებდეს ტაო-
სა“, ამდენად სრულიად ცხადი უნდა იყოს, რომ თორთომის ცი-
ხე ტაოშია და ამდენადვე მისი „შესავალი ქვეყანა“ უნდა იყოს
ყანა თორთომი“ (თორთომ-ჩაის ხეობა) უეჭველად ტაოშია.
გვარად, როგორც ვხედავთ, სომხური და ქართული წყაროების
ტაო ზედმიწევნით ემთხვევა ერთმანეთს. ეს რომ ასეა, ამაზე კი-
დევე ერთი ქართული წყარო გვარწმუნებს.

მხედველობაში გვაქვს ე. წ. „სამცხე-საათაბაგოს მღუღელ-
მთავართა და მწყემსთა“ ნუსხა. იგი გვიან შედგენილი უნდა იყოს
(XVI ს.), მაგრამ უეჭველია, ასახავს უფრო ძველი დროის ვითარ-
ებებს და, კერძოდ, XII—XIII სს. ვითარებებს, როდესაც დიდი
სომხეთის ტერიტორია (ანელი, კარელი და ვალაშკერტელი ეპის-
კოპოსების სამწყსო) საქართველოს სახელმწიფოში შემოვიდა. მაგ-
რამ იგი უფრო ძველი მდგომარეობის გამომხატველიც უნდა
იყოს. ამ ნუსხით ტაოში ორი საეპისკოპოსოა: იშხანისა და ბანი-
სა. იშხანის საეპისკოპოსო დაარსდა IX ს. შუა ხანებში⁴⁴, ხოლო
ბანისა — X ს. პირველ მეოთხედში⁴⁵. ცხადია, ორივე საეპისკოპო-
სოს იმთავითვე უნდა ჰქონოდა საკუთარი სამწყსო ტერიტორია.
ძნელი სათქმელია, ჩვენი ნუსხით შემოფარგლული სათანადო დი-
ოცეზები ასახევენ თუ არა IX—X სს. დასაწყისის ვითარებებს, მა-
გრამ სრულიად ბუნებრივია ვივარაუდოთ, რომ საეპისკოპოსო
ცენტრები ტაოში დაარსდა მას შემდეგ, რაც ტაო პოლიტიკურად
მთლიანად შემოუერთდა ქართლს. ყოველ შემთხვევაში ამის სა-
წინააღმდეგო საბუთები ჩვენ არ გვაქვს.

ასეა თუ ისე, ზემოხსენებული ნუსხის მიხედვით ასეთი ვი-
თარებაა: „იშხანელის სამწყსო: გურჯი-ბოღაზს აქეთი, სულ თორ-
თომი, ტაოყარს ქვემოთი არტანუჯის თავს საკრულავი ჰქვიან,
იმას აქეთი, გაღმით ორჯოხის მთას აქეთი, სულ საკავასი(ძ)ო.
ისპირ-ტრაპიზონის მთას გარდმოღმა... ბანელის სამწყსო: სულ
ბანი, ტაოს-კარი, ფანასკერტი, პარ(ტ)იზის ხეობა, სრულიად ოლ-
თისი, ნამურკანი“⁴⁶.

⁴⁴ ძეგლები, I, გვ. 274.

⁴⁵ ქცა, I, გვ. 379.

⁴⁶ ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი. არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი,
წიგნი პირველი, 1907, გვ. 76—77. ეს ნუსხა გამოცემული აქვთ აგრეთვე დ. ბ ა ქ რ ა-
ძ ე ჯ ს. (იხ. Археологическое путешествие по Гурии и Аджаре, 1897, 53—54.)
და თ. ე ო რ დ ა ნ ი ა ს (იხ. მისი, ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ის-
ტორიისა და მწერლობისა, წიგნი მეორე, 1897, გვ. 53—54), რომელთა მიხედვით

ამგვარად, ამ ნუსხის მიხედვით ტაო შემდეგი ქვეყნებისაგან შედგება: ა). „გურჯი-ბოლახს აქეთი, სულ თორთომი“. გურჯი-ბოლახი, ანუ საქართველოს ყელი წარმოადგენს ვიწრო ზღვისპირა ნაპირს, რომელიც მერიდიანულად ჰკვეთს ეფერატის სათავის (სადაც) თორთომ-ჩაის წყალგამყოფს და რომელზედაც გადადის მთავარი გზა მომავალი არზრუმიდან თორთუმ-ჩაისა და ოლთუ-ჩაის ხეობებში⁴⁷. აქედან აშკარაა, რომ მთელი თორთომის ხეობა („სულ თორთომი“) იმხნელის სამწყსოა.

ქველი სომხური ადმინისტრაციული დანაწილების მიხედვით „სულ თორთომი“ მოიცავს ოქალეს და აზორდაცფორს.
 ბ). „ნამურკანი“. ეს უნდა იყოს ვახუშტისეული „ოლთისის ზეით, ჳორახის აღმოსავლეთ კიდებედ... ნარუმაკი და აწ ნარიმანი, დაბა დიდი“⁴⁸. ე. ი. ნამურკანი, ანუ ნარუმაკი, დღევანდელი ნარიმანი, ოლთუ-ჩაის ზემო წელს ეწოდებოდა. რომ აქ, მართლაც, კვლავ „ქვეყანასთან“ უნდა გვექონდეს საქმე და არა დაბასთან, ეს მტკიცდება IX ს. მეორე ნახევარში ტაოში დაწერილი „წმიდათა ყრმათა ორთა ძმათა დავითისი და ტირიჭანისი“ წამების წიგნით, სადაც ნახსენებია სოფელი ტაძარანი, რომელიც მდებარეობდა ტაოში „კვეთა მამროვანისათა“⁴⁹. ამგვარად, მამროვანის თუ ნამურკანის ხევი დაახლოებით უნდა მოიცავდეს იმ ტერიტორიას, რომელსაც XII—XIII სს-ში, „ბულათა-ყური“ ეწოდებოდა (იხ. ზემოთ). რამდენადაც ჩვენ „მამროვანი“ დამოწმებული გვაქვს IX ს-ში, ხოლო „ბულათა-ყური“—XII ს-ში, ხოლო ბანის საეპისკოპოსო სამწყსოს ნუსხაში შემონახული გვაქვს აგრეთვე უძველესი ქართული სახელწოდება ამ ტერიტორიისა (ნამურკანი||ნამურავანი), ამდენად გვაქვს უფლება ვივარაუდოთ, რომ ეს ნუსხა XII ს-ზე ადრეა

ჩვენ ე. თაყაიშვილისეულში აღვადგინეთ „საეპისი(ძ)ო“ „საეპისოს“ მაგიერად. რაც შეეხება „პარ(ტ)იზის ხეობას“, ეს ჩვენი აღდგენა „სომხური გეოგრაფიის“ „პარტიზაფორის“ შესატყვისად. სინამდვილეში ნუსხებშია „პარიზის ხეობა“ (თ. ჳ ო რ დ ა ნ ი ა, ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი) ან „პარიზის ქვეობა“ (დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე). გარდა ამისა, ჩვენს ნუსხის „ტაოსკარს ქვემოთს“ მაგიერად დანარჩენ ორში „ტაოსქვემოთა“, რაც შეეცდომა.

⁴⁷ ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა, გვ. 141.

⁴⁸ იქვე, გვ. 13.

⁴⁹ ილ. ა ბ უ ლ ა ძ ე. ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა IX—X სს. 1944. 183. რამდენადაც ამ ძეგლში ეს ტერიტორია „მამროვანად“ იწოდება, ამდენად, საფიქრებელია, ჩვენს ნუსხებში, თავდაპირველად უნდა ყოფილიყო „ნამურკანი“ II „ნამურავანი“.

შედგენილი და კერძოდ, ბანის საეპისკოპოსოს დაარსების დროინდელია (X ს. დასაწყისი) და ე. ი. ამ დროისათვის მთელი ოლთუჩაის ხეობა ქართული ქვეყანა იყო.

გ) „სრულიად ოლთისი“, ანუ „ოლთისნი“ (ოლთისნი) თავად ცხადია, ოლთუჩაის შუაწელს უნდა გულისხმობდეს, მაინცდამაინც ფენიაქაის (ბანის წყალის) მასთან შერთვამდე. ძველი სომხური ადმინისტრაციული დანაწილების თვალსაზრისით „ნამურვანი“ („მამროვანი“) და „სრულიად ოლთისი“ („ოლთისნი“) უნდა ერთიანდებოდნენ „ბუხას“ ერთ კანტონში.

დ). „პარტიზის ხეობა“. უნდა მოიცავდეს დღევანდელი ბარდიზ-ჩაის ხეობას. იგივე სომხური „პარტიზაც ფორია“.

ე). „სულ ბანი“. ვახუშტის მიხედვით, ფანასკერტს „ზეით, ამ წყალზედ (-„მდინარე ბანა-ფანასკეტისა“. — დ. მ.), მთაში, არს ბანა, აწ უწოდებენ ფანაქს“⁵⁰. ამგვარად, ძველი ბანა დღევანდელი ფენიაქია და „სულ ბანიც“, მაინცდამაინც, ფენიაქ-ჩაის, ოლთუჩაის მარჯვენა შენაკადის ხეობას უნდა მოიცავდეს.

ვ). „ფანასკერტი“. ვახუშტის მცდარი აზრით ფანასკერტი იმავე წყალზეა, რომელზედაც ბანა მდებარეობს, მხოლოდ ამ უკანასკნელის ქვემოთ⁵¹. სინამდვილეში ფანასკერტ-ჩაის ხეობაში მდებარეობს, რომელიც ოლთუჩაის ერთვის მარჯვნიდან და, ცხადია, მისი „შესავალი ქვეყანაც“, რომელსაც როგორც ვიცით, აგრეთვე „ფანასკერტი“ ეწოდება, ეს ხეობა და მისი მიმდგომი მხარე უნდა ყოფილიყო.

ზ). „ტაოს-კარი“. ეს ტოპონიმი დღემდე არის აგრეთვე შემორჩენილი „ტაუსქერის“ სახით. ტაოს-კარი დიდი დაბაა ოლთუჩაის მარჯვენა შენაკადის, მდ. სალაჩურის ხეობაში. აქ იყო, უეჭველია, მამული XII ს-ში ცნობილი დიდმოხელის გუზან ტაოსკარელისა. საინტერესო ის არის, რომ ვახუშტი ბაგრატიონი, როგორც ჩანს, „ტაოს“ და „ტაოსკარის“ ცნებას აიგივებს, ასე მაგალითად: „რომელ არიან აწ სამცხე, გურია, ლიგანი, შავშეთი, არტანუჯი, ფანასკეტი, ოლთისი და ტაო... ამათ ადგილებთა უმეტეს ეწოდა ზემო-ქართლი“⁵². აქედან აშკარად ჩანს, რომ ვახუშტი საკუთრივ ტაოსკარს გამოირიცხავს ფანასკერტისა და ოლთისის

⁵⁰ ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა, გვ. 138.

⁵¹ იქვე.

⁵² ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა, გვ. 120.

„ქუეყნებს“ ისევე, როგორც თორთომს (იხ. ზემოთ). ამავე დროს, როგორც მისი ტექსტის სათანადო ადგილის დასათუჯრებიდან ჩანს, მას ფანასკერტის ციხის „შესავალში“ შეაქვს ბუნებრივად ბანის წყლის ხეობაც (ფენიქ-ჩაი), ხოლო ოლთისის შესავალში — ნარუმაკიწარიმანი და იდი და ე. ი. მთელი ოლთისის წყლის ზემო წელი⁵³. მაშასადამე, ზემომოტანილ კონტექსტში ვახუშტისეული „ტაო“ გულისხმობს სწორედ „ტაოსკარს“.

ჩვენ ზემოთ (იხ. გვ. 161) ერთხელ უკვე მოვიტანეთ ვახუშტის შრომიდან ბუნდოვანი ადგილი, საიდანაც ჩანს, რომ ფართო გაგებით მისი ტაო, არამცთუ ოლთისის წყლის ხეობას, არამედ პარხალსაც მოიცავს. და ასავე აქვს მას შემოსაზღვრული „ტაო“⁵⁴, მაგრამ მაინც ნიშანდობლივი მიგვაჩნია მისი გამოთქმა „ტაოსკარი ანუ ტაო“.

ერთი სიტყვით, ჩვენ იმის თქმა გვინდა, რომ ტაოსკარი უნდა წარმოადგენდეს იმ თავდაპირველ „ქევს“, რომლის სახელიც შემდეგ გაცილებით უფრო ვრცელ ტერიტორიაზე გავრცელდა. ეს უნდა იყოს „თავდაპირველი“ ტაო. ვახუშტი ბატონიშვილიც, როგორც ჩანს, ჩვენი აზრას იყო.

ამავე კანტონში მდებარეობდა „ციხე კალმახისა, რომელი აღაშენეს პიტიახშთა, დიდშენი, მაგარი და შეუალი. იყო საერისთო ტაოსი“⁵⁵. სომხური ადმინისტრაციის თვალსაზრისით „სულ ბანი“, „ფანასკერტი“ და „ტაოსკარი“ უნდა იყოს კოლის პროვინციის დასავლეთით მდებარე „ბერდაცფორი“⁵⁶.

თ). „ტაოსკარს ქუემოთი, არტანუჯის თავს საკრულავი ჰქვიან, იმას აქეთი“. უკვირ არ არის, ეს უნდა იყოს ოლთუ-ჩაის ქვემო წელი (მდ. სალაჩურს ქვემოთ) ქოროხთან შესართავამდე და, ალბათ თვით ქოროხის ხეობა („ტაოსკარს ქუემოთი“) კლარჯეთის საზღვრამდე („არტანუჯის თავს საკრულავი ჰქვიან“). აქ მდებარეობდა თვით იშხანის საეპისკოპოსო და ავრეთვე ციხე თუხარისი, რომელიც, როგორც

⁵³ იქვე, გვ. 138.

⁵⁴ იქვე.

⁵⁵ ვახუშტი. აღწერა, გვ. 137—138. შტრ. ქცა, I, გვ. 244; ვარდანი. გვ. 105.

⁵⁶ სომხეთის სსრ ატლასის ისტორიულ რუკებზე და ს. ერემიანის მიერ გამოცემულ VII ს. სომხეთის რუკაზე ტაოსკარის მაგივრად აღნიშნულია „პუნქტი „ტაოცქარ“, რაც სომხურად „ტაოელთა კლდეს,“ ანუ სიმაგრეს ნიშნავს. ასეთი ტოპონიმი არც ერთმა წყარომ არ იცის.

ცნობილია, ტაოსა და კლარჯეთის საზღვარზე იდგა. აქვეა დაღმარებული ტაპონიმი „ჭაკეთი“ (ხუთვერსიანი რუკის „Гора, Чоки-ет“), რაც იმის მოწმობაა, რომ ეს ტერიტორია უნდა იყოს „სომხური გეოგრაფიის“ ჭაკეტი⁵⁷.

ი). „გალმით ორჯოხის მთას აქეთი, სულ საკავკასიძო, ისპირტრაპიზონის მთას გარდმოღმა“. ორჯოხის მთა წარმოადგენს ქედს, წყალგამყოფს ბარხალ-სუს და მურღულ-სუს, ანუ პარხალსა და მურღულს, ანუ ტაოსა და კლარჯეთს შორის და, ამგვარად, ჩვენი ნუსხით შემოსაზღვრული ტერიტორია, ფაქტიურად, იგივე პარხალია, „ქუეყანა პარხლისა, რომელ არს ტაო“.

სომხური ადმინისტრაციული დანაწილებით ეს უნდა იყოს „არსიაცფორი“, რომელიც პარხალის მთებთან მდებარეობდა.

ის ფაქტი, რომ ქართულ ნუსხაში ეს ტერიტორია აღწერილობით არის მოცემული და არა ნიშანდობლივ, იმის მოწმობა უნდა იყოს, რომ ნუსხის შედგენის დროს (XVI ს?) აქ რამდენიმე საფეოდალო, რამდენიმე „ქუეყანა“ იგულისხმებოდა: მართლაც, ერთ-ერთი ასეთი ერთეულია „სულ საკავკასიძო“, რომლის უფრო ნიშანდობლივი ლოკალიზაცია ჩვენ არ შეგვიძლია. მაგრამ უფრო ძველად ქართული ადმინისტრაციული ნომენკლატურა იცნობდა აგრეთვე „ასისფორსაც“, რომელიც, ცხადია, იგივე სომხური „არსიაცფორი“ უნდა იყოს⁵⁸. თანაც „ასისფორი“ ყოველთვის ისეთ კონტექსტშია მოხსენიებული, კერძოდ, საკმაოდ დიდი „ქუეყნების“ გვერდით (კლარჯეთი, შავშეთი, აჭარა, არტანი, სამცხე, ქართლი, არგვეთი და სხვ.), რომ საფიქრებელია ქართული „ასისფორიც“ დიდ ტერიტორიას მოიცავს და, ალბათ, ისევე როგორც სომხური „არსიაცფორი“ შეესატყვისება ლეონტი მროველისეულ „პარხალს“.

ამგვარად, როგორც დაერწმუნდით, ტაოს საეპისკოპოსოების სამწყსო ერთეულები, რომლებიც შეადგენენ „ქვეთა ტაოსთა“⁵⁹, თავისი ერთობლიობით ზედმიწევნით ფარავენ „სომხური გეოგრაფიის“ ტაოს „გავარების“ საერთო ტერიტორიას (კოლის პროვინციის გამოკლებით) და მთელი ამ „ქვეების“ კრებული ქმნიდა

⁵⁷ ს. ერემიანო. დასახ. ნაშრ., გვ. 64 და თანდართული რუკა.

⁵⁸ ქცა, I, გვ. 251 და 319. შდრ. პ. ინგოროყვა. გიორგიმერჩულე, გვ. 496. აეტორს აქ მოაქვს თავისებური შეფარდება სომხური და ქართული ადმინისტრაციული ერთეულებსა.

⁵⁹ ქცა, I, გვ. 382.

„ტაოს ქვეყანას“⁶⁰. სწორედ ამიტომ შეიძლება იყოს ისეთი გამოთქმის ხმარება, მაინცდამაინც, ტაოს მიმართ, როგორცაც ჩვენ ვხედავთ თაღმწერელთან ვხვდებით — „უმრავლესი ტაო“⁶¹.

გარდა იმისა, რომ ტაო „ქვეების“ ერთობლიობას გენდა, იგი, როგორც ჩანს, ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობების გამო განიყოფებოდა ორ ნაწილად და „ორსავე კერძოსა ტაოსა“⁶² თავისი სახელი ჰქონდა: „ამიერთაო“, იგივე „ქვემო ტაო“ და „იმიერთაო“, იგივე „ზემო ტაო“⁶³. ჩვენ ზემოთ გვქონდა აღნიშნული, რომ მიჯნად ამ ორ ნაწილს შორის მიჩნეული იყო ოლთუჩაის ქვემო წელი, ფენიქ-ჩაისა და ბარდის-ჩაის ხეობებით⁶⁴. გამოთქმულია სხვაგვარი მოსაზრებაც, ვითომც ამიერთაო შედგებოდა ხუთი კანტონისაგან: ტაოსკარი, ფანასკერტი, ბანა, ოლთისი და მამროვანი (ნამროვანი)⁶⁵. გარდა ამისა გამოთქმულია მოსაზრება, ვითომც „ეს დაყოფა „ამიერი ტაო“ და „იმიერი ტაო“ ჩანს, იმ დროიდან მომდინარეობს, როდესაც ტაო ორად იყო გაყოფილი: ერთი ნაწილი („ამიერი ტაო“) საქართველოს საზღვრებში შედიოდა, ხოლო მეორე ნაწილი („იმიერი ტაო“) პოლიტიკურად სომხეთთან იყო დაკავშირებული“⁶⁶. საამისო არგუმენტაცია ასეთია: „რომ ტაოს იმ ტერიტორიაში, რომელიც ერთხანად სომხეთთან იყო დაკავშირებული, არ შედიოდა ამიერი ტაოს მხარე (ე. ი. ოლთის-ბანას პროვინცია), ამას ადასტურებს ის ფაქტი, რომ სომხეთის ტაოს შემადგენლობაში არც ერთ სომხურ საისტორიო წყაროში ერთხელაც არაა მოხსენიებული ამიერი ტაოს კანტონები: ტაოსკარი, ბანა, ფანასკერტი (ფანასკერტი), ოლთისი და მამროვანი“⁶⁷.

⁶⁰ ქცა, II, გვ. 500.

⁶¹ ქცა, II, გვ. 273 და 304.

⁶² ქცა, I, გვ. 275.

⁶³ იხ. ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, I—II, 331; პ. ინგოროყვა. დასახ. ნაშრ., გვ. 491.

⁶⁴ ივ. ჯავახიშვილი. იქვე. ვ. თაყაიშვილი. Арх. эксп. 63.

⁶⁵ პ. ინგოროყვა. დასახ. ნაშრ., გვ. 496—497. ავტორისეული დაყოფა ნებისმიერია. კერძოდ, დაუსაბუთებელია, რატომ ეწოდება ქაკატი დაბა იდის სექტორს და რატომ შედის ის იმერთაოში (იქვე, 493). რატომ არის სომხური „ბერდაცფორი“, რომელიც „კოლას“ დასავლეთითაა („სომხ. გეოგრ.“) იგივე ბერდისის ხეობა, დღ. ბარდის-ჩაი, რომელიც კოლას სამხრეთითაა და არა დასავლეთით და რატომ შედის აგრეთვე იმერთაოში და სხვ. (იქვე).

⁶⁶ იქვე, გვ. 493.

⁶⁷ პ. ინგოროყვა. დასახ. ნაშრ. გვ. 497.

ჯერ ფაქტიური ვითარების შესახებ.

ქართული წყაროები, როგორც იყო აღნიშნული, კარგად იცნობენ ორ ტაოს და ამიტომაც ამ კუთხის სახელმწიფოებრივ მრავლობითი რიცხვით გამოთქვამენ „ტაონი“⁶⁸ და ვად ამისა ჩვენ გვაქვს ლეონტი მროველის ორგზისი ჩვენება, რომელიც ეხება „საზღვართა სომხითისათა. ქუეყანასა პარხლი-სასა, რომელ არს ტაო“⁶⁹. თანამედროვე ენაზე ეს ნიშნავს, რომ, ლეონტი მროველის წარმოდგენით, ძველად (საქმე ეხება, ვითომც, I—II სს). პარხლის ქვეყანა, რომელიც ტაოში იყო, სომხეთის ტერიტორიას განეკუთვნებოდა. რადგან ლეონტი ტაოს ცნებას არადიფერენცირებულად ხმარობს, ამიტომ, ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ მას ტაო მთლიანად (და არა იმიერტაო) სომხეთის ტერიტორიად მიაჩნია, და რომ ეს ასეა, რა თქმა უნდა, ამას უპირველეს ყოვლისა მოწმობს იგივე ისტორიკოსის ისტორიულ-გეოგრაფიული კონცეფცია, რომლის მიხედვით ტაო გამორიცხულია ქართლოსიანთა კუთვნილი ტერიტორიიდან. ქართლოსის წილი ქვეყნის საზღვარი ხომ ამ სექტორში იყო, „რომელ მიჰყვების მთა შორის კლარჯეთსა და ტაოს ვიდრე ზღუამდის“⁷⁰.

ვფიქრობთ, სრულიად უცალობელია, რომ ლეონტი მროველის მიხედვით ოდესღაც ტაო მთლიანად შედიოდა სომხეთის ფარგლებში.

გარდა ამისა, ჩვენ ვიცით, რომ დავით კურაპალატი იმიერტაოს მფლობელი იყო, ხოლო მისი თანამედროვე გურგენ მეფეთა მეფე — ამიერტაოსი⁷¹, გურგენი იშხანში 1006 წ. მცირე ეკლესიას აშენებს⁷². ე. ი. სრულიად უეჭველია, რომ იშხანი ამიერტაოში მდებარეობს ისევე, როგორც თუხარისის ციხე კლარჯეთის საზღვართან⁷³. და აი, VII ს. სომეხი ისტორიკოსი სებეოსი, რომლის არაერთგზისი ცნობით ტაო სომხეთშია⁷⁴, მხოლოაზროვნად მიგვითითებს, რომ ცნობილი ნერსე, კათალიკოსი სომხეთისა (641—661 წწ.), ზვართნოცის ტაძრის მამულებელი, „წარმოშობით იყო ტაო-

⁶⁸ ძეგლები, I, გვ. 257;

⁶⁹ ქცა, I, გვ. 48 და 49. შენ. 3.

⁷⁰ იქვე, გვ. 4.

⁷¹ ქცა, I, გვ. 382; შდრ. ი. ვ. ჯ ა ე ა ხ ი შ ე ი ლ ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 331.

⁷² ე. თ ა ყ ა ი შ ე ი ლ ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 42.

⁷³ Géographie, 35.

⁷⁴ Մեխիսի Նախիպոպաի Պատմութիւն, 1936, 66, 117, 119, 153—154.

დან სოფლიდან, რომელსაც იშხანს უწოდებენ⁷⁵. რომ ეს იშხანი სწორედ ამიერტაოს სოფელია, ეს დასტურდება გრიგოლ ხანტულის ცხოვრებით, სადაც ვკითხულობთ, რომ „ნებითა დაქრეს იქმნა საბა ებისკოპოს იშხანსა ზედა, ნეტარისა ნერსისისა აღშენებულსა კათოლიკე ეკლესიასა და საყდარსა მისსა, რომელი წელიწადთა მრავალთა დაქურივებულ იყო“⁷⁶. მეორე მხრივ, VIII ს. სომეხი ისტორიკოსი, ლევონდ ვარდაპეტი მოგვითხრობს, რომ VII—VIII სს-თა მიჯნაზე სუმბატ ბაგრატიონიმ, ბიზანტიის კეისრისგან კურაპალატობის მიღების შემდეგ „აიყვანა თავისი ლაშქარი და წავიდა ტაოს ქვეყანაში, წავიდა ციხე-სიმაგრეში, რომელსაც თუხარსი ჰქვია“⁷⁷.

ამ ამონაწერებიდან სავსებით ნათელია, რომ VII—VIII სს. დასაწყისში ამიერტაო სომხეთს ეკუთვნის და რამდენადაც ძველი სომეხი ისტორიკოსები და სხვა წყაროები (ფავსტოს ბუზანდი, ლაზარე ფარპელი, მოსე ზორენელი, სებეოსი, ლევონდ ვარდაპეტი, სამხედრო განრიგი, გაჰნამაკი), რომელთა მიხედვით IV—VIII სს-ში ტაო სომხეთის ფარგლებშია, „ტაოს“ ცნებას არადიფერენცირებულად ხმარობენ, ჩვენ არ გვაქვს არავითარი საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ისინი მხოლოდ ტაოს ერთ ნაწილს (იმიერტაოს) გულისხმობენ და არა მთლიანად ტაოს.

მეორე მხრივ, არც ის არის დიდი საბუთი საწინააღმდეგოს სამტკიცებლად, თითქოს უძველესი სომხური წყაროები არ ასახელებენ ამიერტაოს კანტონებს: ტაოს-კარი, ბანა, ფანასკერტი, ოლთისი და მამროვანი. ჯერ ერთი, დასასაბუთებელია, რომ, მაინცდამაინც, ეს კანტონები შეადგენენ ამიერტაოს. მეორე, იგივე სომხური წყაროები არ იცნობენ აგრეთვე იმიერტაოს ისეთი მნიშვნელოვანი კანტონის ქართულ სახელწოდებას, როგორცაა თორთომი. აქედან კი გამომდინარეობს, რომ სრულებით არ არის აუცილებელი ტაოს „გეგვებს“ ქართულ და სომხურ წყაროებში ერთი და იგივე ნომენკლატურა ჰქონდეთ. და ეს ასეც იყო.

ჩვენ ვნახეთ, რომ ზოგ შემთხვევაში კანტონების დასახელება იდენტურია:

⁷⁵ იქვე, გვ. 143.

⁷⁶ ძეგლები, I, გვ. 274.

⁷⁷ ლ ე ვ ო ნ დ ი. გვ. 26, შდრ. მ. ბ ე რ ძ ნ ი შ ვ ი ლ ი. ლევონდის ცნობა... 24, შენ. 1.

პარტიზაცტორი—პარტიზის ხეობა

ზოგჯერ ქართული ახალ ნომენკლატურასთან ერთად, ძველ-საც ინარჩუნებს: არსიაცტორი—ასისტორი || პარხალი.⁷⁸ გიგზნიქითეკა

ბუხა — { სრულიად ოლთისი.
მამროვანი || ბულათა-ყური⁷⁹.

მაგრამ დიდი ნაწილში მაინც ნომენკლატურა სრულიად იცვლება:

აზორდაცტორი } — თორთომი.
ოქალე }

ბერდაცტორი { სულ ბანი
ფანსკერტი
ტაოსკარი

ქაკატქი — ტაოსკარს ქვემოთი

რა თქმა უნდა, ამ მნიშვნელოვან გარემოებას თავისი საფუძველი უნდა ჰქონოდა, რის შესახებაც ქვემოთ ვისაუბრებთ.

ამჯერად კი, აღრეფეოდალური ხანის ტაოს ისტორიული (პოლიტიკური) გეოგრაფიის შესახებ საუბრის დასასრულს კვლავ უნდა დავუბრუნდეთ ამიერ-და იმიერტაოს საკითხს. რომელ „ქვეებს“ გულისხმობენ, ბოლოს და ბოლოს ეს ცნებები?

დავით დიდი კურაპალატი, როგორც ცნობილია, იმიერტაოს მფლობელი იყო⁸⁰. მისი ინიციატივით არის აგებული პარხლის, ხახულის და ოშკის შესანიშნავი ტაძრები. მისივე შეკეთებულია ოთხთა ეკლესია⁸¹. ოშკი და ხახული თორთომის ხეობაშია, ოთხთა ეკლესია, ანუ დღევანდელი დორთქილისა საკუთრივ ასისტორის ხევში. აქედან ამკარაა, რომ პარხალი, ასისტორი და თორთომი იმიერტაოს შეადგენენ, დავით კურაპალატის მამულს, სადაც იგი აშენებს ეკლესიებს.

იმიერტაოს ცნება უნდა გულისხმობდეს ოლთისისწყლის ხეობასაც.

საქმე ისაა, რომ სუმბატ დავითის ძე დავით კურაპალატის გარდაცვალებასთან დაკავშირებით აღნიშნავს „და აოჯრდა იმიერტაო, და გამოვიდა ბასილი ბერძენთა მეფე, და მისცნეს მას ციხე-

⁷⁸ აქაც, ფაქტურად, განსხვავება უნდა ყოფილიყო, რადგან საკუთრივ ასისტორი, ალბათ, მოიყვება ჭოროხის მარჯვენა სანაპიროს, სადაც მდებარეობდა მისი ცენტრი—არსისი, ხოლო პარხალი ჭოროხის მარცხენა სანაპიროს მთიანეთია.

⁷⁹ ის რომ ბულათა ყური უფრო გვიანდელ წყაროებში გვხვდება, როგორც აღვნიშნეთ, შესაძლებელია გვიანდელი ვითარების გამოხატულება იყოს: უძველესი ცენტრის აღდგენა.

⁸⁰ ქ. ცა, I, გვ. 382, ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 331.

⁸¹ ვ. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 60—61, 74—75, 83, 93 — 94.

ნი აზნაურთა ამა დავეითისათა, და დაიპყრა ბასილი მეფემან მამრ-
ლი დავით კურაპალატისა⁸². რომ ზემოხსენებული ტერიტორია,
მართლაც ბიზანტიელთა ხელში გადასულა, ამას აშკარაა მხარე⁸³.
ოშკის ფრესკული წარწერა, რომელშიც მოიხსენიებენ „მეფენი“
ბასილი და კონსტანტი⁸⁴. შემდეგ, სუმბატ დავითის ძის ცნობას
ბერძენთა კეისრის მოსვლის შესახებ სომხური წყაროებიც ადას-
ტურებენ, რომელთა მიხედვით ბასილი იმპერატორს დაუპყრია
„ქალაქი ოლთისი და ყველა ციხე და სიმაგრე ტაოსი“⁸⁵, ანუ „ქა-
ლაქი ოლთისი და მრავალი გავარი და ციხე და ქალაქი“⁸⁶. ამას
გარდა, ასოლიკს საინტერესო ცნობა აქვს შემონახული იმის შე-
სახებ, რომ გურგენ ქართველთა მეფეს (ამიერტაოს მფლობელს)
უცდია დავით კურაპალატის სამფლობელოს შემოერთება და 1001
წ. შემოსდგომა ოლთისის ციხეს, თუმცა ვერც ის და ვერც სხვა
სიმაგრე ვერ აუღია, რის შემდეგაც ლაშქრითურთ მამროვანის ზევ-
ში დაბანაკებულა. საბოლოოდ იგი კეისარს დაეზავა და თავის
ქვეყანაში (ე. ი. ამიერტაოში) დაბრუნდა⁸⁶.

აქედან აშკარაა, რომ არა მარტო პარხალი, ასისფორი და
თორთომი, არამედ ოლთისის ხეობა მამროვანით დავით კურაპალა-
ტის სამფლობელო, ანუ იმიერტაო ყოფილა. ამიტომ, რადგან ჩვენ
ვიციტ, რომ იშხანი და ბანა ამიერტაოში მდებარეობდნენ, ამიერ და
იმიერტაოს მიჯნად დასავლეთით ოლთისის წყლის ქვემო დინება
უნდა მივიჩნიოთ, ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლეთით ამ მდინარის და
მისი მარჯვენა შენაკადის ბარდისის ხეობის წყალგამყოფი ქედი⁸⁷.

ორივე ტაო, იმიერიც და ამიერიც, როგორც უკვე აღვნიშნავ-
დით, ამოტ კურაპალატის სამფლობელოში შემავალად უნდა ვი-
გულისხმეთ.

რომ IX ს-ში ტაო მთლიანად ქართლის ქვეყანად აღირიცხე-
ბოდა, ამას, ბოლოს და ბოლოს, სომეხი ისტორიკოსი, ზენობ გლა-
კი, გვიმოწმებს, რომელიც IV ს. დასაწყისის სომხეთის ისტორიის

⁸² ქ. ცა, I, გვ. 382.

⁸³ ე. თაყაიშვილი ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 63.

⁸⁴ ასოლიკი, გვ. 171.

⁸⁵ *Պատմութիւն Արխայակիսի Լաստիկերացոյ, Երեւան, 1963, 24.* (ქვე-
მოთ: არისტაკესი)

⁸⁶ ასოლიკი, 278—279. ოლთისს და მამროვანს—დავითის სამკვიდროს,
იხსენიებს ვარდანოცი, გვ. 125.

⁸⁷ ე. თაყაიშვილი ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 63; ივ. ჭავჭავაძე ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 331—332.

აღწერისას მოგვითხრობს, რომ თრდატ სომეხთა მეფის დროს ჩრდილოეთის მეფემ დაარბია ივერია და იავარპყო მთელი ვეყა-
 ნა, ვიდრე კარინამდე (დღ. ერზრუმამდე). ივერიელთა კუხუხუხუთა
 თრდატი აგზანის სომეხთა რაზმს, რომელიც ამარცხებს მათს
 და განასხავს მთიელებს⁸⁸.

თუ ამ თხრობაში წარმოდგენილი პოლიტიკური გეოგრაფიის სურათი არ არის სწორი IV ს-თვის, ხომ ცხადია, რომ იგი რეალური უნდა იყოს IX ს-თვის, როდესაც წერდა ზენობ გლაკი. აქედან კი ცხადი ხდება, რომ ამ დროისათვის ივერიის (ქართლის, უკეთ ქართველთა საკურაპალატოს) პოლიტიკური საზღვარი კარინამდე მიდიოდა, ე. ი. უეჭველია, რომ, მაინცდამაინც, ტაო, იმიერიც და ამიერიც, მთლიანად ქართველთა საკურაპალატოს მიეკუთვნება.

ამიერტაოს პოლიტიკური ცენტრი ამ დროს უნდა ყოფილიყო კალმახის ციხე, იმიერტაოსი — ალბათ, ქალაქი ოლთისი.

3. ამგვარად, კიდევ ერთხელ გავიმეორებთ, რომ აშოტ კურაპალატის მკვიდრი სამფლობელო სამხრეთ-დასავლეთ ქართლში იყო შავშეთ-კლარჯეთი და ორივე ტაო. მისი მთავარი რეზიდენცია — არტანუჯის ციხე-ქალაქი, რომელიც „განაახლა აშოტ და აღაშენა ეგრეთვე ციხედ და წინა-კერძო მისსა ქუეშეთ აღაშენა ქალაქი და აღაშენა მას შინა ეკლესია წმიდათა მოციქულთა პეტრესი და პავლესი, და შექმნა მას შინა საფლავი თვისი. და დაემკვდრა ციხესა მას შინა ცხოვრებად“⁸⁹.

არტანუჯის მშენებლობის შესახებ გიორგი მერჩულეც მოგვითხრობს: „უამთა ამის წმიდისა (გრიგოლ ხანცთელისა. — დ. მ.) კელმწიფემან აშოტ კურაპალატმან დაიპყრნა მრავალნი ქუეყანანი და აღაშენა ციხე არტანუჯისა“⁹⁰. ამ ამონაწერში ჩვენ მეორე ფაქტიც გვანტერესებს: აშოტის მოღვაწეობის რა პერიოდს ეხება მემატიანის მიერ აღნიშნული გარემოება, რომ მან „დაიპყრნა მრავალნი ქუეყანანი“? ჩვენი აზრით, ეს არ უნდა აღნიშნავდეს აშოტის ერისმთავრობის პერიოდს, რამდენადაც მაშინ ეს „მრავალნი ქუეყანანი“ მას ოფიციალურად მიცემული ჰქონდა ხალიფასაგან. არ უნდა იგულისხმებოდეს აქ არც აშოტის ტაო-კლარჯეთში დამკვიდრების ფაქტი, რადგან იგი, როგორც აღვნიშნეთ, ამ კუთხის

⁸⁸ V. L. anglois. Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, t. I, Paris, 1867, 351; შდ. Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, 241.

⁸⁹ ქცა, 1, გვ. 377.

⁹⁰ ძეგლები, 1. გვ. 296.

მემკვიდრეობით მფლობელი იყო. ყველაზე უფრო, მის მიერ „მრავალთა ქუეყანათა“ დაპყრობა უნდა შეეფერებოდეს მისი მოვლადობის ბოლო პერიოდს, ტაო-კლარჯეთში ხელმეორედ დაპყრობის მომდევნო პერიოდს, როდესაც სუმბატ დავითის ბიძის ბიძის, აშოტ კურაპალატი „ქულად ეუფლა ქუეყანათა ვიდრე კარამდე ბარდავის ქალაქისა“⁹¹.

რამდენადაც გაზეიადებული არ იყოს მემატიაანის ცნობა, თითქოს აშოტი მთავრობის პირველ პერიოდში ბარდავსაც და ტფილისსაც ფლობდა⁹², ხოლო უფრო გვიან ტერიტორიას „ვიდრე კარამდე ბარდავის ქალაქისა“ (ალბათ, იგულისხმება ტფილისიანად), მაინცდამაინც, ერთი რამ ცხადია, რომ გარდაცვალებამდე აშოტ კურაპალატს ეჭირა შიდა ქართლი და, ცხადია, ტერიტორიაც, რომელიც მდებარეობს ტაო-კლარჯეთსა და შიდა ქართლს შორის. რომ ეს „ქუეყანა“ შეადგენდა მის სამთავროს, ეს მტკიცდება, ჯერ ერთი, იმით, რომ „მატიანე ქართლისა“ საგანგებოდ აღნიშნავს აშოტის მკვლელობის შემდეგ: „ხოლო კულადცა ეუფლნეს სარკინოზნი ქართლსა“⁹³. აქ არ არის სავალდებულო ეთნოგრაფიული „ქართლი“ იგულისხმებოდეს მხოლოდ, მაგრამ რომ ეს უკანასკნელი იგულისხმება *par excellence*, ეს კი უეჭველია. გარდა ამისა, სუმბატ დავითის ძე აღნიშნავს: „და შემდგომად აშოტის სიკუდილისა, მამისა მათისა, რომელ გარეთ ქუეყანა ჰქონდათ ძეთა აშოტისათა—წარუღეს სარკინოზთა“⁹⁴. სწორია, რომ „გარეთ-ქუეყანად აქ ქართლი იგულისხმება“⁹⁵, მაგრამ არა მარტო ქართლი, არამედ აშოტ კურაპალატის სამთავროს თითქმის მთელი ტერიტორია, რადგან, როგორც უკვე მემატიაანე აღნიშნავს აშოტის ძეთა შესახებ, „ვიდრე უსრულოდა იყვნეს ივინი ასაკითა, იზარდებოდეს ციხესა შინა არტანუჯისასა, და იყვნეს ხარკის მიმცემელ სარკინოზთა ყოველნივე ტევნი შავშეთ-კლარჯეთ-ნიგალისანი.“⁹⁶ ე. ი. ფაქტიურად,

⁹¹ ქცა, I, გვ. 377, შტრ. პ. ი ნ გ რ ო ყ ვ ა. დასახ. ნაშრ. გვ. 48—50. ავტორს, როგორც აღნიშნე, მოვლენათა განვითარების განსხვავებული ქრონოლოგია აქვს. ე. თუმანოვს (Studies, 486) სწორად არ ესმის მემატიაანის ეს ცნობა.

⁹² ქცა I, გვ. 376. თუმცა, კაცმარომ თქვას, არც ის არის სრულიად გამოსარიცხი, რომ სუმბატ დავითის ძის ცნობები სიმართლეს შეეფერებოდეს (იხ. პ. ი ნ გ რ ო ყ ვ ა, იქვე, 42, 49—50). ამას რამდენადმე ეხმარება „მატიანე ქართლისაში“ დატული ცნობა აშოტის მკვლელობის შესახებ (ქცა, I, 253).

⁹³ იქვე, გვ. 254.

⁹⁴ ქცა, I, გვ. 378.

⁹⁵ ი. ე. ქ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 372—373.

⁹⁶ ქცა, I, 378; ი. ე. ქ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. იქვე, გვ. 373.

აშოტის მკვიდრი მამულიც (ტაოს გამოკლებით) არაბებს დაუმორჩილდა.

სუმბატ დავითის ძე იქვე აღნიშნავს რომ „რაცეჲ ქსეჲსაჲ იქმნეს ივინი (აშოტის ძენი. — დ. მ.), კულადცა ჭრესაჲ იქმნენ მათვე ყოველივე იგი ნაქონები მამისა მათისა... ხოლო არტანუჯით გამოღმართ დაიპყრეს მათი ნაქონები იგი მამულები მამისა მათისა“⁹⁷. გიორგი მერჩულეც გადმოგვცემს: „რამეთუ შეწევნითა ღმრთისაჲთა კრმლითა მათითა დაიპყრნეს ფრიადნი ქუეყანანი და განიოტნეს აგარის ნათესავი“ აშოტ კურაპალატის შვილებმა⁹⁸. მართლაც, „მატიანე ქართლისაჲდან“ ვიცით, რომ დაახლოებით 842 წ. ბაგრატ აშოტის ძემ მოჰამედ ხალიდის ძისაგან, დახმარების სამუქოდ ქართლი მიიღო⁹⁹. აქაც შესაძლებელია, მხოლოდ ეთნოგრაფიული ქართლი არ იგულისხმება, და რომ, ბოლოს და ბოლოს, სუმბატ დავითის ძის გამოთქმა — „დაიპყრეს მათი ნაქონები იგი მამულები მამისა მათისა“, შიდა ქართლს გარდა სრულიად გარკვეულ ტერიტორიას გულისხმობს, ამას მოწმობს აგრეთვე „მატიანე ქართლისაჲს“ მეორე ცნობა, გუარამ აშოტის ძეს რომ ეხება: „ხოლო გუარამს დაეპყრა ჯავახეთი, თრიალეთი, ტაშირი და აბოცი და არტანი“¹⁰⁰. IX ს. 50-იანი წლებისთვის ეს, შესაძლებელია, უკვე ნომხდარი ფაქტი იყოს, რამდენადაც ამ დროისთვის გუარამი უეჭველად ფლობს მკვიდრი მამულის გარდა კლარჯეთში¹⁰¹, ჯავახეთს და ერუშეთს და ე. ი. არტანს¹⁰². ყოველ შემთხვევაში, „მატიანე ქართლისაჲს“ ქრონოლოგიით, ეს ასეა IX ს. 70-იანი წლებისთვის. უფრო გვიან, მაინცდამაინც 882 წლამდე, როდესაც გუარამი გარდაიცვალა, მას სამცხეც დაუტერია (ან მისი დიდი ნაწილი). ეს ჩანს იქიდან, რომ ციხე ლომსიანთა სამცხეში გუარამის აგებულია¹⁰³. ამგვარად, თუ ყველაფერი ზემო-

⁹⁷ ქცა, I, გვ. 378.

⁹⁸ ძეგლები, I, გვ. 272.

⁹⁹ ქცა, I, გვ. 255; ივ. ჯავახიშვილი. დსახ. ნაშრ. გვ. 374.

¹⁰⁰ ქცა, I, გვ. 287.

¹⁰¹ კლარჯეთში მისი მამულია, შავ., ოპიზა (იხ. ქცა, I, გვ. 260, შდრ. ძეგლები, I, გვ. 287).

¹⁰² მის ბრძანებას ემორჩილება ერუშნელი ეპისკოპოსი (ძეგლები, I, 287), ხოლო ერუშნელის სამწყუსო არტანი (იხ. ქცა, I, გვ. 198; ე. თაყაიშვილი. არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, I, 1907, 77).

¹⁰³ ქცა, I, 261. რომ გუარამს, აღბათ, მთელი სამცხე ეჭირა და არა მხოლოდ ლომსიანთ ციხის „შესავალი“, ეს სავარაუდოა იქიდან, რომ ნასრა გუარამის ძე აფხაზეთის ლაშქრით მოწინააღმდეგეებდაცენ მოღის სამცხით: „ნასრა შეიპყრნა სამნი ცი-

თქმულს გავითვალისწინებთ, უნდა დავასკვნათ, რომ აშოტ კურაპალატის სამთავრო IX ს. 30-იან წლებში მოიცავდა ტაო-კლარჯეთს, ალბათ, აჭარინანდ, კოლა-არტან-ჯავახეთს, თრეჯუღეთს¹⁰⁵ და ქართლს, შესაძლებელია სამცხესაც და, თუ გუფრამის¹⁰⁶ ვით ვიმსჯელებთ, ტაშირსაც და აბოცასაც¹⁰⁴.

4. ბუნებრივია, რომ ისევე, როგორც სხვა ქართულ სამთავროებში, აქაც პროვინციებს ერისთავები განაგებენ. საერთოდ ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონანთა ბიზანტიური და ქართული სამოხელეო ტიტულატურა, როგორც ცნობილია, საკმაოდ მრავალფეროვანია და, როგორც ჩანს, გარკვეულ კანონზომიერებას ექვემდებარება¹⁰⁵, თუმცა კი მასალა არ არის საკმარისი საამისოდ ნათელი წარმოდგენა რომ ვიჭონიოთ. კერძოდ, როგორც აღნიშნავენ, ერისთავობა და ერისთავთერისთავობა განუყრელი პატივი იყო ტაო-კლარჯეთის ამ ხელისუფლებისა¹⁰⁶, მაგრამ უმეტეს შემთხვევაში სრულიად გაუგებარია, თუ რომელი „ქვეყნის“ ერისთავება სუნმატ დავითის ძესთან საუბარი. თითო-ოროლა მონაცემი სრულიად არ არის საკმარისი.

ასე მაგალითად, სუმმატ დავითის ძე გადმოგვცემს აღარნასე აშოტის ძის შვილის გურგენის შესახებ: „ხოლო გურგენ კურაპალატი წარმოვიდა ტაოთ, კალმახით, მამულით თუსით, ცხოვრებად შავშეთს და არტანს“¹⁰⁷. მართლაც, მისი შვილი, აშოტ კუხი შავშეთში მოღვაწეობს: „აშოტ ერისთავთ ერისთავმან, ძემან გურგენ კურაპალატისმან, რომელსა ეწოდა კუხი აღაშენა ტბეთი შავ-

ხენი სამცხეს: ოძრკე, ჭუარის ციხე და ლომსიანთა გუარამსივე აგებული“ (იქვე). კონტექსტი ისეთია, თითქოს ნასრა თავის ქვეყანაში შოდის და თავის ციხეებს იჭერს, რომლებიც მას აღრე „მოეხუნეს“ (იქვე, 260). ოძრკის ციხე დღევ. აბასთუმანთანაა. ჭუარის ციხე, შესაძლებელია, ოძრკის NO მდებარე ციხისძირი || ციხისჭუარის იყოს (რუს. გენ. შტაბის ხუთვერსიანი რუკა). ლომსიანთა კი სადღაც „ლომსიანთ წოდებულ“ ფერსათის ქედთან უნდა ყოფილიყო (იხ. ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა, 163).¹⁰⁴ სამცხე, მაინცდამაინც, საეჭვოა, რადგან აშოტის სიკვდილის ახლო ხანებში „პირიან დიდებული უფალი“ სამცხის დამოუკიდებელი მთავარი ჩანს, რომელიც IX ს. შუახანებშიც აშკარად არ ემორჩილება გუარამს (იხ. ძეგლები, I, გვ. 267, 270, 287; შდრ. ა. ბო გ ვ ე რ ა ძ ე. „სერაპიონ ზარზმელის“ ცხოვრების თარიღისათვის, 59). კურაპალატთა სამთავროს პოლიტიკური გეოგრაფიისათვის იხ. აგრეთვე, C. Toumanoff. Studies, 485—489.

¹⁰⁵ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. ქართველი ერის ისტორია, I—II, გვ. 395—397. ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი. სუმმატ დავითის ძის ქრონიკა, თბ., 1949, გვ. 42—44.

¹⁰⁶ იქვე, 44 და ტაბულა II.

¹⁰⁷ ქ^ა, I, 379.

შეთს¹⁰⁸. მაგრამ იგივე „აშოტ ერისთავთა-ერისთავმან, ხანცთის ახალ
ლი ეკლესიამ დაიწყო წადიერად და ურიცხვ შესაწირავი ვაჟდა-
ჰმატა მას“¹⁰⁹, ე. ი. აშოტ კუხი არა მარტო შავშეთის, არამედ კლარჯეთის
ერთი ნაწილის მფლობელიც ჩანს და მისი, ერისთავთა-ერისთავთა
თავობა შესაძლებელია ამით იყოს გაპირობებული.

გურგენ კურაპალატის სამფლობელო ზოლოდ არტაან-შავ-
შეთში (და, საფიქრებელია, კლარჯეთში) არ იყო. მისი ხელი,
როგორც ჩანს, ჯავახეთსაც წვდებოდა, რასაც გეგარაუდებინებს
არეშის სტელის წარწერა (კუმურდოსთან), სადაც აღნიშნულია,
რომ „ძემან გურგენ კოვრაპალატისამან შეწირა არშტი საყდარსა
კუმურდოასა სად“¹¹⁰. თვით ამ გურგენ კურაპალატის ძედ, მარ-
თლაც, მისი უფროსი ვაჟი, ადარნასე უფრო სავარაუდოა, ვიდრე
აშოტ კუხი, მაგრამ არა იმიტომ, რომ მისი (ადარნასე გურგენის
ძის) უმცროსი შვილი, გურგენ ერისთავთერისთავი, ყველის ცი-
ხის პატრონია და ე. ი. ჯავახეთის (თუ მისი ნაწილის) მფლობელია,
ხოლო ამდენადვე მამამისიც სავარაუდოა, რომ ჯავახეთს ფლობ-
და¹¹¹. საქმე ის არის, რომ ყველის ციხე არის არა ჯავახეთის, არამედ
სამცხის ერთ-ერთი, IX—X სს-ში, შესაძლებელია, უმთავრესი
ცენტრი¹¹² და მისი მფლობელობა, პირველ რიგში, სამცხის (და
არა ჯავახეთის) მფლობელობაზე მიუთითებს. მაგრამ მაინც, რო-
გორც ვთქვით, არეშის წარწერაში ადარნასე გურგენის ძე უნდა
იხსენიებოდეს: რადგან მისი ძმა აშოტ კუხი, როგორც ვიცით, შავ-
შეთ-კლარჯეთში მოღვაწეობს, ამიტომ არტაანის მფლობელად
ადარნასე უფრო სავარაუდოა, ხოლო არტაანის მფლობელს ჯავა-
ხეთთან ხელი უფრო მიუწვდებოდა. ადარნასე გურგენის ძე გარ-
დაიცვალა 896 წ. მისი უფროსი ვაჟი დავით ერისთავთერისთავი—
908 წ. აშოტ კუხი ერისთავთერისთავი—918 წ.¹¹³ და ყველა ამათი
და პაპამისის, გურგენ კურაპალატის (+891 წ.) სამფლობელოთა
ერთადერთ მემკვიდრედ დარჩა „გურგენ დიდი ერისთავთერისთა-

¹⁰⁸ იქვე, 380.

¹⁰⁹ ძეგლები, I, 277.

¹¹⁰ ვ. ც ი ს კ ა რ ი შ ვ ი ლ ი. ჯავახეთის ეპიგრაფიკა როგორც ისტორიე-
ლი წყარო, 1959, გვ. 7. ჩვენი აზრით, უფრო სწორი იქნება წაკითხვით: „შე-
წირა არშტი საყდრისა კუმურდოასასად“.

¹¹¹ იქვე, გვ. 9.

¹¹² ვახუშტი ყველის ციხეს სამცხის აღწერისას ახსენებს ჯაყის წყალზე (იხ.
აღწერა, გვ. 126).

¹¹³ ქ“ცა, I, გვ. 380.

ვი“. ანუ „დიდი გურგენი“¹¹⁴, ყველის ციხის პატრონი¹¹⁵. ამგვარად, ამ გურგენის ერისთავთერისთავობა თითქოს გასაგებია (რაც შეეხება მის ეპითეტს — „დიდი“ — ამის შესახებ, ქვემოთ) როგორც ასეთი, იგი თითქოს მემკვიდრეა ბიძამისის, აშოტ კუხის მართლაც, ბაგრატიონთა მემკვიდრე წერს: „და გარდაიცვალა ესე აშოტ კუხი (ერისთავთერისთავი — დ. მ). ქორონიკონსა რ'ლმ (-918 წ.) და არა ესუა შვილი. და ამისა შემდგომად გურგენ, ძმისწული მისი, ძე ადარნასესი, დასუეს ერისთავთა ერისთავად“¹¹⁶. გიორგი მერჩულეც გვიმოწმებს, რომ აშოტ ერისთავთერისთავის (კუხის) მიერ ხანცთაში ჩატარებული მშენებლობის შემდეგ, „გურგენ ძმისწული აშოტისი, დიდი იგი კელმწიფმ ფრიადთა ნათესავთაჲ, ღმრთისა მიერ დაჯდა ერისთავთერისთავად. და მან განასრულა ეკლესიაჲ იგი ახალი ხანცთისაჲ“¹¹⁷. მაგრამ აქ ერთი საექვო გარემოებაა.

საქმე ის არის, რომ წმიდა გობრონის მარტვილობის ავტორი, ტბეთის პირველი ეპისკოპოსი სტეფანე მტბევიარი თხზულების დასაწყისშივე აღნიშნავს: „მე სტეფანე მტბევიარ ეპისკოპოსმან დაწვერე ბრძანებითა აშოტ ერისთავთა-ერისთავისათა“¹¹⁸. აქ, როგორც ჩანს, აშოტი ჯერ კიდევ ცოცხლად იგულისხმება და, რადგან მარტვილობაში აღწერილი ამბავი 914 წელს მოხდა, ხოლო აშოტ კუხი 918 წ. გარდაიცვალა, ამიტომ ასკვნია, რომ თხზულება 914—918 წწ-ში დაიწერა¹¹⁹. თვით წამების ტექსტში კი უკითხულობთ: „და მოვიდეს იგინი (არაბები. — დ. მ.) ციხესა მას ყველისასა, რომელი იყო გურგენ ერისთავთა-ერისთავისა“¹²⁰. ამგვარად, თუ თხზულება 918 წლამდეა დაწერილი, მაშინ ვამოდის რომ ამ მხარეში (სამცხე-შავეთში) ერთდროულად ორი ერისთავთერისთავი ყოფილა, ბიძა-ძმისწული. ეს კი ძნელი დასაჯერებელია, ჯერ ერთი, სუმბატ დავითის ძის განცხადების შემდეგ:

¹¹⁴ იქვე.

¹¹⁵ იხ. შავლითაძე, „წამებაჲ წმიდისა მოწამისა გობრონისი, რომელი განიყვანეს ყველის ციხით“, ძეგლები, I, გვ. 176.

¹¹⁶ ქ'ცა, I, გვ. 380.

¹¹⁷ ძეგლები, I, გვ. 277.

¹¹⁸ იქვე, გვ. 172.

¹¹⁹ ივ. ჯავახიშვილი. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, 1921, გვ. 91—92; ქ. ქეკელიძე. ძველი ქართული მწერლობის ისტორია I, 1951, გვ. 127—128.

¹²⁰ ძეგლები, I, გვ. 176.

ამოტ ერისთავთერისთავის კუხის სიკვდილის „შემდგომად გურგენს, მმისწული მისი, ძე ადარნასესი, დასუეს ერისთავთა ერისთავად“. ამ კონკრეტულ შემთხვევაში, შესაძლებელია, ასეთი პირობები ალურადაც ყოფილიყო, მაგრამ სუმბატ დავითის იმგვარი ხასიათისაა, რომ უნდა ვიფიქროთ, ერისთავთერისთავის პატივს (კლარჯეთის შტოს ბაგრატიონიანთა შორის), ჩვეულებრივ, ერთი პიროვნება ატარებდა.

კიდევ მეტი. სუმბატ დავითის ძისა და სხვა წყაროებზე დაკვირვება ისეთ შთაბეჭდილებას სტოვებს, თითქოს ჯერ მამფლობა, ხოლო შემდეგ ერისთავთერისთავობა არტანუჯის მფლობელობასთან არის დაკავშირებული. თუკი ჩვენი ეს დაკვირვება სწორია, მაშინ უნდა დავასკვნათ, რომ გობრონის მარტივობის დაწერისას ამოტ კუხი უკვე გარდაცვლილია და სტეფანე მტბევარს დაავიწყდა ამის აღნიშვნა, ანდა, რაც ნაკლებ სავარაუდოა, წამების წერა დაიწყო მაინცდამაინც 918 წელს ამოტ ერისთავთერისთავის სიცოცხლეში და დამთავრდა მისი გარდაცვალების შემდეგ, როდესაც ერისთავთერისთავად იყო უკვე გურგენი. თუ ეს ასეა, მაშინ მემატიანის გამოთქმა, რომ 914 წ. როდესაც არაბები მოადგნენ ყველას ციხეს, ეს უკანასკნელი „იყო გურგენ ერისთავთ-ერისთავისა“, იმას კი არ უნდა ნიშნავდეს, რომ ამ წელს გურგენი უკვე ერისთავთერისთავი იყო, არამედ იმას, რომ 914 წ. ყველის ციხე გურგენს ეკუთვნოდა, რომელიც ამჟამად (თხზულების დაწერის დროს) ერისთავთერისთავია.

ასეა თუ ისე, ყოველივე ზემოთქმულიდან ამკარა უნდა იყოს, რომ ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონიანთა სამთავროს ცალკეულ „ქვეყნებს“ ისევე, როგორც სხვაგან ერისთავები და ერისთავთერისთავები განაგებენ, ხშირად სხვადასხვა ბიზანტიური საკარის-კაცო ტიტულებით და ყველა ისინი გარკვეულ სამოხელეო იერარქიას ექვემდებარებიან. ფაქტიურად თუ არა ნომინალურად მაინც ყველა ისინი „ქართველთა კურაპალატს“, უფრო გვიან კი „ქართველთა მეფეს“ ემორჩილებოდნენ¹²¹. რომ აქ სრულიად გარკვეულ სამოხელეო სუბორდინაციას ჰქონდა ადგილი, ამის საილუსტრაციოდ გიორგი მერჩულეც, ვფიქრობთ, საკმარისია: თავისი თხზულების სრულქმნის თარიღთან დაკავშირებით, იგი აღნიშნავს, რომ „გარდაცვალებითგან მისით (გრიგოლ ხანცთელისა. — დ. მ.)

¹²¹ ი. ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. ქართველი ერის ისტორია, I—II, გვ. 396—397.

დაიწერა ცხორებაჲ ესე მისი შემდგომად ოთხმეოც და ათისა
წლისა... ქართველთა ზედა მთავრობასა აშოტ კურაპალატოსა,
ძისა ადარნერსე ქართველთა მეფისასა, აფხაზთა ზედმეფეჲსა,
გიორგისსა, ძისა კონსტანტი მეფისასა, ერისთავთა-გურჯისტანისა,
სუმბატისსა, ძისა ადარნასე მეფისასა, მაგისტროსობასა ადარნერ-
სესსა, ძისა ბაგრატ მაგისტროსისსა, ერისთავობასა სუმბატისსა,
ძისა დავით მამფლისასა¹²². ჩამოთვლის რიგი ეჭვს არ სტოვებს,
რომ აქ სავსებით გამოკვეთილად ჩამოყალიბებულ იერარქიასთან
გვაქვს საქმე¹²³. მაგრამ გიორგი მერჩულის ეს ცნობა, ბუნებრი-
ვია, ეხება საკუთრივ ტაო-კლარჯეთის მმართველებს.

კიდევ უფრო საინტერესო ცნობა აქვს დაცული ბიზანტიის
კეისარს, კონსტანტინე პორფიროგენეტს. იგი აღნიშნავს, რომ ივე-
რიის კურაპალატს თავისადმი დაქვემდებარებული ყავს ოთხი სხვა
სამთავრო: ვერიისახის საერისთავო, კარნატაის საერისთავო,
ყველის საერისთავო და აჭარის საერისთავო¹²⁴.

ეს ცნობა ბევრი რამით არის საინტერესო. ჯერ ერთი, აქედან
ჩანს, რომ კონსტანტინე პორფიროგენეტი ასხვავებს კურაპალატის
საკუთარ სამთავროს, ანუ ქართველ ბაგრატიონთანა მკვიდრ მიწა-
წყალს, ტაო-კლარჯეთს (და ჯავახეთს?), „სხვა“ ტერიტორიების-
გან, რომელთაც კურაპალატი აგრეთვე ერისთავების მეშვეობით
მართავს. რომელია ეს სხვა ტერიტორიები? ერთ-ერთია ის, რო-
ნელსაც აჭარის ერისთავი მართავს. ეს არის, რამდენადაც ვიცით,
უნიკალური ცნობა აჭარის საერისთავოს არსებობის შესახებ, რაც,
თავისთავად, რა თქმა უნდა, სავარაუდო იყო. მეორე — ეს არის
ყველის ერისთავის ტერიტორია. ყველის ერისთავი თუ ერის-
თავთერისთავი, ქართული წყაროს მიხედვითაც ივარაუდება. გობ-
რონის მარტვილობა, როგორც ვიცით, ახსენებს „ციხესა მას ყვე-
ლისასა, რომელი იყო გურგენ ერისთავთა-ერისთავისა“. ყველი სამ-

¹²² ძეგლები, I, გვ. 316.

¹²³ ჩვენს ამ განცხადებას თითქოს ეწინააღმდეგება გიორგი აფხაზთა მეფის დასა-
ხელება, მაგრამ ეს ასე არ არის. გიორგი აფხაზთა მეფის დროს დასავლეთი საქართვე-
ლოს სამეფო უძლიერეს სახელმწიფოდ გვევლინება ამიერკავკასიაში და მისი გავ-
ლენა, კერძოდ, ტაო-კლარჯეთზე უდავოა. „მატიანე ქართლისაჲს“ მიხედვით გი-
ორგის ნების ამსრულებელი ჩანან, როგორც „ტაოელნი მეფენი“, ასევე ფაღლა
კახეთის ქორეპისკოპოსი (იხ. ქ. ცა, I, 267.) ამის შემდეგ ბუნებრივია გიორგი
მერჩულის მიერ ადგილობრივი სუვერენის შემდეგ მისი დასახელება.

¹²⁴ „გეორგიკა, IV (2), გვ. 291. ამ ცნობას ამ თვალსაზრისით ყურადღება მიაქ-
ცია ჯერ კიდევ ივ. ჯავახიშვილმა (იხ. მისი დასახ. ნაშრ., გვ. 397).

ცხის უმთავრესი ცენტრი უნდა ყოფილიყო იმ დროს და სრულად უცილობელია, რომ ყველის საერისთავოში, მაინც და მაინც, სამცხე უნდა იგულისხმებოდეს. ორი დანარჩენი საერისთავო — ხელი (ვერიასახი და კარნათისი) გაუგებარი რჩებოდა და გამოტყმული იყო მოსაზრება, რომ „როგორც პირველს ორს შემთხვევაში მესხეთის ქვეყნებია დასახელებული, აქარა და ჯავახეთი (ყუელის ციხე)¹²⁵, ისე დანარჩენს შემთხვევაშიაც მესხეთისავე აზვა თემების (ან შავშეთის, ან ტაოს ან კოლას) რომელიმე ციხეების დამახინჯებული სახელები იქმნება“¹²⁶.

ვფიქრობთ, რომ შესაძლებელი ხდება კონსტანტინე პორფიროგენეტის ამ საერისთავოთა დადგენაც. ჯერ ერთი, კარგა ხანია არსებობს მოსაზრება, რომ „ვერიასახი“ უნდა იყოს ვულგარული ფორმა სომხური *Վերիასახ* — ის¹²⁷ (ვერინ აშხარპ), რაც ნიშნავს ძველ ქართულ „ზენა სოფელს“, ხოლო ეს უკანასკნელი კი, ფაქტურად, იგივე შიდა ქართლია (იხ. ზემოთ, II, 5). ამდენადაც ამ დროს ჩვენი წყაროების „ქართლი“ (ვიწრო მნიშვნელობით) უკვე მხოლოდ შიდა ქართლს მოიცავდა¹²⁸, ამდენადვე ვერიასახის ერისთავის ქართული რეალური შესატყვისი უნდა იყოს „ქართლის ერისთავი“, რომელიც დამოწმებული გვაქვს სწორედ IX ს-იდან (იხ. ქვემოთ)¹²⁹.

თუ ასეთ ინტერპრეტაციას „ვერიასახის ერისთავისას“ მივიღებთ, მაშინ კიდევ უფრო ცხადი შეიქნება, თუ სად უნდა ვეძებთ კონსტანტინე პორფიროგენეტის მეოთხე საერისთავო — „კარნათისა“. აშკარაა, ეს უნდა იყოს ტერიტორია ტაო-კლარჯეთსა, სამცხესა და ქართლს შორის, რომელსაც ფლობდნენ ბაგრატიონიანები. ხოლო ისინი კი ფლობდნენ, როგორც ვიცით, მაინც-დამაინც, არტაანს, ჯავახეთს, თრიალეთს, ტაშირს და აბოცს (გუარამ მამფალი, გურგენ კურაპალატი და მისი შვილი ადარნასე — არემის სტელა). თრიალეთი გამორიცხული უნდა იყოს, რადგან IX ს. 70-იან წლებში „შეიპყრნა ლიპარიტ ქუეყანანი თრიალეთი-

¹²⁵ ივ. ჯავახიშვილი ყველის ციხეს, შეეცდომით, ჯავახეთში ათავსებდა.

¹²⁶ ივ. ჯავახიშვილი ი, დასახ. ნაშრ. გვ. 397.

¹²⁷ I. Markwart. Skizzen, სვ. 855, შენ. 100.

¹²⁸ იხ. დ. მუსხელიშვილი. „შოა ქართლის“ ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლისთვის, გვ. 183, შენ. 3.

¹²⁹ ის რომ კონსტანტინე პორფიროგენეტთან ეს საერისთავო სომხური ნომენკლატურით გვხვდება, ალბათ, მისი წყაროს რაგვარობით აიხსნება.

სანი, ალავო ციხე კლდეკართა და იპატრონა დავით ბაგრატიის ძე¹³⁰. ამ მრავალხრივ საინტერესო ცნობიდან ამჟამად იმას მივყავართ ყურადღებას, რომ დავით ბაგრატის ძე კურაპალატი (876-881), რომელიც ლიპარიტმა „იპატრონა“, ამ კონტექსტში ნიშნავს, ნებოდეს ქართლის (-შიდა ქართლის) მფლობელად და სწორედ ამიტომაც „იპატრონა“ იგი ლიპარიტ ბაღვაშიმა საწინააღმდეგოდ გუარამ მამფლისა თუ მისი შვილის ნასრისა, რომელთაც, ცხადია, პრეტენზია ჰქონდათ თრიალეთზე. სწორედ ამან გამოიწვია, როგორც ფიქრობენ, ბრძოლა ნასრასა და დავითს შორის, რაც დავითის სიკვდილით დამთავრდა¹³¹. ფაქტიურადაც, დავით კურაპალატი ქართლის მფლობელიც უნდა ყოფილიყო, როგორც შემკვიდრე ბაგრატ კურაპალატისა. ამ უკანასკნელს, აკი ვიცი, რომ ხალიფას გამოგზავნილმა სარდალმა „მისცა ქართლი“. ამგვარად, თრიალეთი, ანუ კლდეკარის საერისთავო ქართლის მფლობელის „შესავალს“ წარმოადგენს. „ქუეყანანი თრიალეთისანი“ რომ ქართლის მფლობელის „შესავალია“, ეს აშკარად ჩანს „მატიანე ქართლისაჲს ჩვენებიდან: X ს. მიწურულს, „იყო მას ქამსა ერისთავად კლდე-კართა რატი, და ჰქონდა ციხე ატენისა და ქართლისაგან მტკუარსა სამხრით-კერძო ყოველივე, თრიალეთი, მანგლის-ქევი და სკვრეთი; არა მორჩილობდა კეთილად ბაგრატს“¹³².

აქ ჩვენი თვალსაზრისით საინტერესო ის არის, რომ რატი კლდეკარის ერისთავი ვასალია ბაგრატ III-ისა, რომელიც ამ დროს აფხაზთა მეფეა და, როგორც ასეთი, ქართლის უფალიცაა, და არ არის ვასალი ბაგრატ II ქართველთა მეფისა, რომელსაც, როგორც ასეთს, ცხადია, ხელი მიუწვდებოდა, მაინცდამაინც, არტან-ჯავახებზედაც. აქედან კი სრული სიცხადით გამომდინარეობს, რომ თრიალეთი ქართლის მფლობელის შესავალია. ე. ი. სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ, თრიალეთი კონსტანტინე პორფიროგენეტის „ვერიასახის ერისთავის“ საგამგეოში უნდა ვიგულისხმობთ.

„კარნატაის“ საერისთავო არ უნდა გულისხმობდეს არც აბოცსა და ტაშირს, რადგან პირველი, ჭერ კიდეც, გუარამ მამფალმა „განუყო ცოლის ძმასა თვისსა სომეხთა მეფესა“¹³³, ხოლო ტაშირიც IX ს. ბოლოდან სომეხ ბაგრატუნთან სასამფლობელო ხდებდა

¹³⁰ ქ^ა, I, გვ. 258.

¹³¹ იქვე, 259, 378—377. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 379.

¹³² ქ^ა, I, გვ. 276.

¹³³ ქ^ა, გვ. 257.

(იხ. ქვემოთ) და, ამდენად, ქართველთა ერისთავის აღმსარებლობა გამორიცხებულია.

ამრიგად, გვრჩება ჯავახეთი და არტაანი.

ვფიქრობთ, რომ „ქარნატის“ საერისთავო ხინჯებულად ვადმოცემული სახელი კოლა-არტანის დამახინჯება ბერძენი მწერლის მიერ გაუგებარი სიტყვისა ადვილი გასაგებია და ასეთი თანმიმდევრობით წარმოგვიდგება: *Kολακρᾶνης* > *Κολακρᾶτης* > *K[ε]λαρανατής* > *Καρνατής*. ჯავახეთი, შესაძლებელია, სამცხესთან იყო გაერთიანებული და ყველის საერისთავოში იგულისხმებოდა.¹³⁵

ამგვარად, ტაო-კლარჯეთის სამთავრო გარდა საკუთრივ ტაოსა და კლარჯეთის საერისთავოებისა შედგებოდა ოთხი დიდი საერისთავოსაგან: ქართლისა, კოლა-არტანისა, ყველისა (სამცხე-ჯავახეთისა?) და აჭარისა.

როდინდელ ვითარებას ასახავს კონსტანტინე პორფიროგენეტის ეს ჩვენება?

იგი არ შეიძლება ეკუთვნოდეს კონსტანტინე პორფიროგენეტის კეისრობის პერიოდს (912—59 წწ.) იმიტომ, რომ X ს. პირველ ნახევარში ქართლი „აფხაზთა“ მეფეების ხელშია და აქ მათი მოხელე ერისთავი ზის. კიდევ მეტი. „აფხაზთა“ პირველი გამოსვლა IX ს. 70-იან წლებზე მოდის: „მას ჟამსა გამოვიდა გიორგი აფხაზთა მეფე, ძმა თეოდოსესი და დემეტრესი, ძე ლეონისი; და იპყრა ქართლი და დაუტრევა ერისთავად ჩიხას ძე დემეტრესი¹³⁶“. თუმცა ქართლის ეს დაპყრობა არ ყოფილა მყარი, რაც თუნდაც, იქიდან ჩანს, რომ ქართლის ერისთავი ჩიხაში (არგვეთის ქვეყანაში) ზის¹³⁷ და არა უფლისციხეში, როგორც ეს სავარაუდოა X ს. უშუალო დასაწყისიდანვე, როდესაც „მას ჟამსა გამოვიდა კოს-

¹³⁴ კოლა-არტანის საერისთავოს არსებობას ჩვენთვის საინტერესო პერიოდში ვახუშტიც გვიმოწმებს, როდესაც ქალაქ არტანზე საუბრისას აცხადებს, რომ „შემდგომად მეფობასა შინა ბაგრატიონთათა იქლა ერისთავი არტანისა და კოლისა“ (აღწერა, გვ. 132).

¹³⁵ თუმცა არც ის არის გამორიცხული, რომ ჯავახეთი კურაპალატის მკვიდრ შემულად ჩაგვეთვალა. იხ. ქვემოთ დავით კურაპალატის და ბაგრატ III მიერ დღევანდელ უშუალო მფლობელობა. უფრო გვიანაც ჯავახეთი საქართველოს მეფის დომენია

¹³⁶ შდრ. ქცა, I, გვ. 258.

¹³⁷ შდრ. ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, გვ. 21.

ტანტი, აფხაზთა მეფე, დაიპყრა ქართლი¹³⁸. მეორე აფხაზთა პირველმა გამოსვლამ გამოიწვია მწვავე რეაქცია ქართლის „ქანონიერი“ მფლობელის, დავით ბაგრატის ძისგან: ქართლის მეფე, ძე გუარამისი, და გურგენ იყვნენ აფხაზთა კეტქეტილთა ვით და ლიპარიტი უშუელდეს სომეხთა, და იბრძოდეს სომეხნი და აფხაზნი ქართლსა ზედა¹³⁹. მართალია, კოსტანტი აფხაზთა მეფის „გამოსვლაც“ სომეხთაგან (რომლებიც ამ ხანებში აქტიურ ძალად გამოდიან „ქართლსა ზედა“ ბრძოლაში, იხ. ქვემოთ) მძლავრ წინააღმდეგობას იწვევს და სომეხთა მეფე, სუმბატ ტიეზერაკალი წარმატებითაც ლაშქრობს შიდა ქართლში, მაგრამ, საბოლოოდ, „კეთილად იმზახნეს სუმბატ და კოსტანტი, და უკუმოსცა (სუმბატ. — დ. მ.) უფლისციხე და ქართლი“¹⁴⁰.

ამგვარად, კონსტანტინე პორფიროგენეტის ჩვენება IX ს. ვითარებას უნდა ასახავდეს, კერძოდ კი IX ს. 80—90-იანი წლები-სას, რადგან სამცხე ქართველ ბაგრატონიანთა საერისთავოდ, საბოლოოდ, 876—882 წლებში უნდა გამხდარიყო, მას შემდეგ რაც იგი გუარამ მამფალმა დაიმორჩილა. (იხ. ზემოთ, § 3)¹⁴¹.

მართლაც, როგორც უკვე ვიცით, IX ს. 30—50-იან წლებში სამცხის მფლობელია „დიდი მირიან აზნაური“, ანუ „მირიან-დიდებული უფალი“, რომელიც ქვეყნის სუვერენული უფალია, მთავარია, რომელიც, უფლებრივად მაინც, VIII ს. „დიდ მთავარ“ ჩორჩანელთა უშუალო ჩამომავალია. 886 წელს კი სამცხე უკვე საერისთავოა. ამას მოწმობს ზარზმის ფერისცვალების ხატის წარწერა, რომელშიც მოხსენიებულია, სხვათა შორის, „უფალი ფარსმან ერისთავი“¹⁴² სავარაუდოა, სამცხის ერისთავი, ქართველ ბაგრატონიანთა დიდმოხელე¹⁴³.

¹³⁸ ქცა, I, გვ. 262. ივ. ჯავახიშვილი ამ ფაქტის თარიღად 904 წ. თვლის, იხ. მისი, დასახ. ნაშრ. გვ. 389.

¹³⁹ ქცა, I, 259.

¹⁴⁰ იქვე, 262; შტრ. იოანე დრასხანაკეტელი. გვ. 109—112.

¹⁴¹ თარიღისათვის: ეს უნდა მომხდარიყო ბაგრატ კურაპალატის სიყვდილის შემდეგ (+876) და გუარამის (+882) გარდაცვალებამდე.

¹⁴² E. Такаишвили. Зарзмский монастырь, его реставрация и фрески, СМОМПК, ХХV, 1905, с. 67; ე. თაყაიშვილი. შენიშენები ზარზმის ეკლესიისა და მისი სიძველეთა შესახებ. ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, № 1, გვ. 109; Г. Н. Чубинашвили, Грузинское чеканное искусство, 1959, с. 28.

¹⁴³ შტრ. ა. ბოგვერაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 59, შენ. 39.

ამგვარად, კონსტანტინე პორფიროგენეტის ჩვენთვის საინტერესო ჩვენება მთლიანად აღებული არ უნდა იყოს IX ს. ბოლო მეოთხედზე უფრო ადრეული ვითარების ამსახველად. ეს კიდევ არ ნიშნავს, რომ სამი დანარჩენი საერისთავოს მფლობელნი იყვნენ ამ პერიოდზე მოდიოდნენ. პირუეუ, ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ისინი უფრო ძველადაც არსებობდნენ და სავარაუდოა — უკვე აშოტ დიდის დროს¹⁴⁴.

5. აქ ჩვენ კიდევ ერთ საინტერესო საკითხს მივადექით: მას შემდეგ რაც 899 წელს, ტაო-კლარჯეთის მფლობელმა ბაგრატიონიანებმა ოფიციალურად შეიძინეს მეფის ტიტული, რატომ უწოდეს მათ თავის თავს „ქართველთა მეფე“ და არა „ტაოს მეფე“ ან „კლარჯთა მეფე“ მსგავსად აფხაზთა და პერთა მეფეებისა და კახთა ქორეპისკოპოსებისა?

მართლაც, ჩვენ წყაროებში არაერთგან ვხვდებით „ტაოელთა მეფეთა“ ან „მეფეთა ტაოსთა“, აგრეთვე „კლარჯთა კელმწიფეთა“ თუ „კლარჯთა მეფეთა“ ხსენებას¹⁴⁵, მაგრამ ყველა ესენი ადგილობრივი მმართველები არიან, რომელთა ხელისუფლება ტაოსა და კლარჯეთს არ სცილდება. მთელი სამთავროს ნომინალურ თუ ფაქტიურ გამგებლებს „ქართველთა მეფე“ ეწოდებოდა.

ეს ფაქტი, ვფიქრობთ, არ აიხსნება იმით, რომ ტაოელი ბაგრატიონიანები „ნათესავით ქართველთა“ მეფეები იყვნენ. ასეთივე „ნათესავით ქართველთა“ მეფეები იყვნენ კახთა ქორეპისკოპოსები და, მიუხედავად ამისა, ისინი „კახთა“ და არა „ქართველთა“ ქორეპისკოპოსებად იწოდებოდნენ. გარდა ამისა, ტაოელი „ქართველთა მეფეები“ სრულიადაც არ იყვნენ მხოლოდ „ნათესავით ქართველთა“ მეფეები, მსგავსად „აფხაზთა მეფეებისა“, რომლებიც

¹⁴⁴ ჩვენი აზრით, შესაძლებელია, სწორედ ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონანთა ერთ-ერთ მოხელეს წარმოადგენდეს ერისთავთერისთავი ოიანე ბაკურ ყანაველის ძე, რომელიც, სოფ. ბიეთის (მეჯუღის ხეობა) IX ს. მონასტრის სამშენებლო წარწერაში მოიხსენიება (იხ. P. Мекисашвили. Полупещерный памятник IX в. в сел. Биети, ქართული ხელნაწები, VI — A, 1963, გვ. 44-45) და რომელიც, ქართლის ერისთავი უნდა იყოს. კონსტანტინე პორფიროგენეტის შემოხსენებული ცნობის სხვაგვარი ინტერპრეტაცია და ქრონოლოგია იხ. С. Тоуманов, Studies, 493 — 496. აგრეთვე, შ. ბადრიძე, კონსტანტინე პორფიროგენეტის მიერ მოხსენებული ერთი ადგილის ლოკალიზებისათვის, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, XVI—XVII, 1972, 364—372.

¹⁴⁵ ქცა, I, გვ. 267, 271, 382; შდრ. ე. თაყაიშვილი, სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა, გვ. 45—46.

ასევე არ იყვნენ მხოლოდ „ნათესავით აფხაზთა“ მეფეები. ეს ფაქტი არ აიხსნება არც იმით, თუ ვიფიქრებთ, რომ ამ ტიტულატურაში „ქართველნი“ ისტორიულ-კულტურული ცნებაა, „ქალაქდონედა“ ფარდი, რადგან მაშინ ასეთივე „ქართველთა მეფენი“ უნდა ყოფილიყვნენ „აფხაზთა“ და „კახთა“ მეფეები. მაგრამ ეს ასე არ არის. დაბოლოს, ეს ფაქტი იმითაც ვერ აიხსნება, თითქოს ტაოელ ბაგრატიონიანებს უბრალოდ პრეტენზია ჰქონდათ ქართლის (ეთნოგრაფიული ქართლის) მიმართ. ასეთივე, თუ მეტი არა, ფაქტიური პრეტენზია ჰქონდათ, როგორც ვიცით, „აფხაზებს“ და კახებს.

ეს ფაქტი, ვფიქრობთ, სრულიად ძალდაუტანებლივ იხსნება იმ უბრალო გარემოებით, რომ ტაოელ ბაგრატიონიანებს სრულიად განსაკუთრებული პრეტენზია ჰქონდათ ქართლის მიმართ, როგორც ქართლის ერისმთავრის ჩამომავალთ და ეს მათი „კანონიერი“ უფლება, როგორც იურიდიული ნორმა, როგორც ჩანს, აღიარებული იყო იმდროინდელ მახლობელ აღმოსავლეთში (კავკასია, ბიზანტია, არაბეთი)¹⁴⁶. მართლაც, ჩვენ ვიცით, რომ უკვე აშოტ დიდი, ჯერ როგორც ერისმთავარი, უფრო გვიან — კურაპალატის ტიტულით, ქართლის მფლობელია. ქართლის მფლობელია მისი შვილი ბაგრატი კურაპალატი, მისი მემკვიდრე — დავით კურაპალატი და, სავარაუდოა, ამ უკანასკნელის შვილიც — ადარნასე კურაპალატი, რომელიც 899 წ. „ქართველთა მეფედ“ აღიარეს.

ეს გარემოება, თავის მხრივ, გვაფიქრებინებს, რომ ბიზანტიის იმპერატორთაგან წყალობად ბოძებული „კურაპალატობაც“, რომელიც მტკიცედ განსაზღვრული წესით გადადიოდა თაობიდან თაობაზე და რომლის მფლობელიც ყოველთვის მხოლოდ ერთ-ერთი ბაგრატიონიანი იყო აშოტ დიდი კურაპალატის საშუალო ძის, ბაგრატის სახლიდან, ფაქტიურად, „ქართველთა კურაპალატობა“ იყო და ოფიციალურადაც ისინი „ქართველთა კურაპალატად“ იწოდებოდნენ. ამას მოწმობს თუნდაც ის ფაქტი, რომ 1002 წელს, დავით კურაპალატის სიკვდილის (1001 წ.) შემდეგ და მამის, გურგენ მეფეთა მეფის სიცოცხლეში, ბაგრატი III იწოდება: „აფხაზთა მეფე და ქართველთა კურაპალატი“¹⁴⁷ ან 1008 წ. — „ბაგრატი აფხაზთა და რანთა მეფე და ქართველთა კურაპალატი“¹⁴⁸. ამასვე

¹⁴⁶ შტრ. საქართველოს ისტორია, I, 1958, გვ. 131.

¹⁴⁷ ივ. ჯავახიშვილი. დსახ. ნაშრ., გვ. 412:

¹⁴⁸ ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე. წინასწარი ცნობა დას. საქართველოს ზოგიერთი ეპიგრაფიული მასალის შესახებ, „საისტორიო კრებული“, IV, 1929, გვ. 102—103,

უნდა ადასტურებდეს ის ფაქტი, რომ კონსტანტინე პორფირო-გენეტიც ტაო-კლარჯეთის უზენაეს ხელისუფალს „ივერეთის ქვეყანა პალატს“ უწოდებს¹⁴⁹. ყველაფერი ეს გვაფიქრებინებს, როგორც რომელიმე მკვლევარის მტკიცებით, რომ მართებულია ამოტ დიდის მიერ შექმნილ სამთავროს, რომელსაც ჩვეულებრივ ჩვენს ისტორიოგრაფიაში ტაო-კლარჯეთის სამთავროს უწოდებენ, რაც ნათლად არ გამოხატავს არც მის გეოგრაფიულ ფარგლებს და არც პოლიტიკურ შინაარსს, ამიერიდან ეუწოდოთ IX ს-თვის — „ქართველთა საკურაპალატო“, ხოლო X ს. დასაწყისიდან — „ქართველთა სამეფო“¹⁵⁰. ეს გარემოება, სხვათაშორის, კარგად გაგვარჩევინებს X ს. მეორე ნახევრისთვის შექმნილ ვითარებას, როდესაც „ქართველთა საკურაპალატო“ (იმიერტაო) და „ქართველთა სამეფო“ (ამიერტაო), ფაქტიურად, ერთმანეთისგან გაიმიჯნა.

6. ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში კარგა ხანია, რაც შემჩნეულია „ქართველთა საკურაპალატოს“ თუ „ქართველთა სამეფოს“ შინაგანი სტრუქტურის თავისებურება, კერძოდ ის, რომ საქართველოს გაერთიანებამდე იგი „ცალკეული შინაგან დამოუკიდებელი და ურთიერთშორის სუსტად დაკავშირებული სამფლობელოებისაგან შედგებოდა“¹⁵¹. შემჩნეულია ისიც, რომ ამ დამახასიათებელი თავისებურებებით იგი აშკარად განსხვავდება თანადროული სხვა ქართული სახელმწიფოებრივი ორგანიზმებისაგან, კერძოდ, „აფხაზთა“ და ჰერთა სამეფოსაგან ან „კახეთის“ სამთავროსაგან, რომლებიც „შედარებით ტაო-კლარჯეთის სამთავროსთან... ბევრად უფრო ცენტრალიზებულნი არიან“¹⁵².

ამ დროის წყაროების შესწავლის შედეგად მიღებული ეს შთაბეჭდილება, არსებითად სწორია, თუმცა გარკვეული აზრით, ცალმხრივი უნდა იყოს და ეს იმიტომ, რომ ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს შინაპოლიტიკური ვითარების ცასათვალსწინებლად ჩვენ გვაქვს ისეთი პირველხა-

გ. ბოტოძე, რაჭის ისტორიული ძეგლები, საქართველოს მუზეუმის მოამბე, V, 1930, 195.

¹⁴⁹ „გეორგია“, IV (2), გვ. 291. ბოლოს და ბოლოს, ამისავე მათემატიკური გეორგია მერჩულის ფორმული „ქართველთა ზედა მთავრობისა ამოტ კურაპალატისა“ (ძეგლები, I, 316).

¹⁵⁰ შტრ. შ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, გვ. 407, შენ. 201.

¹⁵¹ საქართველოს ისტორია, I, ს. ჯანაშიას რედაქციით, 1946, გვ. 191.

¹⁵² შ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 224.

რისხოვანი წყარო, როგორცაა სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა, ამ უკანასკნელის მონაცემებია, რომლებიც ზემოხსენებულ შთაბეჭდილებას უდევს საფუძვლად. ამგვარი პირველწყარო ჩვენ არ გვაჩნია არც დასავლეთი საქართველოსთვის და არც აღმოსავლეთისათვის და ამიტომ არ შეიძლება ჩვენი წარმოდგენა შინაპოლიტიკური ვითარების შესახებ ნაკლები არ იყოს.

მეორე მხრივ, საქმე არც ისეა, თითქოს მთელი IX—X სს. განმავლობაში სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო პოლიტიკურად დაქვემდებარებული იყო ყოველთვის წვრილ სამთავროებად. თვით აშოტ კურაპალატს, „ქართველთა საყურაპალატოს“ შემქმნელს თავი რომ დავანებოთ, რომელმაც, როგორც უკვე ვიცით, მმართველობის ისეთივე სისტემა შექმნა, როგორც სხვა ქართულ სამთავროებში იყო და რომლის შესახებაც არავინ დავობს, რომ იგი იყო ერთადერთი ფაქტიური ხელსუფალი მის მიერვე შექმნილი ერთეულისა, IX ს. მეორე ნახევარში ამ ტერიტორიის უდიდესი ნაწილი გუარამ მამფალის ხელქვეით იყო გაერთიანებული (იხ. ზემოთ, § 3), ხოლო X ს. პირველ ნახევარში კი გურგენ ერისთავთ-ერისთავის უზენაესობას აღიარებდა.

გურგენ ერისთავთერისთავს ქართული წყაროების გარდა (გობრონის წამება, გრიგოლ ხანტელის ცხოვრება, სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა, მათიანე ქართლისაჲ), იცნობენ ბიზანტიური (კონსტანტინე პორფიროგენეტი), არაბული (მასუდი) და სომხური (იოანე კათალიკოსი, სტეფანოს ორბელიანი) წყაროებიც. იგი, როგორც ჩანს, თავისი დროის ერთ-ერთი უაღრესად თვალსაჩინო პოლიტიკური მოღვაწე იყო. სუმბატ დავითის ძე უშურველად ამკობს მას განმადიდებელი ეპითეტებით და ხან „დიდ გურგენს“, ხან კი „დიდ ერისთავთ-ერისთავს“ უწოდებს¹⁵³. ამავე წყაროს მიხედვით, „გარდაიცვალა გურგენ დიდი, ერისთავთ-ერისთავი, ძე ადარნასესი, რომელმაც უმეტესი სიმხნენი და ბრძოლანი ქმნა ყოველთა მამათა მისთასა და დაიმორჩილნა ყოველნი გარემოსნი ქორონიკონსა რაჲ“¹⁵⁴ (ე. ი. 941 წ.). 914 წ. იგი უკვე ყველის ციხის პატრონია¹⁵⁵. ამდენად, მისი ერისთავთერისთავობა, რომელიც მას, ეტყობა, ბიძამისი, აშოტ კუხის სიკვდილის (918 წ.) შემდეგ

¹⁵³ ე. თაყაიშვილი. სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა, გვ. 65.

¹⁵⁴ იქვე, გვ. 66.

¹⁵⁵ ძეგლები, I, გვ. 176.

მიუღია, ზუსტად 918—941 წლებზე მოდის¹⁵⁶. გიორგი მერჩულეც გვაუწყებს, რომ ხანციხის ახალი ეკლესიის მაშენებელი აშოტ ერძსთავთერისთავის (კუხის), შემდეგ „გურგენ, ძმისწინაშე“¹⁵⁷, დიდი იგი კელმწიფმ ფრიალთა ნათესავთაა, ლმობისა—ძმისწინაშე და ერისთავთა-ერისთავად. მან განასრულა ეკლესია იგი ახალი ხანციხისა“¹⁵⁷.

გურგენის თანამედროვე სომეხი ისტორიკოსი, იოანე დრასხანაკერტელი მას აგრეთვე „ქართველთა დიდ მთავარს“ უწოდებს¹⁵⁸.

ცხადია, გურგენ ერისთავთერისთავის ამგვარი ეპითეტი, პირველ რიგში, იმით უნდა ყოფილიყო გაპირობებული, რომ იგი იყო „კელმწიფმ ფრიალთა ნათესავთაა“, რომელმაც „დიამორჩილნა ყოველნი გარემოსნი“. რა ქვეყნებს ფლობდა დიდი გურგენი?

ჩვენ ვიცით, რომ IX ს. ბოლოს გურგენ ერისთავთერისთავის პაპა „გურგენ კურაპალატი წარმოვიდა ტაოთ—კალმანით, მამულით თუსით, ცხოვრებად შევშეთს და არტანს“¹⁵⁹. რამდენადაც ეს გურგენ კურაპალატი დაიმარბა ხანციხაში¹⁶⁰, ამდენად სავარაუდოა, რომ კლარჯეთშიც მას გარკვეული მამულები ჰქონდა. მან სიკვდილის (891) შემდეგ „დაუტევნა ორნი ძენი: აღარნასე ერისთავთა ერისთავი და (აშოტ ერისთავთა ერისთავი)“¹⁶¹, რომელთაგან „აშოტ ერისთავთა ერისთავმან, ძემან გურგენ კურაპალატისამან, რომელსა ეწოდა კუხი, აღაშენა ტბეთი შევშეთს“¹⁶², იგივე აშოტი, როგორც ვიცით, ხანციხის ახალი ეკლესიის მაშენებელია. ამგვარად, უნდა ვიფიქროთ, რომ აშოტ კუხი შევშეთისა და კლარჯეთის იმ მამულების მემკვიდრეა, რომელსაც გურგენ კურაპალატი ფლობდა. ამიტომ

¹⁵⁶ ასევე ათარიღებენ მის მთავრობას, ალბათ, იგივე საფუძველზე პ. ინგოროყვა. (იხ. მისი გიორგი მერჩულე, 382) და ვ. მინორსკი, თუმცა, ამ უკანასკნელს შეეცდომით იგი ტაოს მმართველად მიიჩნია (იხ. В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербенда X—XI веков. М. 1963, с. 214, прим. 114).

¹⁵⁷ ძეგლები, I, გვ. 277, გურგენის მოღვაწეობას ეხება აგრეთვე პ. ინგოროყვა (იხ. მისი, დასახ. ნაშრ., გვ. 100—103), მაგრამ იგი სრულიად მცდარი უჩინამძღვრებლიდან გამოდის.

¹⁵⁸ იო ა ნ ე დ რ ა ს ხ ა ნ ა კ ე რ ტ ე ლ ი. გვ. 232, სტეფანოს ორბელიანი გურგენს ქართველთა პიტიახსს უწოდებს, იხ. Պատմության նահանգին Սխական, 194.

¹⁵⁹ ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი. დასახ. ნაშრ. გვ., 65.

¹⁶⁰ ძეგლები, I, გვ. 276.

¹⁶¹ ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი. იქვე.

¹⁶² იქვე, გვ. 66.

სავარაუდოა, როგორც უკვე აღვნიშნავდით (იხ. ზემოთ, 54), რომ მისი ძმა ადარნასე მამის, გურგენ კურაპალატის მემკვიდრე ყოფილიყო არტაანის მფლობელობაში. არეშის სტელის წყნარებასთან შედებით, როგორც ზემოთ ვვარაუდობდით, მას ეტყუებოდა, რომ ზედაც მიუწვდებოდა ხელი. ადარნასე გარდაიცვალა 896 წ., მისი უფროსი შვილი დავით ერისთავთერისთავი (გურგენის ძმა) — 908 წ., ხოლო აშოტ კუხი, ადარნასეს ძმა — 918 წ. არც დავითს და არც აშოტ კუხს მემკვიდრე არ დარჩენიათ¹⁶³. ცხადია, რომ პაპამისის და მამა-ბიძის მამულების ერთადერთი მემკვიდრე 918 წლიდან გურგენ ერისთავთერისთავია.

ამგვარად, ჩვენ შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ გურგენ ერისთავთ-ერისთავი ფლობდა შავშეთს, არტაანს, ჯავახეთს და აგრეთვე კლარჯეთსაც. რომ მას კლარჯეთზეც მიუწვდებოდა ხელი, ეს ჩვენ უკვე ვიცით იმ ფაქტიდან, რომ იგი აქ ამთავრებს ხანცთის ახალი ეკლესიის მშენებლობას. გურგენი მთელი კლარჯეთის ან, ყოველ შემთხვევაში, მისი უდიდესი ნაწილის უზენაესი ხელისუფალი უნდა ყოფილიყო, მაინცდამაინც X ს. ოციანი წლებიდან, როდესაც მან თავის სიმამრს აშოტ კისკასს, არტანუჯის ციხე-ქალაქი წაართვა¹⁶⁴.

კონსტანტინე პორფიროგენეტი, რომელსაც ეს ამბავი აქვს შემონახული და რომელიც გურგენს მაგისტროსის ტიტულით იცნობს, გადმოგვცემს, რომ მან (გურგენმა) „ძალით წაართვა თავის სიმამრს აშოტს არტანუჯი და ამის საბადლოდ მისცა ტორკასტრონი (ყველისციხე.—დ. მ.) და აჭარის წყლის გასწვრივი ქვეყანა“¹⁶⁵. აჭარისწყლის გასწვრივი ქვეყანა, რა თქმა უნდა, იგივე აჭარაა¹⁶⁶, ხოლო რამდენადაც ყველისციხე, რომელსაც გურგენი 914 წლიდან მაინც ფლობდა, როგორც ვიცით, სამცხის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი (თუ მთავარი არა) ცენტრი უნდა ყოფილიყო. აქედან ცხადი ხდება, რომ გურგენი ზემოხსენებულ ქვეყნებთან ერთად სამცხე-აჭარასაც ფლობდა: საქმე ის არის, რომ აშოტ კისკასმა მხოლოდ დროებით შეძლო ამ ქვეყნების შენარჩუნება, რადგან

¹⁶³ ე. თაყაიშვილი. გვ. 65-66.

¹⁶⁴ კონსტ. პორფიროგენეტი. „გეორგია“ IV(2). გვ. 276. გურგენი რომ კლარჯეთსაც ფლობდა ეს ჩანს ბაგრატ IV-ის ცნობილი სიგელიდან ოპიზართა და მიუნაძორელთა დავის შესახებ (იხ. საქართველოს სიძველენი, ტ. II, 1-5 და ე. თაყაიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 83).

¹⁶⁵ კონსტ. პორფიროგენეტი, იქვე.

¹⁶⁶ შდ. I. Marquart, Streifzüge, 177.

„გურგენმა შესძლო და წაართვა აშოტს ის საბადლო ქვეყანა, რომელიც მან მისცა მას აღრანუჯის მაგიერ“¹⁶⁷.

მასულის ერთი ცნობის მიხედვით, „მდინარე ქურჯანი (ქუჩუჯანი) სათავეს იღებს ჭურზანის ქვეყანაში, რომელიც ეგვიპტის ქვეყნის ქურჯინს“¹⁶⁸. ჭურჯინი, ცხადია, იგივე გურგენ მაგისტროსი, ანუ ერისთავთერისთავია¹⁶⁹, და აქედან აშკარაა, რომ მტკვრის სათავე, ე. ი. პროვინცია კოლა აგრეთვე მისი სამფლობელოა.

ამგვარად, როგორც ვხედავთ, გვაქვს საფუძველი გურგენ დიდი ერისთავთერისთავი (918—941 წწ.) შავშეთ-კლარჯეთის, სამცხე-აჭარის და კოლა-არტაან-ჯავახეთის მფლობელად ვივარაუდოთ¹⁷⁰.

რომ გურგენი, მაინცდამაინც, ჯავახეთსაც ფლობდა, ეს ბუნებრივად გამომდინარეობს იოანე დრასხანაკერტელის ჩვენებრიდანაც, რომლის მიხედვით ეს ქართველი მთავარი ცდილობს, იმავე X ს. ოციან წლებში სამშვილდის ციხე-ქალაქის დაუფლებას, რომელიც ქვემო ქართლის (სომხ. „გუგარქის“ და ქართ. „სომხითის“) უმნიშვნელოვანეს ცენტრს წარმოადგენდა და იმხანად სომეხი ბაგრატიონების მიერ იყო დაპყრობილი¹⁷¹ (იხ. ქვემოთ) საბოლოოდ გურგენ ერისთავთერისთავმა ვერ მოახერხა სამშვილდის აღება¹⁷².

ამ კონტექსტში ფრიალ საყურადღებოა, რომ 1937 წ. ბოლნისის სიონის გათხრისას, ტაძრის მახლობლად აღმოჩენილი იქნა წარწერიანი ქვის ფილაქანი, რომელმაც შემოინახა ვინმე „გორგენ ერისთავთ-ერისთავის“ სახელი“¹⁷³. პალეოგრაფიულად წარწერა X ს. თარიღდება და ამიტომ, ბუნებრივია, ზემოთქმულის გათვალისწინების შემდეგ, ვივარაუდოთ, რომ აქ გურგენ კურაპალატი (+891 წ.) კი არ იგულისხმება¹⁷⁴, არამედ მისი შვილიშვილი გურ-

¹⁶⁷ კონსტ. პორფიროგენეტი, იქვე, 277.

¹⁶⁸ მომაქეს ვ. მნორსკის თარგმანით, იხ. მისი, დასახ. ნაშრ. გვ. 214 შდრ. СМОПІК, № 38, 60 და აგრეთვე მარკვარტის დასახ. ნაშრ., გვ. 176.

¹⁶⁹ ი. მარკვარტი, იქვე; ვ. მინორსკი, დასახ. ნაშრ., გვ. 214, შენ. 114; მასულის თაეისი შრომა, ძირითადად, დაასრულა 943 წ. (იხ. ვ. მინორსკი, დასახ. ნაშრ. გვ. 188, პე. I).

¹⁷⁰ მასულის მეორე ცნობის მიხედვით (იხ. ვ. მინორსკი, დასახ. ნაშრ., გვ. 210) ჭურზანის (-აქ ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა სამფლობელოს) მეზობლადაა ქვეყანა სამცხე, რომელსაც მეფე არა ჰყავს. სამცხე, ამგვარად, ამ ნობით დამოუკიდებელი ერთეულია. ეგების ეს ძველი ვითარების ამსახველი ცნობაა.

¹⁷¹ იოანე დრასხანაკერტელი, გვ. 224-225.

¹⁷² იქვე, გვ. 251-253

¹⁷³ ლ. შუსხელიძე, ბოლნისი, „ენიმკის“ მოამბე, III, 1938, 341-42.

¹⁷⁴ ასე ფიქრობდა ე. თაყაიშვილი (იხ. მისი, სუმატ დავითის ძის ქრ. გვ. 80).

გენ IV ერისთავთერისთავი, თან კონტექსტი წარწერისა ისეთია, რომ გურგენი უეჭველად, ადგილობრივ მფლობელად გვევლინება, მით უმეტეს თუ ეს ფილაქანი სწორედ მისი საფლავის მხარეს წარმოადგენს¹⁷⁴, თუმცა კი ეს საეჭვოა.

თუკი გურგენის პრეტენზიები ქვემო ქართლის მიმართ ან კიდევაც მისი მფლობელობა ამ მხარეში სრულიად რეალურია, მაშინ მით უფრო სარწმუნო უნდა იყოს მის მიერ ჯავახეთის — ქვემო ქართლის დასავლეთიდან მომიჯნავე მხარის — მფლობელობა.

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ უნდა დავასკვნათ: გურგენ დიდი ერისთავთერისთავი, ტაოს გამოკლებით ფლობდა მთელი გვიანდელი ზემო ქართლის ტერიტორიას კლარჯეთიდან ქვემო ქართლამდე და სომხეთიდან „აფხაზეთის“ სამეფომდე. იგი უაღრესად აქტიურ პოლიტიკას ეწეოდა სომხეთის¹⁷⁵ მიმართ, რაც საბოლოო ჯამში, გამოიხატებოდა მიტაცებული ქართული მიწების შემომტკიცების მცდელობით. აქტიური იყო მისი პოლიტიკა „აფხაზთა მეფეებისა“ და ტაოელი თანამოგვარე მეფეების მიმართაც¹⁷⁶. იგი არ ეპუებოდა თვით ბიზანტიის კეისარსაც კი¹⁷⁷. სწორედ ამით იყო გაპირობებული ის, რომ თანამედროვეთა შორის მან „დიდის“ სახელი დაიმკვიდრა. ჩვენც ამიერიდან გურგენ ერისთავთერისთავი საქართველოს გაერთიანებისთვის მებრძოლ ერთ-ერთი თვალსაჩინო მოღვაწედ უნდა ვაღიაროთ.

გურგენის სამთავროს ცენტრი უნდა ყოფილიყო ქალაქი არ-

¹⁷⁴ ასე ფიქრობენ დ. ბერძენიშვილი (იხ. მისი, ბოლნისის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, სივრცე II, 1964, გვ. 29) და ლ. მუსხელიშვილი (იხ. მისი, ბოლნისი, გვ. 342).

¹⁷⁵ იხ. იოანე დრასხანაკერტელი, გვ. 232, 235—237, 241—242, 251—253.

¹⁷⁶ ქცა, II, გვ. 265; კონსტანტინე პორფიროგენეტი, გვ. 277, 282—283, იოანე დრასხანაკერტელი, გვ. 241—242.

¹⁷⁷ კონსტანტინე პორფიროგენეტი, გვ. 285; სხვაგან ჩვენ გამოთქვით მოსაზრება, რომ შესაძლებელია გურგენის ხელიერია პერთა „მოქცევის“ საქმეშიც (იხ. ჩემი, უჭარმა, გვ. 118). ვარდა ამისა, თუკი თანე დრასხანაკერტელის გამართა ქვეყნის მთავარ გურგენს იგივე გურგენ ეწედა ჩათვლით, როგორც ფიქრობენ ი. აბულაძე (იხ. მისი გამოც. საძიებელი) და ე. ცაგარეიშვილიც (იხ. მისი გამოც. საძიებელი), მაშინ გამოვა, რომ იგი უტკის ქვეყანაშიც კი საქმიანობს (თანე დრასხანაკერტელი, 256), მაგრამ ეს საეჭვოა და გამართა მთავარი, ანუ კაპადოკიის მთავარი გურგენი უნდა იყოს ბიზანტიელი იოანე კურკუასი (იხ. მარკეტო, Streifzüge; 183).

ტანუჯი¹⁷⁸, რომელიც ამ დროისათვის არათუ სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს, არამედ მთელი ამიერკავკასიის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ცენტრი გამხდარიყო. ამას კვლავ კონსტანტინე პლარდროგენეტი გვაუწყებს: „ადრანუჯის ციხე ძალინა მტკიცეა და აქვს დიდი „რაბატიც“ და დაბა-ქალაქიც: და იქ მოდის საქონელი ტრაპეზუნტისა, იბერიისა, აფხაზეთისა და არმენიის და სირიის ყველა ქვეყნიდან, და ამ საქონლებიდან მას უამრავი ბაეი შემოსდის“¹⁷⁹. როგორც ვხედავთ, X ს. პირველ ნახევარში არტანუჯის ციხე-ქალაქი ამიერკავკასიის ერთ-ერთი უდიდესი სავაჭრო ცენტრია, რომელსაც გაცხოველებული ვაჭრობა აქვს არა მხოლოდ ამიერკავკასიის ქვეყნებთან („აფხაზეთი“, სომხეთი), არამედ მასობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებთანაც (სირია, ცხადია, საკუთრივ ბიზანტიაც). საინტერესო ამ ცნობაში ისიც არის, რომ ეს ქალაქი, ამავე დროს, გვევლინება „ივერიის“ ე. ი. პირველ რიგში, მაინც-დამაინც, „ქართველთა სამეფოს“ არა მხოლოდ პოლიტიკურ ცენტრად, რაც ქართული (და არაბული) წყაროებიდან ჩანს, არამედ მის ერთ-ერთ ეკონომიკურ ცენტრად¹⁸⁰.

რაც შეეხება საკუთრივ ტაოს, იგი, როგორც ჩანს, ადარნასე კურაპალატის და ქართველთა მეფის (899—923 წწ.) შეილებს

¹⁷⁸ მასუდის ცნობით „აფხაზთა გვერდით არის სამეფო ჟურზიჲა, ეს არის ძლიერი ხალხი, ქრისტიანები, რომელთაც ჟურზანს უწოდებენ. მათ აშეამად (940-იანი წლები) მეფე ჰყავთ, რომელსაც ეწოდება ათთაბი'ი, ხოლო დედაქალაქს ამ მეფისას ეწოდება მესჯიდ ძილ-კარნან“ (ალექსანდრეს მიზებით) (იხ. ე. მ. ი. ნ. რ. ს. კ. ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 209—210. შდრ. ი. მ. ა. რ. კ. ვ. ა. რ. ტ. ი. დასახ. ნაშრ. გვ. 175). ცხადია, აქ ლაპარაკია ჩვენთვის საინტერესო ტერიტორიაზე, რომლის გამგებელი მასუდისთან, ი. მარკვარტის აზრით, დამახინჯებული „მამფალი“ უნდა იყოს (ი. მ. ა. რ. კ. ვ. ა. რ. ტ. ი. იქვე, გვ. 264 შენ. 25). რაც შეეხება მის რეზიდენციას, მისივე აზრით აქ დამახინჯებულად „მცხეთა“ უნდა იგულისხმებოდეს (ი. მ. ა. რ. კ. ვ. ა. რ. ტ. ი. იქვე, გვ. 186—7, ე. მ. ი. ნ. რ. ს. კ. ი. იქვე გვ. 210, შენ. 96). მცხეთა, რა თქმა უნდა, გამოირჩეხულია, რადგან არაერთი ცნობა არ გავაჩნია, რომ იგი XII ს-მდე ბაგრატიონთა კუთვნილი ყოფილიყო, ხოლო სწორედ X ს. პირველ ნახევარში მცხეთა კახეთის სამთავროში იგულისხმება (იხ. ჩემი, კახეთ-პერეთის პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები, 70—71).

¹⁷⁹ კ. ო. ს. ტ. პ. ო. რ. თ. ი. ო. გ. ე. ნ. ე. ტ. ი. გვ. 278—279.

¹⁸⁰ სამწუხაროდ თითო-ორიოლა სპილენძისა და ვერცხლის მონეტა აღმოჩენილი ჩვენთვის საინტერესო ტერიტორიაზე, არაფერს საამისოდ არ იძლევა: ოპიზაში აღმოჩენილია I ც. ვერცხლის მონეტა 886—912 წწ. ოკაში (ახალქალაქის რაიონი) რამდენიმე ცალი სპილენძის მონეტა 829—842 და 969—976 წწ. ერთი X ს. სპილენძის მონეტა ახალციხიდანაა ცნობილი (იხ. თ. ა. ბ. რ. ა. მ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ბიზანტიური მონეტები, 127—129).

უკირავთ. კერძოდ, ჯერ დავით მაგისტროსს და ქართველთა მეფეს (923—937 წწ.) და შემდეგ — ბაგრატ მაგისტროსს და ქართველთა მეფეს (937—945 წწ.)¹⁸¹. კურაპალატობა ჯერ აღდგინდა მესამე წესი შეიღმა აშოტმა დამკვიდრა (923—954 წწ.)¹⁸², ხოლო შემდეგ მისმა უმცროსმა ძმამ სუნბატმა (954—958 წწ.)¹⁸³.

მაგრამ ამ დროს, X ს. პირველ ნახევარში, ადარნასე ქართველთა მეფისა და მისი მემკვიდრეების სამფლობელო მხოლოდ ტაოს ტერიტორიით, რა თქმა უნდა, არ შემოიფარგლებოდა.

უკვე კეისარ ლეონ VI-ის (886-912) დროიდან ქართველები ფლობდნენ „კეჯეს ციხეს“, რომელიც თეოდოსიუპოლის, ანუ არზრუმის მახლობლადაა და უალრესად მნიშვნელოვანია სტრატეგიული თვალსაზრისით, რადგან იქიდან შესაძლებელი იყო არზრუმისათვის, რომელიც მაშინ არაბებს ეჭირათ, რეალური კონტროლის გაწევა. კონსტანტინე პორფიროგენეტის სიტყვით, კეჯეს ციხიდან შესაძლებელია „უთვალყურო თეოდოსიუპოლის ციხეში შემოსულ ქარავნებს“ დამითაც კი.¹⁸⁴ ჩვენი აზრით, „კეჯეს, ციხე“, რომელიც მართლაც, შესაძლებელია ქართული „ქაჯის ციხის“ დამახინჯება იყოს¹⁸⁵, უნდა იყოს რუსული გენერალური შტაბის ხუთვერსიან რუკაზე აღნიშნული, არზრუმიდან „საქართველოს ყელით“ (გურჯი-ბოლაზით) ტაოში (თორთუმში) მომავალი მაგისტრალის მახლობლად, ყარასუს (ევფრატის სათავის) შენაკად ქეჩკინ-სუზე მდებარე დაბა „ქეჩკი“ (Кечк), რომლის ახლოც, იქვე რალაც სიმაგრეა ნაჩვენები (укрепление Тафта).¹⁸⁶

ყოველ შემთხვევაში ცხადია, რომ X ს. დასაწყისში მაინც ქართველები ბატონობენ არზრუმის მიდამოებზე.

უფრო გვიან, X ს. 20-იანი წლებიდან, თვით არზრუმიც მათ ხელშია და აგრეთვე პროვინცია ბასიანიც — არაქსის სათავეში, აბნიკისა

¹⁸¹ ე. თაყაიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 46—47.

¹⁸² კონსტ. პორფიროგენეტი, გვ. 287 და ძეგლები, I, გვ. 316.

¹⁸³ იხ. იმხნის ეკლესიის წარწერა, Е. Такаишвили, Арх. эксп. 1917, . 30—32.

¹⁸⁴ კონსტ. პორფიროგენეტი, გვ. 263—266.

¹⁸⁵ იხ. პ. ინგოროყვა (გიორგი მერჩულე, 61, შენ. 1) მ. ბროსეს კვალად ასე ხსნის ამ სახელწოდებას.

¹⁸⁶ ს. ყაუხჩიშვილის ქაჯის ციხის მდებარეობას დღ. ამ-ყალასთან ევფრატზე ვარაუდობს (იხ. „გეორგია“, IX (2), 265, შენ. 2); პ. ინგოროყვა, ჩვენი აზრით, სწორად ათავსებს მას ევფრატის სათავეებში, „ქართლის გზასთან“ (გიორგი მერჩულე, გვ. 61).

და მასტატის ციხესიმაგრეებით, რომლებიც არაქსის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობდნენ¹⁸⁷. კონსტანტინე პორფიროგენეტის დროსაც იგივე ვითარებაა და 952 წელს, როდესაც დაწერილა *De administrando imperio*, იგი ასე მიმართავს თავის შვილს, რომელსაც კურდღელს ამ თავის ტრაქტატს: „რადგან კუროპალატი ჩვენი ძორიჩილი და მეგობარია, სანდო და მართალი, იყვეს თანახმად მისი მოთხოვნისა ფასიანის საზღვრად მდინარე ერაქსი, ანუ ფასისი, და მარცხენა მხარე, იბერიისაკენ მიმართული, ეპყრათ იბერებს. ხოლო მარჯვენა, რაც თეოდოსიუპოლისკენ არის, როგორც ციხეები ისე სოფლები, იყვეს ჩვენი მეუფების ქვეშ ისე, რომ, მაშასადამე, ორივეს საზღვრად მდინარე იქნება¹⁸⁸“. ამგვარად, ბიზანტიის ხელისუფლება ყოველ ღონეს ხმარობს, რომ შეზღუდოს ქართველ კუროპალატთა სამხრეთისაკენ ექსპანსია. მეორეგან კონსტანტინე პორფიროგენეტი იმეორებს: „ჩვენმა მეუფებამ, როგორც ითქვა, კუროპალატის სიყვარულის გულისთვის მოისურვა, რომ მდინარე ერაქსი, ანუ ფასისი ყოფილიყო ორივეს საზღვრად, და ისინიც (ქართველები.—დ. მ.) უნდა დაკმაყოფილდნენ ამ მფლობელობით და მეტი აღარ მოითხოვონ“¹⁸⁹. როგორც ჩანს, X ს. 50-იანი წლებისათვის სასაზღვრო მიჯნა ბიზანტიასა და ქართველთა საკუროპალატოს შორის არაქსზე დაიდო¹⁹⁰.

კონსტანტინე პორფიროგენეტთან საუბარია, როგორც ჩანს, აშოტ კუროპალატზე (923—954 წწ.), რომელიც გიორგი მერჩულის მიხედვით „ქართველთა ზედა მთავრობდა“. რა ურთიერთობა იყო დამყარებული აშოტ კუროპალატსა და გურგენ ერისთავთ-ერისთავს შორის, არ ჩანს. ფორმალური თვალსაზრისით გურგენი, საფიქრებელია, ვალდებული იყო ელიარებინა კუროპალატის უზენაესობა, რასაც გვაგარაუდებინებს ის ფაქტი, რომ აღარანსე კუროპალატის და ქართველთა მეფის სიკვდილის (923 წ.) შემდეგ გურგენი ცდილობს კუროპალატობა კეისრისაგან მან მიიღოს¹⁹¹. ფაქტიურად კი, იგი, რა თქმა უნდა, სრულიად დამოუკიდებელი იყო კუროპალატისაგან, პირუკუ, როგორც ვიცი, ებრძოდა კიდევაც მას და მის შემკვიდრებებს¹⁹².

¹⁸⁷ კონსტ. პორფიროგენეტი, 261—273; ხუთვერსიან რუკაზე—*Авник*; იხ. აგრეთვე, *Атлас Армянской ССР*, 1961, 105; карта «Армения на рубеже X—XI вв.».

¹⁸⁸ კონსტ. პორფიროგენეტი, გვ. 271—272.

¹⁸⁹ იქვე, გვ. 273.

¹⁹⁰ შლრ. პ. ინგოროყვა. დასახ. ნაშრ., გვ. 524.

¹⁹¹ კონსტ. პორფიროგენეტი, გვ. 283.

¹⁹² იოანე დრასხანაკერტელი, გვ. 241—242, კონსტ. პორფიროგენეტი, გვ. 282—283.

ამგვარად ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ შეგვიძლია და ბეჯითებით აღვნიშნოთ, რომ IX—X სს. განმავლობაში ქართველთა საკურაპალატოს თუ სამეფოს უდიდესი ნაწილი პარტიკულარული ერთიანდებოდა ხოლმე ერთი ფაქტიური გამგებლის ხელქვეშაობაში.

7. მიუხედავად ამისა, ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ დაკვირვება ამ ერთეულის ნაკლებად ცენტრალიზებულობის შესახებ, განსხვავებით სხვა ქართული სამეფო-სამთავროებისაგან, არსებითად სწორი უნდა იყოს. მართლაც, ამის საილუსტრაციოდ, თუნდაც ისიც საკმარისია, რომ იმავე კონსტანტინე პორფიროგენეტის ცნობით, გურგენ ერისთავთერისთავის გარდაცვალების (941 წ.) შემდეგ, მის მიერ შექმნილი სამთავრო კვლავ შემადგენელ ერთეულებად დაშლილა¹⁹³.

რითი უნდა ყოფილიყო გამოწვეული ასეთი ვითარება?

არა გვგონია საამისო საფუძველი ყოფილიყო ის გარემოება, თითქოს ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონიანებს შორის „იმთავითვე შეთვისებული იქნა შეხედულება, რომ სამთავრო შეადგენს დინასტიურ საერთო საგვარეულო, კერძო საკუთრებას“ და ამიტომ „როგორც ხელისუფლება, რსევე თვით სამფლობელო თაობიდან თაობაში განუწყვეტლივ ქუცმაცდებოდა“¹⁹⁴.

არც ის არის დამაჯერებელი, თითქოს ეს იხსნებოდეს მხოლოდ პოლიტიკური ვითარებით, კერძოდ კი, სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს და ბიზანტიის გარკვეული ურთიერთდამოკიდებულებით¹⁹⁵.

ორივე ეს ასპექტი — პოლიტიკური და დინასტიური — უფრო შედეგი უნდა იყოს, ვიდრე საფუძველი „ქართველთა სამეფოს“ შედარებითი დეცენტრალიზაციისა და ერთ ძირითად ფაქტორზე უნდა იყოს დამყარებული. გადამწყვეტი აქ, ჩვენი აზრით, ქვეყნის ეკონომიკური გეოგრაფიაა.

თუ გავითვალისწინებთ, იმ სოციალური და ეკონომიკური პროცესის წინა პირობებს და იმ ისტორიულ-გეოგრაფიულ გარემოს, სადაც ეს პროცესი მიმდინარეობდა, რომლის შედეგადაც საქართველოს ტერიტორიაზე წარმოიქმნა ადრეფეოდალური ხანის სახელმწიფოებრივი ორგანიზმები, ჩვენთვის ცხადი გახდება (და

¹⁹³ კონსტ. პორფიროგენეტი, გვ. 277.

¹⁹⁴ საქართველოს ისტორია, ს. ჭანაშვიას რედ. თბ., 1946, გვ. 191.

¹⁹⁵ მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, გვ. 224—226.

ეს უკვე იყო აღნიშნული, იხ. ზემოთ, III), რომ ეს ძირითადი და
ნიშანდობლივი ტენდენცია, რაც ამ პროცესს ახასიათებდა, ეს იყო
მთისა და ბარის შერწყმა. ბოლოს და ბოლოს ამ უღრესად დრეფტი-
შენელოვანი მოვლენის შედეგი და გამოხატულება იყო დასავლეთ-
ში—„აფხაზთა სამეფო“, აღმოსავლეთში—პერთა და კახთა სამთავ-
როები და თბილისის საამირო. განმსაზღვრელი და დომინანტური
ამ პროცესში იყო, რა თქმა უნდა, ბარი თავისი ინტენსიური, სა-
ირიგაციო სოფლის მეურნეობით (მევენახეობა-მელვინეობა, მება-
ლეობა...)¹⁹⁶ და საზამთრო საქოვრებით. აქვე გამავალ ადგილობ-
რივ თუ საერთაშორისო სავაჭრო მაგისტრალებზე ძველთაგანვე
არსებობდნენ, როგორც ვიცით, სავაჭრო-ეკონომიკური და ხელის-
ნური ცენტრები, ქალაქები.

ამ მხრივ, ჩვენ ფრიად საყურადღებო სურათს მივიღებთ, თუ
მოვიგონებთ ზემოაღნიშნულ ადრეფეოდალურ ერთეულთა პოლი-
ტიკურ საზღვრებს (იხ. ზემოთ) და წარმოვიდგინოთ მათ პროექციას
საქართველოს ისტორიულ აგრობოტანიკურ რუკაზე, რომელიც
შედგენილია ისტორიული წყაროების, განსაკუთრებით ვახუშტი
ბატონიშვილის სათანადო დეტალური მონაცემების საფუძველზე¹⁹⁷.
ჩვენთვის ნათელი გახდება თეზა, რომ ეს ერთეულები მთისა და
ბარის გაერთიანების შედეგია და რომ მთის „ქვეყნები“ ფაქტიუ-
რად შემოკრებილია ინტენსიური მეურნეობის ზონის, ბარის გა-
რშემო. რიონის დაბლობი, მტკვრისა და იორ-ალაზნის ვაკეები
წარმოადგენენ იმ ეკონომიკურ ცენტრს, რომლის საფუძველზეც
და რომლის გარშემოც ჩამოყალიბდნენ ზემოხსენებული ადრეფე-
ოდალური სამთავროები. ბუნებრივია, რომ მათი ეკონომიკური და
პოლიტიკური ცენტრებიც სწორედ ამ ინტენსიური მეურნეობის
ზონაში, ანდა „მთისა“ და „ბარის“ მიჯნაზე აღმოცენდნენ (ქუთა-
ისი, თბილისი, დმანისი, სამშვილდე, უჭარმა, თელავი, შაქი...)¹⁹⁸.
ზემოხსენებულ სამთავროთა ამგვარი ეკონომიკური გეოგრაფია
უნდა ყოფილიყო საფუძველი მათი პოლიტიკური მთლიანობის
შედარებითი სიმყარისა.

¹⁹⁶ ადრეფეოდალური ხანის საირიგაციო მეურნეობის შესახებ აღმ. საქართვე-
ლოში იხ. ი. კ. კ. ვ. ი. ე. მორწყვა ძველ საქართველოში, გვ. 110—124.

¹⁹⁷ ასეთი რუკა გაკეთებული აქვს ი. ჯავახიშვილს (იხ. მისი, საქართველოს
ეკონომიკური ისტორია, წიგ. I, 1930). მასვე დახასიათებული აქვს ამ თვალსაზრისით
ისტორიული საქართველო (იქვე, გვ. 290—317).

¹⁹⁸ „მთისა“ და „ბარის“ აქ იმ მნიშვნელობით ვხმარობ, როგორც ეს ვახუშტი
ბატონიშვილს და, როგორც ჩანს, საერთოდ ძველ ქართულ წყაროებს ესმით: „ბარი“ —

განსხვავებული ვითარებაა „ქართველთა სამეფოში“. ამ უკანასკნელის ტერიტორია ბუნებრივი და სამეურნეო თვალსაზრისით ორ ზონად შეიძლება დაიყოს. პირველი ეს არის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, მტკვრის სათავეს აუზი, ანუ ჯავახეთის ზეგანზე მდებარე ტან-ერუშეთთან ერთად. ეს არის ტერიტორია, რომელიც ვახუშტის აგრო-ბოტანიკური სისტემის მიხედვით, „უვენახილო“, „ბალახყვავილოვან“ არეალს განეკუთვნება¹⁹⁹. ჯავახეთის მეურნეობისათვის დამახასიათებელია მემინდვრეობა (ხორბალი, ქრთილი, შვრია), ზეთის ხე და მესაქონლეობა²⁰⁰. ასეთივე ვითარება გვაქვს ჩვენ კოლა-არტან-ერუშეთში, რომელნიც, ვახუშტისავე სიტყვით, ბუნებრივი პირობებისა და მეურნეობის თვალსაზრისით „ვითარცა ჯავახეთი“ არიან²⁰¹.

ცნობილია, რომ „უძველესი დროით განსაჯაროვებულში მიღებული ქვეყნის ორად დანაწილება, ბარად და მთად, გეოგრაფიულ თვისებებთან ერთად, იმავე დროს ორ ბოტანიკურ და სასოფლო-სამეურნეო ზოლად გაყოფასაც გულისხმობდა. მთის ზოლს თვისებას ამ მხრივ უვენახობა, უხილობა და მარცვლეულობის მოსავლის სიმცირე წარმოადგენდა, ბარის ზოლისას—სწორედ ვენახიანობა, ხილიანობა და „მოსავლიანობა“²⁰². ამგვარად, ამ თვალსაზრისით ჩვენთვის საინტერესო ტერიტორია მთას წარმოადგენს. მართლაც, კოროხის სათავეების დახასიათებისას ვახუშტი პირდაპირ აღნიშნავს, რომ ეს ქვეყანა არის „ვითარცა ჯავახეთი, მთებრი მოსავალ-პირუტყვი-თა“²⁰³.

დღესაც ჯავახეთის (resp. კოლა-არტაანის) მაპროფილებელი

ინტენსიური სოფლის მეურნეობის, კერძოდ, მევენახეობის ზონა. „მთა“ — მემინდვრეობისა და მესაქონლეობის ზონა (იხ. ივ. ჯავახიშვილი ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 294).

¹⁹⁹ ივ. ჯავახიშვილი ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 307.

²⁰⁰ ვახუშტი. აღწერა, გვ. 131, 42, 37—38.

²⁰¹ იქვე, გვ. 132—139.

²⁰² ივ. ჯავახიშვილი ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 294 (ხაზგასმა ავტორისაა)

²⁰³ ვახუშტი. აღწერა, გვ. 141.

სასოფლო-სამეურნეო დარგი მეცხოველეობაა²⁰⁴. მით უფრო ასე უნდა ყოფილიყო ძველად²⁰⁵.

დღესაც ჯავახეთი მესხეთ-ჯავახეთის ერთიანი ეკონომიკური რაიონის ცალკე ქვერაიონს წარმოადგენს²⁰⁶. მით უფრო უნდა გამოყოფილი ეკონომიკური რაიონი უნდა ყოფილიყო ჯავახეთი კოლა-არტანთან ერთად ძველად. მართალია, დღეს „საკუთრივ ჯავახეთის ქვერაიონი მესხეთის სამრეწველო ცენტრების (ახალციხე, ვალე) მიზიდულობის არეალშია მოქცეული“²⁰⁷ და ასეთივე უნდა ყოფილიყო მისი დამოკიდებულება სამცხის (და არა მხოლოდ სამცხის) ბართან ძველადაც, მაინც მტკვრის სათავეს აუზის (კოლა-არტან-ჯავახეთი) ერთგვარი ეკონომიკური თვითკმარობა საკმარისი იყო აქ პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ცალკე ერთეულის არსებობისთვის. შემთხვევითი არ არის, რომ „იყო პირველ ჯავახეთი, არტანი და კოლა ერთი საერისთო“²⁰⁸, ჯავახეთის წილი ქვეყანა²⁰⁹, რომელიც თავის მხრივ ცალკეულ „ქვეყნებად“ ნაწილდებოდა, რომელთა ეკონომიკა სრულიად ერთგვაროვანი იყო, მაგრამ მკვეთრად გამოყოფილი ფიზიკურ-გეოგრაფიული საზღვრები (კოლას ქვაბური, არტანის ქვაბური, ერუშეთის ზეგანი და ჯავახეთის ზეგანი) საამისო საფუძველს ქმნიდა.

ამგვარად, ჩვენ მივიღეთ ქვეყნის ისტორიული გეოგრაფიისათვის ფრიად მნიშვნელოვანი დასკვნა: თვითკმარი, ერთნაირი ეკონომიკის პირობებში ცალკეული გეომორფოლოგიური ერთეულები ცალკეულ „ქვეყნებად“ („ხევეებად“) ყალიბდებიან. ეს უნდა იყოს ქვეყნის ისტორიულ-გეოგრაფიული განვითარების ერთ-ერთი კანონზომიერება.

„ქართველთ სამეფოს“ დასავლეთი (კოროხის აუზი) და ჩრდილოეთი (სამცხე) მეორე ბუნებრივ-სამეურნეო ზონას შეადგენს. უკვე ის ფაქტი, რომ ამ ზონის დასავლეთი (უდიდესი) ნაწილი ცალკე პიროგრაფიულ ერთეულს წარმოადგენს, გამოყოფილს მტკვრის აუზიდან მაღალი არსიანის ქედით, ქმნის საფუძველს

²⁰⁴ გ. რ. ზ ა რ დ ა ლ ი შ ვ ი ლ ი. საქართველოს სსრ ეკონომიკური დარაობა, 1970, გვ. 242.

²⁰⁵ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, გვ. 104, 165—166.

²⁰⁶ გ. რ. ზ ა რ დ ა ლ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 241 და შემდ.

²⁰⁷ იქვე, გვ. 236.

²⁰⁸ ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა, გვ. 133.

²⁰⁹ ქ“ცა. I, გვ. 10.

იმისათვის, რომ აქ კოლა-არტან-ჯავახეთისგან დამოუკიდებელი მხარე ვივარაუდოთ.

განსხვავებით კოლა-არტან-ჯავახეთისაგან, კოროხის აუზისათვის, ანუ აჭარის, შავშეთ-კლარჯეთისა და ტაოსათვის, „მთის“ და „ბალახყვავილოვანი“ ზონის, ანუ ვახუშტისეული „მთის“ არსებობის გარდა, დამახასიათებელია ინტენსიური სოფლის მეურნეობა, მებაღეობა-მევენახეობის, ანუ ვახუშტისეული „ბარის“ არსებობაც²¹⁰. ვახუშტის მიერვე აღნიშნული სპეციფიურობა საქართველოს ფიზიკური და ეკონომიკური გეოგრაფიისა, რაც მთისა და ბარის ურთიერთსიახლოვეთ გამოიხატებოდა²¹¹, განსაკუთრებით დამახასიათებელია სწორედ ჩვენთვის საინტერესო მხარისათვის. ტაო-კლარჯეთის აღწერისას სახელოვანი გეოგრაფოსი საგანგებოდ აღნიშნავს: „რამეთუ მთა-ბარი ახლორებს ესრეთ, უამისა ანუ ნახევარ-უამისა სავალთა არს თოვლი და ბართა ნარინჯი, თურინჯი, ზეთისხილი და ყოველნი ნაყოფნი“²¹². ამასვე იმეორებს იგი არა მარტო კოროხის აუზის ცალკეული „ქვეყნების“ (აჭარა, ფორჩხის ხეობა იგივე მურღული, შავშეთი, ნიგალი, არტანუჯი, ტაო, სპერი, თორთომი) აღწერისას²¹³, არამედ სამცხის დახასიათების დროსაც²¹⁴.

კოროხის აუზი ინტენსიური სოფლის მეურნეობისათვის გამოსადეგი მიწის ფართობის ნაკლებობას განიცდის²¹⁵, მაგრამ, „რაოდენიცა მიწანი იკვნიან“²¹⁶ ანუ „მიწა ამის, რაოდენიცა იხმარების სივიწროვედ“²¹⁷, ადამიანის უდიდესი შრომისმოყვარეობის ხარჯზე განაყოფიერებული.

ფაქტიურად, ამ მხარის მიწათმოქმედება ირიგაციაზე იყო დამყარებული. ჯერ ერთი, პარხალშია განთქმული საირიგაციო სისტემა²¹⁸. კლარჯეთის სოფლების დიდი ნაწილი მაინც აგრეთვე ირ-

²¹⁰ იხ. ივ. ჯავახიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 307—308.

²¹¹ იქვე, გვ. 297.

²¹² ვახუშტი. აღწერა, გვ. 121.

²¹³ იქვე, გვ. 134—141.

²¹⁴ იქვე, გვ. 129.

²¹⁵ Георгий Мерчул. Жизнь св. Григория Хандзтийского. Грузинский текст. Введение, издание, перевод Н. Марра с Дневником поездки в Шавшетию и Кларджетию, С. ПБ., 1911, 44. (ქვემოთ: ნ. მარი, გიორგი მერჩული).

²¹⁶ ვახუშტი. აღწერა, გვ. 134.

²¹⁷ იქვე, გვ. 136.

²¹⁸ ვ. თაყაიშვილი. დასახ. ნაშრ. გვ. 90.

წყვეს და, რაც მთავარია, მთელი ამ საირიგაციო სისტემის შექმნე-
ნელი, მასთან დაკავშირებული ტოპონიმიკის მიხედვით, ძველ
ქართული მოსახლეობაა. ასე მაგალითად, სოფ. ბერთის დიდი სარ-
წყავი არხი, რომელიც გრიგოლ ხანტელის მიერ შექმნილია, მის
თის მონასტრის²¹⁹ უბანსაც რწყავს, ცნობილია „დიდი რუხი“
„დიდი რუხს“ სახელით²²⁰. ბუნებრივია ვივარაუდოთ, რომ იგი
მონასტრის მეურნეობისთვისაა გაყვანილი და ამდენად IX ს.
ნაგებობას წარმოადგენს.

მიწის ნაკლებობისა და რელიეფის თავისებურების გამო, მი-
წათმოქმედება ამ მხარეში ტერასული ხასიათისა იყო²²¹. ამავე
მიზეზების გამო სპეციალური ნაგებობებისა და ტერასების მოწყო-
ბა იყო საჭირო გზების გაყვანისა თუ სამონასტრო და სხვა მშენებ-
ლობის დროსაც.

ქართველთა შრომისმოყვარეობის წყალობით ჭოროხის აუზი
ადრეფეოდალურ ხანაში აყვავებული მეურნეობისა და კულტუ-
რის მხარედ იქცა. თუ რად აქცია ეს იკავრანებული მხარე მოკლე
ხანაში ძველმა ქართულმა მოსახლეობამ ამის ნათელი მოწმობაა,
როგორც აღნიშნულია, არა მხოლოდ საეკლესიო და სამონასტრო
შენებლობა, არამედ გზებისა და ხიდების და ისეთი სამეურნეო
ნაგებობების მშენებლობა, როგორცაა, მაგალითად, ქვითნაგები
ან კლდეში გამოკვეთილი საწნახლები²²². ამისავე მოწმობაა ტო-
პონიმიკაც²²³.

„ბარის“ ზონის სიციფროვე, ანუ ინტენსიური სოფლის მეურ-
ნეობისათვის გამოსადეგი მიწის ფართობის ნაკლებობა — ეს მეორე
თავისებურება ჭოროხის აუზისა, რა თქმა უნდა, არც ვახუშტი

²¹⁹ ნ. მარო. გიორგი შერჩული, გვ. 172—173.

²²⁰ იქვე, გვ. 142;

²²¹ ძეგლები, I, გვ. 277; ნ. მარო. დასახ. ნაშრ., გვ. 124, 156, 183.

²²² ასე მაგალითად, ნ. მარს დამოწმებული აქვს „ქარვასლა თუ ხანა“ სოფ.
ბაცასთან (იხ. მისი, დასახ. ნაშრ. გვ. 110); ხიდების დიდი რაოდენობა (იქვე, გვ.
114—115; 130—131; 137—138, 156; 168, 183); წისქვილი? (იქვე, გვ. 114—116);
საწნახლები (იქვე, გვ. 27; 111—112; 115, 141—142; 153—154; 180—181); ხი-
დითორთუმის ზეობაში (ე. თაყაიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 68; ტაბ. 108,4).

²²³ გზებთან დაკავშირებული ტოპონიმიკა: „ხანი“ — ადგილი იმერხევისა
და არტანუჯის წყლის შესართავში (ნ. მარო, იქვე, გვ. 183—184); სოფ. „ხანი“ —
აღნიშნული ხუთვერსიან რუკაზე, არტანუჯის წყალზე, არტანანათომის მაგისტრალ-
ზე; მეურნეობასთან დაკავშირებული ტოპონიმიკა: ღვინი-გილ და საფუთერე სოფ.
ქედილთან (ნ. მარო, იქვე, გვ. 115); დიდენახი (იქვე, გვ. 137), სამაქრეთი და
სარკინეთი შატბერდის მონასტრთან (იქვე, გვ. 141—142).

ბატონიშვილს გამოჰპარვია. ეს შეიმჩნევა ყველგან მის მიერ ცალკეულ „ქვეყანათა“ აღწერილობაში²²⁴.

ანალოგიურ სურათს IX ს. კლარჯეთისათვის იძლევა გეოგრაფიკული მერჩულე, რომელიც თვით გრიგოლ ხანცთელის პირით, დასაყრდენად და მკაფიოდ ახასიათებს მხარის სამეურნეო ვითარებას: „რამეთუ ბუნებით ერთგუამ არს ქუეყანა უდაბნოთა მათ... და ესრეთ ყოვლით კერძო შეზღუდვილ არიან მათა მიერ, და ქვენებისა, და წყალთა მათგან საშინელად ძნელოვანთა ადგილთა მთავალთაჲსა, და მონასტერთა მათ შინა არა არს სათიბელი ქუეყანაჲ, არცა ყანაჲ საჭნავი, არამედ დიდითა შრომითა როჭიკისა მისლვაჲ აქუს კარაულისა ზურგითა, და მცირედ ვენაჭნი ჰირით და ურვით დაუნერგვან და ეგრეთვე მტილები, ხოლო მხალთა გელისათაჲ არს სიმრავლე ურიცხვ“²²⁵.

ყველაფერი ზემოთქმულის შედეგი იყო ის, რომ ინტენსიური სასოფლო-სამეურნეო ზონა ჰოროხის აუზში ვიწრო ზოლად დაუყვებოდა (და დაუყვება) თვით მდ. ჰოროხისა და მისი შემდინარე ხეების (პარხალის, თორთომის და ოლთისის წყლები ტაოში; არტანუჯის წყალი და მურღულის ხეობა კლარჯეთში, შავშეთისა და აჭარის წყალი შავშეთ-აჭარაში) სულ ქვემო დინებას²²⁶.

ჩვენი აზრით, სწორედ ეს ზემოაღნიშნული სპეციფიურობა ჰოროხის აუზის ფიზიკური და ეკონომიკური გეოგრაფიისა ისტორიულ ხანაში აპირობებდა იმ პოლიტიკურ სტრუქტურას, რომელიც ჩამოყალიბდა ადრეფეოდალური ხანის ტაოსა და კლარჯეთში. ერთი მხრივ, ვახუშტისეული „მთისა და ბარის ახლორება“ ყოველ კონკრეტულ ვითარებაში ქმნიდა მყარ საფუძველს მცირე, ლოკალური, თვითკმარი „ქვეყნების“ წარმოქმნისათვის, ასეთი „ქვეყნებია“: ქართული თორთომი, ოლთის-მამროვანი, ფანასკერტი, ტაოსკარი, პარხალი და სხვ. ტაოში: არტანუჯი, ნიგალი, მურღულ-ფორჩხის ხევი და სხვ. კლარჯეთში: თვით შავშეთი მიჭიხიანი და აჭარა²²⁷.

ეს უნდა იყოს ქვეყნის ისტორიულ-გეოგრაფიული განვითარების კიდევ ერთი კანონზომიერება, რომელიც ზემოთ (იხ. III,

²²⁴ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა, გვ. 134—140.

²²⁵ ძეგლები, I, გვ. 269; იქვე, გვ. 262—საკუთრივ ხანცთის დახასიათება.

²²⁶ იხ. ივ. ჯავახიშვილის შერეულშესრულებული „საქართველოს აგრობოტანიკური რუკა“ მის დასახ. ნაშრომში.

²²⁷ იხ. ზემო ქართლის სამწყსოს ნუსხა. ვ. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი. არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, წიგ. I, გვ. 76—77.

1—4) კახეთ-პერეთის მაგალითზედაც წარმოჩნდა: არათვის (პრო), სხვადასხვა ეკონომიკის პირობებში სხვადასხვა გეომორფოლოგიური ერთეულები („მთა“ და „ბარი“) ერთ „ქვეყნად“ („ხევად“) ეკალიბდებიან.

თუ „მთისა და ბარის ახლორება“ საკმარისი²²⁸ და ყოფილიყო ზემოხსენებული მცირე „ქვეყნების“ ჩამოყალიბებისათვის, იგივე ფაქტორი და აგრეთვე ის, რომ „ბარი“ თავისი ინტენსიური მეურნეობით მხოლოდ ვიწრო ზოლით არის წარმოდგენილი ქოროზის აუზში, წარმოადგენდა დამამარკოლებელ გარემოებას უფრო დიდი, ერთიანი, შედარებით ცენტრალიზებული პოლიტიკური ერთეულის შექმნისათვის, რომელიც ორგანულად გაერთიანებდა მტკვრის სათავეების ზეგანსაც და ქოროზის აუზის ხეობებსაც, მსგავსად საქართველოს სხვა მხარეებში წარმოქმნილი ადრეფეოდალური სამთავროებისა.

ამგვარად, „ქართველთა სამეფოს“ შედარებითი პოლიტიკური დაქუცმაცებულობა და თვით ბაგრატიონთა წრეში ადრევე შემუშავებული შეხედულება საერთო საგვარეულო კერძო საკუთრების შესახებ გაპირობებული უნდა ყოფილიყო ამ ტერიტორიის ფიზიკური და ეკონომიკური გეოგრაფიით, კერძოდ, იმით, რომ აქ არ არსებობდა ბარის მძლავრი და ფართო ზონა, მსგავსად „აფხაზთა“ თუ პერ-კახთა სამთავროებისა, რომელიც ორგანულად გაერთიანებდა მთას (კოლა-არტაან-ჯავახეთიანად) და რომლის მფლობელიც, საბოლოო ჯამში, უზენაესი მფლობელი გახდებოდა მთელი ამ ტერიტორიისა. ამ თვალსაზრისით არტანუჯი ვერ დაიჩემებდა ვერც ქუთაისის და ვერც თუნდაც უჯარმის (შემდეგ, თელავის) მნიშვნელობას, რადგან ქუთაისი, პირველ რიგში, დასავლეთ საქართველოს ინტენსიური მეურნეობის ფართო მხარის, ვაკე იმერეთის (ძვ. მოხერისის) ეკონომიკური და პოლიტიკური ცენტრი და, ამდენადვე „აფხაზთა სამეფოს“ ეკონომიკის ფოკუსში იყო; უჯარმა ივრის ხეობის ინტენსიური მეურნეობის ცენტრი იყო და ამავე დროს წარმოადგენდა ივრის საზამთრო სამოვრების გასაღებს. რამდენადაც აღმოსავლეთი საქართველოს მთის დიდი ნაწილის ეკონომიკა სასიცოცხლოდ იყო დაკავშირებული სწორედ ამ სამოვრებთან, ამდენადვე უჯარმა პოლიტიკურად ბატონობდა მთაზედაც და ბარზეც²²⁸. არტანუჯის უაღრესად დიდი მნიშვნელობა დამოწმებული კონსტანტინე პორფიროგენეტთან გაპირობებული უნდა

²²⁸ ამის შესახებ დაწვრილებით, იხ. ჩემი, „უჯარმა“.

ყოფილიყო არა „ქართველთა სამეფოს“ ეკონომიკის შინაგანი ორგანიზებული განვითარებით, არამედ მისი სტრატეგიული მიდებარებით მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო სავაჭრო ურთიერთობების გზაჯვარედინზე. ამოტ კურაპალატის შემდეგ დადგინდა ვიციტ, არტანუჯი არასოდეს არ გამხდარა ჭოროხის აუზის (ტაოკლარჯეთ-სპერის) პოლიტიკური ცენტრიც კი, რაც იმის მოწმობა უნდა იყოს, რომ იგი არასოდეს არ ყოფილა ამ მხრის ერთადერთი უმთავრესი ეკონომიკური ცენტრი. დამახასიათებელია, რომ გვიან საუკუნეებშიაც თითოეულ „ხევს“ აქ თავისი დაბა ან ქალაქი გააჩნდა²²⁹. კიდევ უფრო ძლიერად უნდა გამოხატულიყო ეს ტენდენცია ადრეფეოდალურ ხანაში²³⁰.

მაგრამ ყველაფერი ზემოთქმული ისე არ უნდა გავიგოთ, თითქოს „ქართველთა სამეფო“ ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი „ქვეყნების“ თუ „ხევების“ მექანიკურ კონგლომერატს წარმოადგენდა. რა თქმა უნდა, არა. ცალკეულ მხარეთა შორის მუდმივი ეკონომიკური და სხვა ურთიერთობა არსებობდა და, უნდა ვიფიქროთ, საკმაოდ ინტენსიურიც. ჩვენ მხოლოდ იმას გავუსვით ხაზი, რომ ეს ურთიერთობა არ იყო იმ ხარისხისა, როგორც სხვა თანადროულ ქართულ სამეფო-სამთავროებში და პოლიტიკური თვალსაზრისით ეს გამოიხატა ამ ერთეულის ნაკლებ ცენტრალიზებულობაში.

8. მართლაც, ჯერ კიდევ ამ საუკუნის დასაწყისში და უფრო ადრეც იმერხევის (შავშეთის პროვინცია) მოსახლეობა სავაჭროდ ართვინში (ნიგალი) და ახალციხეში (სამცხე)²³¹, ხოლო სალოცავად შატბერდს (კლარჯეთი) და მერისს (აქარა) დადიოდა²³². საკუთარი საძოვრების ნაკლებობის გამო, საქონელი აქარის მთებში მიჰყავდათ²³³. თვით აქარლები კი სამკურნალოდ ჯინალის (შავშეთი) მინერალურ წყლებზე ვადმოდიოდნენ²³⁴.

ინტენსიური ურთიერთობის მაჩვენებელია გზა-გადასასვლელების სიმრავლე, რომელიც აღნიშნული აქვს ვახუშტი ბაგრატი-

²²⁹ ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა, გვ. 129—139.

²³⁰ შდრ. ქალაქი ტორტომი სტ. ბიზანტიელთან (იხ. „გეორგია“. III, გვ. 285).

²³¹ იხ. ნ. მ ა რ ი. გიორგიმერჩული, გვ. 40.

²³² იქვე, გვ. 79.

²³³ იქვე, გვ. 44.

²³⁴ იქვე, გვ. 80.

ონს და რომლითაც ცალკეული „ხევეები“ მკიდროდ იყვნენ დაჯავშირებულინი ერთმანეთთან²³⁵.

შესაძლებელია ამავე რიგის მოწმობად იქნას მანქანის მოქმედებით სხვა ასპექტით განხილული ცნობა იმის შესახებ, „რომ კერძო კურაპალატი წარმოვიდა ტაოთ—კალმახით... ცხოვრებად შავშეთს და არტანს“. თუ გავიხსენებთ შავშეთის ინტენსიურ მეურნეობას და ამავე დროს საძოვრების ნაკლებობას შესაძლებელია, ზემოხსენებული ცნობა მთისა და ბარის ურთიერთობის თვალსაზრისითაც მნიშვნელოვანი იყოს.

ის ფაქტი, რომ კოლა ხანგრძლივი დროის განმავლობაში პერიოდულად ტაოსთან იყო დაკავშირებული, რასაც, როგორც ვიცით, „სომხური გეოგრაფია“ მოწმობს, ეჭვი არ არის იგივე მართებულებით მოქმედებდა.

ბოლოს და ბოლოს, „ქართველთა სამეფოს“ წარმოქმნა აღნიშნულ ფარგლებში რომ უფრო ღრმა მიზეზებს ემყარებოდა, ვიდრე მხოლოდ პოლიტიკური გაერთიანება, ამის მოწმობა, უფრო შორს რომ არ წავიდეთ, სტრაბონისეული „მოსხიკე“ (მესხეთი) და პროკოპი კესარიელის მესხების ქვეყანა, რომელიც თუმცა კი ივერიას ექვემდებარება, მაგრამ აშკარად ცალკე ეთნოგეოგრაფიულ ერთეულს წარმოადგენს და, როგორც ჩანს, დაახლოებით ჩვენთვის საინტერესო ტერიტორიას მოიცავს²³⁶. ამისავე დადასტურება უნდა იყოს, მართალია, პოლიტიკური ავბედობით გამოწვეული, მაგრამ მაინც ნიშანდობლივი ფაქტი სამცხის სამთავროს (შემდეგ, სამცხე-საათაბაგოს) განკერძოებისა, რაც საბოლოოდ, საბედისწეროდ დამთავრდა საქართველოსთვის.

ამასთან დაკავშირებით უნდა გავიხსენოთ ამ მხარის ისტორიული გეოგრაფიის შესახებ გამოთქმული მოსაზრება, რომ «кто владеет бассейном Чороха, тот хозяин гораздо большей площади на востоке, даже не переступая государственной границы: экономически Ахалцих и даже Ахалкалак будет жить одной жизнью с этим

²³⁵ ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა. გვ. 132 და შემდ.

²³⁶ ამ ფრიად საინტერესო ვითარებასთან უნდა იყოს დაკავშირებული ის დიდმნიშვნელოვანი ფაქტი, რომ ძველ წყაროებში შემონახული უძველესი ქართული ისტორიულ-გეოგრაფიული ტერმინი „ზენა სოფელი“, რომელიც მოიცავს უფრო გვიანდელ „შიდა ქართლს“, გამოირიცხავს ამ უკანასკნელის თანადროულ „ზემო ქართლს“, რომელიც სწორედ სტრაბონისეულ „მოსხიკეს“ უნდა მოიცავდეს.

Чорохским западом, особенно когда он округляется при входе в Карсской области. Так было, так будет»²³⁷.

ზემოთქმულის შემდეგ, ვფიქრობთ, შეგვიძლია შევნიშნოთ, რომ ეს მოსაზრება გარკვეული დოზით ჰიპერბოლას შეიცავს. მართლაც, თუკი მტკვრის ზემო წელის (სამცხე-ჯავახეთის ერთეული-არტაანი-კოლა) ეკონომიკური ურთიერთობა ჯორჯიის აუზთან მნიშვნელოვანი იყო, თუ მეტად არა, ნაკლებმნიშვნელოვანი არ უნდა ყოფილიყო მისი ურთიერთობა მტკვრისავე შუა წელის ბართან, შიდა და ქვემო ქართლთან. საამისო საბუთებიც გვაქვს.

XIII ს. ბოლოს „ფოთთა რა შინა იყო ქუეყანა ქართლისა, არა იყო მათ ეამთა შინა თესვა, და არცა შენება ყოვლადვე... იქნა პურის მოკლება, რამეთუ ყოვლად არა იპოვებოდა სასყიდლად, არცა დიდითა ფასითა. ესოდენ განძნდა შიმშილი... და უმრავლესი ერი ქართლისა წარვიდა სამცხეს, ქუეყანად ბექასსა, სადა იგი იპოვებოდა პური სასყიდლად“²³⁸. მართალია, აქ ქართლისათვის სრულიად განსაკუთრებული ვითარებაა აღწერილი, მაგრამ ამკარაა ისიც, რომ სამცხისათვის ზორბალი სასაქონლო წარმოების სავანია, რომლითაც იგი ამარაგებდა მეზობელ მხარეებს და მათ შორის ქართლსაც.

თრიალეთის აღწერისას ვახუშტი აღნიშნავს, „ტკბილს მოიტანენ ბარიდამ, ჩაასხმენ აქა, და დადგების ღვინო კეთილი და გემოიანი“²³⁹. ზოლო ჩვენ ვიცით, რომ „ჯავახეთი არს ვითარცა თრიალეთი, უვენახო, უხილო“ და სხვ²⁴⁰. საფუძველს არ უნდა იყოს მოკლებული, თუ ვივარაუდებთ, რომ ჯავახეთიც ასევე მარაგდებოდა ღვინით (და, რა თქმა უნდა, სხვა საჭირო საგნებით) ქართლის ბარიდან. მთის ღვინით მომარაგება ერთ-ერთი სერიოზული სტადია იყო ბართან ურთიერთობაში, რადგან ღვინო არა მხოლოდ ყოველდღიურ ყოფაში გამოიყენებოდა, არამედ სრულიად აუცალებელი იყო საკულტო-რელიგიური მიზნებისთვისაც. რა თქმა უნდა, შემთხვევითი არ არის, რომ აღმოსავლელ-ქართველი მთიელები ხატებს ვენახები ჰქონდათ ახმეტაში და ან ის, რომ სვანები „სამუშირაოდ“ რაჭას და ლეჩხუმს დადიოდნენ.

²³⁷ Н. М а р р . Батум, Ардаган, Карс-исторический узел межнациональных отношений Кавказа. Петроград, 1922, с. 10.

²³⁸ ქცა, II, გვ. 309—310.

²³⁹ ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა, გვ. 42.

²⁴⁰ იქვე, გვ. 131.

მეორე მხრივ, არსებობს სრულიად უთუმცაო ჩვენება შიდა ქართლისა და ჭავჭავეთის ეკონომიკური ურთიერთობისა, დამოწმებული IV ს-თვის. მხედველობაში გვაქვს „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ცნობილი ადგილი წმ. ნინოს შეხვედრისა. „მთაჲს ზეცხს ჭავჭავეთისათა... ტბასა დიდსა გარდამდინარესა, რომელსა ზეცხს ფარავნა“, მწყემსებთან, რომელთაც აქ საქონელი მოერეკათ. „ზოგნი დაბით და ზოგნი საფურცლით და ზოგნი ქინჯარელნი და რაბატელნი დიდისა ქალაქისა მცხეთისანი“²⁴¹. რამდენადაც საფურცლვეც და ქინძარაც სამუხრანოს სოფლებია²⁴², ამდენად უეჭველია, რომ შიდა ქართლისა და საკუთრივ მცხეთის საქონელი უძველესი დროიდანვე ჭავჭავეთის სამოვრებით სარგებლობდა. კიდევ უფრო მნიშვნელოვანია ის გარემოება, რომ ჭავჭავეთის სამოვრებით არა მხოლოდ შიდა ქართლის, არამედ კახეთის საქონელიც სარგებლობდა. ფარავნის ტბის აღწერისას იგივე ვახუშტი ბაგრატიონი აღნიშნავს, „რამეთუ ზაფხულს დგების გარემოს მისსა მრავალნი არეენი, ჯოგნი, მროწლენი, ხვასტაგნი ქართლისა და კახეთისანი“²⁴³. სავარაუდოა, რომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ და ვახუშტის მიერ აღნიშნული მრავალმეტყველი ფაქტი, მხოლოდ ფეოდალური ხანისათვის კი არ იყო დამახასიათებელი, არამედ ძველი, გაცილებით უფრო ადრინდელი ხანის მოვლენა ყოფილიყო, უკვე ტრადიციულად ქცეულ ფეოდალურ ხანაში. ვფიქრობთ, აქ ჩვენ ქართლის ისტორიული გეოგრაფიისათვის უაღრესად მნიშვნელოვან ფაქტს ვადასტურებთ.

საქმე ის არის, რომ განვითარებული ფეოდალიზმის ეპოქაში, მავალითად XI—XIII სს-ში მუხრანი და ჭავჭავეთი საქართველოს მეფის დომენს წარმოადგენს²⁴⁴, ანუ ამ დროს ეს ტერიტორია ერთ ფეოდალურ „ქვეყანად“ წარმოგვიდგება, რომლის ერთიანობისათვის, მაშასადამე, ეკონომიკური საფუძველი არსებობს. თუ ეს ასეა, მაშინ გვაქვს უფლება ვივარაუდოთ, რომ ეს ძველი მოვლენაა და რომ, ყოველ შემთხვევაში მირიან მეფის დროს ანალოგიურ ვითარებასთან გვაქვს საქმე. მართლაც, „ქუეყანა მუხნარისა“²⁴⁵ რომ მცხეთის „შესავალია“ და, ამდენადვე, „სასეფო ქუეყანა“, ეს წყაროებიდანაც ივარაუდება²⁴⁶, ხოლო რომ იგი მცხეთის

²⁴¹ ძეგლები, I, გვ. 115—116.

²⁴² ვახუშტი. აღწერა, გვ. 62 და 199.

²⁴³ იქვე-გვ. 43.

²⁴⁴ ქცა, I, გვ. 317, 333, 361, 365, ქცა, II, გვ. 94, 143; 6. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, გვ. 52, და შემდ.

²⁴⁵ ქცა, I, გვ. 212.

²⁴⁶ იქვე-გვ. 43, 55, 109, 150, 202; ძეგლები, I, გვ. 135.

ეკონომიკური რაიონი უნდა ყოფილიყო, ეს დღეს სადავო აღწერა არის²⁴⁷. ამიტომ მცხეთისა და „მუხრანის ქვეყნის“ საქონლის ასე, ფაქტიურად, სამეფო საქონლის ჯავახეთის იალაღებზე (ქვეყნის) ამ იალაღების სამეფო საკუთრებაზე უნდა მიუთითებდნენ. ამის შესახებ შიდა ქართლი და ჯავახეთი უკვე IV ს-ში ერთ „ქუეყანად“, კერძოდ, „სამეფო ქუეყანად“ წარმოგვიდგება. ეს უნდა იყოს „მთისა“ და „ბარის“ შერწყმის ჩვენთვის უკვე ცნობილი ისტორიულ-გეოგრაფიული განვითარების პროცესის გამოვლინება.

ვახუშტი მტკვრის ზემო წელის ქვეყნების (სამცხე, ჯავახეთი, ერუშეთი, არტაანი და კოლა) აღწერას ასე ამთავრებს. „და ესენი არიან აღწერანი მტკვრის შემდინარის მდინარეთა და ქვეყანათა, რომელთაცა ძველად ეწოდებოდა ზემო-ქართლად, ამისთვის — მტკვარი ვინადგან ქართლს მიმდინარე არს, შესავალ-გამოსავალი ამ ორთა ქვეყანათა (ე. ი. ზემო ქართლს და დანარჩენ ქართლს. — დ. მ.) დაუბრკოლებელი აქუსთ“²⁴⁸. ჩვენი თვალსაზრისით ვახუშტის ამ შესანიშნავი ცნობიდან კარგად ჩანს მისი შეხედულება ჩვენთვის საინტერესო საკითხზე, კერძოდ, მისთვის ცხადია, რომ ე. წ. ზემო ქართლი, მტკვრის აუზის ქვეყანა, ამავე მიზეზით უფრო შიდა და ქვემო ქართლთან არის დაკავშირებული ვიდრე ჭოროხის აუზთან. ვახუშტის ასეთი შეხედულება მიძიმე არგუმენტიცაა საამისოდ. მაგრამ კიდევ უფრო საინტერესო ის არის, რომ იგი აქ რეალურ-ისტორიულად ხსნის, თუ რად ეწოდა ამ ქვეყანას „ზემო ქართლი“: „ამისთვის — მტკვარი ვინადგან ქართლს მიმდინარე არს, შესავალ-გამოსავალი ამ ორთა ქვეყანათა დაუბრკოლებელი აქუსთ“, ე. ი. რადგან ეს ტერიტორია ქართლთან დაკავშირებულია მტკვრის ხეობაზე გამავალი მაგისტრალით, ქართლის გავლენა აქ უფრო მეტი იყო, ვიდრე სხვა რომელიმე ქვეყნისა და ამიტომ ეწოდა ამ ტერიტორიას ზემო ქართლი. სავსებით რეალური და ისტორიულად სწორი კონცეფცია!²⁴⁹

კიდევ მეტი. წინააღმდეგ ლეონტი მროველისა, ვახუშტი ბატონიშვილს ზემო ქართლის ცნებაში ტაოც შეამოაქვს. მისი აზრით, მცხეთოსმა, ქართლოსის მემკვიდრემ „ძესა თუსსა ოძრახოს მისცა ტაშის-კარს ზეითი და მტკვრის დასავლეთი, ვიდრე ზღვამდე, საზღვრამდე ქართლოსისა, რომელ არიან აწ სამცხე, გურია,

²⁴⁷ ნ. ბერძენიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 418.

²⁴⁸ ვახუშტი. იქვე, გვ. 133.

²⁴⁹ ვახუშტი. იქვე, გვ. 120.

ლიგანი, შავშეთი, არტანუჯი, ფანასკეტი, ოლთისი და ტაო; და ამათ ადგილებთა უმეტეს ეწოდა ზემო ქართლი²⁵⁰ მართლაც, როგორც ჩანს, ჭოროხის აუზის ქართლთან დამოკიდებულებასზე უფრო შეიძლება ლაპარაკი, ვიდრე მტკვრის სათავეებისა. მართლაც, თან ან კლარჯეთთან. ამაზე, სხვა არა იყოს რა, დავით კურაპალატის მოღვაწეობაც მივივითივებს, რაზედაც ქვემოთ ვისაუბრებთ.

ის ფაქტი, რომ „ქართველთა სამეფოს“ ქართლთან შერწყმა იმთავითვე არ მოხდა, რა თქმა უნდა, იმით იყო გაპირობებული, რომ მისი პრეტენზიები მძლავრ დაბრკოლებას ხვდებოდა კახეთის სამთავროს, „აფხაზთა სამეფოს“, თბილისის საამიროსა და სომეხთა სამეფოს სრულიად რეალური ინტერესების სახით. სწორედ ქართლში იხლართებოდა კავკასიის შიდანაციონალურ ურთიერთობათა კვანძი.

თავი VII

საქართველოს გაერთიანება

(რუკა 6)

1. ქვემო ქართლი, როგორც ვიცით, თბილისის საამიროს ტერიტორიას წარმოადგენდა (იხ. ზემოთ, IV, 4), მაგრამ IX ს. ბოლოსთვის ვითარება იცვლება. ამ დროისათვის გაძლიერებული სომეხთა სამთავრო იწყებს შეტევას ჩრდილოეთისაკენ და გარკვეულ წარმატებასაც აღწევს. რისი მოწმობაც უნდა იყოს ის, რომ სომეხთა მთავარი აშოტ ბაგრატიუნი ასოლიკთან „სომეხთა და ქართველთა ერისთავთერისთავად“ იწოდება¹. რომ ეს ცნობა მართალი უნდა იყოს, ამას ამოწმებს იოანე დრასხანაყერტელი, რომ-

²⁵⁰ ამის მატერიალური დადასტურება უნდა იყოს დღევანდელი (ჩავახეთი) აღმოჩენილი არაბულ დირქებთა განძი 834 წლისა, რომელიც უეჭველია, ქართლთან ეკონომიკური ურთიერთობის მაუწყებელია, იხ. МКА, VI, № 1607; რომ ჩავახეთი და სამცხე ქართლის ეკონომიკურ ცენტრებთან უფრო იყვნენ დაკავშირებულნი, ვიდრე ჭოროხის აუზთან, ამას XIX ს. ბოლო მეოთხედის ვითარება ცხადყოფს (იხ. Х. А. Вермишев. Экономический быт государственных крестьян в Ахалцихском и Ахалкалакском уездах Тифлисской губернии, МЭГКЗК, III, 1886, 136—138, 162, 191, 210).

¹ ასოლიკი, გვ. 158; ივ. ჩავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, II, 1948, გვ. 99.

ლის მიხედვით აშოტ ბაგრატიუნის მემკვიდრე, სომეხთა მეფე სუმ-
ბატ ტიეზერაკალი (890—914) და მისი შვილი, ჩვენთვის უცნობი
ცნობილი აშოტ II შაპანშაპი (ერკათი), რომელიც უცნობი
მეფობდა, ფლობენ სამშვილდე². სამშვილდე, რომელიც
ქვემო ქართლის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ცენტრი იყო და
მისი მფლობელობა, ფაქტიურად, ამ ტერიტორიის უდიდესი ნა-
წილის გამგებლობას ნიშნავდა.

ფსევდო-შაპუზ ბაგრატიუნის მიხედვით სუმბატ ტიეზერაკალს
ვრაც-დაშტიც დაუპყრია³. ვრაც-დაშტი, ანუ ქართველთა ველი,
ჩვენი აზრით, ქციის და ალგეთის ქვემო დინების ვაკეს ეწოდებოდა⁴
და რამდენადაც სამშვილდე მდ. ხრამის (ქციის) შუა წელ-
ზეა, ამიტომ, ცხადი უნდა იყოს, რომ სომეხებს ფაქტიურად დაუპ-
ყრიათ ქვემო ქართლის უდიდესი ტერიტორია ბამბაკის ხეობიდან
ვიდრე ალგეთამდე. დასავლეთიდან მას ესაზღვრებოდა. ჭავჭავთი
(გურგენ ერეკის სამფლობელო) და თრიალეთი (ბაღვაშთა საერის-
თავო).

ასეთი ვითარება გრძელდება XI ს. შუახანებამდე⁵. ამ დროის-
თვისაც თბილისის ამირას სამფლობელო ალგეთამდე ვრცელდებოდა
და მისი სასაზღვრო ციხესიმაგრეები იყო ბირთვისი, ორ-
ბეთი და ფარცხისი⁶.

სომეხებს დაეპყრათ აგრეთვე ძველი ქართული პროვინციის
გარდაბნის ტერიტორია. ზემოთ (იხ. IV, 3) უკვე აღვნიშნავდით,
რომ გარდაბნის ქართული პროვინცია IX ს. მეორე ნახევრიდან
საცილობელი ტერიტორიაა თბილისის ამირასა და კახეთის
მთავარს შორის⁷. მალე ამ ბრძოლაში, როგორც ჩანს, გაძლიერე-
ბული სომეხი და ალვანელი მეფე-მთავრები ებმებინან. თუ სუმ-
ბატ ტიეზერაკალი არა, ყოველ შემთხვევაში, მისი მემკვიდრე
აშოტ შაპანშაპი (914—928 წწ.) ამ ტერიტორიას უკვე თავის სამ-
ფლობელოდ თვლიდა. ასე რომ, როდესაც მისი სიმამრი, ალვანეთის
დიდი მთავარი საპაკი,⁸ რომელიც მტკვრის მარჯვენა სანაპირო ტე-

² იოანე დრასხანაკერტელი, გვ. 224—227, 250—253.

³ *Պատմութիւն Նայնի Բագրատունւոյ*, 1921, 65.

⁴ დ. მუსხელიშვილი. ალჯალა-გაგის ციხე, გვ. 127-128 და მისივე, კახეთ-ქვემო ქართლის პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები, გვ. 72.

⁵ ასოლიკი, გვ. 256, 279; ქცა, I, გვ. 307.

⁶ ქცა, I, გვ. 296—297.

⁷ იქვე, გვ. 257, 262.

⁸ იოანე დრასხანაკერტელი, გვ. 130.

რიტორიის, კერძოდ, გარდმანის (შამქორის ხეობა) მფლობელი იყო⁹, ტავუშის (დღ. თაუზ-ჩაი) და ძოროფორის (დღ. ვლსტაფა-ჩაი) ხეობებს, ე. ი. დაახლოებით ქართული გარდაბნის ტერიტორიის იჭერს¹⁰, ამოტ ერკათი ამ აქციას თავისი სტრატეგიული შელახვად თვლის და ბრძოლით იბრუნებს ზემოხსენებულ მხარეს¹¹. საინტერესოა, რომ იოანე დრასხანაკერტელის ცნობის კონტექსტი იმგვარია, თითქოს შესაძლებელია ვივარაუდოთ, რომ ფაქტიურად ეს ტერიტორია ამოტს ჰქონდა მიტაცებული ადრევე თავისი სიმაგრისაგან, რადგან ისტორიკოსის სიტყვით ამოტმა არათუ ბრძოლით აიღო ციხესიმაგრეები, არამედ ძოროფორის „მოსახლეობა მთელი თავისი ავლა-დიდებით ზიზნად წაასხა თავის სამფლობელოს სიმაგრეებში. მათი ყანები, რომლებიც მკის პირს იყო მიღწეული უდროოდ მოცელა, აღაგზნო ცეცხლი და გაღწევა, რომ არ შებრძოლებოდნენ მას და არ შეეშალათ ხელი მეფისათვის იქ დამკვიდრებაში“¹². კონტექსტიდან აშკარაა, რომ დაშვრობელი, ფაქტიურად ამოტ ერკათია და მოსახლეობა მის საწინააღმდეგოდ მხარს უჭერს საპაქს. ამდენადვე, სავარაუდოა, საპაქი ადრევე ფლობდა ამ მხარეს.

ამგვარად, სომეხმა ბაგრატუნებმა X ს. პირველ მესამედში მიიტაცეს ქართული გარდაბნის ტერიტორია. მანამდე ისინი მას არ ფლობდნენ. ამ მხრივ, ნიშანდობლივია სტ. ორბელიანის ცნობა, რომელიც X ს-ზე უწინარეს ხანას უნდა ასახავდეს და რომლის მიხედვით სომეხი ბაგრატუნები „ფლობდნენ მხოლოდ შირაკსა და აიარაატს, ვიდრე გელამამდე და ოლთისამდე და კარინამდე და ვასპურაკანის საზღვრამდე და ძორო-გეტამდე (დღ. დებედა. — დ. მ.) და გარდმანამდე. სივნიეთიც მოკვეთილი იყო მათგან“¹³. ნიშანდობლივია ისიც, რომ X ს. პირველი ნახევრიდან ქრება ქართულ წყაროებში ხსენება „გარდაბნელთა“ თუ „კახ გარდაბნელთა“. ეს უნდა მოწმობდეს, რომ ამიერიდან ძველი ქართული პროვინცია გარდაბანი გამოეთიშა ქართულ სამყაროს. ასეთი ვითარება გაგრძელდა XII ს-მდე (იხ. ზემოთ, IV, 3)

2. ის სოციალური და ეკონომიკური განვითარების პროცესი,

⁹ სტ. ორბელიანი ი. გვ. 234.

¹⁰ იოანე დრასხანაკერტელი ი. გვ. 242—244; მოსე კალანდუტელი ი. გვ. 389; სტ. ორბელიანი ი. გვ. 195.

¹¹ იოანე დრასხანაკერტელი ი. გვ. 243—247.

¹² იქვე, გვ. 243.

¹³ სტ. ორბელიანი ი. გვ. 300.

რომლის პოლიტიკური გამოხატულებაც იყო ადრეფეოდალური სამეფო-სამთავროების წარმოქმნა და რომელიც შემდეგშიც აღმავალი ხაზით მიმდინარეობდა, ბუნებრივად გადაიზარდა ეკონომიკური სამთავროთა შორის ჰეგემონობისათვის ბრძოლაში, რომელიც უახლოესი შედეგი უნდა ყოფილიყო მათი პოლიტიკური გაერთიანება, „საქართველოს“ შექმნა¹⁴.

საქართველოს შეკრება-გაერთიანება რომ პერიფერიებიდან დაიწყო, ეს ჩვენი ქვეყნის პოლიტიკური განვითარების სპეციფიკურობა იყო, გაპირობებული გარე პოლიტიკური გართულებებით (არაბობა)¹⁵. ნორმალური ვითარების, შინაგანი ორგანული ევოლუციის შემთხვევაში ქვეყნის ფეოდალური შეკრების პროცესი, რა თქმა უნდა, მისი ბუნებრივი, გეოგრაფიული და ეკონომიკური ცენტრიდან უნდა დაწყებულიყო. ასეთ ბუნებრივ ცენტრს კი წარმოადგენდა ქართლი და თბილისი. რომ ეს აზრი სრული ჰემონარიტებაა და ადრეფეოდალური სამეფო-სამთავროების მესვეურებს ნათლად ჰქონდათ შეგნებული ქართლის მფლობელობის მნიშვნელობა ჰეგემონობისათვის ბრძოლაში, ეს ცხადად ჩანს იქიდან, რომ ეს ბრძოლა სწორედ ქართლის დაუფლებისათვის დაიწყო. ჩვენ ვიცით, რომ თბილისში და ქვემო ქართლში არაბები მტკიცედ იყვნენ ფეხმოკიდებულინი, ამიტომ საქართველოს გაერთიანების სისხლიანი ეპოპეა შიდა ქართლის დაუფლებისათვის ბრძოლით იწყება.

ამ ისტორიული დრამის დებიუტანტები იყვნენ აშოტ კურაპალატი და გრიგოლ კახეთის მთავარი, ხოლო მათი პარტნიორები, ერთი მხრივ, თეოდოსი „აფხაზთა მეფე“, მეორე მხრივ — თბილელი ამირა¹⁶. დაახლოებით ასეთია ძალთა განაწილება IX ს. მეორე ნახევრამდე¹⁷, როდესაც 90-იან წლებში ზედიზედ აქტიურად გამოდიან ჯერ „აფხაზთა მეფე“¹⁸ და შემდეგ სომეხთა მთავარი¹⁹, რის შედეგადაც, მემატიანის ნიშანდობლივი გამოთქმით, „იბრძო-

¹⁴ „გაერთიანებისთვის ბრძოლის“ სოციალური და ეკონომიკური წინამძღვრების შესახებ იხ. მ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე. ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება; საქართველოს ისტორია, I, 1958, გვ. 129—130.

¹⁵ შდრ. მ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე. დასახ. ნაშრ., გვ. 208.

¹⁶ ქ¹ცა, I, გვ. 253.

¹⁷ იქვე, გვ. 254—255.

¹⁸ იქვე, გვ. 258.

¹⁹ იქვე, გვ. 259.

დეს სომეხნი და აფხაზნი ქართლსა ზედა²⁰. X ს. მეორე ნახევარიდან ვიდრე 70-იან წლებამდე ინიციატივა აშკარად „აფხაზთა მეფეებს“, ეკუთვნის, ვიდრე საბოლოოდ ტაო-კლარჯეთის ცენტრის ნიანები არ დაასრულებენ „საქართველოს“ წარმოქმნის პროცესს. ლი პროცესის პირველ და მნიშვნელოვან ეტაპს.

შიდა ქართლის დაუფლებას ბრძოლის შემდგომი წარმატებისათვის უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა უკვე იმიტომ, რომ იგი, როგორც აღვნიშნეთ, ქვეყნის ბუნებრივ-გეოგრაფიულ ცენტრს წარმოადგენდა და აქედან კახეთ-ჰერეთიც, „აფხაზეთიც“ და ტაო-კლარჯეთიც ერთნაირად ხელმისაწვდომი იყო. ცხადია, ამ მხარეთა დამაკავშირებელი უმოკლესი სავაჭრო სამიმოსვლო მაგისტრალეები ქართლზე და, კერძოდ, შიდა ქართლზე გადიოდა ძველადაც და, რა თქმა უნდა, ამჟამადაც²¹.

ცხადია, ახლაც ისევე, როგორც ძველად, უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა საამისოდ დარიალის ხეობით მომავალ იმიერ და ამიერკავკასიის დამაკავშირებელ ტრაქტს, რომლის მფლობელობასაც რომაელებისა და პართელებისათვის ისეთივე მნიშვნელობა ჰქონდა, როგორც ბიზანტიელთა და სპარს-არაბთათვის. ქართლის ბარში იგი არაგვისა და ქსნის ხეობით ჩამოდიოდა და მნიშვნელოვანწილად სწორედ ამით უნდა ყოფილიყო გამოწვეული ის, რომ კახთა მთაერები, რომლებიც დარიალს ფლობდნენ²², მთელი IX—XI სს. განმავლობაში ვერ ელეოდნენ არაგვისა და ქსნის ხეობებს²³.

მეორე დიდი მაგისტრალი, რომელიც საქართველოს დიაგონალურად ჰკვეთდა და კახეთ-ჰერეთს ტაო-კლარჯეთთან აკავშირებდა, ე. წ. „ცხვრის გზა“ შიდა და ქვემო ქართლის მიჯნაზე, თრიალეთის ქედის თხემს გასდევდა და მრავალი განტოტებით უკავშირდებოდა მის გარდიგარდმო მდებარე „ქვეყნებს“. ეს გზა უძველესი და უმნიშვნელოვანესი იყო და, როგორც ჩვენ ვვარაუდობდით, გარ-

²⁰ იქვე.

²¹ მ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 238—239; ი. ე. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, 1948, გვ. 98; შიდა ქართლის გზების შესახებ ფეოდალურ ხანაში იხ. ნ. ბერძენიშვილი, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, 1966, გვ. 17-65.

²² ი. ღრასხანაკერტელი, გვ. 64, 233; მასუღი. СМОНП, XXXVIII, გვ. 57; ბალაზორიძე უზე, გვ. 20.

²³ იხ. დ. მუსხელიშვილი, კახეთ-ჰერეთის პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები, გვ. 70—72.

კვეულ ისტორიულ პერიოდებში მას ძლიერი პოლიტიკური ფაქტორის მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა, რაც რეალურად შემოხსენებულ „ქუეყანათა“ შერწყმის, და, საბოლოო ჯამში, საქართველოს გაერთიანების ტენდენციით უნდა გამოხატულიყო²⁴.

შიდა ქართლი, გარდა შემოხსენებული უაღრესად მნიშვნელოვანი სტრატეგიული მდებარეობისა, ქეონომიკური განვითარებითაც ფრიად მაღალ დონეზე იდგა და, რა თქმა უნდა, ამითაც უნდა ყოფილიყო გაპარობებული სამთავროთა შორის ორსაუკუნოვანი ბრძოლა „ქართლსა ზედა“.

უკვე იყო აღნიშნული, რომ მუხრანის ველის მრწყველი ე. წ. „საგლახო რუ“ ანტიკურ ხანაში უნდა ყოფილიყო გატანილი. ასევე ძველი უნდა ყოფილიყო ნასტაყისის რუ²⁵, რომლის შშენებლობას „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ავტორი ალექსანდრე მაკედონელს აწერს, რომელმაც თითქოს „დასცა ვენაჲ და რუჲ გამოიღო ქსნით, და დასხნა კაცნი მერუვენი დასტავითა რუჲსათა; და ჰრქვან ადგილსა მას ნასტავისი“²⁶. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ „მუხრანის რუსთანავე დაკავშირებულა, შეიძლება ვიფიქროთ, სოფელ თელოვანის წარმატებულობა აღრეფეოდალურ ხანაში (ამ წარმატების მოწმობაა შესანიშნავი ტაძარი „ჯვარი ჰატიოსანი“). აღრეფეოდალური ხანის დაწინაურებულობას მოწმობს წილკნის რუ, ტყვილიანიდან (თუ ქსოვრისიდან) რომ გამოიტანა ვითომცდა ისე წილკნელმა V—VI საუკუნეში²⁷. ასევე ძველია, საფიქრებელია, რუის-ურბნისის რუ შინდის-საქაშეთიდან²⁸. ატენის სიონის დროინდელი უნდა იყოს ტანადან გამოტანილი სარწყავი სისტემა. X ს. დასაწყისშია გაყვანილი სამშვერისის რუ²⁹ და სხვ.

ყველაფერი შემოთქმული, ვფიქრობთ, ექვს არ ტოვებს იმის-

²⁴ დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი. „მთა-ქართლის“ ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლისათვის. „კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები“, თბ., 1966.

²⁵ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, გვ. 393—394, 416—418; ი. კ ი კ ვ ი ძ ე. მორწყვა ძველ საქართველოში, თბ., 1963, გვ. 78—86.

²⁶ ძეგლები, I, გვ. 81.

²⁷ იხ. ქ^ა, I, გვ. 212.

²⁸ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი. დასახ. ნაშრ. გვ. 394; ი. კ ი კ ვ ი ძ ე (დასახ. ნაშრ., გვ. 69—86) ქართლის ველის მომრწყველ დიდ არხებს ძველი ივერიის სახელმწიფოს შენამოქმედალ მიიჩნევს. აღრეფეოდალური ხანის არხებისთვის, იხ. იქვე, გვ. 110—124.

²⁹ გ. ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი. მასალები სამშვერისის ტაძრის შესწავლისათვის, ქართ. ხელოვ. II, 1948, გვ. 21.

თვის, რომ შიდა ქართლი ადრეფეოდალურ ხანაში ეკონომიკურად უაღრესად დაწინაურებულ მხარედ ვივარაუდოთ განვითარებული ინტენსიური სოფლის მეურნეობით, კერძოდ, მჭეწნასობის მსგავსი ნეობით და, რა თქმა უნდა, ასეთი მდიდარი კულტურის უწყვეტობა, ყოველი სამთავროსათვის სახარბიელო უნდა ყოფილიყო.

შიდა ქართლში რომ ისეთივე სამთავრო ვერ წარმოიქმნა, როგორც პერიფერიებზე, ეს იგივე პოლიტიკური ვითარებით უნდა აიხსნას, რის გამოც ქვეყნის შერწყმა-გაერთიანების პროცესი სწორედ პერიფერიიდან დაიწყო: ქართლის საამისო კონსოლიდაციას ვერ არაბები აფერხებდნენ, შემდეგ კი ურთიერთმოჭიშვე ადრეფეოდალური სამთავროები. ამის გამო იყო, რომ ქართლში ვერ ჩამოყალიბდა ძლიერი პოლიტიკური ხელისუფლება და მას შემდეგ, რაც იგი არაბთა უშუალო ბატონობის ულლიდან გათავისუფლდა (IX ს. მეორე ნახევრიდან)³⁰, ჩვენი წყაროს მოწმობით, „იპყრობდეს ქართლს აზნაურნი“³¹, რომელნიც სათანადოდ იყენებენ სამთავროთა შორის გამწვავებულ პოლიტიკურ ვითარებას და უფრო გვიანაც, X ს. ბოლომდე „თითოეულად განაგებდეს საქმეთა ქართლისათა“³².

მიუხედავად ამისა, ამ „ქართველ აზნაურებს“ შორის X ს-ში მაინც ტბელთა გვარი, როგორც ჩანს, ყველაზე ძლიერი, მოწინავეობდა და ტბელთა გვარის უფროსი „ქართლის უფლად“ ითვლებოდა. ასე იწოდება მაგალითად, ივანე ტბელი 906 წლის წარწერაში ერედვიდან³³. ის, რომ ქართლის მეთაური უძველესი გვაროვნული ნომენკლატურის მატარებელია („უფალი“) და არა, მაგალითად, „მთავრისა“, რომელიც ავტოკრატის მნიშვნელობის მქონეა, ცხადია, მოწმობს მის განსხვავებულ სტატუსს თავისი ქვეშევრდომების მიმართ, რაც სწორედ იმით იყო გაპირობებული, რომ უკანასკნელნი „თითოეულად განაგებდეს საქმეთა ქართლისათა“.

კონსტანტინე პორფიროგენეტის ჩვენებით, ზემოთ (VI, 4 შენ. 144) ვვარაუდობდით, რომ შესაძლებელია IX ს-ში მოხსენიებული ერისთავთერისთავი იოანე ბაკურ ყანჩაელის ძე ბაგრატიონანთა მოხელე ქართლის ერისთავი იყოს. თუ ეს ასეა, მაშინ უნდა ვი-

³⁰ მ ა ს უ ლ ი. СМОНПР, XXXVIII, 56.

³¹ ქ^ეცა, I, გვ. 262.

³² იქვე, ავ. 276.

³³ რ. მ ე თ ი ს ა შ ე ი ლ ი. ერედვის წარწერა, საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, V₁₀ 1944; მისივე, ერედვის 906 წლის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, ქართულ ხელოვნება, IV, 1955, გვ. 112.

ფიქროთ, რომ IX ს. 70-იან წლებში გიორგი აფხაზთა მეფის მეორე ქართლში წარუმატებელი ლაშქრობის³⁴ შედეგად ქართველებსა და ტბელებსა და „ქართლის უფლობა“ მოიპოვეს (თუ უფლები უფლები) მაგრამ ქართლის უფლის დამოუკიდებლობა დროებითი აღმოჩნდა და როდესაც 904 წ. „მას ეპისა გამოვიდა კოსტანტი აფხაზთა მეფე, დაიპყრა... უფლისციხე და ყოველი ქართლი“³⁵, ქართლის უფალი ივანე ტბელი მის ვასალად იქცა³⁶, შემდეგ კი მოხელედ, ერისთავად, რაც სავარაუდოა დოდოთის ცხრაკარას წარწერიდან, რომლის „ივანე ერისთავი ტბელი“, სამართლიანი ვარაუდით, იგივე „ქართლის უფალი ივანე ტბელი“ უნდა იყოს³⁷. კოსტანტინე აფხაზთა მეფის მემკვიდრე „გიორგი აფხაზთა მეფემან მისცა ქართლი ძესა თვისსა უხუცესსა კოსტანტის, და ვითარ დაყო სამი წელიწადი, იწყო მტერობად მამისა თვისისა და ძებნად მეფობისა. და ვითარ გამოცხადდა საქმე მისი შედგა იგი უფლისციხეს და შეუდგეს თანა ტბელნი და სხუანი მრავალი აზნაურნი“³⁸. ამ კოსტანტის სხვაგან „ქართლისა გამგებელი“ ეწოდება და როგორც ზემოხსენებული კონტექსტიდან ჩანს „ქართლის გამგებლის“ რეზიდენცია უფლისციხეა. მართლაც, უკვე კოსტანტი აფხაზთა მეფის შესახებ ზემომოტანილი ამონაწერიდანაც საგულისხმო იყო, ამდროინდელი ქართლის, ანუ შიდა ქართლის პოლიტიკურ ცენტრს უფლისციხე წარმოადგენს, რაც გვახარაუდებინებს, რომ „ქართლის უფალიც“ აქ უნდა მჯდარიყო.

3. მამის მოჯანყე უფლისწული, როგორც აღვნიშნეთ, კიდევ ერთ ფრიად საყურადღებო ძეგლში მოიხსენიება, რომლის მიხედვით ერთგვარი წარმოდგენა შეიძლება შევიქმნათ იმდროინდელი ქართლის მმართველობის სტრუქტურაზე და, ამდენადვე, მის პოლიტიკურ ცენტრზე.

მხედველობაში გვაქვს იურიდიული ძეგლი, მამულის შეწირულების „დაწერილი კელი“ სოფ. ჭალისუბნიდან (მეჯუდის ხეობა): „სახელითა ღმრთისადათა ესე კელი ჩუენ ბერმან და გიორგი

³⁴ ქცა, I, გვ. 258.

³⁵ იქვე, გვ. 262.

³⁶ ერედვის წარწერა ამოკვეთილია „კელმწიფობასა ღმრთივ დამყარებულისა შმიდისა კოსტანტინე მეფისასა... ქართლს შინა ოფლობასა ტბელისა ივანესა“ (იხ. რ. მეფისაშვილი. ერედვის 906 წლის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, 112).

³⁷ იხ. ნ. შოშიაშვილი. ვ. ცისკარიშვილი. სოფელ დოდოთის ცხრაკარას ეკლესიის წარწერა, საქ. მუზეუმის მოამბე, XIXA—XXIB, 91—98.

³⁸ ქცა, I, გვ. 266—267.

დავწერეთ. ოდეს (კოსტანტი ქართლისა გამგებელი იყო ჩვენ ცხრაზმის კევის კევისუფლად ვიყვენით. მას უამსა ავაგეთ წის-
 ჭოვლნი და ზემოთ სახლი ერთი სამსახოზრი ჰკიდავს ^{საქართველო} ^{საქართველო} ^{საქართველო}
 ლი დათარიღებულია 923—926 წლებით და, როგორც ^{საქართველო} ^{საქართველო} ^{საქართველო}
 ბენ, აქ მოხსენიებული „კოსტანტი ქართლისა გამგებელი“ უნდა იყოს ზემოხსენებული უფლისწული, რომელსაც მამამისმა, „გიორგი აფხაზთა მეფემან მისცა ქართლი“. ძნელი სათქმელია ამ დოკუმენტში „ქართლისა გამგებელი“ ზოგადი ტერმინია თუ სპეციალური⁴⁰. ყოველ შემთხვევაში იგი შინაარსობრივად დაახლოებით შემდეგდროინდელი, იმავე X ს. „ქართლის ერისთავის“ შესატყვისი უნდა იყოს. ასე თუ ისე, „დაწერილი ჰქვას“ სამუალებით ჩვენ ვიგებთ, რომ „ქართლის გამგებლის“ ქვეშევრდომნი იყვნენ „ცხრაზმის კევის კევისუფალნი“. აქედან შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ჯერ კიდევ X ს-ში ქართლის „ქუეყანა“, ყოველ შემთხვევაში მისა „მთა“ (ვახუშტისეული გაგებით) კვლავ „კევიბად“ არის დანაწევრებული, რომელთა სათავეშიაც „კევისუფალნი“ დგანან. ჩვენი აზრით, არ არის აუცილებელი ვივარაუდოთ, რომ ამ დროს „ცხრაზმისკევი“ მეჯუდა-ისროლისხევისაც მთლიანად მოიცავდეს⁴¹ (თუმცა არც ესაა გამორიცხული); ის კი ცხადია, რომ ცხრაზმის კევისუფალნი, ფაქტურად, ჩვეულებრივი ფეოდალები არიან, რომლებიც მამულებს ფლობენ მეჯუდა-ისროლის ხევიში⁴². შესაძლებელია ეს კევისუფალნი უფრო ადრე „ქართლის უფლის“ ვასალები, ამ დროს უკვე „ქართლის გამგებლის“ თუ „ქართლის ერისთავის“ მოხელეები ყოფილიყვნენ. სწორედ ესენი უნდა ყოფილიყვნენ ის აზნაურნი, რომლებიც „იზყრობდეს ქართლს“. ზოგიერთი მათგანი, სხვებზე უფრო აღზევებული, რამდენიმე „კევის“ და მნიშვნელოვანი ციხესიმაგრეების მფლობელი უნდა ყოფილიყო. ასეთად წარმოგვიდგება X ს. მეორე ნახევრისთვის ძამის

³⁹ გ. ბოქორიძე, ორი ფიქალწერილი, საისტორიო მოამბე, I, 1925, გვ. 96—106; ა. ბაქრაძე, X ს. წარწერა მეჯუდას ხეობიდან, საქ. მუზ. მოამბე, XIX—B, 1956, გვ. 5—9; ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III 1966, გვ. 165—168 (წარწერის შინაარსი მოგვეყვას ნ. ბერძენიშვილის წინაკითხით).

⁴⁰ შტრ. ა. ბაქრაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 8.

⁴¹ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 168, შენ. 70; გ. ვასალია, ქსნის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, გვ. 41.

⁴² ის უცნაური ფაქტი, რომ ერთ ხევიში ორი ხევისუფალია, ეგების უძველეს წინაფეოდალურ რაიონ ტრადიციებზე მიუთითებდეს, თუკი ეს შემთხვევითი მოვლენა არ არის.

ციხის მპყრობელი „ადარნასე ძამელი მთავარი“, რომელიც „აფხაზთა მეფესაც“ არ ებუება და მის წინააღმდეგ მოქმედებს⁴³. მათი უნდა ყოფილიყო X ს-ში კლდეკარის ციხის მფლობელიც: მართლაც, X ს. ბოლოსთვის, „იყო მას უამსა ერისთავის კლდეკართა რატი, და ჰქონდა ციხე ატენისა და ქართლისაგან მტკიცესა სამკრით — კერძო ყოველივე, თრიალეთი, მანგლის-გევი და სკვრეთი“⁴⁴. რატი ბაღვაში, ფაქტიურად იგივე მთავარი იყო (აღრეფეოდალური ხანის შესაფერისი მნიშვნელობით)⁴⁵, და, ცხადია, რომ ასეთ მთავრებს ქვეშევრდომებად ცალკეული ხევის გამგებლებიც უნდა ჰყოლოდათ.

მართლაც, გვიანი საუკუნეების საბუთებში ჩვენ არა ერთგან საქართველოში (იმერეთში, ქართლში, კახეთში) დამოწმებული გვაქვს „ჭევისთაობა“ და „ჭევისთავი“, რომელსაც გარკვეული სა-მოსამართლო ფუნქციები ეკისრება. ვფიქრობთ, რომ ეს ტერმინიც და მისი „ჭელიც“ უძველესი (წინაფეოდალური) ხანიდან მომდინარეობს, როდესაც „ჭევი“ საზოგადოების ორგანულ ისტორიულ-გეოგრაფიულ ერთეულს, სოციალურ უჯრედს შეადგენდა, რომლის სათავეშიც „ხევისთავი“ უნდა მდგარიყო. და აი, ასეთი ხევისთავი დამოწმებულია „დასტურლამალში“, მაინცდამაინც, ატენის ხეობისათვის: „ატენის მოურავისა სძეს: ჭევისთაობა მოურავისა არის... ატენის ჭევეზდ არაოდეს სხვა ჭევისთავი არ შესულა და მოურავს უსამართლებია“⁴⁶. აქ საინტერესო კიდევ ის არის, რომ მოურავს, რომელიც მეფის ან რომელიმე სხვა პატრონის მიერ დაყენებული მოხელეა და, ამდენად, უფრო გვიანდელი მოვლენაა, გაუერთებია ჭევისათვის ფუნქციებიც. ცხადია, იგულისხმება, რომ „ჭევისთაობა“ „მოურავობაზე“ ძველია, რადგან „ატენის ჭევეზდ არაოდეს სხვა ჭევისთავი არ შესულა და მოურავს უსამართლებია“. უძველესი „ატენის მოურავი“ კი ჩვენ რკონის „დაწერილის“ ხელრთვიდან ვიცით, რომელიც გიორგი VIII-ს უნდა ეკუთვნოდეს და ამდენად XV საუკუნისაა⁴⁷. ასე, რომ დოკუმენტური მასალითაც მტკიცდება „ჭევისთავობის“ საკმაო სიძველე.

⁴³ ქ.ც.ა, I, გვ. 270—271.

⁴⁴ იქვე, გვ. 276.

⁴⁵ იხ. დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი. შინაკლასობრივი ბრძოლის ერთი მომენტის ისტორიულ-გეოგრაფიული საფუძველი, გვ. 27—28.

⁴⁶ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 307.

⁴⁷ ქრონიკები, II, გვ. 145.

შესაძლებელია რაიმე განსხვავება ფუნქციებისა თუ წარმო-
მავლობის მხრივ კიდევაც იყოს „კვეისუფალსა“ და „კვეისთავს“
შორის, რის შესახებაც ჩვენ ამჟამად მსჯელობა არ შეგვიძლია,
მაგრამ ის კი არ გვეჩქვება, რომ ადრეფეოდალურ ხანაში „კვეის-
თავებიც“ არსებობდნენ და მათი საგამგეო ცალკეული „კვეი“
უნდა ყოფილიყო. არც ის უნდა იყოს საამისოდ მნიშვნელობას
მოკლებული, რომ გვიანდელ საბუთებში აღმოსავლეთ საქართვე-
ლოში დამოწმებული „კვეისთავები“, მართლაც, იმ ტერიტორიე-
ბის მოხელეები არიან, რომლებიც ადრეფეოდალურ ხანაშივე ცალ-
კე ისტორიულ-გეოგრაფიულ ერთეულებს, „ხეებს“ წარმოადგენ-
დნენ. ასეთებია, მაშასადამე, „ატენის კვეის“ (ძვ. ტანის ხევი)⁴⁸,
თრიალეთის⁴⁹, დიღუამ-დიღომის⁵⁰, სომხითის (ძვ. ბოლნისის ხე-
ვი)⁵¹ და ჭიზიყის (ძვ. კამბეჩანის)⁵² ხევისთავები. რომ ქვემო ქართ-
ლის ტერიტორიაზე „კვეისუფალთა“ ინსტიტუტი არსებობდა ჩვენ-
თვის საინტერესო ხანაში, ამას დალეთ-ხაჩინური წარწერიანი ქვის
„ქობულ კვეისუფალიც“ ამოწმებს⁵³. ეს უკანასკნელი იმავე რატი
ბაღვაშის თუ არა, სომეხ ბაგრატიუნიანთა მოხელე უნდა ყოფი-
ლიყო.

ბუნებრივია, თუ რატი კლდეკარის ერისთავისთანა სენიორი
თავს დამოუკიდებლად გრძნობდა და არათუ „ქართლის უფალს“
ან „ქართლის გამგებელ-ერისთავს“, არამედ თვით გაერთიანებულ

⁴⁸ XI ს. 60-იანი წლებისათვის მოწმდება „ატენტერის“ არსებობა ატენის ხე-
ობაში (იხ. ს. ბ ა რ ა ვ ე ლ ი, ატენის ახალი წარწერები, სამ, VII, № 1—2, 1946,
გვ. 84—85). რადგან იგივე მორიან თარხონის ძე ვერეს წარწერაში „ერისთავად“ იხსენ-
იება, ამიტომ ს. ბარნაველი ამ ორ ტერმინს აიგივებს (იქვე, 86). არ არის
გამორიცხული, რომ „ატენტერი“ „კვეისთავის“ ან „კვეისუფალის“ ექვივალენტი
იყოს. ამ ტერმინის დადასტურება ატენში კი, უეჭველია, მოწმობა უნდა
იყოს ვარკვეულ პერიოდში (იხ. ზემოთ, VI, 3) ამ მხარის გაერთიანებისა ტაო-კლარ-
ჯეთ-შავშეთთან, სადაც XI—XIV სს-შიც ცნობილია „ატენტერი“ და „ატენტრო-
ბა“. ამ საკითხს სპეციალური შესწავლა სჭირდება.

⁴⁹ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 313.

⁵⁰ იქვე, გვ. 304, დიღმისთვის იხ. დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი. კახეთ-ქერეთი
ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, გვ. 75; გვიანფეოდალურ ხანაშიც რომ არ-
სებობდა „ქვეყანა დიღომი“, იხ. საქართვე. სიძველენი, II, გვ. 45.

⁵¹ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 276.

⁵² იქვე, გვ. 411.

⁵³ საქართველოს სახელმწ. მუზეუმის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების
კატალოგი შედგენილი და დასაბუქვად მომზადებული ა. ბაქრაძისა და ს. ბოლქვა-
ძის მიერ, ილია აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით. 1953, გვ. 31—32
ტაბ. VIII, სურ. 1. ხევისუფლის ინსტიტუტის არსებობა სამცხეშიც დასტურ-

„აფხაზეთ“-ტოს მმართველსაც „არა მორჩილობდა კეთილად, ზაგრაბ მეფესა“⁵⁴.

ზემოთქმულიდან ჩანს, რომ შიდა ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიული ვითარება IX—X სს-ში, არსებითად ანალოგიურად ქართველოს სხვა მხარეებისა, ანალოგიურივე სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების პროცესის შედეგი იყო: ტერიტორიული დანაწევრება „ქვეებად“ კვლავინდებურად რეალურია, მაგრამ მეურნეობრივი აღმავლობის საფუძველზე „მთისა“ და „ბარის“ ურთიერთშერწყმის ტენდენციის შედეგად მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე წარმოქმნილია ერთი ისტორიულ-გეოგრაფიული „ქუეყანა“ ცენტრით უფლისციხეში. მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე კი X ს. ბოლოსთვის მეორე ასეთივე „ქუეყანას“ ვხედავთ, რატი ბაღვაშის საერისთავოს სახით, ცენტრით თითქოს ატენში. რატის საერისთავო ამ დროს მოიცავდა არა მხოლოდ თრიალეთს შიდა ქართლის „გაღმა მხრიანად“ (და ე. ი. აღარნასე ძამელის ყოფილ სამთავროიანად), არამედ ვერის და მანგლისის ხევებსაც⁵⁵. თითოეულ „ქვეს“ განაგებდა „ქვეისუფალი“ თუ „ქვეისთავი“, რომელიც, რაღა თქმა უნდა, აღარ იყო წინაფეოდალური „ქვეის“ განმგებელი, არამედ ჩვეულებრივი ფეოდალი იყო, რომელიც მამულს, შესაძლებელია, სხვადასხვა ხევშიც ფლობდა (შდრ. ზემოთ, ცხრაზმისქვეის ქვეისუფალთა მფლობელობა მუჯუდა-ისროლის ხევში). ამგვარი ხვეისთავ-ხვეისუფალნი უნდა ყოფილიყვნენ ამ დროს ცნობილი „აზნაურნი საზუერელნი“, მგდეურნი, ყანჩაელნი, კორინთელნი, სხლოსელნი, ფხუენელნი⁵⁶ და სხვ. ხოლო მათ შორის ყველაზე ძლიერი ტბელნი, როგორც ვიცით, „ქართლის უფლობას“ ჩემულობდნენ. ის რომ შიდა ქართლში არ ჩამოყალიბდა ისეთივე

დება: 1974 წ. 28. IV დ. ბერძენიშვილთან და დ. აბაშიძესთან ერთად მივლინების დროს ზარზმის მონასტრის ძველი, დანგრეული ეკლესიის შიგნით დავაპოწმეთ საფლავის ქვა წარწერით: „ქრისტე შეიწყუღე ხვეისუფალი მანია“ (დ. ბერძენიშვილის წაკითხვით). სრულიად აუცილებელია ამ ქვის მუზეუმში გადმოტანა.

⁵⁴ ქცა, I, გვ. 276.

⁵⁵ „მტკუარსა სამხრით კერძო ყოველივე ქართლის“ ინტერპრეტაციისათვის იხ. დ. მუსხელიშვილის „მთა ქართლის“ ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლისათვის, გვ. 183; „ქუეყანანი თრიალეთისანი“ (ქცა, I, გვ. 258) რომ შიდა ქართლის გაღმა მხარსაც მოიცავდა, ეს გიორგი II-ის 1072 წლის სიგელიდანაც ჩანს: თრიალეთს მიეკუთვნება სოფ. ნიჩბისი, ციხედიდი, წინარეკი, ცხირეთი და სხვ. შიდა ქართლის გაღმა მხარში (იხ. ძველი ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 10).

⁵⁶ ქცა, I, 267, 269. ამ აზნაურთა რეზიდენციების ლოკალიზაციისათვის იხ. ჩუმი, კახეთ-ჰერეთის პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები, გვ. 71.

ძლიერი სახელმწიფოებრივი ერთეული, როგორც სხვა ქართული სამეფო სამთავროები იყო, ვიმეორებთ, ქართლის ეკონომიკური ევოლუციისა და IX—X სს-ში არსებული პოლიტიკური შედეგია.

მართლაც, X ს. დასაწყისშივე, როგორც აღნიშნული იყო, შიდა ქართლი კოსტანტინე „აფხაზთა მეფისა“ და სუმბატ ტიუზერკალის, სომეხთა მეფის, მწვავე შეჯახების ასპარეზია, რის შედეგადაც მთელი შიდა ქართლი საბოლოოდ კოსტანტინეს დარჩა⁵⁷. იგი მტკვრის მარჯვენა სანაპიროსაც რომ ფლობდა ეს აშკარად ჩანს სამწევრისის საინტერესო წარწერიდან, რომელიც მისი ზეობით თარიღდება⁵⁸. კოსტანტინეს მემკვიდრეც X ს. მეორე მეოთხედში შიდა ქართლს მთლიანად ფლობს: „გამოილაშქრა გიორგი აფხაზთა მეფემან, ჩავიდა კახეთად, მოსწვა და ასწყვდა, და წარვიდა თუსადვე ქვეყანად. კულად დადგა ატენს, და ძე მისი ლეონ იყო ერისთავად ქართლისა“⁵⁹. უფრო გვიან ატენს და შიდა ქართლის გაღმამხარს „აფხაზთა მეფეები“, როგორც ჩანს, კარგავენ და იგი ადგილობრივ ფეოდალთა ხელში გადადის (ადარნასე ძამელი მთავარი, რატი კლდეკარი ერისთავი), მაგრამ მტკვრის ჩრდილოეთი შიდა ქართლი კი, ფაქტიურად, მათ მფლობელობაში გადადის და უფლისციხეში მათი ერისთავი ზის⁶⁰.

4. ქართლის საბოლოოდ დაუფლებისათვის სრულიად აუცილებელი იყო მტკვრის ზემო წელის ზეგანის (კოლა-არტაან-ჯავახეთის) და თრიალეთის მფლობელობა. ზემოთ უკვე გვქონდა აღნიშნული, რომ თრიალეთი და ჯავახეთიც (კოლა-არტაანითურთ) ეკონომიკურად მჭიდროდ იყო ქართლის ბართან დაკავშირებული და, ამდენადვე, სრული საფუძველი გვაქვს დავასკვნათ, რომ ამ ორი მხარის, „მთისა“ და „ბარის“ გაერთიანება ეკონომიკური აუცილებლობა იყო. მაგრამ ჯავახეთი (კოლა-არტაანითურთ), როგორც ვიცით, საკმაოდ მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ტაო-კლარჯეთთანაც. ამას ზემოთ ნათქვამის გარდა, მოწმობს, ბოლოს და ბოლოს, კონსტანტინე პორფიროგენეტის ერთხელ უკვე მოტანილი ცნობა იმის შესახებ, რომ არტანუჯში „მოღის საქონელი ტრაპეზუნტისა, იბერი-

⁵⁷ ქცა, I, გვ. 262; იო ა ნ ე დ რ ა ს ხ ა ნ ა კ ე რ ტ ე ლ ი. გვ. 109—112; ასოლიკი. გვ. 163.

⁵⁸ გ. ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი. მასალები სამწევრისის ტაძრის შესწავლისთვის, გვ. 21.

⁵⁹ ქცა, I, გ. 268.

⁶⁰ იქვე, გვ. 270, 272.

ისა, აფხაზეთისა და არმენიის და სირიის ყველა ქვეყნიდან, ცხადია, რომ გვირგვინოსანი მწერლის „იბერია“, პირველ რიგში „ქართველთა სამეფოს“ და ე. ი. მტკვრის ზემო წელს გულისხმობს. ამის შესახებ მის ზემოხსენებული მაგისტრალი, რომელიც კახეთ-მტკვრის ტერიტორიის კლარჯეთთან აკავშირებდა სწორედ თრიალეთ-ჯავახეთ-არტაან-კოლაზე ვადავლდა⁶¹. ამის გამო, ცხადი უნდა იყოს, რომ შუალედი ტერიტორიის მფლობელობა უაღრესად დიდი მნიშვნელობისა უნდა ყოფილიყო აღმოსავლეთი საქართველოს ორი უკიდურესი ნხარის, კახეთ-ჰერეთისა და ტაო-კლარჯეთის გაერთიანებისთვის. ამგვარად, მტკვრის ზემო წელს მხოლოდ სამეურნეო თვალსაზრისით კი არ ჰქონდა საამისოდ დიდი მნიშვნელობა, არამედ სტრატეგიულადაც. მას შემდეგ, რაც ბაგრატ III „აფხაზთა და ქართველთა მეფე“ გახდა და თრიალეთიც დაისაკუთრა, 1008 წ. კახეთ-ჰერეთში ვალაშქრების წინ, „იყო მას ეამსა დლივს, რამეთუ განაგებდა საქმეთა ტაოსა და ქართლისათა“⁶². დლივი ჯავახეთშია⁶³ და თავის დროზე იგი, როგორც ჩანს, ამ კუთხის ერთ-ერთ ფრიად მნიშვნელოვან პოლიტიკურ და ეკონომიკურ (მოვიგონოთ თუნდაც 634 წ. არაბული ღირპემების განძი!) ცენტრს წარმოადგენდა. ამგვარად, როგორც ვხედავთ, ჯავახეთი იყო ის უაღრესად მნიშვნელოვანი სტრატეგიული ტერიტორია, საიდანაც ერთდროულად შეიძლებოდა „განგება საქმეთა ტაოსა და ქართლისათა“. ამ თვალსაზრისით კიდევ უფრო საინტერესოა, რომ დლივი სწორედ ზემოხსენებულ მაგისტრალზე მდებარეობდა⁶⁴.

ჯავახეთისა და თრიალეთის ეკონომიკური და სტრატეგიული მნიშვნელობა, რა თქმა უნდა, შესანიშნავად იცოდნენ იმდროინდელმა სახელმწიფო მოღვაწეებმა და ამის მოწმობაა სწორედ მემატია-ნის ზემომოტანილი ცნობა. ამიტომ ეკვი არ არის, რომ ბრძოლა ამ „ქვეყანათა“ დაუფლებისთვის მწვავე უნდა ყოფილიყო და (თუ თრიალეთის მიხედვით ვიმსჯელებთ) იყო კიდევ.

941 წლამდე, როდესაც გარდაიცვალა გურგენ დიდი ერისთავთერისთავი, როგორც ჩვენ ვვარაუდობდით, ჯავახეთი სხვას-

⁶¹ დ. მუსხელიშვილი. „თა ქართლის“ ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლისათვის, გვ. 182.

⁶² ქცა, გვ. 278.

⁶³ ასოლიკი. გვ. 252; ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 55; ნ. ბერძენიშვილი. გზები რუსთაველს ეპოქის საქართველოში, 1966, გვ. 109.

⁶⁴ დ. მუსხელიშვილი. იქვე, შდრ. ნ. ბერძენიშვილი, იქვე.

თან ერთად მისი სამფლობელო უნდა ყოფილიყო. მაგრამ მისი გარდაცვალების შემდეგ, „როდესაც გურგენ მაგისტროსი, (ერისთავთერისთავის. — დ. მ.) მიწა-წყალს ინაწილებდნენ [ქუთაისში] საშუალებით აშოტ კურაპალატი, აფხაზეთის მთავარს [ქუთაისში] მ.) გიორგი მაგისტროსი და ბაგრატ მაგისტროსი... ისინი მორიგდნენ და თითოეულმა წაიღო თავისი სამკვიდროს მეზობელი ქვეყანა“⁶⁵. ჩვენ აზრით, სწორედ ამ დროს უნდა გადასულიყო სამცხე-ჯავახეთი „აფხაზთა მეფეების“ ხელში. ამას გვახარაულებინებს ის, რომ გიორგი „აფხაზთა მეფის“ დროს აღწევს „აფხაზეთი“ სიძლიერის უმაღლეს დონეს და სწორედ ამიერიდან ხდება სრულიად აშკარა ამ სამეფოს უპირატესი როლი სხვა სამეფო-სამთავროებთან შედარებით, საქართველოს გაერთიანების საქმეში. გიორგი ლაშქრობს კახეთში და იპყრობს მას, თუმცა მისი ეს წარმატება ქართლელ აზნაურთა ინტრიგების წყალობით დროებითი აღმოჩნდა⁶⁶. მისი მემკვიდრე ლეონისთვის ჩვენ უკვე დოკუმენტური წყარო გვაქვს, რომ იგი ჯავახეთს ფლობდა და მართავდა ერისთავის მემკვიდრით. ამას კუმურდოს 964 წლის წარწერა ცხადყოფს⁶⁷. ამიერიდან მაინც ჯავახეთს მართუმიან-ვარდანისძეები განაგებენ⁶⁸.

ეს გარემოება ფრიად მნიშვნელოვანი იყო საქართველოს გაერთიანებისათვის⁶⁹. ბუნებრივია, თუ საქართველოს გაერთიანების რეალურ მეთაურებად ამიერიდან „აფხაზთა მეფეები“ გამოდიოდნენ.

5. მაგრამ მდგომარეობა არსებითად შეიცვალა, როდესაც ლეონის მემკვიდრე დემეტრე „აფხაზთა მეფის“ სიკვდილის (975 წ.) შემდეგ ტახტზე უსინათლო თეოდოსი აღმოჩნდა (975—978 წწ.). ამით ისარგებლეს კახელებმა: „მაშინ მოვიდეს კახნი და მოადგეს უფლისციხესა და იყო მათ ქამთა ერისთავი ქართლისა ივანე მარუშის-ძე...“⁷⁰ ამ უკანასკნელმა მოუწოდა დავით კურაპალატს, „აწუა, რათა გამოილაშქროს ძალითა მისითა, აღიღოს ქართლი: ანუ დაიშვიროს თუთ, ანუ უბოძოს ბაგრატს, ძესა გურგენისსა, ასულის

⁶⁵ კონსტანტინე პორფიროგენეტი. გვ. 277.

⁶⁶ ქცა, I, გვ. 268—269.

⁶⁷ ვ. ცისკარიშვილი. ჯავახეთის ეპიგრაფიკა, როგორც საისტორიო წყარო, 1959, გვ. 11.

⁶⁸ იქვე. გვ. 12—15.

⁶⁹ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, გვ. 52—53.

⁷⁰ ქცა, I, გვ. 272.

წულსა გიორგი აფხაზთა მეფისასა, რომელსა ეყოდა დედულად აფხაზეთი და ქართლი. ესევე ივანე მარუშის ძე ეძებდა ბაგრატს მეფედ⁷¹. მართლაც, როგორც ცნობილია, დავით კურაპალატი მოდის ქართლში. კახელები ეცლებიან უფლისციხეს. ბაგრატს ხელისუფალმა, რომელსაც ქვახვრელთან „მოეგება წინა ქართლის ერისთავი ივანე მარუშის ძე, აღილო მისგან უფლისციხე და მიუბოძა ბაგრატს და მამას მისსა გურგენს, რამეთუ არა ესუა შვილი დავით კურაპალატსა, და ბაგრატ, ძე გურგენისი, გაეზარდა შვილად თსად“⁷².

როგორც ვხედავთ, 975 წ. ქართლი უფლისციხით ტაოელ ბაგრატივანთა ხელში გადადის, ფაქტიურად, დავით კურაპალატის მფლობელობაში. ბუნებრივია, თუ ვივიარაუდებთ, რომ მათ ხელში უნდა გადასულიყო მთელი ტერიტორიაც ტაოსა და ქართლს (შიდა ქართლს) შორის. მართლაც, დავით კურაპალატი ხომ ამ ტერიტორიის მნიშვნელოვან ნაწილს ფლობდა, საამისო პირდაპირი მითითება გვაქვს, სადაც მოიხსენიება „ქუეყანა, რომელი ჰქონდა დავით კურაპალატსა ტაოსთა, ბასიანს, კოლა-არტანთა და ჯავახეთს“⁷³. ჯავახეთში, კერძოდ, მის მფლობელობაში უნდა ყოფილიყო ისეთი მნიშვნელოვანი ცენტრი, როგორსაც მაშინ დღივი წარმოადგენდა⁷⁴. დავით კურაპალატის მფლობელობა, რამდენადაც ფორთის (მატბერდი) ერთი წარწერიანი ქვის მიხედვით შეიძლება ვიმსჯელოთ⁷⁵, კლარჯეთზეც ვრცელდებოდა. ზარზმის ცნობილი წარწერიდან კი⁷⁶ ცხადი ხდება, რომ მისი ხელი სამცხესაც სწვდებოდა. დაბოლოს, რამდენადაც დავით კურაპალატმა კახეთის წინააღმდეგ „გამოილაშქრა ყოვლითა ძალითა მისითა, მოვიდა თრიალეთს შთასვლად კახეთად“⁷⁷, აშკარაა, რომ „ქუეყანანი თრიალეთისანი“ აგრეთვე სცნობენ მის უზენაესობას.

⁷¹ იქვე.

⁷² ქცა, I, გვ. 272.

⁷³ იქვე, გვ. 280.

⁷⁴ იქვე, გვ. 277; ასოლიკი, გვ. 252.

⁷⁵ ნ. მ. გ. გიორგი მერჩული, გვ. 202.

⁷⁶ E. Такаишвили. Зарзский монастырь, с. 19. ყალა-ბონის (ფოცხოვის ხეობა) ციხის ეკლესიის 993 წლის წარწერა ამოკვეთილი „ბაგრატ ქართველთა მეფობასა, დავით კურაპალატობასა“ (ИКОМО, II, 1907, 67) იგვეს მოწმობს, თუმცა სამცხეზე ბაგრატის უფლებასაც ადასტურებს. ეს ბაგრატი უნდა იყოს ბაგრატ რევენი (+994) და არა ბაგრატ III, როგორც ე. თაყაიშვილს ჰგონია. წარწერა კარგად მოწმობს, რომ ფორმალურად მაინც „ქართველთა მეფე“ კურაპალატზე უზენაესი სუვერენია.

⁷⁷ ქცა, I, გვ. 274.

ამგვარად, X ს. 70-იანი წლებიდან საქართველოს გაერთიანების თაოსნობა კვლავ ქართველ ბაგრატიონებთანა ხელში გადადის, ხოლო დავით კურაპალატი „საქართველოს“ შექმნის, ქრეთ-ქრათი პირველი ინიციატორთაგანია, რომ დავით კურაპალატის ინიციატივით ინდელი მახლობელი აღმოსავლეთის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი პოლიტიკური მოღვაწე, არა პროვინციელი, ტაოელი პოლიტიკოსია, არამედ „საქართველოს“ ერთ-ერთი შეგნებული მშენებელთაგანი, ეს გარდა მისი კულტურული მოღვაწეობისა იმიერტაოში (ოშკის, ხახულის, პარხლის და სხვა ქართულ ეკლესიათა მშენებლობა, ქართული ფულის მოჭრა) მხოლოაზროვნად მტკიცდება თვით მისი სიტყვებით, რომლითაც მან მიმართა 975 წ. ქართლში ბაგრატის ჩამოყვანის შემდეგ ადგილობრივ ფეოდალებს. დავით კურაპალატმა ტაოში დაბრუნების წინ საგანგებოდ „შეიწყობინა ქართველნი აზნაურნი და უბრძანა: „ესე (ბაგრატ.—დ. მ.) არს მკვდრი ტაოსი, ქართლისა და აფხაზეთისა, შვილი და გაზრდილი ჩემი, და მე ვარ მოურავი ამისი და თანაშემწე, ამას დაემორჩილენით ყოველნი“⁷⁸. ამ სიტყვებში აშკარად ჩანს „საქართველოს“ მშენებლობის ნათლად გაცნობიერებული პროგრამა იმდროინდელი ქართველი პოლიტიკოსებისა, რომელთა შორის დავით კურაპალატი უცილობლად პირველთაგანია⁷⁹.

ეს მით უფრო გასაგებია, რომ ამაზე უწინ ქართველი მოაზროვნე საზოგადოებისათვის სავსებით მკაფიოდ იყო უკვე გამოკვეთილი „ქართლის“ ისტორიული მისია და ამ ცნების კულტურულ-ისტორიული მნიშვნელობა. სანტერესოა ისიც, რომ ამ მოაზროვნე საზოგადოების მრწამსი, მაინცდამაინც, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში გამოითქვა გიორგი მერჩულის პირით 951 წ.: „არამედ ქართლად ფრიადი ქუეყანად აღირაცხების, რომელსაცა შინა ქართულითა ენითა ეამი შეიწირვის და ლოცვაჲ ყოველი აღესრულებს“⁸⁰. ბუნებრივია ისიც, რომ სწორედ ამ დროს, X ს. მეორე ნახევარში ჩნდება „ქართლის“ შემოხსენებული შემკრებლობითი ხასიათის შესატყვისი კულტურულ-ისტორიული ცნება — „საქართველო“⁸¹.

⁷⁸ ქცა, I, გვ. 274.

⁷⁹ შდრ. ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი. კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლის გამოვლინება საქართველოს საგარეო-პოლიტიკურ ურთიერთობაში. ფ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, I, 1955, გვ. 168, შენ. 1.

⁸⁰ ძეგლები, I, გვ. 271).

⁸¹ ლ. მ ე ნ ა ბ დ ე. რომელისაუკუნიდან იხმარება ტერმინი „საქართველო“. გაზეთი „აბალგაზრდა სტალინელი“, 1958, 8. XII.

ამგვარად, ჩვენ ვრწმუნდებით, რომ X საუკუნე განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი ეტაპია ქვეყნის ისტორიაში სწორედ „საქართველოს“ შექმნა-ჩამოყალიბების თვალსაზრისით. დროისათვის საქართველოს ფეოდალურ-ეროვნული პროცესის შორს არის წასული. ამ დროს მიმდინარეობს განსაკუთრებით ინტენსიურად ქართული საეკლესიო ცენტრების მშენებლობა დასავლეთ საქართველოში, ანუ „აფხაზთა სამეფოში“⁸², რაც საბოლოო ჯამში, ამავე საუკუნეში დამთავრდა დასავლურ-ქართული ეკლესიის ჩამოშორებით ბიზანტიისაგან და მისი ნაციონალიზაციით⁸³. ამავე ხანებში სრულდება ხანგრძლივი პროცესი პერთა მოქცევისა ქართულ სარწმუნოებაზე, ანუ პერთა „გაქართველება“⁸⁴. გაქართველების ეს პროცესი მეტად ინტენსიურად მიმდინარეობდა ტაოს პროვინციაში და, ალბათ, კლარჯეთში, სადაც ამ დროისათვის ჯერ კიდევ არსებობდა სომხური მოსახლეობა⁸⁵. იგივე პროცესში იყო ჩაბმული ჩრდილო-კავკასიის მთიანეთიც...

აი, სწორედ ასეთი პოლიტიკური და კულტურული დუდილის პერიოდში „ამანვე ივანე მარუშის-ძემან ინება, რათა მოიყვანოს ბაგრატ მეფედ აფხაზეთისა. და მის თანა ყოველთა დიდებულთა, ერისთავთა და აზნაურთა აფხაზეთისა და ქართლისათა გამოითხოვეს ბაგრატ მეფედ დავით კურაპალატისაგან, ხოლო მან დიდითა იძულებითა ძნელად აღასრულა თხოვა მათი; ვითარცა ვთქუ პირველად, უშვილო იყო დავით კურაპალატი, და ბაგრატ გაეზარდა შვილად, მპყრობელად ორისავე კერძოსა ტაოსა. გარნა რაემს უმკვდრო ქმნილ იყო ქუეყანა ქართლისა და აფხაზეთისა, მოსცა მათ სიმტკიცითა და მძევლითა.

⁸² კონდიდის ეკლესია ააშენა გიორგიმ X ს. მეორე მეოთხედში (იხ. ქცა, I, გვ. 265); მოქვის ეკლესია მისმა შემკვიდრემ ლეონმა (იქვე, გვ. 270); იხ. ნ. ბერძენიძე ი. სავაზრო ფეოდალურ საქართველოში, ვნიშქის მოამბე, X, 1941, გვ. 293—294.

⁸³ ნ. ბერძენიძე ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 294; მ. ლორთქიფანიძე. ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, გვ. 188—193.

⁸⁴ ქცა, I, გვ. 266; დ. მუსხელიშვილი ი. ციხე-ქალაქი უჯარმა, გვ. 18; თ. პაპუაშვილის აზრით ეს უკვე მომხდარი ფაქტია 943 წლისთვის, იხ. მისი, პერთის ისტორიის საკითხები, გვ. 205.

⁸⁵ ი. აბულაძე. ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა IX—X სს-ში, გამოკვლევა და ტექსტები, 1944, შესავალი. ტაოს შემადგენელ ხევათა ქართული და სომხური ნომენკლატურის ზემოაღნიშნული (VI, 2) განსხვავება, შესაძლებელია მიუთითებდეს ქართული და სომხური კულტურული ცენტრების განსხვავებულ ლოკალიზაციაზე.

შთაიყვანეს იგი აფხაზეთს, დალოცეს მეფედ და დამორჩილ-
ნეს ყოველნი ბრძანებასა მისსა“⁸⁶. ეს მოხდა 978 წელს.

6. რამდენიმე წელიწადი ბაგრატმა თავისი პოლიტიკური განზრ-
ტყილებას მოაწოდო: 980 წ. იგი „გარდამოვიდა ქართლს, რათა გა-
ნაგნეს საქმენი დაშლილნი ქართლისანი... მოვიდა უფლისციხეს, აღი-
ლო ციხე დედისაგან თვისისა, დაყვნა ღლენი და განაგნა მცირედ სა-
ქმენი ქართლისანი“⁸⁷. მაგრამ ქართლში საბოლოოდ დამკვიდრებისა-
თვის და, ამდენადვე, საქართველოს გაერთიანებისათვის სრულიად
აუცილებელი იყო „ქუეყანათა თრიალეთისათა“ დამორჩილება,
სახასოდ გადაქცევა, მით უმეტეს, რომ, როგორც ვიცით, „იყო მას
ჟამსა ერისთავად კლდე-კართა რატი, და ჰქონდა ციხე ატენისა და
ქართლისაგან მტყუარსა სამზრით — კერძო ყოველივე, თრიალეთი,
მანგლისგევი და სკვრეთი; არა მორჩილობდა კეთილად ბაგრატ მე-
ფესა“⁸⁸.

თრიალეთს ისევე, როგორც ჯავახეთს სრულიად განსაკუთრე-
ბული ეკონომიკური და პოლიტიკური მნიშვნელობა ჰქონდა სა-
ქართველოს გაერთიანებისათვის ბრძოლის პროცესში: ჯავახეთისა
და თრიალეთის ერთი მფლობელობის ქვეშ მოქცევა ეკონომიკუ-
რი და პოლიტიკური თვალსაზრისით სრულიად აუცილებელი იყო
ერთიანი საქართველოს შექმნისათვის⁸⁹. სამისოდ ყველაზე ხელ-
საყრელი ვითარება კი სწორედ ახლა დამდგარიყო: ბაგრატ III იყო
„მკვდრი ტაოსი, ქართლისა („ქართველთა სამეფოსი“.—დ. მ.) და
აფხაზეთისა“. გარდა ამისა, როგორც „აფხაზეთა მეფე“, იგი, უეჭ-
ველია, ფლობდა ჯავახეთში საკუთარ მამულებს. ბუნებრივია, რომ
თრიალეთის საბოლოო დამორჩილებაც მასვე ეთავა.

მართლაც, 989 წ. ბაგრატი „მოვიდა ძალითა თვისითა ყოვ-
ლითა და მოადგა კლდე-კართა. იხილა რა ესე რატი, გამოვიდა გა-
რე და გამოიტანა შვილი მისი ლიპარიტ თანა, შევედრა ბაგრატ აფ-
ხაზეთა მეფესა, და მისცა ციხე თვისი ბაგრატს, და თვთ დაჭდა მა-
ბულსა თვისსა არგუეთს“⁹⁰.

ამიერიდან საქართველოს გაერთიანებას სრულიად რეალური,

⁸⁶ ქცა, I, 275; ა ს ო ლ ი ე ო . გვ. 251—252.

⁸⁷ ქცა, I, გვ. 276.

⁸⁸ იქვე.

⁸⁹ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი . საქართველოს ისტორიის საკითხები. I, გვ. 32—33; 53.

⁹⁰ ქცა, I, გვ. 277—278; ი ვ . ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი . ქართველი ერის ისტორია, II, 1948, გვ. 125—126.

მკვიდრი საფუძველი ჩაეყარა და იგი ახლო მომავლის საქმედ ჩნდა, მაგრამ, როგორც ეს, ჩვეულებრივია ზოლმე, ფეოდალური სამყაროსათვის მოულოდნელმა გარეპოლიტიკურმა საქმე გართულა.

ცნობილია, რომ ბიზანტიას წინააღმდეგ აჯანყებაში მონაწილეობის შედეგად, დავით კურაპალატი იძულებული იყო თავისი მკვიდრი სამფლობელო ანდერძის თანახმად ბასილი კეისრისათვის დაეთმო, მართლაც, 1001 წელს მისი გარდაცვალების შემდეგ, როგორც გადმოგვცემს სუმბატ დავითის ძე, „აოჯრდა იმიერტაო; და გამოვიდა ბასილი ბერქენთა მეფე, და მისცნეს მას ციხენი აზნაურთა ამა დავითისთა, და დაიპყრა ბასილი მეფემან მამული დავით კურაპალატისა“⁹¹.

რა ტერიტორია უნდა დაეჭირა ბასილი კეისარს?

ჩვენ ვიცით, რომ დავით კურაპალატი იმიერტაოს მფლობელი იყო⁹². მისი სამკვიდროს საზღვარი ბიზანტიასთან აქ არაქსის ზემო წელზე უნდა გასულიყო, როგორც ეს დაწესდა 952 წელს (იხ. ზემოთ, VI, 6). მაგრამ ამავე დროს მამულები „ჰქონდა დავით კურაპალატსა ტაოსთა, ბასიანს, კოლა-არტანთა და ჯავახეთს“⁹³. ე. ი. თითქოს უეჭველია, რომ მთელი ამ მემკვიდრეობის პატრონი ბასილი კეისარი ზღებოდა, კერძოდ იგი უნდა გამხდარიყო ამიერიდან ჯავახეთის და, კერძოდ, მისი ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ცენტრის, დლივის მფლობელადაც, რამდენადაც ეს უკანასკნელი, როგორც ზემოთ ვვარაუდობდით, დავით კურაპალატის მამული უნდა ყოფილიყო. მაგრამ 1008 წელს დლივის მფლობელად ბაგრატ III გვევლინება, რადგან მემატიანის ცნობით, „ბაგრატ აფხაზთა და ქართველთა მეფე და კურაპალატი იყო მას უამსა დლივის“⁹⁴. როგორ უნდა აფხსნათ ეს წინააღმდეგობა? ან იმით, რომ დლივი იყო არა დავით კურაპალატის, არამედ ბაგრატ II ქართველთა მეფის (რეგენის) მამული, რაც ნაკლებ სავარაუდოა, ანდა ერთი საინტერესო გარემოებით, რის შესახებაც ცნობა არისტაკეს ლასტივერტელმა შემოგვიანაბა.

ეს ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ ბაგრატ III-ის სიკვდილის შემდეგ ბასილი კეისარმა მისწერა გიორგი „აფხაზთა მეფეს“:

⁹¹ ქცა, I, გვ. 382.

⁹² შტრ. ასოლიკი, გვ. 192—193. მხედველობაში მაქვს მისი მკვიდრო მამული.

⁹³ ქცა, I, გვ. 288.

⁹⁴ იქვე, გვ. 278.

„ის (მამულები), რაც (დავით) კურაპალატის მემკვიდრეობიდან მამაშენს ვუწყალობე, მოგვანებე და მხოლოდ შენი მამულის მფლობელი იყავი“⁹⁵, რაზედაც ახალგაზრდა გიორგიმ უპასუხებულად უთვლია. ამის გამო ატეხილა ომი ბიზანტია-საქართველოს შორის.⁹⁶ როგორც ვხედავთ, არისტაკესის ცნობით, ბასილს ბაგრატ III-ისათვის კურაპალატობასთან ერთად კურაპალატის სამფლობელოთა ნაწილიც გადაუცია. საფიქრებელია, რომ ეს უნდა ყოფილიყო მამულები, რომელთაც დავით კურაპალატი ფლობდა, ბასიან-იმიერტაოს ვარდა⁹⁶, „კოლა-არტანთა და ჯავახეთს“. ამიტომაცაა, რომ ქართველი მემკვიდრე, როდესაც დავით კურაპალატის მემკვიდრეობის ბერძენთა მიერ დასაკუთრების შესახებ ლაპარაკობს, აღნიშნავს, მხოლოდ რომ „აოჯრდა იმიერ-ტაო... და დაიპყრა ბასილ მეფემან მამული დავით კურაპალატისა“. ამგვარად, სავარაუდოა, რომ ბიზანტიამ, ამჯერად დაისაკუთრა მხოლოდ იმიერტაო, დიდი ხნის სადავო ბასიანითურთ. ამასვე გვახარაუდებინებს ასოლოკისა⁹⁷ და არისტაკესის⁹⁸ ცნობებიც ბასილი კეისრის მხოლოდ ოლთისში მისვლის შესახებ.

ზემოთქმულის შემდეგ ვვაქვს უფლება ვივარაუდოთ, რომ 1001 წ. შემდეგ ბაგრატ III ჯავახეთს და კოლა-არტაანს მთლიანად ფლობს⁹⁹. 1008 წლის შემდეგ, როდესაც გარდაიცვალა მამამისი, გურგენ მეფეთა მეფე, ბაგრატი, ცხადია, მისი მამულის მფლობელიც გახდა და ე. ი. მაინცდამაინც, ამიერტაოსი, რომლის ცენტრად ამიერიდან ფანასკერტის ციხესიმაგრე ჩანს⁹⁹. ცენტრის გადაწვევა კალმახიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ქვეყნის შიგნით,

⁹⁵ არისტაკესი. გვ. 25.

⁹⁶ იქვე.

⁹⁷ ასოლოკი. გვ. 278—279.

⁹⁸ არისტაკესი. გვ. 24.

⁹⁹ როგორც „აფხაზთა მეფე“ ბაგრატ III ჯავახეთის ნაწილს, აღბათ, ადრევე ფლობდა. ეს ჩანს, თუნდაც იქიდან, რომ შიუხუდავად ბასილის მიერ ჯავახეთის ციხეთა დაკავებისა და შიუხუდავად იმისა, რომ ეს „მძლავრებისაგან ბერძენთასა წახმულნი ციხენი... კლარჯეთისა, შავშეთისა, ჯავახეთისა და არტანისა“ მხოლოდ გიორგი II დაიბრუნა (ქცა, I, 317), მაინც გიორგი I და ბაგრატი IV ფლობენ მამულებს ჯავახეთში, რაც ჩანს იქაური ეპიგრაფიკიდან (იხ. ვ. ციხაქარიანი, დასახ. ნაშრ. გვ. 21, 30, 32, 40). თუმცა აქ კიდევ ერთი რამ არის გასათვალისწინებელი, კერძოდ ის, რომ ზოგიერთი ამ მამულთაგანი, შესაძლებელია ის იყოს, რომელიც ბასილმა „ამა ქუეყანათაგან ეკლესიანი, სოფელნი და ადგილნი დაულოცნა გიორგი მეფესა“ (ქცა, I, გვ. 288).

^{99a} იხ. ქცა, I, გვ. 382—383.

შესაძლებელია სწორედ იმით ყოფილიყო გამოწვეული, რომ იმი-
ერტაო ბიზანტიელების ხელში გადავიდა.

ამგვარად, 1008 წლისთვის ბაგრატ III, „აფხაზთა და ქართველთა მეფე და კურაპალატი“ საკმაოდ დიდი ტერიტორიის მფლობელი გახდა: ჭიჭეთიდან ჭავჭავთამდე და ტაოდან შიდა ქართლამდე. ასეთი წარმატებისათვის მანამდე არავის მიუღწევია.

ბაგრატის სახელმწიფოს დედაქალაქი ქუთაისი იყო.

ამასთან დაკავშირებით არ შეიძლება არ მოვიგონოთ ერთი. მოსაზრება, რომლის თანახმად «нагорная территория с перечисленными городами (ე. ი. არტანით და ყარსით.—დ. შ.), да еще с неразрывно связанными с ними Артвином, Артануджем... Ахалцихом, Ахалкалаком и Александрополем (დღ. ლენინაკანი.—დ. შ.).. на севере преломляется в бассейн Куры, на юге-в бассейн северного нерва реки Аракса-Арпачая или Ахуряна. Это не окраина, не периферия, а центр, и в нем узел внутренних кавказских межнациональных отношений. Это центральное ядро откуда есть пошла культурная жизнь Кавказа»¹⁰⁰.

ასეთ შეხედულებას მხარს უჭერს და იგი ნაწილობრივ, შესაძლებელია, კიდევაც ემყარება კონსტანტინე პორფიროგენეტის ზემოთ უკვე ორჯერ დამოწმებულ ცნობას არტანუჯის შესახებ, რომელსაც კიდევ ერთხელ დავიმოწმებთ: „ადრანუჯის ციხე ძალიან მტკიცეა და აქვს დიდი „რაბატიც“ და დაბა-ქალაქიც; და იქ მოდის საქონელი ტრაპეზუნტისა, იბერიისა, აფხაზეთისა, და არმენიის და სირიის ყველა ქვეყნიდან; და ამ საქონლებიდან მას უამრავი ბაჟი შემოსდის. არტანუჯის ციხის მიწა-წყალი, ესე იგი არზენი, დიდია და ნაყოფიერი და, წარმოადგენს იბერიის, აფხაზეთისა და მესხთა ქვეყნის გასაღებს“¹⁰¹.

ამ ცნობის ეკონომიკურ ასპექტს ზემოთ უკვე შევეხეთ. ამჟამად ყურადღებას მივაქცევთ იმ გარემოებას, რომ არტანუჯის მიწა-წყალი, ე. ი. ფაქტიურად, კლარჯეთი ქართლის, დასავლეთ საქართველოს და, საკუთრივ, მესხეთის (ზემო ქართლი) ქვეყანათა გასაღებს წარმოადგენს და, ე. ი. წყაროს ეს ცნობა მხარს უჭერს თით-

¹⁰⁰ Н. М а р р, Батум, Ардаган, Карс... с. 8.

¹⁰¹ კონსტანტინე პორფიროგენეტის გვ. 278—280. „ადრანუჯის ციხის მიწა-წყალი, ესე იგი არზენი“, ფაქტიურად, უნდა იყოს კლარჯეთი და შესაძლებელია, ამ უკანასკნელის დამახინჯებისაგან წარმოსდგა—*Кларჯეთ > Арჯეთ > Арჯეთ*.

ქოს ზემოაღნიშნულ მოსაზრებას, რომ ეს მთიანეთი (ჭოროხის აუზი, მტკვრის სათავე), პერიფერია კი არა, ცენტრია და წარმოადგენს არა მხოლოდ საქართველოს, არამედ კავკასიის მთიანეთურ ნალური ურთიერთობის კვანძს.

საქმე ის არის, რომ ჭოროხის აუზს თავისი ბუნებრივი პირობებისა და გეოგრაფიული მდებარეობის გამო (თავდაცვისუნარიანობა, მნიშვნელოვან გზათსაყარზე მდებარეობა, სამეურნეო პოტენციალი) ფრიად დიდი სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოსა და კავკასიისათვის¹⁰¹. ამ ქვეყნის კონტროლისათვის მაგრამ არა იმდენად საკუთრივ კავკასიის შინაგანი ურთიერთობის თვალსაზრისით, რამდენადაც გარე და, კერძოდ, ბიზანტიური. სამყაროსათვის. ამიტომაც ჭოროხის აუზი ბიზანტიისათვის ის „წარმოადგენს იბერიის, აფხაზეთისა და მესხთა ქვეყნის გასაღებს“. კონსტანტინე პორფიროგენეტს, ეპვი არ არის, სწორედ ამ ასპექტით აინტერესებს ეს კუთხე¹⁰².

ჭოროხის აუზი, ფაქტიურად, პერიფერიას წარმოადგენდა არა მხოლოდ საქართველოსთვის, არამედ კავკასიისთვის საერთოდ და ამიტომ იგი გაერთიანებული საქართველოს (მით უმეტეს— ამიერკავკასიის და საერთოდ კავკასიის) ცენტრად ვერ გამოდგებოდა. ამის მოწმობაა სწორედ ის, რომ ბაგრატ III-ის სამეფოს ცენტრი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში კი არ გადაიწია, საიდანაც თვით ბაგრატი იყო, არამედ ქუთაისში დარჩა, რადგან ეს ქალაქი სახელმწიფოს შუაგულში მოექცა და, ამდენადვე, სტრატეგიული და ეკონომიკური თვალსაზრისითაც ფრიად მნიშვნელოვანი იყო. ამისავე მოწმობაა, რომ უფრო გვიან, როდესაც არა მარტო საქართველო, არამედ მთელი კავკასია გაერთიანდა ქართველ ბაგრატოვანთა ხელქვეით, ამ დიდი ფეოდალური მონარქიის ცენტრი კვლავ ვახტანგ გორგასლის მიერ დაარსებულ დედაქალაქში გადმოდის: ჩვენ ზემოთ აღნიშნული გვექონდა, რომ სწორედ ქართლი და არა სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო წარმოადგენდა კავკასიის შინაინციონალურ ურთიერთობათა კვანძს. თუკი ქუთაისის კათედრალის მშენებლობა შეიძლება მისი დედაქალაქობის სიმბოლურ გამოხატულებად ვცნოთ, იმავე ბაგრატ III-ის მიერ სეგტიცხოვლის ტაძრის აგება აშკარად უნდა მიუთითებდეს მისი

¹⁰¹ ნ. მარტი, დასახ. ნაშრ., გვ. 24—25.

¹⁰² შდრ. ნ. ბერძენიშვილი, კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლის გამოვლინება, გვ. 168, შენ. I.

სახელმწიფოებრივი მშენებლობის კურსის მომავალ მომართულებასზე.

ამიტომ ბუნებრივია, რომ ბაგრატ III-ის პოლიტიკური ფიქსირების მიზნით, პირველ რიგში, საქართველოს დანარჩენ ნაქვეყნარს შემოერთების საკითხი დადგა. მართლაც, იმავე 1008 წ. იგი ლაშქრობს კახეთ-ჰერეთში და, ამჯერად, მხოლოდ ჰერეთს იერთებს¹⁰³. რომ შემატიანეს ცნობა სრული ქვეშაობაა, ამას მოწმობს ნიკორწმინდის ტაძრის წარწერა, რომელშიც მოიხსენიება „ბაგრატ აფხაზთა და რანთა მეფე და ქართველთა კურაპალატი“¹⁰⁴. ტიტული „რანთა მეფე“ ბაგრატს მხოლოდ ჰერეთის აღების შემდეგ შეიძლება შეეძინა¹⁰⁵. 1010 წ. კი ბაგრატ III-მ დაასრულა საქართველოს აღმოსავლეთი პერიფერიის შემოერთება და „დაიპყრა სრულიად ჰერეთი და კახეთი“¹⁰⁶.

საინტერესოა სადამდე ვრცელდებოდა ამიერიდან საქართველოს აღმოსავლეთი საზღვარი? საამისოდ ჩვენ უნდა გავიგოთ თუ როგორ იმიჯნებოდა აღმოსავლეთიდან და სამხრეთიდან ჰერეთი.

ჩვენ ვიცით, რომ VIII ს-ში ჰერეთის აღმოსავლეთი საზღვარი იყო საკუთრივ შაქის (რომელიც ჰერეთის სამთავროში შედიოდა) და კაბალას გამყოფი ხაზი, რომელიც ჩვენ დაახლოებით ტურიან-ჩაიხე ვივარაუდებთ. შემდეგშიც, როგორც ჩანს, ამ საზღვარს ცვლილება არ განუცდია. ყოველ შემთხვევაში X ს. შუა ხანებში, როდესაც მასული თავის თხზულებას წერდა და იმავე საუკუნის 80-იან წლებშიც, როდესაც „ჰოდუდ ალ-ალემი“ იწერებოდა, შაქი (ჰერეთი) და კაბალა სხვადასხვა ქვეყნები იყო¹⁰⁷, თუმცა კი ჰერებისა და შარვანელების ბრძოლა ამ ქვეყნისათვის თითქოს დასტურდება „შარვანისა და დარუბანდის ისტორიის“ მიხედვით¹⁰⁸.

ამდენად, ჩვენ სრული უფლება გვაქვს ვივარაუდოთ, რომ ბაგრატ III-ის სახელმწიფოს საზღვარი აღმოსავლეთით ტურიან-ჩაიხე გადიოდა და აქედან მას კაბალის მცირე სამეფო ემეზობლებოდა.

¹⁰³ ქცა, I, 279.

¹⁰⁴ იხ. წიმი, კახეთ-ჰერეთის პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები, გვ. 69.

¹⁰⁵ იხ. იქვე, გვ. 69. შენ. 68.

¹⁰⁶ ქცა, I, გვ. 279.

¹⁰⁷ მ ა ს უ ლ ი. СМОНПК, XXXVIII, 57—58; ისთახრი, ჰოდუდ-ალ-ალემი, ჰამალალაჰ ყაზვინი, გვ. 15; შდ. В. Ф. Минорский. История Ширвана и Дербенда, с. 211.

¹⁰⁸ ვ. მინორსკი. დასახ. ნაშრ., გვ. 52.

რაც შეეხება პერეთის (შაქის) სამხრეთ საზღვარს, იგი VIII ს-ში მტკვარსა (დასავლეთით) და კონჯაშინის ქედზე (აღმოსავლეთით) უნდა გასულიყო (იხ. ზემოთ, IV, 2). კონჯაშინის ქედზე მტკვარი ტერიტორია არაბულ წყაროებში იწოდებოდა „შაქის ქედს“¹⁰⁹ რაც, როგორც ვარაუდობენ იგივე ქართული მოვაკანი უნდა იყოს. ისთახრისა და მასუდის¹⁰⁹ ცნობათა მიხედვით მუკანია, ანუ მოვაკანი ეწოდება, მაინცდამაინც, მტკვრის ქვემო წელის მარცხენა სანაპიროს დაბლობს მდინარეების გირდიმან-ჩაის, გეოქ-ჩაის და ტურიან-ჩაის ქვემო დინებაზე¹¹⁰, რაც კარგად უდგება ქართული წყაროების ცნობებსაც¹¹¹. მასუდის დროს (943 წ.) მოვაკანი შარავანის მიერ ახალი დაპყრობილია¹¹², მაგრამ უფრო ადრე, ისთახრის დროს (933 წ.) და უფრო გვიან ჰოდუდ-ალ-ალემის შედგენისას (983 წ.) შაქი (პერეთი) და კაბალა თითქოს მტკვრამდე ვრცელდებოდა¹¹³ და ე. ი. მოვაკანის ნაწილი მაინც მათ მიეკუთვნება.

X ს. სომხეთის კათალიკოსის, ანანია მოკელის მოწმობით იშხანიც ალვანთა მეფე, რომელაც ჩვენი წყაროს იშხანიც პერთა მეფეს და იბნ-ჰაუკალის იშხანიც შაქის მმართველს¹¹⁴ უდრის და, რომელიც ამ საუკუნის 40—50-იან წლებში მეფობდა¹¹⁵, მტკვრის მარცხენა სანაპიროს გარდა, ფლობდა მარჯვენა ნაპირის ქვეყნებსაც, კერძოდ ხაჩენს (დღ. მთიანი ყარაბაღი) და ვოროხს (დღ. გერუსი)¹¹⁶. მაგრამ უფრო გვიან, X ს. 70—80-იან წლებში ამ ქვეყნებს და საერთოდ მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს ქურთი შედაღია-

¹⁰⁹ ისთახრი. СМОМПК, XXIX, 31, შენ. d; მასუდი. СМОМПК, XXXVIII, გვ. 57—58.

¹¹⁰ იხ. ვ. მინორსკი. დასახ. ნაშრ., გვ. 191, შენ. 14.

¹¹¹ ქცა, I, გვ. 5; შდრ. 1310 წ. „ანდერძის“ „ყოვლისა ვაქისა, ესე იგი არს ძუელისა მოვაკანისა“ (იხ. კ. კეკელიძე. ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, II, 1945, გვ. 314).

¹¹² ვ. მინორსკი. დასახ. ნაშრ., გვ. 191.

¹¹³ ისთახრი. СМОМПК, XXIX, с. 21; ისთახრი. ჰოდუდ-ალ-ალე-ში, ჰაიდალაქ ყაზინი, გვ. 15.

¹¹⁴ ანანია მოკელის ეპისტოლე, იხ. ჟურნ. „Кавказ“, 1897 г. январь, 129—144; ქცა, I, გვ. 266; იბნ-ჰაუკალი, СМОМПК, XXXVIII, с. 105; იხ. V. Minorsky, Caucasia IV, BSOAS, XV, 3, 1953, გვ. 511, 519, 521—2.

¹¹⁵ თ. პაპუაშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 205—208.

¹¹⁶ ანანია მოკელი. გვ. 144; А. Ш. Минацканин. О литературе Кавказской Албании, 1939, 166; თ. პაპუაშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 209; ვოროხსათვის, იხ. ვ. მინორსკი. Studies, 175 (საძიებელი) და Атлас Армянской ССР, 1961, с. 105.

ნები იჭერენ და, კერძოდ, ალ-ფატლ I, ქართული წყაროების ფა-
ლონი (985—1031 წწ). რომელიც ზის განძაში და ფლობს შამ-
ქორს, ბარდავს, ფაიტაკარან-ბაილაქანს, ხაჩენს და გარდაბანს.
სი სასაზღვრო ციხესიმაგრე ძველ ქართულ პროვინცია გარდაბან-
თან, რომელსაც ამჟამად, როგორც ვიცით, სომეხი ბაგრატიუნანე-
ბი ფლობდნენ, ჩვეულებრივ, შამქორი იყო¹¹⁸, თუმცა საზღვარი
აქ ხშირად იცვლებოდა¹¹⁹.

ამგვარად, უკიდურეს სამხრეთ-აღმოსავლეთით ბაგრატ III-ს
სამეფოს საზღვარი განძის საამიროსთან მტკვარზე გადიოდა. სხვა-
გან სამხრეთის ხაზზე იგი ძველივე უნდა დარჩენილიყო.

საინტერესოა ჩრდილოეთის საზღვრის ვითარება.

საქართველოს სახელმწიფო საზღვარი, ფაქტიურად, იგივე
რჩებოდა, როგორც ის ჩამოყალიბდა ადრეფეოდალური სამეფო
სამთავროების არსებობის დროს და დასავლეთში კავკასიონის
მთავარ ქედს მიჰყვებოდა, ხოლო აღმოსავლეთში — მთავარი ქე-
დის პარალელურ ჩრდილო მალალ ქედს. ასე რომ დვალეთი, ხევი
(წანარეთი), პირიქითა ხევსურეთი (ფხოვი), თუშეთი, დიდოეთი და
წახური საქართველოს სახელმწიფო ფარგლებში იყო უმეშვეოდ მო-
ხვედრილი. რეალურად კი საქართველოს კულტურული და, რო-
გორც ჩანს, პოლიტიკური გავლენა გაცილებით უფრო შორს იყო
იმეორკავკასიაში გავრცელებული.

ჯერ კიდევ, X ს. 20-იან წლებში, როგორც ცნობილია, გიორგი
„აფხაზთა მეფის“ უშუალო მონაწილეობით ალანებმა ქრისტიანო-
ბა მიიღეს. მათი საარქიეპისკოპოსო, სავარაუდოა, ბიჭვინტაში
ყოფილიყო¹²⁰. ყველაფერი ეს გვაფიქრებინებს, რომ „აფხაზთა
მეფეს“ შესაძლებელია პოლიტიკური სუვერენიტეტიც ჰქონოდა
ალანებზე, მით უმეტეს, რომ უკვე IX ს. 80-იან წლებში ქართული
წყაროს მიხედვით „ბაყათარ ოგსთა მთავარი“ აფხაზთა ლაშქარ-

¹¹⁷ ვ ა რ დ ა ნ ი. გვ. 134—115; იხ. Труды института истории АН АЗССР, XII, 1957, с. 215—216.

¹¹⁸ ვ. მ ი ნ ო რ ს კ ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 26, შენ. 8.

¹¹⁹ ვ. მ ი ნ ო რ ს კ ი. იქვე; დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი. აღჩაყალა-გა-
გის ციხე, გვ. 125.

¹²⁰ ნიკოლოზ მისტიკოსი, „გეორგიკა“, IV(2), გვ. 212—218; თუმცა არსებობს
განსხვავებული მოსაზრება, რომ ალანეთის ეპარქიის ცენტრი უნდა ყოფილიყო X
ს-ში აგებული ტაძარი ზელენჩუკში (ჩერქეზეთ-ყარააჩის აო), რომელიც დიდ მსგავ-
სებას ამჟღავნებს ლიხნის ტაძართან, იხ. В. А. Кузнецов. Северный Зе-
ленчукский храм X века. СА, 1964, № 4.

ში იბრძვის და თან წყაროს კონტექსტი ისეთია, რომ ოვსთა მთავრის არა მოკავშირეობაზე, არამედ ქვეშევრდომობაზე შეიძლება ვარაუდი¹²¹. მით უფრო ასე უნდა ყოფილიყო შემდგომი ნაწილი, როდესაც „აფხაზთა სამეფოს“ სიძლიერე განუხრებლად იბრუნება დაბოლოს, ეს ასევე უნდა ყოფილიყო ბაგრატ III-ის გამეფების შემდეგაც.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ საამისო ჩვენება შემოგვინახა მისმა უმცროსმა თანამედროვემ, სომეხმა ისტორიკოსმა სტეფანოს ტარონელმა (ასოლიკმა), რომელსაც დაცული აქვს ცნობა დავით კურაპალატისა და ბაგრატ „აფხაზთა მეფის“ კონფლიქტის შესახებ (988 წ.). იგი აღნიშნავს: „ამ მიზეზის გამო გურგენის შვილი (ბაგრატ. — დ. მ.) აფხაზთა მეფე მოდის დიდძალი ლაშქრით სარმატთა ქვეყნიდან კურაპალატ დავითისა და პაპამისის ბაგრატის წინააღმდეგ, გადმოდის კავკასიის მთებს, მოდის, ბანაკდება მტკვრად სახელდებული მდინარის ნაპირას“¹²². ქართული წყაროს მიხედვით ვიცით, რომ ბაგრატი იმიერკავკასიიდან კი არ მიემართება დავითის წინააღმდეგ, არამედ შიდა ქართლიდან და ბანაკად დგება თრიალეთში¹²³, მაგრამ ასოლიკი, ვფიქრობთ, იმას მოწმობს, რომ ბაგრატს დიდძალი ლაშქარი („სპა თვისი ყოველი!“) სწორედ იმიერკავკასიიდან წამოუყვანია, რაც გვაგულისხმებინებს, რომ ბაგრატს ხელი მიუწვდებოდა იმიერკავკასიაზე. ნიშანდობლივი აქ ის არის, რომ ამ ცნობით მხოლოდ აღან-ოსთა ვასალურ ურთიერ-

¹²¹ შდრ. მ. ლ ო რ თ ქ ი ე ა ნ ი ძ ე. ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გავრთიანება, გვ. 197—198. მართლაც, წყარო მოგვითხრობს, რომ „გამოიყვანა ბაგრატ აფხაზთა მეფემან ნასრა ცოლის ძმა მისი საბერძნეთით და მისცა ლაშქარი მისი“ (ქცა, I, გვ. 261) ტაო-კლარჯთა და სომეხთა საწინააღმდეგოდ. ბრძოლაში „იძლიერეს აფხაზნი, მოკლეს ნასრა და ბაყათარ, მთავარი ოვსი და ვრისთავი აფხაზთა“ (იქვე). ირკვევა, რომ ცნებაში „აფხაზნი“ იგულისხმება „ბაყათარ მთავარი ოვსი“, რომელიც თავისი რაზმით „ლაშქარსა მისსა“. ანუ ბაგრატ „აფხაზთა მეფის“ ლაშქარს წარმოადგენს. ეს იძლევა საფუძველს ოსთა ვასალობა ვივარაუდოთ. მაგრამ ჩვენ გვაქვს X ს. შუახანებისათვის ცნობა შესახებ იმისა, რომ აღანთა მეფე უფრო ძლიერია ან კიდევაც მთავრობს აფხაზებს (მასუდი, СМОНПК, XXXVIII, 56; ვ. მ ი ნ ო რ ს კ ი. История Ширвана и Дербенда, с. 209). ეს სრულად წარმოუდგენელია ამ დროს, როდესაც „აფხაზთა“ უპირატესობა მთელ იმიერკავკასიაში უცილობელია. ასე რომ ან მასუდი გაცილებით ძველ ამბავს აღნიშნავს, ანდა ტექსტი აქ შერყენილია და დედანში სწორედ „აფხაზთა“ აღანებზე მთავრობის შესახებ იყო საუბარი და არა—პირუკუ.

¹²² ა ს ო ლ ი კ ი. გვ. 252.

¹²³ ქცა, I, გვ. 276—277.

თობაზე კი არ შეგვიძლია ვარაუდის გაწევა, არამედ საერთოდ ჩრდილო-კავკასიის მთიელებზე.

მართლაც, ფრიად ნიშანდობლივია ის გარემოება, რომელიც ბოლო და XI ს. დასაწყისი ეს ის პერიოდია, როდესაც ჩრდილო-ჩანს, განსაკუთრებული ინტენსიურობით ვრცელდებოდა ჩრდილო-კავკასიის მთიანეთში ქართული ქრისტიანობა: ამ დროს არის აგებული ხოზიტა მაირამის და სოფ. თლის ქართული ეკლესიები დვალეთში¹²⁴. ამ დროს არის გადაკეთებული თხაბერდის ძეგლი, VIII—IX სს. ქართული ტაძარი ქისტეთში, რომლის გათხრებმა შესანიშნავი ქართული ეპიგრაფიკული მასალა მოგვცა¹²⁵. ამავე პერიოდშია აშენებული ხუნზახში სოფ. დათუნას ქართული ეკლესიაც და, როგორც ჩანს, სხვა მრავალი საკულტო ძეგლი დაღესტანში, რომელთა შესახებაც მხოლოდ ლიტერატურული ცნობები შემოგვრჩა¹²⁶.

ქართული ეკლესიების მშენებლობა, რა თქმა უნდა, ქართული ქრისტიანობის გავრცელებას ნიშნავდა, ხოლო ეს უკანასკნელი უმეტესად — ქართული კულტურისა. ამის უტყუარი მოწმობაა ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების აღმოჩენა კავკასიის მთიანეთში¹²⁷ და ქართული ანბანით შედგენილი ორენოვანი, კერძოდ, ქართულ-ხუნძური წარწერები დაღესტნიდან¹²⁸. უმრავლესობა ამ ძეგლებისა სწორედ X—XI სს. მიჯნას განეკუთვნება¹²⁹.

ქართული სამყაროს პოლიტიკური და კულტურული ურთიერთობა კავკასიის მთიანეთთან ამ დროისათვის ათასწლოვანზე

¹²⁴ ვ. დოლიძე. ხოზიტა-მაირამი—საქართველოს და ჩრდილო კავკასიის ხალხთა კულტურული ურთიერთობის საბუთი. სამ, XV, № 2, 1954, 119—126; მისივე, თლის ხუროთმოძღვრული ძეგლი—საქართველოს და დვალეთის კულტურული ურთიერთობის ახალი საბუთი, სამ, XXI, № 6, 1958, 767—773.

¹²⁵ ლ. ხომშიაშვილი, მ. ანთაძე. ტუბა-ერდის სარესტავრაციო სამუშაოების შედეგები. „ძეგლის მეგობარი“, № 26, 1971, გვ. 65—75; Г. Г. Гамбашидзе. Раскопки грузино-ингушского христианского храма „Тхаба-Ерды“ в 1969-1970 гг. ТД., с. 248-250; Е. И. Крупнов, Грузинский храм Тхаба-Ерды на северном Кавказе, КСИИМК, XV, 1947.

¹²⁶ Р. Шмерлинг. Церковь в с. Датуна в Дагестане, «Мацне» (Вестник) АН Груз ССР, № 2, 1969, с. 211—218.

¹²⁷ იხ. ИКОМАО, I, 1904, 63; ბატონიშვილი ევახუშტი. საქართველოს გეოგრაფია, რედაქცია მ. გ. ჯანაშვილისა, 1904, გვ. 170, შენ. 320.

¹²⁸ რ. შმერლინგი. დასახ. ნაშრ., გვ. 211—212 (იქვე, სათანადო ლიტერატურა).

¹²⁹ იქვე, გვ. 217; ურადის წარწერა, იხ. Н. Марр. Албанская надпись, КСИИМК, XV, 1947, გვ. 7—14.

მეტ ისტორიას მოითვლიდა და ამის შესახებ ჩვენ უკვე გვინდა აღნიშნული¹³⁰. X—XI სს. მაჯნის ეს უაღრესად მნიშვნელოვანი მოვლენა ქართული არქიტექტურული ძეგლების და ქართული გრაფიკის ინტენსიური გავრცელებისა ჩრდილო-კავკასიაში იმ ცნობებთან ერთად, რომლებიც ამ მხარეზე ქართული სახელმწიფოს პოლიტიკურ უზენაესობაზედაც მიგვიითითებენ, ზემოხსენებული საუკუნოვანი ურთიერთობის ერთ-ერთი, ფრიად ნიშანდობლივი ეტაპის გამოვლინებას წარმოადგენს. კონკრეტულად კი ყველაფერი ეს მიგვიითითებს არა მხოლოდ ჩრდილო კავკასიის მიმართ საქართველოს პოლიტიკურ პრიორიტეტზე, არამედ ამ მთიანეთის მოსახლეობის კულტურულ ასიმილაციაზეც.

ამის დასადასტურებლად ჩვენ კიდევ ერთი უაღრესად საინტერესო ფაქტი გვაქვს.

ჩვენი საუკუნის ოციან წლებამდე შემოქმედის მონასტერში (გურია) ინახებოდა XVI ს-ში ზარზმიდან (სამცხე) გადმოტანილ ქართული ოქრომკედლობის ნიმუშებს შორის მოოქროვილი ვერცხლის ფირფიტები, რომლებზედაც სხვადასხვა სცენები იყო გამოსახული ქრისტეს ცხოვრებიდან. გამოსახულებებს თან სდევდა მათი ამხსნელი ქართული ასომთავრული წარწერები. ამას გარდა ორ ფირფიტას ჩარჩობებზე შემორჩენილი ჰქონია ისტორიული შინაარსის მქონე მინაწერები. კერძოდ, ერთ-ერთი ფირფიტის ზედა ჩარჩოზე მსხვილი, რელიეფური ასოებით გამოყვანილია ორსტრიქონიანი წარწერა: „ქრისტე, აღიდე ბახტიშორ ხუასრო მეფე“. ამ წარწერის გვერდით წვრილი ასოებით ამოკვეთილი ყოფილა: „ქრისტე, შეიწყალე სახლისაჲ მეჭურჭლე“. მეორე ფირფიტის ჩარჩოს ქვედა მარჯვენა კუთხეში პირველი წარწერის მსგავსი ასოებით: „ქრონიკონი იყო სკმ“ ანუ $780 + 228 = 1008$ წ¹³¹.

ამგვარად, 1008 წ. მოიხსენიება ვინმე ბახტიშორ ხუასრო მეფე. ვინ უნდა იყოს იგი?

ჩვენი აზრით, ბახტიშორ ხუასრო მეფე უნდა იყოს იგივე „ბუხტი-შო საირის ნფლობელი“, რომელიც იხსენიება 1025 წლისთვის¹³².

ქვეყანა „საირი“ კარგად არის ცნობილი არაბული წყაროე-

¹³⁰ დ. მუსხელიშვილი. ციხე-ქალაქი უჯარმა, გვ. 48.

¹³¹ Г. Н. Чубинашвили. Грузинское чеканное искусство, 1959, 23-105—6.

¹³² ვ. მინორსკი. დასახ. ნაშრ., გვ. 70.

ბიდან. ეს არის ფაქტიურად, შემოკლებით ხმარებული ტიტულუსი (საკიბ ას-სარირ — ტახტის მფლობელი) ამ ქვეყნის მმართველისა, რომელიც თვით ქვეყნის აღსანიშნავადაც იხმარებოდა. ეს უკანონო ნასკნელი კი უცილობლად გულისხმობს დაღესტანს, ქვეყნის მფლობელ დღევანდელი ავარიის ყოი-სუს ხეობას¹³³, ანუ ქართული წყაროების ხუნზახს¹³⁴ ლუნძეთს. მასული პირდაპირ აღნიშნავს, რომ სარირის მეფის დედაქალაქი ხუნზახია¹³⁴.

ამგვარად, სარირი, მაინცდამაინც ის ტერიტორიაა, რომელზედაც, როგორც ვიცით, საკმაოდ მრავლად იყო და არის შემორჩენილი ქართული ქრისტიანული კულტურის ძეგლები. თვით სარირის მეფე, მასუდის (943 წ.) მიხედვით, ქრისტიანია¹³⁵. კიდევ უფრო ადრე 900 წლის ახლოს, როდესაც წერდა იბნ-რუსტე¹³⁶, არათუ მეფე, არამედ მთლიანად ლუნძთა ზედაფენა ქრისტიანია¹³⁷. ამასვე მოწმობს სარირის მეფეთა შემორჩენილი ქრისტიანული ერანულ-სირიული სახელი ბუხტ-იშო¹³⁸. გარდა ზემოხსენებულისა კიდევ ერთი მეფე სარირისა ასეთივე სახელწოდებით მოიხსენიება 905 წლისთვის¹³⁹. რომ დაღესტანში სწორედ ქართული ქრისტიანობა შედიოდა, ეს ყველაფერი ზემოთქმულის შემდეგ სრულიად ნათელია და დღეს სადავო აღარ არის¹⁴⁰.

ცხადია, ქართული ქრისტიანობის ასე ინტენსიურად გავრცელება დაღესტნის მთიანეთში, მოწმობაა ადგილობრივი მოსახლეობის ზედა ფენის ქართველთა მიერ კულტურული ასიმილაციისა და რომ ეს ასე იყო, ამას უცილობლად ადასტურებს ბუხტ-იშო ბახტიშორ მეფის შეკვეთით შექმნილი და ზარზმის მონასტრისადმი შეწირული ქართულწარწერიანი ოქრომჭედლობის შესანიშნავი ნიმუშები.

ლუნძური ზედაფენის მთლიანად გაქართველებაზე, რა თქმა უნდა, ჯერ ლაპარაკი არ შეიძლება, მაგრამ რომ იგი ორენოვანი იყო, ეს კი უეჭველი უნდა იყოს.

¹³³ ვ. მ ი ნ ო რ ს კ ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 132—133.

¹³⁴ მ ა ს უ დ ი. СМОНПК, XXXVIII, გვ. 52—3; ვ. მ ი ნ ო რ ს კ ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 203—204.

¹³⁵ მ ა ს უ დ ი. იქვე, გვ. 52; ვ. მ ი ნ ო რ ს კ ი. იქვე, გვ. 203.

¹³⁶ ვ. მ ი ნ ო რ ს კ ი. იქვე, გვ. 134.

¹³⁷ იბნ-რუსტე, СМОНПК, XXXII, 47; საუბარია მეფის „სასახლის მცხოვრებლებზე“.

¹³⁸ ვ. მ ი ნ ო რ ს კ ი. იქვე, გვ. 136.

¹³⁹ იქვე, გვ. 65.

¹⁴⁰ იქვე, გვ. 136.

განსაკუთრებით საინტერესოა ამ თვალსაზრისით ფირფიტის ერთ-ერთ წარწერაში მოხსენიებული „სახლისაჲ მეჭურჭლე“, რომელიც, სავარაუდოა, ბახტიშორ ხუასრო მეფის „სამეფო მანქანის“ მეჭურჭლე ყოფილიყო¹⁴¹. თუ ეს ასეა, მაშინ ჩვენს მანქანის კვანთ, რომ ქართულ კულტურასა და ქართულ ენასთან ერთად ჩრდილო კავკასიაში ქართული სახელმწიფოებრიობაც შედიოდა.

ამისავე მოწმობა უნდა იყოს ხუნზახის მახლობლად აღმოჩენილი ქვის პატარა ჯვარი ქართულ-ხუნძური წარწერით, რომელშიც თითქოს მოიხსენიება „ერისთავი ბერიტა“¹⁴² ხუნზახის ორენოვანი წარწერაც უცილობელი მოწმობაა ქართული სახელმწიფოებრიობის, ქართული ფეოდალური სამოხელეო ინსტიტუტების გავრცელებისა დაღესტანში.

ვფიქრობთ, რომ შემოქმედის ფირფიტების ბახტიშორ ხუასრო მეფის და მუნეჯიმბაშის წყაროს ბუხტიშო სარირის მეფის იდენტიფიკაცია სწორი უნდა იყოს და თუ ეს ასეა, მაშინ, გადჭარბების გარეშე შეიძლება ვთქვათ, ჩვენს წინაშეა ქართული კულტურისა და ქართული სახელმწიფოებრიობის ისტორიის უაღრესად დიდი მნიშვნელობის ნიშანდობლივი ფაქტი: გაქართველების ინტენსიური პროცესი მიდიოდა არა მხოლოდ საქართველოს სახელმწიფოს აღმოსავლეთ და დასავლეთ პერიფერიებზე (პერები, აფხაზები, ტაოელი სომხები), არამედ ჩრდილო კავკასიის მთიანეთშიც. X—XI სს. მიჯნაზე ეს პროცესი, როგორც ვნახეთ, საკმაოდ შორს წასულა.

რა თქმა უნდა, ეს მოწმობს, რომ შემოხსენებული პროცესი დიდი ხნის წინათ არის დაწყებული და ახლა, როდესაც ჩვენ X—XI სს. მიჯნაზე ასეთ ფაქტს ვადასტურებთ, სხვაგვარი შუქი ეფინება ჩვენს წყაროებში შემორჩენილ სათანადო ცნობებს და თვით ამ პროცესის განვითარებაც უფრო ნათელი ხდება.

კერძოდ, ბახტიშორ ხუასრო მეფემ, რომელიც ჩვენი იდენტიფიკაციით ლუნძთა მეფე უნდა ყოფილიყო, არ შეიძლება არ მოგვავგონოს VIII ს. პირველი ნახევრის ერთი მთავარი, „რომელი ერისთავობდა თუშთა და ხუნზთა ზედა და ყოველთა წარმართთა მის მთისათა, სახელით აბუხუასრო“¹⁴³, და რომელიც არჩილის ვასალი

¹⁴¹ შტრ. გ. ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 106—107.

¹⁴² ტ. გ უ ღ ა ვ ა. ორი წარწერა (ქართული და ქართულ-ხუნძური) დაღესტნიდან. მსკი, 30, 1954, გვ. 187.

¹⁴³ ქცა, I, გვ. 243.

იყო (იხ. ზემოთ, II, 3). ჩვენ ვვარაუდობდით, კახეთის ციხესიმაგრეთა სპეციფიური ტოპოგრაფიის საფუძველზე, რომ წყაროს ცნობა აბუ-ხუასროს არჩილისადმი ვასალური ურთიერთობის შესახებ სწორი უნდა იყოს. არ არის გამორიცხული და, ეპიგრაფიკული ჩვენ ვფიქრობთ, რომ აბუ-ხუასრო „თუშთა და ხუნზთა“ ველთა წარმართთა მის მთისათა“ მთავარი „უშუალო“ წინაპარი იყოს ბახტიშორ ხუასრო ხუნზთა მეფისა. ამას არა მხოლოდ მათი მფლობელობის თანხვედრა გვავარაუდებინებს, არამედ მათი სახელწოდებათა, უკეთ ტიტულთა იდენტურობაც. „ხუასრო“ || „ხოსროუ“, როგორც ცნობილია, სასანელ მეფეთა ზოგად ეპითეტს წარმოადგენდა. ამიტომ არის, რომ „ქართლის ცხოვრება“ „ხუასროს“ ზოგადად ხმარობს სასანელი შაჰანშაჰების აღსანიშნავად¹⁴⁴. ასეთივე მნიშვნელობით ხმარობენ ამ ტერმინს არაბული წყაროებიც¹⁴⁵. ვფიქრობთ, რომ ეს ეპითეტის ლუნძთა მთავრების ერთგვარ ტიტულს წარმოადგენდა, რომელიც მათ ტრადიციით სასანელ შაჰანშაჰებთან აკავშირებდა: არაბულ წყაროებში შემონახული ვადმოცემით ხომ სარირის მეფეები სასანიდების ჩამომავლები იყვნენ თუ მათგან იყვნენ დანიშნულნი¹⁴⁶.

ეს გარემოება კიდევ ერთ საინტერესო ვითარებაზე მიგვიბრუნებს: ქართული წყაროს მიხედვით, აბუ-ხუასრო იმ მთავართა ჩამომავალი იყო, „რომელთადა მიებოდა ვახტანგ მეფესა წუქეთი“¹⁴⁷. ეს ჩვენება, რომ წუქეთში (რომელიც ამ კონტექსტში შესაძლებელია არა საკუთრივ წუქეთს, არამედ აბუ-ხუასროს მთელ სამფლობელოს ნიშნავდეს) ვახტანგ გორგასალი სვამს მთავარს, შესაძლებელია დავუკავშიროთ არაბულ წყაროებში შემონახულ ზემოხსენებულ ჩვენებას, რომ სარირის მეფე სასანელთა მიერ იყო დანიშნული¹⁴⁸ და თუ ეს ასეა, მაშინ სარირის ვასალური ურთიერთობა ქართლთან უკვე V ს-იდან უნდა ვივარაუდოთ. მაინცდამაინც VIII ს-იდან ეს თითქოს აღარ არის საეჭვო.

ამის შემდეგ საკვებით გასაგები უნდა იყოს, თუ როგორ მოხდა, რომ X—XI სს. მიჯნაზე დაღესტნის მოსახლეობის ზედაფენა

¹⁴⁴ იხ. გამოთქმა: ქართველებმა „მოირთეს ძალი ხუასროთაგან“ (ქ^აც, I, გვ. 131) შდრ. იქვე, 199 და სხვ.

¹⁴⁵ ისთახრი აღნიშნავს, რომ „დარუბანდის მთებში ციხესიმაგრეები ხოსროების აგებულა“ (СМОНПК, XXIX, 31, შენ. d).

¹⁴⁶ ამის შესახებ, იხ. ვ. მ. ი. ნ. ს. კ. ი. დასახ. ნაშრ. გვ. 132, შენ. 69.

¹⁴⁷ ქ^აც, I, გვ. 243.

¹⁴⁸ იბნ-ალ-ფაკიბი, СМОНПК, XXXI, 23; იაკუთი, გვ. 14, 27, 62.

ორენოვანია და ქართველთა მიერ კულტურის თვალსაზრისით
სავსებით ასინილირებული.

სარირის სამეფო, რომელიც არაბებსაც და ხეობებსაც
რად წარმატებით ებრძოდა, რა თქმა უნდა, მხოლოდ ხელისუფლებით
მოიცავდა. არაბული წყაროები გვიმოწმებენ, რომ სარირი მოი-
ცავდა მთელი ჩრდილო-აღმოსავლეთი კავკასიის მთიანეთს და გა-
დაჭიმული იყო ალანთა სამეფოდან დასავლეთით და კასპიის
ზღვამდე¹⁴⁹.

ამგვარად, გვაქვს საფუძველი ვივარაუდოთ, რომ ბაგრატ III-მ
არა მარტო ამიერკავკასიის დიდი ნაწილი გააერთიანა, არამედ
ჩრდილო კავკასიის მთელი მთიანეთი ვასალურ დამოკიდებულება-
ში მოაქცია.

ამის შემდეგ, ვფიქრობთ, არცთუ გავიადებულად მოგვეჩვე-
ნება სუმატ დავითის ძის მიერ ბაგრატ III-ის მეფობის პოლიტი-
კური შედეგების ზოგადი დახასიათება: „ბაგრატ აფხაზთა მეფე,
კურაპალატი დიდი ეუფლა ტაოს მამულსა თსისა, და დაიპყრა ყო-
ველი კავკასია თვითმპყრობელობითა ჭიქეთითგან ვიდრე გურგე-
ნამდე. ხოლო აღარბადაგანი და შარვანი მოხარკე ყო, სომხითისა
კელმწიფებითა, ნებიერად განაგებდა, მეფე სპარსთა თსს მეგობ-
რად და ერთგულ ყო სიბრძნითა და ძლიერებითა თსსითა უფროს
სახლეულთა თსთასა, და ბერძენთ მეფესაცა შიში აქუნდა ამისი
ყოვლადვე“¹⁵⁰.

ზემოთქმულის შემდეგ ჰიპერბოლად აღარ უნდა მოგვეჩვე-
ნოს მემატიანის ჩვენებაში, რომ ბაგრატმა „დაიპყრა ყოველი კავ-
კასია თვითმპყრობელობითა ჭიქეთიდან ვიდრე გურგენამდე“.
აქ სწორედ ჭიქთა, ალანთა და სარირის სამთავროს, ანუ ქისტ-და-
ლესტნელთა ვასალობა იგულისხმება. აღარბადაგანის მოხარკეობა-
ში იგი, უეჭველია, არანის მფლობელის, ფადლონის მოხარკეობას
გულისხმობს¹⁵¹. მეორე მხრივ, ბუნებრივია, ბაგრატის გავლენა გა-

¹⁴⁹ პოდუდ-ალ-ალემის (980-იანი წლები) ცნობით ყაითაყი სარირთა მეფის მზე-
დართმთავართა რეზიდენციაა (იხ. В. Н. З а х о д е р, Каспийский свод све-
дений о Восточной Европе, I, 1962, 125). ყაითაყი კი დალესტნის ზღვისპი-
რამხარეა და რუბანდის მუზობლად (იხ. ვ. მ ი ნ ო რ ს კ ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 126—
129, იქვე, რუკა № 2).

¹⁵⁰ ქცა, I, გვ. 382.

¹⁵¹ ქცა, I, გვ. 280; ეს უნდა მომხდარიყო 1010—1014 წლებში (იხ. ივ. ჯ ა ვ ა
ხ ი შ ვ ი ლ ი. ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 130). არანის დახარკევის ისტორია
შემონახული აქვს „მატიანე ქართლისაჲს“, ხოლო სუმატ დავითის ძე ამის შესახებ

ზრდილიყო სომხითზე (ქვემო ქართლის კვირიკიანებზე, რომელთაც X ს. ბოლოს მეფის ტიტული მიითვისეს) და აგრეთვე ნაწილობრივ ვანზეც და თუმცა მუნეჯიშხის წყაროს (1106 წ).¹⁵² სომხთა მიერ იმე ჩვენება არ შემოუნახავს, არ არის გამორიცხული, რომ მეფობის ბოლო წლებში ბაგრატს შარვანიც მოხარკედ გაეხადოს.

როგორც ვხედავთ, XI ს. დასაწყისისთვის საქართველოს უდიდესი ნაწილი თბილისს, ქვემო ქართლს და იმიერტაო-სპერს გარდა გაერთიანებულია ბაგრატ III-ის ტახტის გარშემო, ამიტომ სრულიად სამართლიანია, რომ ამ დიდ სახელმწიფო მოღვაწეს საქართველოს გამაერთიანებელი ვუწოდოთ¹⁵³. ვახტანგ გორგასალის იდეას კვლავ მკვიდრი საფუძველი მიეცა. მაგრამ ბაგრატ III-ის დროინდელი საქართველო კიდევ უფრო დიდი მისიის წინ იდგა: არამცთუ თბილისის და ტაო-ქვემო ქართლის დაბრუნება მხოლოდ და მხოლოდ დროის საკითხი იყო, არამედ აღმავლობის გზაზე დამდგარი ფეოდალური საქართველო უკვე ამ დროს კავკასიური სამყაროს გამაერთიანებლის როლს კისრულობდა და ბიზანტიას უპირისპირდებოდა. ამასთან ერთად უდიდესი საქმე კეთდებოდა იმ მხრივაც, რომ საქართველოს პერიფერიებზე გაქართველების ინტენსიური პროცესი მიმდინარეობდა. ჩრდილოეთ კავკასიაშიც ქართული ქრისტიანული კულტურის მძლავრი ნაკადი იჭრებოდა და ქართულ ენასთან ერთად ქართული სახელმწიფოებრიობაც შექმნდა. თუ რამდენად ძლიერი, რეალური და სიცოცხლისუნარიანი იყო ეს დიდი პროცესი იქიდანაც ჩანს, რომ ნახევარსაუკუნეზე მეტი ხნის შემდეგ ველური თურქ-სელჯუკების დამანგრეველი თარეშის პირობებში იქმნება ლეონტი მროველის ცნობილი ეთნოლოგიური კონცეფცია, რომელიც მოწოდებულია დაასაბუთოს კავ-

არაფერს ამბობს... ეს კიდევ უფრო აძლიერებს ექვს, რომ ამ შემთხვევაში „აღარბადაგანი“ უნდა ანონიმს „ქუეყანასა რანისასა“ გულისხმობდეს. რანის მაგივრად აღარბადაგანის ხმარება შესაძლებელია იმიტომ იყოს გამოწვეული, რომ X ს. მეორე ნახევარში არანი აზერბაიჯანის მფლობელმა სალარბადაგანმა დაიპყრეს (იხ. V. Minor sky. Caucasia IX. BSOAS, Part 3, 1953, გვ. 514 და შემდ.). შდრ. „მატიანე“ ქართლისაჲს“ გამოთქმას „სალართა დაეჰყრა მამინ ბარდავი და აღარბადაგანი“ (ქცა, I, გვ. 266). ვფიქრობთ, რომ აქ აღარბადაგანი არანსაც გულისხმობს. გარდა ამისა იბნ ალ-ასირის პირდაპირ კქონია აღნიშნული, რომ ფადლონი ფლობდა აზერბაიჯანის ნაწილს (იხ. V. Minor sky. Studies, 42). ამდენადვე სუბმატ დავითის ძის ზემოხსენებული შითითება საესეებით რეალური ჩანს.

¹⁵² В. Минорский. История Ширвана и Дербенда, с. 51—53.
¹⁵³ ე. თაყაიშვილი. სუბმატ დავითის ძის ქრონიკა, გვ. 51.

კასიური სამყაროს ერთიანობა. დაბოლოს, რომ ეს დიდი პროცესი სრულიად რეალური და ობიექტურად ურთიერთგაქორწინებული კანონზომიერება იყო, დასტურდება იმითაც, რომ უკვე 1917 წლის შემდეგ XII ს. დასაწყისში საქართველოს უდიდესმა პოლიტიკურმა მოღვაწემ, დავით აღმაშენებელმა, საქართველოს და კავკასიის გაერთიანების საქმე ბოლომდე მიიყვანა.

ОСНОВНЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ ГРУЗИИ

Резюме

В 20-х годах VI века Ирану удается упразднить царскую власть в Картли. Царство распалось на отдельные, почти независимые друг от друга области — бывшие эриставства. Несмотря на непосредственное политическое господство завоевателей, экономическое развитие страны шло по восходящей линии. Развиваются торгово-экономические связи не только между отдельными областями страны, но и с внешним миром, о чем свидетельствует нумизматический материал.

Результатом всеобщего экономического процветания явилось возрождение тенденции политического объединения: «постепенно стала собираться Картли и поставили Гурама эриставом» («Обращение Грузии»). Так восстановилась единая национальная власть.

К концу VI — началу VII в., рядом с Ираном, в торговлю с Картли активно включается Византия. Закавказье и, в частности, Картли становится транзитной территорией интенсивной торговли между Востоком и Западом. Эти оживленные международные торгово-экономические взаимоотношения, в свою очередь, подразумевали интенсификацию местных соответствующих связей. Все это усиливало тенденцию объединения и слияния разных областей страны, в том числе, низинных и горных регионов.

Однако процесс «собрания Картли» в середине VII в. вновь должен был прекратиться на три столетия из-за внешнеполитических осложнений: началась эпоха арабских завоеваний.

Интересные сведения для воссоздания исторической географии Восточной Грузии середины VII в. имеются у арабских историков, в первую очередь, у Балазури (IX в.), у которого сохранился текст т. н. «Охранной грамоты», данной арабским полководцем Хабибом ибн-Масламой патрикию Картли. Грамота касалась Тбилиси, как столицы государства, Квемо (Нижней) Картли с центром в Манглиси и Шида (Внутренней) Картли с центром в Армази. После этого ара-

бы захватывают остальные области Восточной Грузии: Кахети, Кухети, Хунани, Касал, Гардабани, Базалети, Конисхеви, Каспи (?), Джавахети, Самцхе, Артаани, Шавшети, Кларджети, Дариалан с цанарами и дидойцев (Юго-Западный Дагестан).

Наша интерпретация «Охранной грамоты» Картли выявляет резкое расхождение историко-географических сведений армянского «Ашхарацуйца» с арабским списком. Этот факт, на наш взгляд, констатирует те перемены, которые произошли в исторической географии страны примерно за 250 лет и были обусловлены культурной, социальной и экономической эволюцией в течение V—VI веков. Эти процессы действовали в сторону укрупнения древних историко-географических единиц «хеви» и слияния горных и низинных районов.

Имеющиеся в нашем распоряжении источники — письмо Анастасия Апокрисиария к Феодосию Гангрскому и «Воспоминания» этого последнего, показывают, что к 60-м годам VII в. царская власть в Эгриси давно уже упразднена и страной управляют патрикии. Апишлети, Миссимнанети, Сванети и Лечхуми являются непосредственными провинциями Эгрисского княжества, в состав которого в это время входят, по видимому, и некоторые провинции Иверии (Ачара, Аргвети и Рача). Апхазети (Абхазия) же является независимым княжеством, которое, как и Эгриси, находится в вассальной зависимости от Византии.

Завоевание арабами Восточной Грузии отрицательно отразилось не только на политическом состоянии страны, но и на экономическом ее развитии. Однако с начала VIII в. торгово-экономические взаимоотношения с внешним миром вновь начинают постепенно развиваться. Это обстоятельство, с учетом относительно мирной политической жизни Восточной Грузии, указывает на восходящий, хотя и несколько замедленный процесс внутренней эволюции страны. Это должно было отразиться и на историко-географическом развитии страны.

Ценным документом в этом отношении являются сведения анонима X в., включенные в виде эксцерпта в «Картлис цховреба» и отражающие данные источника VIII века. Это та часть летописи, где рассказывается о деятельности Арчила (705—745), который делит Восточную Грузию на уделы для своих вельмож-эриставов.

Сопоставление арабского списка восточногрузинских провинций (VII в.) с данными грузинского анонима (VIII в.) выявляет уже знакомую нам тенденцию историко-географических изменений, обусловленную последующим социально-

экономическим развитием страны и направленную в сторону укрупнения административно-территориальных единиц Картли. Кроме того, замечается территориальный рост самой Картли, поскольку в ее состав входит провинция Абази (Ашоц), а также — Шаки.

Грузинские источники сохранили некоторые сведения, касающиеся исторической географии Западной Грузии. Интересная деталь отмечается в отношении Апхазети (древн. Абазгии), которая определенно указывает на резкий поворот с середины VIII в. в политике и культурной ориентации апхазских династий от Византии к общегрузинскому общественному развитию.

Следует отметить еще одно важное для исторической географии Западной Грузии показание анонима. В частности, на основании его текста можно сделать совершенно недвусмысленный вывод о возрождении города Кутаиси, как политического и культурного центра, причем очень важно отметить, что Кутаиси возрождается не как центр Эгриси (Лазики), а как картлийский политический центр и в то же время как мощный форпост распространения картлийской культуры.

Процесс историко-географического развития, обусловленный внутренней социальной и экономической эволюцией, выразился не только в укрупнении административных единиц и территориальной экспансии, но и в интенсивном освоении этой территории, в частности, в экономическом освоении горных областей на базе хозяйственного развития низинных районов. Тот факт, что вместо расчлененного на горные и низинные «хеви» Картли IV—V веков («Ашхарауиц»), в середине VII века мы видим «хеви», объединяющие горные и низинные области (арабский список), является яркой иллюстрацией этого процесса. Подтверждением вышеуказанного служат также феодальные крепости определенного типа. Мы имеем в виду крепости, сооружаемые на стыке горных и низинных областей. Историко-географический анализ подобных сооружений показывает, что если с одной стороны они господствуют над областью с развитым интенсивным сельским хозяйством, то с другой — контролируют главные магистрали, связывающие ее с горной областью развитого скотоводства, в особенности, овцеводства, и тем самым эксплуатируют и ее. Другими словами, экономическая география края ясно указывает на социальную и экономическую функции данной крепости, функцию одновременной эксплуатации определенных горных и низинных областей. Тем самым становится ясным, что в период функционирования вышеозначенных феодальных крепостей области обеих зон представляют собой одну территориально-экономическую общность.

Таким образом, возникновение вышеуказанных крепостных сооружений знаменует собой факт в высшей степени важный для понимания историко-географического развития раннесредневековой Восточной Грузии, в частности, для выяснения такого кардинального вопроса процесса исторической эволюции страны, как вопрос взаимоотношения высокогорных и низинных районов. Эти взаимоотношения, прослеживаемые с древнейших времен, завершаются в эпоху раннего феодализма экономическим освоением горных областей, (преимущественно со скотоводческим хозяйством) низменностью, где было развито интенсивное сельское хозяйство. Следовательно, это явление знаменует собой завершение длительного исторического процесса объединения высокогорных («мта») и низинных («бари») областей в одну территориально-экономическую феодальную единицу («куекана» — «земля»). Этот процесс завершается в основном в первой половине VIII в.

Вышеуказанный процесс следует считать основной тенденцией историко-географических изменений в эту эпоху. Он характерен не только для Восточной, но и для Западной Грузии, и является результатом общего социального и экономического развития, адекватно выраженного в исторической географии страны.

Однако в Западной Грузии этот процесс протекал несколько иначе, в частности, тенденция объединения горных и низинных районов здесь была не такой четкой, как в восточной половине страны. Причиной этого была экономическая специфика взаимоотношений этих двух зон. Однако тут действовал и другой, этническо-племенной, фактор.

Раннее средневековье, согласно древнегрузинским источникам, характеризуется интенсивным строительством феодальных крепостных сооружений. Некоторые из них являются трансформацией старых подобных сооружений, иные строятся именно в этот период. Они знаменуют собой победу феодальных отношений в районах интенсивного сельского хозяйства («бари») и в то же время являются мощным средством распространения тех же отношений в горные области («мта»).

Характерно, что параллельно этому явлению, именно в середине VIII в., согласно источникам, появляется множество враждующих между собой «мтаваров» (независимых или полунезависимых владельных князей). Нам представляется, что вышеуказанные крепостные сооружения являются резиденциями именно этих летописных «мтаваров». Это подтверждается также литературным источником «Житие Серапиона

Зарзмили», которое, по нашему мнению, описывает события именно VIII века.

Определенный перелом в социальном развитии раннефеодальной Грузии, обнаруживающийся в историко-географических изменениях, проявляется еще в одном обстоятельстве: в радикальном метаморфозе историко-географической терминологии, отражающей социальные явления.

Вышесказанное является, на наш взгляд, достаточно убедительным основанием для характеристики историко-географических изменений раннефеодальной Грузии: восходящее экономическое развитие вызывает в низинных районах вырождение «сопели» (территориальных общин) и возникновение «куекана» (феодальных «земель»). С другой стороны, это отражает экономическое и социальное освоение горных областей низменностью. Это был значительный сдвиг не только в социальном развитии, но и с точки зрения исторической географии: начинается «период куекана» (феодальных «земель»).

Выше было отмечено, что, начиная с самого начала VIII века замечается оживление торгово-экономических отношений между Закавказьем и Халифатом. Некоторый подъем торговых взаимоотношений с внешним миром является, несомненно, отражением общего социального и экономического подъема, выразившегося в объединении мелких феодальных владений в большие феодальные княжества — «самтавро».

Освободиться от арабского владычества раньше других сумела самая крайняя восточная периферия Картли — провинция Эрети, к концу IX в., преобразившаяся в царство. Центром этого царства был город Шаки, благодаря чему арабские источники X в. называют его Шакским царством.

Примерно в 80-х годах VIII в. возникает второе феодальное государственное образование — Кахетское княжество с центром в городе Уджарма.

На территории Квемо Картли с центром в Тбилиси к концу IX века образовалось еще одно феодальное княжество — Тбилисский эмират.

В 70-х годах VIII в. по инициативе апхазских мтаваров объединяются Апхазское и Эгрисское княжества. К концу века это новое государство освобождается от вассальной зависимости Византии. Так образовывается «царство апхазов», охватывающее всю Западную Грузию. Центром этого царства является Кутаиси, который к этому времени, как мы уже знаем, был очагом восточно-грузинской национальной культуры. Поэтому объявление этого города центром «царства апхазов» однозначно и окончательно решает: 1) вопрос о государственной сущности «царства апхазов» — это было грузин-

ское царство; 2) вопрос о культурной принадлежности «царей апхазов» — каким бы ни было их этническое происхождение, с точки зрения культурного кредо, они были грузинами; 3) вопрос о генеральной линии политического курса «царей апхазов» — с самого же начала они стали проводниками общегрузинского внешнего и внутреннего политического курса.

Все эти грузинские царства и княжества с административной точки зрения делились на эриставства. Однако, если восточногрузинские эриставства возникли на основании объединения горных и низинных областей, то в Западной Грузии эта тенденция проявляется слабее, и эриставства «царства апхазов», в сущности, оформились, как горные и низинные округа. Одной из причин, определяющих это явление, нужно считать слабую, по сравнению с Восточной Грузией, экономическую связь между этими двумя сельскохозяйственными зонами. Однако решающим в этом случае является, видимо, фактор этническо-племенной. Разнообразие этнического и племенного состава населения Западной Грузии тормозило указанный процесс. Иначе говоря, интеграция грузинских и ассимиляция негрузинских племен, в отличие от Восточной Грузии, не достигла здесь степени, обуславливающей возникновение историко-географических «земель», так сказать, нового типа.

В начале IX века верховным правителем подвластной им части Восточной Грузии арабы назначают Ашота Багратиони, владетеля юго-западных грузинских провинций. Воспользовавшись междоусобицей в халифате, Ашот принимает вассальную зависимость от Византии и получает от императора титул Куропалата. Фактически, это означает возникновение еще одного независимого феодального грузинского княжества, в пределы которого в это время входил не только бассейн верхнего течения р. Куры, но и почти весь бассейн р. Чорохи (Шавшети, Кларджети, Тао).

Центром этого юго-западного княжества при Ашоте был город Артануджи в провинции Кларджети.

Процесс экономического и социального развития, следствием которого явилось возникновение феодальных царств и княжеств, естественно вылился в борьбу между ними за гегемонию. Ближайшим результатом этой борьбы должно было быть объединение враждующих сторон в одно политическое целое, создание феодального государства Грузии — Сакартвело.

Борьба за гегемонию началась борьбой за Картли — срединной провинции Грузии. То была кровавая двухсотлетняя эпопея объединения Грузии. Дебютантами этой историче-

ской драмы были Куропалат Ашот Багратиони и правитель Кахетии Григол, их партнерами, с одной стороны «царь апхазов», с другой — тбилисский эмир. Однако в эту борьбу активно включились и армянские цари. В итоге, к началу XI века большая часть грузинских земель, то есть значительная часть Закавказья была объединена под единой державной властью «царя апхазов, картвелов, ранов и кахов» Баграта III Багратиони.

უიშოკლზბათა სია

- „გეორგია“—ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტექსტები ქართული თარგმანით გამოცემა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა, I—VIII, 1961—1970.
- ქცა—ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, I, 1955; II, 1959.
- ვარდან—წიგნი ქართველთა შიშვეთაჲსთაჲსი, N 1861.
- იოანე დრასხანაკეტელი. სომხეთის ისტორია, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევითა და საძიებლებით გამოსცა ვ. ცაგარელი. შეიღმა, 1965.
- კირაკოსი—წიგნი ქართველთაჲსთაჲსი, N 1861.
- კორიუნო—წიგნი ქართველთაჲსთაჲსი, N 1861.
- ლაზარე ფარქელო—წიგნი ქართველთაჲსთაჲსი, N 1861.
- მოსე კალანკატუელი—წიგნი ქართველთაჲსთაჲსი, N 1861.
- მოსე ხორენელი—წიგნი ქართველთაჲსთაჲსი, N 1861.
- ფავსტოსი—История Армении Фавста Бузанда, 1953.
- ფლავიუს არიანე. მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო. თარგმანი, გამოკვლევა, კომენტარები და რუკა ნათელა კეკელიძისა, 1961.
- მსკ—მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის.
- სამ—საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე.
- სიგკ—საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული.
- სმმ—საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე.
- Армянская география VII века по р. X. Текст и перевод, издал К. П. Патканов, 1877.
- ИКОМО—Известия Кавказского отдела московского императорского археологического общества.
- Н. Адонц. Армения—Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908.
- МКА—Е. А. Пахомов, Монетные клады Азербайджана и Закавказья, I—IX, 1926—1966.
- МЭГКЗК—Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края.
- ОР—Е. Такашвили, Описание рукописей «Общества распространения грамотности среди грузинского населения», Тиф. 1906—1912

- СМОПҚ—Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа.
- ТКАЭ—Труды Кахетской археологической экспедиции, I, Тб., 1969.
- G é o g r a p h i e de Moïse de Corène d'après Ptolémée. Texte arménien traduit en français par le p. Arsène Soukry Mekhitariste, 1881.
- М é m o i r e s - S a i n t - M a r t i n — J. Saint-Martin, Mémoires Historiques et géographiques sur l'Arménie, t.II, 1819.

ს ა ძ ი ბ ლ ე ბ ი

პირთა სახელები

- ბბაშიძე დ. 221
 აბდ-ალ-მელიქი 67
 აბიბოს-ნეკრესელი 18, 19
 აბრამიშვილი თ. 8, 9, 10, 15, 17, 27, 58, 60, 194
 აბულაძე ილ. 64, 165, 193, 220, 227
 აბუ-მუსე 41
 აბუ-ხუასრო 63, 64, 104, 121, 122, 123, 240, 241
 აგათია 54
 აღარნასე აღარნასიანი 63
 აღარნასე (აღარნერსე) ქართველთა მეფე 180, 187
 აღარნასე ამოტის ძე 177
 აღარნასე (ბაგრატიონი) 41, 64, 69, 136, 156, 157
 აღარნასე ბრმა 121, 122, 123, 156
 აღარნასე გურგენის ძე 178, 182, 190, 191
 აღარნასე გიპატოსი 32
 აღარნასე კურაპალატი და ქართველთა მეფე 194, 195, 196
 აღარნასე მაგისტროსი 181
 აღარნასე შამელი 219, 221, 222
 აზატ-შოსე 163
 ალექსანდრე მაკედონელი 194, 215
 ალექსიძე ზ. 13
 ალი-სულთანი 65
 ალ-კიტროჯი 40
 ალ-მუჟადასი 129
 ალ-ფატლ I 235
 ანანია მოკელი 234
 ანასტასი I 15
 ანასტასი ამოკრისიარი 52, 53, 54
 ანასტასი ბიბლიოთეკარი 53
 ანთაძე მ. 237
 ანჩაბაძე ზ. 141, 142, 144, 145, 153
 არისტაკეს ლასტივერტელი 173, 229, 230
 არსენ საფარელი 43
 არმუშ პიტიახში 50, 51
 არჩილი 62, 63, 64, 67, 68, 69, 74, 75, 76, 77, 80, 81, 84, 85, 86, 104, 112, 120, 121, 122, 156, 241
 ასამ 32, 68
 ასოლიკი 41, 42, 128, 173, 210, 211, 222, 223, 225, 228, 229, 230, 236
 ატრნერსე იხ. აღარნასე ბაგრატიონი
 ამოტ ბაგრატიონი 209, 211
 ამოტ გულადი (მსაყერი) 157
 ამოტ ერკათი 133, 211, 212
 ამოტ კისკასი 143, 191, 192
 ამოტ კურაპალატი 109, 136, 137, 155, 156, 157, 159, 160, 173, 174, 175, 176, 177, 186, 187, 188, 189, 196, 205, 224
 ამოტ კურაპალატი აღარნასეს ძე 181, 188, 195
 ამოტ კუხი 117, 178, 179, 180, 189, 190, 191
 ამოტ შთავარი შარილუდი 135
 ბაგრატ II 183
 ბაგრატ III 183, 184, 187, 223, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 235, 236, 242, 243
 ბაგრატ IV 191, 230
 ბაგრატ გურგენის ძე 224
 ბაგრატ კურაპალატი 137, 138, 176, 183, 185, 187

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

ბაგრატი მაგისტროსი 181, 195, 224
 ბაგრატი მეფე 221
 ბაგრატი რევენი 225, 229
 ბადრიძე შ. 131, 133, 186
 ბალაზორი 20, 21, 22, 23, 24, 28, 29,
 30, 31, 32, 33, 34, 38, 39, 42, 47,
 130, 214
 ბარნაველი ს. 220
 ბარხუდარიანი მ. 40, 42
 ბასილი ზარზმელი 110, 113
 ბასილი კვისარი 172, 173, 229, 230
 ბასილი სოფენელი 53, 152
 ბასილიუსესი 14
 ბაქრაძე ა. 218, 220
 ბაქრაძე დ. 164, 165
 ბახტიშორ ხუასრო 238, 240, 241
 ბერი ხევისუფალი 217
 ბერიტა ერისთავი 240
 ბერძენიშვილი დ. 148, 193, 221
 ბერძენიშვილა ნ. 14, 24, 62, 65, 66,
 82, 83, 147, 148, 184, 200, 208,
 209, 214, 215, 218, 223, 224, 226,
 227, 228, 232
 ბერძენიშვილი მ. 61, 171
 ბეჭა 207
 ბეშქენ ბაკალენდი 111
 ბიბლიაი 103
 ბოგვერაძე ა. 111, 112, 115, 116, 177,
 185
 ბოლქვაძე ს. 220
 ბოჭორიძე გ. 188, 218
 ბოხოჩაძე ა. 27
 ბრილიანტოვი ა. 55
 ბროსე მ. 195
 ბულა თურქი 40, 41
 ბუხტ-იშო 239
 ბარდაბან ქართლოსიანი 46
 გასვიანი გ. 148
 გაჩიოსი 46
 გელაშვილი გ. 74
 გვასალია ჯ. 28, 37, 98, 105, 218
 გიორგი I 217, 230
 გიორგი I, აფხაზთა მეფე 184, 227,
 230
 გიორგი II 221, 230

გიორგი II, აფხაზთა მეფე 217, 218,
 222, 224, 225, 227, 235
 გიორგი III 56
 გიორგი VIII 219
 გიორგი ხევისუფალი 217
 გიორგი მერჩულე 54, 65, 174, 176,
 179, 180, 181, 188, 190, 203, 226
 გიორგი მაგისტროსი 224
 გიორგი ჩორჩანელი 111, 116, 117
 გიულდენშტედტი 74
 გოზალიშვილი გ. 10
 გრიგოლ კახეთის მთავარი 213
 გრიგოლ ხანციფელი 159, 160, 171, 172,
 190, 189, 202, 203, 212
 გუარამ ერისმთავარი 13, 32, 156
 გუარამ კურაპალატი 63
 გუარამ შამფალი 133, 176, 177, 182,
 183, 185, 189
 გუდავა ტ. 240
 გუზან ტაოსყარელი 166
 გურგენ ერისთავთერისთავი (მაგისტრო-
 სი) 143, 178, 179, 180, 181, 189,
 190, 191, 192, 193, 196, 197, 211,
 223, 224
 გურგენ ერისმთავარი 13
 გურგენ მეფეთა მეფე 159, 170, 173,
 187, 225, 230
 გურგენ კურაპალატი 206
 ღაღიანი 144
 დავით არგვეთის მთავარი 77, 79, 84,
 112, 141
 დავით აღმაშენებელი 131, 133, 162,
 163, 244
 დავით ბაგრატის ძე 183, 185, 187
 დავით ერისთავთერისთავი 178, 191
 დავით კურაპალატი 170, 172, 184,
 187, 210, 224, 225, 226, 227, 229,
 230, 236
 დავით მაგისტროსი 195
 დავით შამფალი 181
 დავით წინასწარმეტყველი 64, 156
 დავით (ტირიქანის ძმა) 165
 დავლიანიძე ლ. 20
 დარჩილი 84
 დაჩი 6

დემეტრე, ლეონ აფხაზთა მეფის მემკვიდრე 224
დოლოძე ვ. 237
დოლოძე ის. 209

მესტათი მცხეთელი 7, 116
ეკატერინე II 48
ელიაზარი 74
ემინი ნ. 132
ერემიანი ს. 121, 161, 163, 167, 168

ზარაზ ვაგელი 43
ვარაზ-გრიგოლი 41, 42, 43
ვარაზ-ვარდი 32, 68
ვარდან დიდი 42, 109, 132, 133, 155, 156, 157, 158, 167, 235
ვასაკ სომეხთა მთავარი 156
ვარზმანი 63
ვარსკენ პიტიახში 49, 50, 51
ვახტანგ VI 48

ვახტანგ გორგასალი 5, 6, 9, 13, 14, 15, 21, 32, 33, 38, 45, 51, 52, 73, 76, 86, 103, 104, 109, 156, 232
ვახუშტი ბატონიშვილი 14, 19, 20, 35, 36, 46, 47, 55, 56, 65, 66, 71, 74, 78, 79, 80, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 94, 98, 99, 100, 102, 106, 107, 112, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 138, 140, 141, 144, 146, 147, 149, 151, 152, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 177, 178, 184, 198, 199, 200, 202, 203, 205, 207, 208, 209, 237

ვჰან-ვარაზ-იოჰანიანი 68
ვეზანი 32

ზარდალიშვილი გრ. 199, 200
ზაქარაია პ. 12, 106
ზენობ გლაკი 173, 174
ზირაქი 40

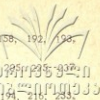
შალოღე 75
თამარ მეფე 56
თამარის პირველი ისტორიკოსი 56
თაყაიშვილი ე. 75, 110, 114, 119, 146,

155, 157, 159, 160, 164, 165, 169, 170, 172, 173, 176, 177, 186, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 201, 202, 203, 225, 243

თეოდოსი „აფხაზთა მეფეების“
თეოდოსი განგრელი 52, 53, 83
თეოფანე ეპითაღამწერელი 13, 59
თოდრია თ. 25, 88
თრღატ სომეხთის მეფე 174
თუმანოვი კ. 40, 175

იაკუბი 21, 130
იაკუთი 21, 22, 23, 24, 241
იბნ-ალ-ასირი 243
იბნ-ალ-ფაკიბი 30, 130, 241
იბნ-რუსტე 239
იბნ-ხორდაღბე 39, 129
იბნ-ჰაუკალი 234
იეზდიგერდ II 8
ივანე შარტუშის ძე 224, 225, 227
ივანე ტბელი 216, 217
ილარიონ ქართველი 123, 124
ინგოროევა პ. 54, 62, 65, 111, 112, 147, 148, 161, 163, 168, 169, 175, 190, 195, 196
იოანე ბაქურ ყანაელის ძე 186, 216
იოანე დრასხანაკერტელი 40, 41, 42, 131, 133, 151, 185, 189, 190, 192, 193, 196, 210, 211, 212, 214, 222
იოანე კურკუასი 193
ისე შიხის ძე 138
ისე წილენელი 18, 19
იოანე საბანის ძე 135, 142
ისტახრი 34, 39, 233, 234, 241
იუსტინიანე კეისარი 12, 15
იშხანიკ, ალვანთა მეფე 234

ბავადი 9, 10
კაკაბაძე ს. 6, 187
კაპანაძე დ. 59
კარაულოვი ი. 39
კარიჭი (კრტიჭი) 41, 45
კასრი 63
კეკელიძე კ. 57, 110, 115, 119, 142, 179, 234
კვირიაკოს 149

კვირიკე მეფე (დიდი) 88, 134, 135
 კიკვიძე ი. 17, 18, 23, 28, 31, 33, 50,
 198, 215
 კირაკოზი 42
 კირონი 13
 კლაპროთი 98
 კობაძე ლ. 88
 კონსტანტინე IV 27
 კონსტანტინე არგვეთის მთავარი 141
 კონსტანტინე აფხაზთა მეფე 217, 222
 კონსტანტინე კვისარი 173
 კონსტანტინე შორფიროგენეტი 77, 79,
 84, 112, 141, 142, 143, 181, 182,
 183, 184, 185, 186, 188, 189, 191,
 192, 193, 194, 195, 196, 197, 204,
 216, 222, 224, 231, 232
 კორძუნი 42, 45, 50
 კოსტანტი ქართლის გამგებელი 181,
 184, 185, 218

ლაზარე ფარპელი 42, 51, 162, 171
 ლევან კახთა მეფე 44
 ლეონდი 61, 120, 121, 123, 124, 125,
 128, 129, 160, 171
 ლეონ II აფხაზთა მეფე 80, 140, 144,
 224, 227
 ლეონ აფხაზთა მთავარი 81
 ლეონ I (იმპერატორი) 8, 15
 ლეონ V (იმპერატორი) 158
 ლეონ VI (იმპერატორი) 195
 ლეონ ქართლის ერისთავი 222
 ლეონტი შროველი 35, 36, 44, 47, 62,
 70, 71, 72, 129, 162, 170, 209, 243
 ლეონტი სტრატეგოსი 59
 ლიპარიტ ბაღვაში 182, 185
 ლიპარიტ რატის ძე 228
 ლომოური თ. 127
 ლომოური ნ. 18
 ლორთქიფანიძე მ. 21, 22, 23, 24, 28,
 29, 30, 62, 102, 115, 130, 133, 140,
 141, 142, 188, 197, 213, 214, 227,
 236

მანილია ხვეისუფალი 221
 მანანდიანი ი. 39
 მანსური 129

მარკვარტი ი. 30, 40, 158, 192, 198,
 194,
 მარი ნ. 55, 201, 202, 225, 235, 236, 237
 მასლაპა 68, 85
 მასული 128, 189, 192, 194, 216, 233,
 234, 236, 239
 მაქსიმე აღმსარებელი 52, 53
 მელითაური კ. 102, 109
 მელიქიშვილი ვ. 27
 მელიქსეთ-შევი ლ. 124
 მენაბდე ლ. 226
 მეორე ანასტასი 53
 მესროპი 44, 45
 მესხია შ. 105, 108
 მეფისაშვილი რ. 216, 217
 მინორსკი ვ. 67, 190, 192, 194, 233,
 234, 235, 236, 238, 239, 241
 მირღიტ ვახტანგის ძე 6
 მირი 63, 76, 77, 81, 84, 85
 მირიან სამცხის მთავარი 111, 177,
 185
 მირიან ქართლის მეფე 18, 52, 63, 81,
 208
 მირიან თარხონის ძე 220
 მიქაელი 75
 მოსე კალანკატუელი 20, 41, 42, 45, 67,
 74, 75, 128, 129, 133, 212
 მოსე ხორგველი 42, 45, 50, 171
 მოჰამედ ხალიდის ძე 137, 176
 მუნეჯიმბაში 243
 მურვან იბნ-მუჰამედი (მურვან ურუ) 29,
 58, 59, 68, 76, 77, 79, 85, 86, 91,
 155, 156
 მუსხელიშვილი დ. 5, 12, 26, 28, 32,
 33, 36, 38, 39, 47, 59, 60, 62, 64,
 73, 76, 82, 87, 93, 94, 101, 103,
 107, 122, 124, 125, 127, 128, 211,
 214, 215, 219, 220, 221, 223, 224,
 227, 235, 238
 მუსხელიშვილი ლ. 192, 193
 მცხეთოსი 209
 მზითარ აირავანელი 109
 ნასრა გუარამის ძე 176, 177, 183, 185
 ნერსე ნერსიანი 63
 ნერსე ქართლის ერისმთავარი 77

ნერსე სომხეთის კათალიკოსი 170, 171

ორიენტისი 57, 142

ორმიზღ IV 9, 27

ოსმანი 20

ოძრახოსი 140, 209

პაპუაშვილი თ. 65, 128, 227, 234

პატკანოვი კ. 146

პეტროზი 8, 14

პლინიუსი 49

პროკოპი კესარიელი 6, 7, 12, 85,
107, 206

შამთაღლმწერელი 162, 163, 169

ეორდანი თ. 43, 164, 165

რამიშვილი რ. 7, 17

რატი ბაღვაში 183, 219—222, 228

რევი 63

როსტომ ბიბილური 106, 108

საბა იშხნელი 160, 171

საბინინი მ. 19, 78

სალმან იბნ-რაბია 20, 21, 33, 34

საპყ ალვანეთის მთავარი 133, 211, 212

საპყ ისმაილის ძე 137, 138

საჰლ სუმბატაიანი 129

სეგბოსი 42, 170, 171

სენ-მარტენი ე. 42

სერაპიონ ზარზმელი 110, 111, 113,
115, 119

სილაგაძე ბ. 21, 29

სიხარულიძე ე. 22, 24, 25, 28—30

სტეფანე ბიზანტიელი 205

სტეფანე მტბევიარი 179, 180

სტეფანოზ ვარჯანის ძე 135

სტეფანოზ ქართლის ერისმთავარი 7r

სტეფანოს ორბელიანი 41, 45, 133,
189, 212

სტეფანოს ტარონელი (ასოლიკი) 41,
236

სტრაბონი 105, 206

სუმბატ დავითის ძე 6, 32, 42, 68,
137, 155, 158, 172, 173, 175, 176,
229, 242, 243

სუმბატ ერისთავთერისთავი 181

სუმბატ ერისთავი 181

სუმბატ კურაპალატი 195

სუმბატ კურაპალატი ბაგრატიონი 171

სუმბატ ტიეზერაელი 137, 211, 222

სუქრი ა. 42, 58, 146

ტაბარი 21—26, 34, 36, 40, 41

ტიბერეუს III 60

ტირიქანი 165

უფლოსი 71, 72

ფადლა ქორეპისკოპოსი 181

ფადლონი 235, 242, 243

ფავსტოს ბუზანდი 42, 44, 45, 171

ფანასკერტელი თაყა 163

ფარნაეზი 44, 72, 83

ფარსმან ერისთავი

ფეროზი 63

ფლავიუს არიანე 8

ფსევდო-შაპუზ ბაგრატიონი 211

ფუთურიძე ე. 34, 129

ქალდანი მ. 146

ქართლოსი 46, 209

ქობულ ხევისუფალი 220

ქუჯი 83

ქაუზნიშვილი ს. 152, 195

ყრუ. იხ. მურვან ყრუ

შანიძე ა. 147

შაპუზ ბაგრატიონი 157

შაპაბაზი (შააბაზ) 65

შერო 67

შიო მღვიმელი 54

შოშიაშვილი ნ. 217

შუშანიკი 116

ჩაკვეტაძე ე. 150

ჩართოლანი შ. 15

ჩუბინაშვილი გ. 11, 40, 215, 222, 243

ჩხატარაიშვილი ქ. 150

ჩხეტია შ. 19, 37

ცაგარეიშვილი ე. 193

ცინცაძე ვ. 109
ცისკარიშვილი ვ. 178, 217, 224, 230
ცეციტიშვილი გ. 78, 82, 108, 148
ცეციტიშვილი ო. 22

წერეთელი გ. 40
წითლოსანი 108
წმინდა გობრონი 179—181, 189
წმინდა ნინო 19, 109, 108

შილაშვილი ლ. 12, 36, 39

ხალილ (ხალიდ) იაზიდის ძე 138
ხიმშიაშვილი ლ. 237
ხოსრო I ანუ შირვანი 9, 10, 21
ხოსრო II 27
ხოშტარია ვ. 36
ხურსი გარდმანის შთავარი 45

ჯავახიშვილი ი. 23, 24, 28—30, 45,
47, 57, 85, 110, 113, 120, 136—138,
155, 159, 169, 170, 172, 173, 175—
177, 179—181, 183, 185, 187, 198,

Абрамишвили Т. Я. 8
Адоиц Н. 101, 161, 174
Анчабадзе З. В. 81, 140

Баладзори 20
Бриллиантов А. 54, 56

Вардан 109
Вачнадзе Н. З. 112
Вермишев Х. А. 210

Гамбашидзе Г. 237
Георгий Мерчул 201

Дедабришвили Ш. Ш. 105
Джалагания И. А. 9

Еремян С. Т. 121

Жузе П. К. 20, 21

199, 201, 203, 210, 214, 228, 229,
242

ჯალალანია ი. 8, 10, 16, 17, 60, 118,
119, 126, 139
ჯანაშვილი მ. 66
ჯანაშია ს. 7, 12, 13, 24, 57, 59, 62, 71,
72, 110—113, 136—138, 140, 142,
150, 153

ჯარამ იბნ-აბდულაჰი 21, 22
ჯევეანშირ ალვანეთის შთავარი 41, 42
ჯიბლო 43
ჯუანშერი 6, 42, 62, 70, 75, 129
ჯუანშერ ერისთავი 69
ჯუანშერ ერისმთავარი 121, 156
ჯურჯინი, იხ. გურგენ ერისთავთერისთავი

ჰაბიბ იბნ-მასლამა 20—23, 28—34, 38,
52, 59, 103

ჰამამ ჰერთა მეფე 128
ჰამდალლამ ყაზვინი 34, 39
ჰარუნ არ-რაშიდი 130, 158
ჰერეკლე I 15, 17, 20, 83

Заходер Б. Н. 242

Капанадзе Д. Г. 13
Кузнецов В. А. 235

Леквинадзе В. А. 82
Лордкипанидзе О. Д. 60

Максим Исповедник 54
Марков Ф. Т. 149
Март Н. Я. 201, 207, 231, 237
Мачабели М. В. 87, 93, 95, 101
Меликишвили Г. А. 49, 82, 113, 114
Мелитаური К. 27
Меписашვილი Р. 186
Миллер В. 55
Миорский В. Ф. 74, 190, 233, 243
Мнацакания А. 234
Мухелишვილი Д. Л. 60
Мушегян Х. А. 58—60, 118, 139

Носович Д. Н. 153
 Панчадзе Г. Г. 48
 Пахомов Е. А. 58, 59, 62, 118
 Ртвеладзе Э. В. 15
 Рунич А. Н. 15
 Серапион Зармели 112
 Такайшвили Е. 159, 162, 185, 195,
 225
 Хабиб сын Масламы 24

Brosset M. 39, 43, 109
 Ghazarian M. 23, 28—30, 33
 Hübschmann H. 34, 41
 Klaproth I. 98
 Langlois V. 30, 174
 Marquart I. 157, 191

Անանիա Մոկացի 128
 Հակոբյան Ք. 51
 Գևորգ 120

Цоцелия М. В. 8
 Чубинашвили Г. 109, 185, 238
 Шмерлинг Р. О. 237

Юстиниан 101
 Эмин Н. 109, 132
 Эсадзе С. 146
 Якуби 21

Markwair I. 23, 28—30, 39—41, 157,
 191
 Minorsky V. 29, 43, 129, 243
 Mkhithar d'Aïrivank 109
 Ohsson d'M. 30
 Saint-Martin J. 50
 Toumanoff C. 40, 157, 160, 177, 186

Շապուհ Բագրատունի 211
 Մսեփանու Տարնեցի 128
 Մսեփանու Թրբեխան 128

გეოგრაფიული სახელები

აბაზგა 52, 53
 აბანოს ზევი 89
 აბასთუმანი 177
 აბნიკი 195
 აბოცი (აშოცი, აშოში) 31, 32, 51, 63,
 70, 72, 74, 138, 157, 176, 177, 182,
 183
 აგრბატი 74

ადლერი 16
 ავარია 239
 ავართის ყოცსუ 94, 239
 აზერბაიჯანი (აღარბადაგანი) 20, 21,
 242, 243
 აზორდაცფორი 160, 165, 172
 აზორთი 161
 აირარატი 163, 212,

ალაზანი 14, 65—67, 74, 88, 91, 93, 95, 121, 125, 135
 ალაზნის ვალმამხარი 124, 126
 ალაზნის ველი 87, 100, 109, 122, 125
 ალაზნისთავი 100
 ალანდა 55
 ალანი 55—57, 140, 145
 ალ-ბაბი 59
 ალგეთი 47, 50, 72, 73, 211
 ალგეთის ხეობა 96
 ალგვის ხევი 106
 ალენეთი (ალბანეთი) 5, 11, 33, 38, 40—42, 44, 45, 67, 68, 74, 75, 101, 103, 104, 120, 121, 123, 211
 ალენი 18, 95
 ალენის ველი 95, 97
 ალი-სულთანის სახანო 65, 66
 ალმატი 92
 ალონი 36
 ამიერკავკასია 20, 25, 35, 43, 58—60, 83, 118, 120, 155, 181, 194, 214, 232, 242.
 ამიერტაო 75, 159, 162, 169—174, 188, 230
 ანაგა 95
 ანაკოფია 12, 81, 140, 142, 145, 151
 ანაკოფიის ციხე 84
 ანანური 37
 ანდაკი 96
 ანდარაზანის ქელი 91
 ანდიის ყოისუ 92
 ანდრიაწმინდა 8
 ანწუხი 94
 არაბეთი 158, 187
 არაგვი 14, 18, 19, 27, 35—37, 41, 71, 72, 134, 214
 არაგვის საერისთავო 37
 არანი 20, 21, 33, 34, 59, 129, 242, 243
 არაქსი 32—34, 39, 161, 163, 195, 196, 229
 არგვეთი 16, 17, 32, 54, 61, 77—79, 82—85, 107, 112, 118, 119, 141, 149, 151, 152, 168, 184, 228
 არგვეთის შთები 54
 არაში 74

არეში (არშტი) 178, 182, 191
 არეში (არიში) 93, 94, 128
 არდოტი 96
 არბრუმში 20, 165, 174
 ართანა 69, 90, 91
 ართვინი (ართვანი) 161, 205
 არმაზი 11, 22—28, 71, 72
 არმაზის მიწა 36
 „არმაზის ქართლი“ 23, 25—27, 71
 არმაზის ქვეყანა 35
 არმაზციხე 27
 არშენია 194, 223, 231
 არშინია 59
 არსისი (ერსისი) 161, 172
 არსიანის ქელი 160, 161
 არსიაცვორი, იხ. ასისფორი
 არტაანი (არტანი) 28, 30—32, 35, 48, 64, 69, 71, 138, 156, 157, 168, 176—178, 182—184, 190—192, 200, 206, 209, 222, 223, 225, 230, 231
 არტანი (ყახეთის) 69
 არტანუჯი 109, 143, 164, 166, 167, 174—176, 180, 191, 192, 194, 201—205, 210, 222, 231
 არტანუჯის წყალი 203
 არტაშატი 23
 არუხლო 47
 არუა-ჩაი 74
 არქვეანი 46—47
 არქეოპოლისი 12, 81, 82
 არშაკეთი 116
 არცახი 29, 133
 ასა 16
 ასაზო 96
 ასისფორი 157, 160, 161, 168, 172, 173
 ასურეთი 46, 47
 ატენი 150, 183, 215, 219—222, 228
 ატენის ხევი 219, 220
 აფენი 126, 127
 აფსაროსი 142, 143
 აფშილეთი 12, 53, 54, 145, 146, 153
 აფხაზეთი 5, 12, 15, 52, 56, 57, 60, 61, 76, 79—85, 140, 142, 143, 145, 193, 194, 214, 221, 223—228, 231, 232

„აფხაზთა სამეფო“ 130, 140—144, 149,
152—154, 198, 204, 210, 227, 236
აფხაზთა სამთავრო 204
აღმოსავლეთი საქართველო 37, 38, 48,
49, 54, 57, 58, 60, 83, 85, 95, 100,
105—107, 118, 119, 127, 204, 220,
223
აღღამი 74
ალსტაფა-ჩაი (აქსტაფა-ჩაი) 29, 31, 39,
44, 133
ალჯაყალა 39
ამ-ყალა 195
ამბეთის ხევი 35
აპარა 18, 32, 35, 54, 143, 144, 156,
157, 168, 177, 181, 182, 184, 191,
192, 201, 203, 205
აპარა-ახალციხის ქედი 85, 144
აპარის წყალი 143, 144, 203
ახალსოფელი 93, 94, 95, 118
ახალქალაქი 194
ახალციხე 194, 205, 260
ახშეტა 100, 127, 207
ახიელი 96
ახურიანი (აპარაი) 31, 72, 74

ბაბაქიარის ქედი 47
ბახალეთი 19, 28, 31, 36, 37, 70, 71,
81, 87
ბათუმი 143, 144
ბაილაქანი 33, 235
ბალასაკანი 120, 121
ბამბაკის ხეობა 211
ბანა 162, 164—167, 169, 171—173
ბანას წყალი (ფენიაყ-ჩაი) 159—162,
166, 167, 169
ბარდღვი 34, 41, 59, 158, 175, 235, 243
ბარღვიზ-ჩაი 160, 166, 169, 173
ბარდღუს-ჩაი 159
ბარჯა 21
ბარხალ-სუ 161, 162
ბასიანი 163, 195, 196, 225, 229, 230
ბაქტრია 8
ბაეა 202
ბაბტიონი 16, 60, 118
ბედენი 96
ბელია 55, 140, 141, 147

ბელაქანი 94
ბელაქნის წყალი 66
ბეენიანი 95
ბერდაცხოვი 160, 161, 162, 172
ბერღუჯი 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52
ბერთა 202
ბეზი 120, 121, 123
ბზიფი 56
ბიეთი 186
ბიზანტია 5—7, 9—11, 17, 18, 20, 52,
53, 57—60, 119, 130, 140, 142—
144, 156, 158, 171, 181, 187, 193,
196, 197, 227, 229, 230, 243
ბირთვისი 211
ბირკიანი 97
ბიჭვინტა 8, 12, 18, 56, 58, 145, 235
ბიჯნისი 109
ბობალეთი 108
ბოდბე 95, 125
ბოდბისხევი 95
ბოდნისი 8, 9, 46, 139, 140
ბოდნისის ხევი 35, 50, 51, 220
ბოჭორმის ციხე 109
ბოკერი 106
ბუა-ყალა 163
ბუეულუსი 53—55
ბუქლოოსი 55
ბულათა-ყური 162, 163, 165, 172
ბუხა 160, 163, 166, 172

ბავი 39, 109
გავაზი (გავაზნი) 93—95, 125, 128
გალიათი 15
განმა (განჯა) 59, 133, 235
გარღბანი 21, 28, 31, 38—43, 45—48,
70, 73, 131—133, 211, 212, 235
გარღმანაძორი 44
გარღმანი 40—45, 132, 133, 212
გარეკახეთი 95
გარეჯა 125, 131, 138
გარნისი (ჭურნი) 31
გალმამხარი 33, 88, 93, 99, 122, 123
გაჩიანი 39, 40, 44, 46, 47, 51
გელათი 61, 119
გეოქ-ჩაი 234
გერღიმან-ჩაი (ვირღიმან-ჩაი) 40, 234

გერუსი 234
 გელაგუ 120, 121
 გელამი 212
 გვანდრის ხეობა 56
 გიში 65, 66, 125, 126, 128
 გიშის წყალი 65, 66, 74
 გოდერძის ხევი 111
 გომბორის ქედი 95
 გომეწარი 89—91, 99—100
 გონიო 143
 გონჯახევი 92
 გოროზი 234, 235
 გრდანი 134
 გრემი 92
 გრუსის ციხე 105, 106
 გუასპორანგი 11
 გუგარეთი 24
 გუგარქი (გოგარენე) 44, 45, 50—52
 გუდაევა, იხ. ზიგანევი
 გულგულა (გალგალა), 64, 67, 121, 122, 124
 გურია 77, 80, 84, 85, 119, 140, 141, 144, 147, 149, 153, 154, 166, 209, 238, 239
 გურიანთა 147
 გურჯაანი 100
 გურჯიბოლაზი 195

დადეში 69
 დათუნა 237
 დამბლუტი 139, 140
 დარიალანი (დარიალი) 14, 15, 21, 28, 31, 73, 214
 დარუბანდი 59, 233, 241, 242
 დასავლეთი ალვანეთი 39
 დასავლეთი საქართველო 60, 61, 63, 75—77, 80—84, 86, 106, 107, 118, 120, 204, 231
 დაღესტანი 31, 65, 92, 94, 100, 125, 127, 239—242
 დაღესტნის მთები 93—95
 დებედა 39, 46, 47, 50, 65, 133
 დეუბანი 90
 დვალეთი 10, 19, 108, 235, 237
 დვანი 35
 დვინი 23, 31, 59, 60

დღირი 118
 დიდვენახი 202
 დიდი რუმი 202
 დიდოეთი 74, 92, 93, 96, 217, 235
 დიდოეთის მთები 96
 „დიდოს ქევი“ 91
 დიშნა (დიში) 83
 დილომი 138, 220
 დლივი 184, 210, 223, 225, 229
 დმანისი 8, 150, 198
 დორძოკეთი 10

ებრ-ქენდემანი 39
 ეგრისი 5, 8, 9, 12, 13, 17, 21, 52—55, 58—61, 76—79, 81—86, 106, 107, 119, 140—143, 145, 146, 148, 149, 151—154
 ეგრის-აფხაზეთი 118
 ეგრისწყალი 140, 145, 147
 ეფერატი 161, 165, 195
 ელისენი 65, 66, 125
 ელისუ 66
 ელისუს სასულთნო 66
 ენგური 55, 56, 148
 ეპჩო 96
 ერანი 6, 7, 10, 11, 13, 14, 16, 18, 20, 21, 49, 57, 82
 ერაქსი, იხ. არაქსი
 ერედგი 216, 217
 ერეთი, იხ. ჰერეთი
 ერტისი 47
 ერუშეთი 176, 200, 209
 ერწო 7, 14, 15, 17, 18, 35, 36, 100
 ერწო-თიანეთი 15, 96, 134

ვაკე 79, 82—85, 141, 148, 149, 151, 152, 204
 „ვაკე იმერეთი“, იხ. ვაკე
 ვალე 200
 ვარციხე, იხ. როდოპოლისი
 ვასპურაკანი 212
 ვაჭირი 95
 ველისციხე 35, 36, 67, 100, 109, 120, 121, 123
 ველკეთილი 96
 ვერიასახი 181—183

გეგინი 109, 122, 125
 ვერე 220, 221
 ვრაც-დაშტი 39, 47, 211

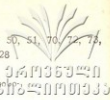
 ზაბახე 49
 ზავამი 67
 ზათ-ულ-ლუჯუმი 31, 32
 ზანავი 71, 77
 ზარზმა 116, 119, 185, 221, 225, 238, 239
 ზაქათალა 127
 ზაქესი 118
 ზედაზენი 35
 ზელენჯუი 15
 ზემო ავკალა 60, 139
 ზემო სვანეთი 148
 ზემო ტაო 159, 169
 ზემო ქართლი 6, 7, 30, 34, 37, 48, 49, 69, 137, 166, 193, 203, 206, 209, 210, 231
 ზენა სოფელი 27, 70—72, 116, 182, 206
 ზესტაფონი 16
 ზეარელი 90
 ზეართნოცი 170
 ზიგანევი 152
 ზუგდიდი 17
 ზურტაკტი 69
 |
 თაკვერი 77, 83, 84, 106, 107, 141, 147, 151, 159
 თაკვირიის ციხე 53
 „თამარის ციხე“ 148
 თაუზ-ჩაი 34, 64, 65, 133, 212
 თბილისი 11, 13, 17, 19, 22—26, 28, 39, 44, 46, 47, 59, 60, 62, 63, 71—73, 77, 96, 118, 133, 136—138, 198, 211, 213
 თბილისის საამირო 62, 198, 210
 თებერლა 15
 თელავი 8, 95, 100, 198, 204
 თელოვანი 215
 თეოდოსიუპოლისი 195, 196
 „თეთრი ღუქანი“ 96
 თეთრი წყალი 95
 თექმისხევი 35

თიანეთი 14, 18, 35, 36, 94, 100, 120, 134
 თლი 237
 თოლენჯი 10, 15
 თორთომი (თორტენი) 161—163, 167, 171—173, 195, 201, 203
 თორთომ-ჩაი 160, 163—165
 თორი 35, 71
 თორლა 88, 89, 91
 „თორღვას გაღავანი“ 88—92, 109
 თრიალეთი 16, 28, 31, 49, 63, 70—72, 96, 118, 138, 163, 176, 177, 182, 183, 207, 211, 219—223, 225, 228, 236
 თრიალეთის ქედი 72, 96, 214
 თურღოსხევი 67, 88, 109, 121
 თურქეთი 162
 თუშეთი 65, 87—94, 96—98, 100, 235
 თუშ-ფშავ-ხევსურეთი 95, 131
 თუხარისი 167, 170, 171
 თხაბაერლი 237
 |
 მალნოს ქედი 35
 იაღლუჯის ქედი 46
 იბერია, იხ. ივერია
 ილი 161, 162, 167, 169
 ივერია 5, 23, 28—30, 33, 53, 58, 61, 85, 106, 129, 137, 157, 174, 181, 188, 194, 196, 206, 215, 222, 223, 232
 ივრის ფშავი 100
 ივრის ზეობა 14, 69, 100, 109, 204
 ილტო („ირტოს ქვეი“) 14, 36, 100
 იმერეთი 80, 149, 219
 იმერხევი 202, 205
 იმიერკაკასია 94, 214, 236
 იმიერტაო 159, 160, 169—174, 188, 225, 229, 230, 231, 243
 ინდოეთი 8
 ინწობა 92, 99
 ინჯა-სუ 44, 65
 იორ-ალაზნის ვაკე 198
 იორის ველი 95, 125
 ირაგა 8
 ირანი, იხ. ერანი
 ისპირ-ტრაპიზონის მთა 164, 168

ოსროლის ხევი 108
ოსულეთი, იხ. ნესორი
იულთა 90
იშხანი 159, 160, 162, 164, 167, 170,
171, 173, 195

ჭაბალა 33, 34, 74, 233, 234
კაენი 109
კაეწონი 109
კაეკასი, იხ. კაეკასიონი
კაეკასია 16, 36, 122, 131, 146, 187,
210, 232, 241—244
კაეკასიონი 15, 16, 55, 56, 65, 66, 71,
72, 74, 81, 88, 89, 91, 93, 95, 103,
104, 125, 134, 144, 235
კაეშირი 126, 127
კაზრეთი 8
კაკი (ყაზი) 66
კაკლიანი 100
კაკლიანქალა 89
კალა-იბნ-ქანდაბანი 39, 44
კალაი 11, 26, 43
კალიკალა, იხ. არზრუმში
კალინოვკა 60
კალმახი (კამახი) 75, 157, 162, 167,
174, 177, 190, 206
კამბეჩანი (კამბეჭკანი, კამბისენე, კამი-
ბერანი) 5, 32—34, 67, 68, 74, 105,
120, 121, 123, 124, 220
კამუნთა 15
კანგარქი 35, 50, 51
კაპადოკია 193
კაპკეტი 55, 56
კარდახანი 95
კარი 150
კარინი, იხ. არზრუმში
კარნიფორა 163
კარნატაისი 181—184
კასპი 30, 35, 36, 70, 71
კასპიის ზღვა (გურგენი) 242
კასპიშენი 30, 31
კასრი 64, 104, 123
კატარზა (კოტარზენე) 49
კატეზი 94
კახაბრის ველი 143
კახეთი 8—10, 13, 14, 16, 17, 31, 33,

35, 36, 38, 47, 51, 52, 58, 92, 64,
67, 69, 70, 73, 76, 87, 88, 91—107,
107, 109, 110, 122—127, 129—135,
137, 152, 154, 158, 208, 222, 223,
224, 225, 241 ბიზანტიის
კახეთის გაღმამხარი 94
კახეთის შთა 36, 134
კახეთის შთიულეთი (შთეულეთი კა-
ხეთისაჲ) 6, 14, 131
კახეთის საერისთავო 88
კახეთის სამთავრო 194, 210
კახეთ-ჭერეთი 69, 76, 104, 105, 112,
117, 122, 124, 125, 127, 189, 204,
214, 221, 223, 233
კელასური 145
კეპანი 89, 99, 100
კეჭეს ციხე 195
კვეტერა 100, 102, 109, 134
კიში 65—67, 74
კლარჯეთი 6, 28, 30—32, 34, 35, 48,
49, 52, 63, 64, 69, 70, 71, 75, 143,
155—159, 161, 167, 168, 170, 175—
178, 180, 184, 186, 190, 191, 193,
203, 205, 210, 225, 227, 230
კლდეკარი (კლდეკარნი) 109, 183,
219, 228
კლისურა 79, 81, 86
კლიჩი 54—56
კოღმანი (კოტმანი) 34, 63—65, 70, 73
კოღორი 54—56, 145
კოლა 75, 160, 161, 163, 167—169,
177, 182, 184, 192, 200, 206, 209,
222, 223
კოლა-არტანი 69, 184, 200, 225, 229,
230
კოლა-არტან-ერუშეთი 199
კოლა-არტან-ჯაეხეთი 200, 201, 204
კოლბი 44
კოლორისი 143
კოლხეთი 81
კონსტანტინეპოლი 152, 160
კონჯაშინის ქედი 74, 125, 234
კობოული 119
კოჯორი 96
კრასნოდარი 16
კულმუხი 65

კუმბულთა 15
 კუმურდო 178, 224
 კური, იხ. შტკვარი
 კურტანაძეული, იხ. ხევისკალა
 კუხეთი 28, 31, 35, 36, 38, 51, 52, 70,
 73, 87, 131, 132, 134, 135, 138, 140

 ლაგოდები 60, 94, 126, 127
 ლახეთი (ლაზიკე, ლაზიკა) 6, 21, 52—
 54, 77, 82, 85, 152
 ლახისტან-დალი 161
 ლილი 114
 ლაქვასტის ხევი 63, 104
 ლალალო 67
 ლალისყური 90
 ლანჩხეთი 17
 ლატალის ხევი 114
 ლაშხეთი 148
 ლეკეთი 93
 ლეკითი 126
 ლელიანი 126, 127
 ლენინაიანი 231
 ლეჩერი 89, 90
 ლეჩხუმში 53, 77, 107, 141, 146, 147,
 207
 ლეჩხუმ-სვანეთი 114
 ლეხერა 19, 138
 ლიხევი 138
 ლივანი, იხ. ნივალა
 ლილო 96, 134
 ლიხის ქედი 54, 141, 144, 151
 ლიხთიმერი 57
 ლომსიანთა 176, 177
 ლომობტანის ხევი, იხ. ლომობტი
 ლომობტი 19, 69, 90—93, 99, 102, 109
 ლორე 50, 104, 133

 შაგრანეთი 16, 17
 შამისონის უღელტეხილი 15
 შამროვანი 165, 166, 169, 171—173
 შანავი 95
 შანავის თავი 95
 შანავის ციხე 109
 შანგლისი 22—25, 28, 35, 49, 63
 შანგლისის ქვეყანა 51

შანგლისის ხევი 35, 50, 51, 70, 72, 73,
 183, 219, 221, 228
 შანხუტის ხევი 46
 შანგლისი, იხ. შანგლისი
 შარილისი 134, 135
 შარსანი 67
 შარტყოფი 96, 134
 შარუხის უღელტეხილი 15
 შასტატი 196
 შასქათი 21
 შალარა-დალი 161
 შალარო 95
 შაჩხანი 95
 შაწეხი 126, 127
 შაწიშის ხეობა 44, 94, 126
 შაკარეული 87
 შაკი 109, 122
 შაკის საერისთავო 125
 შაკის ციხე 94, 102, 126, 127
 შერია 119
 შერისი 205
 შერცხალ-ბუდე 96
 შერჯევი 61
 შესტია 148
 შესხეთი (სოფ.) 61, 119
 შესხეთი 6, 182, 231
 შესხეთის ქედი 144, 154
 შესხეთ-ჯავახეთი 200
 შესქითის მთა 161
 შესჭილ ძილ-კარნაინი 194
 შეწირანჭი (შესირანი) 34
 შეწყევანჭი (შესევანი) 34
 შეჭულა-ისროლის ხევი 218, 221
 შეჭულდის ხეობა 217
 „მთა ქართლი“ 16, 26, 215, 216
 შთისძირი (არეში) 93, 94, 126, 127
 შთიულეთი 16, 63, 70, 73, 97, 98
 შირზაანი 95
 შისიშიანეთი 9, 12, 15, 18, 53, 56, 145,
 153
 შიქიბიანი 203
 შიჯინსწყალი 143
 შოვაკანი 234
 შოსხიკე (შესხეთი) 206
 შოქვი 54, 287
 შოწამეთა 78

მოხერხისი (მოხირისი) 6, 12, 53, 82—
 84, 107, 149, 204
 მეუროსისი, იხ. მოხირისი
 მტკვარი 32—35, 39—41, 45, 46, 65,
 69, 71, 74, 120, 131, 137, 160, 192,
 198, 199, 200, 204, 207, 209—211,
 219, 221—223, 228, 232, 234, 235
 მურღული 161, 168, 201, 203
 მულანი 29
 მუხაციხურა 92
 მუხნარი, იხ. მუხრანი
 მუხრანი 18, 19, 29, 208
 მუხრანის ველი 215
 მუხრანის რე 215
 მუხრანის ქვეყანა 209
 მცხეთა 8—12, 16, 25, 26, 60, 77, 139,
 140, 150, 152, 194, 208, 209

ნაგები 134
 ნაკაფუანი 108
 ნამურყანი (ნარუმაკი, ნარიშანი, ნამურ-
 ვანი, მამროვანი) 164—167
 ნარეკეაი 139, 140
 ნასტაკისის რე 215
 ნაფარეული 95
 ნაქვარალა-დიდგვერდის ქელი 89—91, 99
 ნახიდური 46, 47
 ნახუქენის ციხე 134
 ნეგოფსუხო 141
 ნესოზი 72
 ნიგალი 137, 156, 157, 166, 175, 201,
 203, 205

ნიკორწმინდა 233
 ნიკოფსია 141
 ნიჩბისი 221
 ნოსორნის ციხე 109
 ნოქალაქევი 9, 12, 17
 ნუხი (ნუხა) 33, 66, 74, 128

ოდიში 17, 55, 56, 84, 141
 ოსეთი (ოსეთი) 57, 98, 99, 108
 ოთხთა ეკლესია 172
 ოკამი 194
 ოკრიბა 78, 79, 141, 149
 ოლთისი 75, 162—167, 169, 171—174,
 203, 210, 212, 230

ოლთისის წყალი (ოლთუნაი) 159—
 162, 165—167, 169, 172, 173
 ოლთის-მამროვანი 203
 ოპიზა 159, 176, 194
 ორბეთი 211
 ორჯოხის შთა 161, 164, 168
 ოსეთი (ოსეთი) 10, 14—16
 ოსტანი-მარზპან 120, 121
 ოქალე (ოქალე) 160, 165, 172
 ოქროსციხე 71
 ოშკი 172, 173, 226
 ოცხანკა 71
 ოძრხე 44, 177

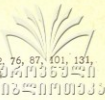
პანკისი 87—91, 102, 109, 134, 135
 პანკისის საერისთავო 88
 პანკისის ციხე 87—91
 პანკისის ხეობა 36, 97, 99
 პარტიზაცტორი 160, 165, 166, 172
 პარტიზის ხეობა 164—166, 172
 პარუარი 28, 46
 პარხალი 161, 162, 167, 168, 170, 172,
 173, 201, 203, 226
 პარხალის შთები (პარხალ-დალი) 160,
 161, 163
 პატარძეული 96
 პეროზკავატი 21
 პეროფაკაფა 21
 პეტრა 10, 12, 152
 პირიქითი თუმეტი 99, 100
 პონტოს ზღვა 37, 163

შალეთი 35, 100
 ტინვანი 35, 37, 73, 134
 რანი 42, 50, 122, 243
 რაჰა 16, 18, 19, 32, 54, 55, 77, 141,
 146, 147, 151, 207
 რაჰა-ლენჩხუმი 89, 84, 140, 146, 147,
 152, 154
 რაჰის შთა 56
 რეკი 137, 138
 რიონი 78, 79, 84, 140, 141, 147, 149,
 198
 რიშა, იხ. რუსთავი
 როდომოლისი 12, 152

- რომანია 143
 რუის-ურბნისის რუ 215
 რუსთავი 35, 36, 39, 64, 69, 71, 73,
 134, 135, 138—140
- საართანო (საართანე) 90, 91
 საბერძნეთი 162, 163, 236
 საბუე 91, 93, 95
 საგარეჯო 95, 96
 სავიში 34
 სავლახო რუ 215
 საგურამო 35
 საღუცე 96
 საეგრო 57, 123
 სავანე 118
 საინგილო 66, 122, 123
 საირმოს უღელტეხილი 92
 საკავკასიძო 164, 165, 168
 საყენი 55, 56
 საკრულავი 164, 167
 სალაჩური 166, 167
 სალომინაო 149
 სამაჭრეთი 202
 სამგორი 134, 139, 140
 სამეგრელო 79, 154
 სამოქალაქო 150, 151
 სამური 65, 67, 126
 სამეიონეს უღელტეხილი 89
 სამშვილდე 12, 21, 49—51, 192, 198,
 211
 სამცხე 8, 9, 18, 21, 28, 30, 31, 35,
 48, 49, 69, 71, 111, 112, 143, 166,
 168, 176—179, 181, 182, 184, 185,
 191, 192, 200, 201, 205, 207, 209,
 210, 220, 225, 238
 სამცხე-საათაბაგო 164, 206
 სამცხე-ჯავახეთი 71, 224
 სამწევრისი 215, 222
 სანარია, იხ. წანარეთი
 სარირი 238, 241, 242
 სარკინეთი 202
 სასხორი 9
 საფსიტეს ციხე 109
 საფუთყრე 202
 საფურცლე 208
 საქართველო 5, 8, 9, 12, 15—18, 20,
 21, 28, 49, 52, 74, 76, 77, 81, 86,
 88, 110, 112, 114, 115, 117—120,
 136, 138—140, 145, 150—155,
 162—165, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175,
 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183,
 184, 185, 186, 187, 188, 189,
 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200,
 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207,
 208, 213—215, 219, 221, 224, 226—
 228, 230, 232, 233, 235, 236, 240,
 243, 244
 საქაშეთი 215
 საქობი 95
 საყდრიონი 36
 საჩინო 149
 საჩიჯავაძო 149
 საჩხვიძო 78, 149
 საცხუმეთი 35
 საჯავახო 149
 სებასტოპოლისი 12, 145
 სვანეთი (სუანეთი) 8, 9, 15, 18, 53,
 55, 56, 77, 84, 106, 107, 113, 140,
 147—149, 153, 154
 სვანეთის მდინარე 56
 სვანეთის (სვანიდის) ციხე 53
 სვიანა 89, 90
 სიენიეთი 11, 212
 სიმონიანთხევი 10, 15
 სირია 194, 223, 231
 სილნალი 95
 სკანდა 12, 85
 სკვიმნია 146, 147
 სკვირეთი 51, 183, 219, 228
 სკოტორის ციხე 53
 სომხეთი (სომხითი) 10, 11, 20, 31,
 32, 38—40, 45, 50, 54, 57, 64, 67, 156,
 157, 164, 170, 171, 173, 193, 242,
 243.
 სომხითი (ქვ. ქართლი) 98, 192, 220
 სოხუმი 8, 12, 58
 სპარსეთი 5, 116
 სპერი (ისპირი) 161, 163, 201, 243
 სტორის ზეობა 88—90, 99, 100
 სურამის ქვედი 71, 72
 სურზოხი 15
 სუჯეთი 35, 36, 120
 სქიომარის ციხე 53
 ტაბახმელა 96

ტაგნაგეთი 46, 47
 ტავუში ხევი (ტალავერ-ჩაი) 139, 212
 ტალავერის ხევი (ტალავერ-ჩაი) 46, 47
 ტანისხევი 35, 220
 ტაო (ტაიქი) 32, 49, 51, 75, 155, 157, 159—165, 167—174, 176, 177, 182, 184, 186, 190, 193—195, 201, 203, 206, 210, 223, 226—229, 231, 242
 ტაო-კლარჯეთი 131, 174, 175, 177, 180—182, 184, 186, 188, 192, 197, 201, 214, 222, 223
 ტაო-კლარჯეთ-სპერი 205
 ტაო-კლარჯეთ-შავშეთი 220
 ტაოსკარი (ტაუსქერი) 161, 164—167, 169, 171, 172, 203
 ტაოსქვემოთი 165
 ტარონი 64, 122
 ტასისკარი (ტაშისკარი) 27, 71, 72, 209
 ტაშირი 35, 45, 50, 51, 63, 70, 133, 138, 176, 177, 182, 183
 ტაშარანი 165
 ტბათანა 99
 ტბეთი 177, 179, 190
 ტვიბერი 15
 ტიბანი 95
 ტიროკასტრონი 143
 ტორტომი 205
 ტრაპეზუნტი 21, 142, 194, 222, 231
 ტრაპიზონი, იხ. ტრაპეზუნტი
 ტუაფსე 141
 ტურბან-ჩაი 74, 125, 233, 234
 ტურისციხე 109
 ტფილისი (იხ. აგრეთვე თბილისი) 70, 71, 75
 ტფილისის აგარაბები 46
 ტფილისის გორაბები 46
 ტფილისის ქვეყანა 46
 ტყვილიანი 215
 უდი (უტი), იხ. უტიქი
 უკანაშხარი 95
 ურბნისი 8, 10, 12, 16
 უტიქი (უტიის ვაგარი) 34, 41, 193
 უფლოსციხე 138, 184, 185, 217, 221, 222, 224, 225, 228

უქიპერიონი 12, 107
 უშგული 147, 148
 უჯარმა 8, 12, 36, 62, 76, 87, 101, 131, 134, 103, 198, 204
 ფაზისი 8, 12, 152
 ფაიტაკარანი 235
 ფანასკერტი 164, 166, 167, 169, 171, 172, 203, 210, 230
 ფანავარი (ფარავნა) 71, 72, 208
 ფანაქი 166
 ფარავნის ტბა (იხ. აგრეთვე ფანავარი) 72, 208
 ფარისოსი 133
 ფარნესი 133
 ფარსმანის თუშეთი 99
 ფარცხისი 211
 ფასიანი, იხ. ბასიანი
 ფასიანი, იხ. არაქსი
 ფასონი, იხ. რიონი
 ფენიკა-ჩაი, იხ. ბანას წყალი
 ფერსათოს ქელი 78, 149, 151, 177
 ფირუზლაბალი (პეროზკავატი, პერო-ტაკაფა) 21
 ფოთი 61
 ფოლადაური 47
 ფორთი 225
 ფორჩხის ხეობა 201
 ფოცხოვის ხეობა 225
 ფშაველი 89, 90
 ფშავე 14, 96—98
 ფშავე-ხევსურეთი 36, 94
 ფხოვი 36, 235
 ქალდია 142
 ქანდამანი 40
 ქაოზიანი 46
 ქარელი 220—222
 ქართველთა ველი 211, 215
 ქართველთა საყურაპალატო 196, 197
 ქართველთა სამეფო 194, 197, 199, 200, 206, 210, 223, 228
 ქართლი 5—7, 9—13, 16—23, 25—34, 38, 40, 42—45, 47, 48, 50—52, 54, 58, 64, 67, 68, 73—77, 81—86, 98, 101—103, 105, 110—113, 115, 116,

119—121, 123—125, 128—131, 134,
136, 137, 149, 151, 152, 156, 157,
159, 160, 168, 174—176, 182—186,
207, 209, 210, 213, 214, 216—220,
223, 224, 228, 232

ქართლის გზა 195

ქართლის სომხითი 69

ქართლ-კახეთი 106

ქასალი 28, 29, 31, 39, 40, 44, 70,
73

ქალა 120, 121

ქაჯის ციხე 195

ქესფარი (ქესფინისი) 30

ქეჩი 195

ქეჩინ-სუ 195

ქეპლიანის ხევი 69, 71, 111

ქეხვრელი 225

ქეემო იმერეთი 61

ქეემო მანხაანი 95

ქეემო სვანეთი 148

ქეემო ტაო 156, 157, 159, 169

ქეემო ქართლი 8, 9, 17, 21, 25, 28,
31, 35, 49—52, 69, 70, 72, 136—
138, 140, 192, 193, 207, 209—211,
213, 214, 220, 243

ქეშისხევი (ქუეშეაფორი) 35, 50, 51,
120

ქიზიყი 220

ქინჯარა 208

ქისტეთი 237

ქიში, იხ. კიში

ქლუხორი 55

ქორეთი 16

ქსანი 19, 28, 214—215, 131, 134, 138

ქსნის ხევი 29, 31, 35—37, 70, 71, 87,
105, 106

ქსოვრისი 29, 215

„ქუეყანა არგუეთისა“ 78

„ქუეყანა აფხაზთა“ 79

„ქუეყანა მეგრელთა“ 79

„ქუეყანა ქართველთა“ 79

„ქუეყანანი თრიალეთისანი“ 221

ქუთათისი, იხ. ქუთაისი

ქუთაისი 77, 79, 81—84, 86, 107, 141,
148—152, 154, 198, 204, 231, 232

ქურღვაქრის ხევი (ქურღისხევი) 64,
65, 70, 73

ქური, იხ. მტკვარი

ქურმუხის წყალი **ჭყქინენული**

ქუსთისცი 29 **ბიზლიმთევა**

ქუსტი 29

ქცია 40, 45, 46, 50, 211

ღალიძგა 145, 147

ღები 16

ღვალოანი 93

ღვანეთი 58

ღვინი-ვილ 202

ღუღუღები 8, 14

შაბალა, იხ. კაბალა

უახაბი 29

უათაყი 242

უაყუელი 74

უალა-ბოინი 225

უალა იბნ-ქანდამანი 47

უარაბალი 234

უარათა 98, 134

უარა-სუ 69, 195

უარალაჯი 18, 100

უარსი 231

უაფი-ჩაი 66, 67

უველოს ციხე (ტიროკასტრონი) 109,
143, 178—182, 184, 189, 191

უვირილა 78, 93, 95

უიზ-უალა 45

უოროლი 144

უოროლისთავი 144

უორშიუალა 8

შაბირანი 21

შავშეთი 28, 30, 31, 35, 48, 69—71,
143, 155—157, 159, 166, 168, 177—
179, 182, 190, 191, 201, 203, 205,
206, 210, 230

შავშეთ-კლარჯეთი 137, 155, 158, 160,
174, 175, 192, 201

შავშინი, იხ. შაკაშენი

შაკაშენი 34

შაკიხი, იხ. შაკი

შამქორი (შანქორი) 34, 150, 235

შამქორის ხეობა 41, 42, 44, 45, 48
შარვანი 21, 40, 233, 234, 242, 243
შატბერდი 202, 205, 225
შაქი (შაქე, შაქანი, შაკიხი) 33, 34,
64—67, 74, 75, 120—122, 124—
126, 128, 129, 198, 233, 234
შაქი (ქალაქი) 129
შაქის სამეფო 121
შემოქმედი 298, 240
შეშეთი, იხ. შავშეთი
შიგნი კახეთი 67, 95, 122, 124
შიდა ევრი 82, 149
შიდა ქართლი 8, 16, 17, 24—28, 31,
35, 51, 52, 70—72, 74, 129, 131,
136—138, 140, 175—177, 182, 183,
185, 206—209, 213—217, 221, 222,
225, 231, 236
შილა 93
შინდისი 215
შირაკი 212
შირაქი 93, 95—97, 100, 101
შირვანი, იხ. შარვანი
შოლავერი (სამცხეში) 71
შორაპანი 12, 78, 79, 82—85, 119, 140,
141, 151
შტორი 121
შტორის საერისთავო 123, 124
შტორის ხევი, იხ. სტორის ხეობა
შულავერი (შულავერ-ჩაიზე) 46, 69
შულავერი (ყარა-სუს ხეობა) 69
შულავერი (შოლავერი) 64, 69, 71
შულავერის ხევი (სამცხეში) 69, 71
შულავერ-ჩაი 69
შუჩქი (სუჯეთი) 120
ჩანგლი 75
ჩალმა (თუშეთი) 89—92, 99, 100
ჩახარის ციხე (ჩხალთა) 12
ჩახირ-ბაბა 161
ჩეგემი 15
ჩელეთი 35, 36, 120
ჩელთდი (ჩელეთი) 120
ჩელთის ხეობა 99
ჩიბათი 17
ჩიხა 184
ჩში 15

ჩოლური 148
ჩორჩანი 71
ჩქუმი 146
ჩხალთა 15, 18, 106
ჩხალთის ხეობა 56
ჩხერიშელა 78
ჩხოროწყუ 9
ჩხუმი 146

ციე-გომბორის ქედი 95
ცივის შთა 95
ციხე-გოჯი 79, 81—83, 86, 148
ციხისძირი 10, 12, 152
ციხისჯვარი (ციხისძირი) 177
ცოდნა 126, 127
ცურტავი 39, 49
ცხავატი 41
ცხენისწყალი 79, 84, 140, 141, 147
ცხირეთი 221
ცხირეთის ციხე 109
ცხრაშმისხევი (ცხრაშმისხევი) 35—37,
105, 106, 218, 221
ცხუმარი 8, 15, 18
ცხუმი (ცხომი) 140, 141, 145, 151,
153, 154

ძამა 218
ძეგამ-ჩაი 34, 39, 67
ძინძე 15
ძირულა 78
ძორი 44
ძოროვეტი 45, 133, 212
ძოროფორი 31, 39, 44, 133, 212

წალკა 72
წანარეთი 130—132, 235
წანერის უღელტეხილი 15
წახეთი, იხ. წუქეთი
წახური, იხ. წუქეთი
წებელდა 106, 145
წიბილი 12
წილყანი 18
წილყნის რუ 215
წინამხარი 95, 100
წინანდალი 8
წინარები 221

წინწყარო 46, 47
წირქვალი (წირქოლი) 106
წინამური 9, 10
წნორი 95, 100
წობენი 35, 36
წობოფორი 40
წოვა (თუშეთი) 91, 99, 100
წოისი 118
წოფის ცახე 108
წოფის ხევი 35
წუქეთი 63—67, 74, 104, 120, 123,
125, 126, 128, 235, 241
წყალწითელი 78

შაკატქი 160, 161, 168, 169, 172
შაკიეთი 161, 168
შალისუბანი 217
შანეთი 161
შაპალა 46, 47
შართალი 41
შედლი 202
შერემი 109
შიათურა 16
შიაური 93, 95
შიკიანი 126, 127
შირობ-დალი 161
შირობი 140—144, 160—163, 165, 167,
172, 199—205, 207, 209, 210, 232
შუბერი 15, 18
შუონდიდი 79, 152, 227

ხაზარეთი 59, 81
ხალხალა 67
ხანი 202
ხანსწყალი 141, 149
ხანტა 159, 178, 179, 190, 191
ხაჩენი 41
ხახული 172, 226
ხევგრძელი 100
ხევი (ქევი) 16, 19, 31, 63, 131, 235
ხევსურეთი 8, 9, 14, 16, 18, 97—99,
235
ხევისჭალა 135

ხეკორძელა 139, 140
ხენი 120, 121, 123
ხერკი 30, 35, 36, 63, 78, 120, 123, 124
ხოდაშენი 95 ბიზანტი
ხონი 151
ხოროზენე 49
ხორონაბუჯი 109, 122
ხოლმალი 120, 121
ხრამი (ქცია) 39, 41, 47, 211
ხუნანი 12, 28, 31, 33, 34, 38, 40,
43—48, 52, 70, 73
ხუნახი (ხუნახი) 93, 94, 126, 127,
237, 239—241
ხუფრო 96

ჯავახეთი 6, 30—32, 35, 48, 49, 58,
63, 69—71, 138, 163, 176—178,
181—184, 191—193, 199, 200, 207—
211, 222—225, 228—231
ჯარღამანი (ჯარღამანი) 21, 39—41, 44,
47
ჯარღამანი (ციხე) 42, 47
ჯარიახი 15, 95
ჯინალი 205
ჯიქეთი 140, 144, 231, 242
ჯიხანქვეჯი 79
ჯიხახორა 54
ჯღარი 63, 70, 73
ჯღარისციხე 93, 109
ჯღრაბი 30
ჯღრზანი 20—22, 25, 30—34, 130, 192
ჯღრზიდა 194

შაბანდი 120, 121
შარიზის ხეობა 165
შარმაზი, იხ. არმაზი
შარჩლანქი (პერპილიანი) 34
შერეთი 5, 8—10, 32, 33, 47, 63—65,
67, 73, 74, 88, 93—95, 110, 120—
131, 134, 152, 233, 234
შეჯარი 120, 121
შნარაკერტი 39, 40

Абхазия
Азербайджан 58
Александрополь 231
Аракс 231
Армения 39, 101
Арпачай 231
Артвин 231
Артанудж 231
Ахалкалак 206, 231
Ахалцих 206, 231
Ахурия 231

Варташен 48

Грузия 49, 59, 102
Гурджи Багази 48

Двин 58
Дербенд 74

Ереван 58
Ереванская гора 48

Жики 48

Закавказский край 87

Закавказье 58, 60

Кавказ 231
Карсская область 207
Кахети 100
Кечи 195
Кура 48, 231

Лазика 82
Лезгинский рубеж 48

Манглиси (Манджалис) 24

Тафта 195
Тифлис 24

Чани 48
Черкесский рубеж 48
Черное море 48
Чорох 206
Чорохский запад 207

Шамкори 48
Ширазский рубеж 48
Ширванский рубеж 48

შ ი ნ ა კ რ ს ი

წინასიტყვა	3
თ ა ვ ი I. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია VII ს. პირველ ნახევარში	5
1. ეკონომიკური წინამძღვრები	5
2. პაბიზ იბნ-მასლამას „დაცვის სიგელი“	20
3. გარდაბანი	38
4. ზემო და ქვემო ქართლი	48
5. დასავლეთი საქართველო	52
თ ა ვ ი II. ცვლილებები VIII ს. 40-იანი წლებისათვის	57
1. ეკონომიკური წინამძღვრები	57
2. არჩილ „მეფე“	61
3. წუჭეთი	64
4. კამბეჩანი და შულავერი	67
5. არაბული და ქართული ნუსხების შედარება	69
6. შაქი	74
7. დასავლეთი საქართველო	75
8. ქუთაისი	81
თ ა ვ ი III. განვითარების ძირითადი ტენდენცია: „ქუეყანათა“ ჩამოყალიბება	86
1. კახეთის ციხესიმაგრეები	86
2. „ცხვრის გზები“	95 +
3. ქრონოლოგიის საკითხი	101
4. ფეოდალურ „ქუეყანათა“ ჩამოყალიბება	105 +
5. ისტორიულ-გეოგრაფიული ტერმინოლოგიის ცვლილება	113
თ ა ვ ი IV. აღმოსავლეთი საქართველო	118
1. ეკონომიკური ვითარება	118
2. პერეთი	120 +
3. კახეთი	129 +
4. თბილისის საამირო	136 +
თ ა ვ ი V. დასავლეთი საქართველო: „აფხაზთა სამეფო“	140
1. პოლიტიკური საზღვრები	140
2. ტერიტორიის შინაგანი დანაწილება	144
3. სამოქალაქო	149
4. ახალი საერისთავოები	153

თ ა ვ ი VI. სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო 155

1. აშოტ კურაპალატი 155
2. ტაო 159
3. კურაპალატების სამთავრო 164
4. ტერიტორიის შინაგანი დანაწილება 177
5. ტიტულატურა 186
6. გურგენ ერისთავთერისთავი 188
7. ეკონომიკური გეოგრაფია და პოლიტიკური სტრუქტურა . . . 197
8. ზემო ქართლი 205

თ ა ვ ი VII. საქართველოს გაერთიანება 210

1. ქვემო ქართლი 210
2. შიდა ქართლი 212
3. შინაგანი ტერიტორიული დანაწილება 217
4. ჩავახეთი 222
5. დავით კურაპალატი 224
6. ბაგრატ III 228

Основные вопросы исторической географии Грузии (резюме) 245

შემოკლებათა სია 252

საძიებლები 254

რუკები

Давид Леванович Мухелишвили
 ОСНОВНЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ
 ГРУЗИИ

II

(на грузинском языке)

რეცენზენტები: ისტორიის მეცნ. დოქტორი ი. სიხარულაძე
 ისტორიის მეცნ. კანდიდატი უ. სიღამონიძე

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
 სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

ИБ 1131

რედაქტორი მ. ბერძენიშვილი
 გამომცემლობის რედაქტორი ლ. სიხარულაძე
 ტექნორედაქტორი ც. ქაშიშვილი
 მხატვარი ვ. ხმალაძე
 კორექტორი ლ. შაბურიშვილი

გადაეცა წარმოებას 19.2.1980; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 23.10.1980;
 ქალაქის ზომა 60×90^{1/16}; ქალაქი № 1; ნაბეჭდი თაბახი 17.8;
 სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 16.6;

უე 01201;

ტირაჟი 1600;

შეკვეთა № 637;

ფასი 2 მან. 50 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
 Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ. მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
 Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

333333333 4444 555555555 666666666
 777777777 888888888 999999999

1 2 3 4

- 111111 222222
 333333 444444
 555555 666666
 777777 888888
 999999 000000

111111 222222
 333333 444444
 555555 666666
 777777 888888
 999999 000000

1111 2222 3333 4444 5555 6666 7777 8888 9999 0000